

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สารนิพนธ์
ของ
ชลภูมิ บรรหาร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ธันวาคม 2552

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สารนิพนธ์
ของ
ชลภูมิ บรรหาร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์

ธันวาคม 2552

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทคัดย่อ
ของ
ชลภูมิ บรรหาร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
ธันวาคม 2552

ชลภูมิ บรรหาร. (2552). ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์: รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ; และ รองศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรงกับช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามายังทวีปเอเชีย จากประสบการณ์ส่วนพระองค์ สถานการณ์ภายในประเทศ ผวกกับภารกิจที่ทรงมีความรอบรู้ในสถานการณ์ภายนอกประเทศขณะนั้นเป็นอย่างดี ทำให้พระองค์ทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และสถานการณ์ด้านการต่างประเทศในขณะนั้น โดยแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยของพระองค์ประกอบด้วยหลัก 3 ประการดังนี้

1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามสร้างภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ให้เป็นเอกชนคนธรรมดา ทรงปรับเปลี่ยนแนวคิดของคนทั่วไปเพื่อให้เห็นว่าการได้มาซึ่งอำนาจของพระมหากษัตริย์นั้นมีได้มาจากเทพดาเบื้องบนแต่ประการใด นอกจากนี้ยังทรงใช้พระราชอำนาจอย่างมีเหตุผลและกฎเกณฑ์ที่แน่นอนโดยใช้หลักแห่งกฎหมาย ทรงเปลี่ยนแปลงวิธีการพิจารณาคดีให้ยึดหลักเหตุผลและเอกสารเป็นสำคัญมากกว่าวิธีพิจารณาคดีแบบเดิมที่เคยยึดถือกันมา ทรงพยายามเปลี่ยนหรือแทนที่ลักษณะของอำนาจดั้งเดิมที่กระจุกกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ให้มาเป็นอำนาจสูงสุดเพียงแห่งเดียวคือที่เมืองหลวงหรือราชสำนัก

2. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง (Differentiation and Specialization)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงระบบบริหารราชการแผ่นดินให้มีประสิทธิภาพโดยทรงจ้างชาวต่างชาติหลายคนมาทำงานในสายงานเฉพาะด้านที่คนไทยยังขาดทักษะอยู่ เช่น งานด้านกฎหมาย ด้านการทหารและตำรวจ นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมการศึกษาแบบตะวันตก ทั้งการศึกษาภายในประเทศและการศึกษาต่างประเทศ เพื่อสร้างบุคลากรที่จะรองรับระบบการทำงานสมัยใหม่ที่มีความซับซ้อนและหลากหลายมากขึ้น

3. การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคม (Political Participation)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนมากกว่าสมัยก่อนๆ ซึ่งทำให้ขุนนาง และราษฎรมีความรู้สึกว่าเขามีบทบาทในการกระทำใดๆ ที่มีผลทางการเมือง เช่น การถวายความเห็น หรือการลงคะแนนเสียงเลือกผู้ดำรงตำแหน่งทางราชการ การถวายฎีกา รวมทั้งการมีส่วนร่วมรับผิดชอบต่อบ้านเมืองโดยช่วยเป็นหูเป็นตาดูแลความเรียบร้อยของบ้านเมืองร่วมกัน นอกจากนี้ยังมีการชักชวนให้ช่วยกันสร้างสิ่ง

สาธารณประโยชน์ โดยถือว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องช่วยกันรับผิดชอบเพื่อเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม ผลจากแนวพระราชดำรินี้ทำให้เกิดผู้มีส่วนร่วมทางการเมือง ไม่ว่าจะเป็นขุนนาง ราษฎรชาวสยามทั้งชายหญิง และชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยในประเทศ

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแล้วยังส่งผลให้ประเทศเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการดำเนินชีวิตของราษฎร จากสังคมแบบจารีตดั้งเดิม ก้าวไปสู่สังคมแบบใหม่ จึงนับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงของไทยในทุกด้าน

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีความสำคัญในแง่ของการวางรากฐานสังคมไทยให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระราชโอรส) ได้ทรงดำเนินการต่อจนนำไปสู่การปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่ในที่สุด

POLITICAL MODERNITY ALONG THE LINES OF RAMA IV'S INITIATIVES

AN ABSTRACT

BY

CHONLAPOOM BANHARN

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Education in History
at Srinakharinwirot University
December 2009

Chonlapoom Banharn. (2009). *Political Modernity Along the Lines of Rama IV's Initiatives*. Master's Project, M.Ed. (History). Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Project Advisors: Assoc. Prof. Dr. Chakrit Choomwattana; Assoc. Prof. Narong Puangpis.

The reign of King Rama IV fell into the period of imperialist policies pursued by the western powers which were threatening Asia. Owing to his own experience and his keen perception of domestic and foreign affairs, King Rama IV initiated political modernization in order to render Siam or Thailand more compatible with political, economic and social circumstances and international affairs as well. His political initiatives consisted of 3 components:

1. Rationalization of Authority

King Rama IV made every effort to change the image of kingship from a divine ruler to a common man and introduced a new notion that the king's power did not derive from God as once believed. He also governed the country rationally by adhering to the rule of laws. Moreover, he also changed the trial procedure by giving more weight to logics and documents as evidences. Finally, he tried to centralize his authority over the realm at the capital or the royal court.

2. Differentiation and Specialization in the Political Structure.

King Rama IV improved the state administration by employing several foreigners to work in some sectors that Thai officials still lacked skill such as in law-making, military and police affairs. He also introduced western educational system into Thai education and promoted overseas studies. This meant the preparation of personnel for new jobs which became more and more diverse and complicated.

3. Political Participation of Citizens and certain social groups.

In the reign of King Rama IV, common citizens had more opportunity to participate in politics than in the past. Noblemen and officials thought that they could play important roles in politics, for example, they could give their opinions to the King, voted for people to gain important positions in the government, and presented petitions. The king also persuaded his subjects to devote themselves for public welfare and take it as their duty. His encouragement resulted in political participation of noblemen, citizens of both sexes and foreigners who lived in Siam.

King Rama IV's political initiatives caused not only changes in politics but also changes in social, cultural and economic aspects and people's way of life as well. Thus, his initiatives were the first step or the beginning of the modernization of many areas of Thailand.

The so-called Political Modernity along the lines of Rama IV's initiatives was, in fact, very significant as it laid a strong basis for a society where King Chulalongkorn would continue his father's work and finally led the country to a great lasting reform.

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร และคณะกรรมการ
การสอบได้พิจารณาสารนิพนธ์เรื่อง ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ ชลภูมิ บรรหาร ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตร ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ)

.....
(รองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ)

ประธานคณะกรรมการบริหารหลักสูตร

.....
(อาจารย์ ดร.มรกต ไมยเออร์)

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์

..... กรรมการสอบสารนิพนธ์

อนุมัติให้รับสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

..... คณบดีคณะสังคมศาสตร์

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กิตติมา สังข์เกษม)

วันที่ เดือน ธันวาคม พ.ศ. 2552

ประกาศคุณูปการ

สารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จเรียบร้อยได้ด้วยดี ด้วยความกรุณาจากบุคคลหลายท่าน ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณท่านรองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ อาจารย์ผู้ซึ่งอุทิศเวลาให้คำปรึกษา แนะนำแนวทางในการวิจัยจนผู้วิจัยสามารถทำงานวิจัยชิ้นนี้สำเร็จไปได้ด้วยดี กราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร.ชาคริต ชุ่มวัฒนะ ที่มีพระคุณช่วยเหลือ แนะนำให้แนวทางผู้วิจัยในทุกๆ เรื่อง นับตั้งแต่ผู้วิจัยเริ่มสมัครเข้าเรียน ณ สถาบันการศึกษาแห่งนี้จนกระทั่งสำเร็จการศึกษา

ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุรวุฒิ บัดโฆสง และผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาวิตรี พิสนุพงศ์ ที่ให้ความกรุณาสละเวลารับเป็นกรรมการสอบเพิ่มเติม และให้คำแนะนำที่มีประโยชน์ยิ่ง รวมทั้งยังยินดีตรวจแก้ไขรายละเอียดในขั้นสุดท้าย จนสารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จเรียบร้อย

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์มิตรชัย กุลแสงเจริญ ที่ได้กรุณาแนะนำและช่วยเหลือในเรื่องของการจัดรูปแบบสารนิพนธ์ รวมถึงคณาจารย์ทุกท่านแห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้และคอยห่วงใยถามไถ่ ตลอดจนให้กำลังใจผู้วิจัยตลอดระยะเวลาศึกษา จนสารนิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี

ขอบคุณบิดา มารดา ศิษย์วันศรีเพชร ผู้ที่คอยเป็นแรงใจ ช่วยเหลือและอยู่เคียงข้างกันเสมอ

ความดีทั้งหลายอันเกิดจากงานวิจัยชิ้นนี้ผู้วิจัยขอมอบแต่ครอบครัวบรรพการ และคุณพ่ออุดม บรรพการ ผู้เป็น “ครูประวัติศาสตร์คนแรกของลูก”

ชลภูมิ บรรพการ

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ภูมิหลัง.....	1
จุดมุ่งหมายของการศึกษา.....	16
ความสำคัญของการศึกษา.....	16
สมมติฐานการวิจัย.....	16
ขอบเขตของการศึกษา.....	17
วิธีการศึกษาค้นคว้า.....	17
แหล่งการศึกษาค้นคว้า.....	17
2 แนวคิดทางการเมืองแบบจารีต และการริเริ่มการเมืองแบบทันสมัยของไทย...	18
ลักษณะของความเป็นรัฐจารีตไทย.....	18
ลักษณะการเมืองการปกครอง โครงสร้างทางสังคมและระบบเศรษฐกิจของรัฐ จารีตไทย.....	20
การเมืองการปกครองของรัฐจารีตไทย.....	20
แนวคิดทางการเมืองการปกครองสมัยจารีตของไทย.....	24
การปกครองส่วนกลางและส่วนหัวเมืองของรัฐจารีตไทย.....	30
โครงสร้างทางสังคมและระบบเศรษฐกิจของรัฐจารีตไทย.....	35
การริเริ่มเข้าสู่การเมืองแบบทันสมัยของรัฐจารีตไทย.....	38
แนวคิดความทันสมัยทางการเมือง.....	38
ผลกระทบจากกระบวนการสร้างความทันสมัยทางการเมือง.....	40
ปัญหาจากการสร้างความทันสมัยทางการเมือง.....	43
3 ปัจจัยที่ส่งผลต่อความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริน	
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	48
ปัจจัยภายใน.....	50
การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา.....	50
ความจำเป็นที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช ตลอดรัชกาลที่ 3.....	50
การใช้ชีวิตในสังคมสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ.....	51

สารบัญ(ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
อิทธิพลทางความคิดเรื่องเหตุผลนิยม และความเป็นวิทยาศาสตร์ ของพุทธศาสนา	52
การได้รับการฝึกปฏิบัติตามระเบียบวินัยสงฆ์.....	55
การมีโอกาสใกล้ชิด สนทนากับราษฎรขณะทรงผนวช.....	56
การมีโอกาสศึกษานโยบายการปกครองบ้านเมืองก่อนเสด็จขึ้น สมบัติ	58
การเมืองภายในหลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต	59
ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	59
ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...	63
การสร้างกลุ่มอำนาจทางการเมือง	66
ปัจจัยภายนอก.....	70
การแผ่ขยายอิทธิพลของชาติตะวันตกและการรับรู้ของชนชั้นนำสยาม.....	71
ความสนใจในการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตก.....	74
การแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่.....	79
การแพร่หลายของวิทยาศาสตร์ การแพทย์สมัยใหม่และเทคโนโลยี	80
การแพร่หลายของความรู้ทางด้านการเมืองสมัยใหม่	85
บทบาทของมิชชันนารีที่มีต่อชนชั้นนำไทย	89
4 ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว.....	95
ความมีเหตุผลของอำนาจ(Rationalization of Authority).....	99
ความเป็นเหตุเป็นผลของที่มาแห่งอำนาจ	99
การรวมอำนาจสูงสุดไว้ที่ศูนย์อำนาจเดียว.....	103
การใช้อำนาจอย่างมีเหตุผล.....	113
การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของ โครงสร้างระบบการเมือง (Differentiation and Specialization)	120
การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่าง	121

สารบัญ(ต่อ)

บทที่	หน้า
4 (ต่อ)	
การส่งคนไปศึกษาดูงานยังต่างประเทศเพื่อวางรากฐานผู้มีความชำนาญ เฉพาะด้าน.....	127
การใช้ระบบคุณธรรมในวงราชการ	133
การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation).....	135
บทบาทของประชาชนในการกระทำใดๆ ที่มีอิทธิพลต่อผลที่ออกมาทาง การเมือง	136
การมีส่วนร่วมทางการเมืองทำให้เกิดผู้มีส่วนร่วม ทางการเมือง (Participant).....	142
5 ผลกระทบจากความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินี้	
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	147
การเมืองการปกครอง	147
ด้านความมั่นคงภายในประเทศ	148
การประสานประโยชน์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับขุนนางตระกูลขุนนาค.....	148
การประสานประโยชน์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว... ..	156
ด้านกฎหมายและการศาล	162
ด้านการต่างประเทศ	168
ด้านเศรษฐกิจ.....	176
สาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริง.....	176
การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของสยาม.....	178
การเปลี่ยนแปลงของชนชั้นนายทุน.....	181
ด้านสังคม และวัฒนธรรม	183
การเพิ่มสิทธิ เสรีภาพแก่ราษฎร	183
สิทธิในการกำหนดวิถีชีวิต.....	183
การส่งเสริมสิทธิสตรี	188
สิทธิในที่ดิน.....	191
การให้ราษฎรมีส่วนรับผิดชอบในสังคม.....	193

สารบัญ(ต่อ)

บทที่	หน้า
5 (ต่อ)	
รัฐบาลกลายมาเป็นผู้มีบทบาทในการควบคุมและบริการสังคม	195
การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากสังคมชนบทเป็นสังคมเมือง	199
6 บทสรุป.....	203
บรรณานุกรม.....	208
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	219

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2394 ขณะพระชนมายุ 47 พรรษา ตรงกับช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามายังทวีปเอเชีย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นภัยของลัทธิจักรวรรดินิยม ทรงเห็นว่าสถานการณ์ทางการเมืองของโลกกำลังเปลี่ยนไป ประกอบกับวัฒนธรรม และอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกอย่างอังกฤษได้เข้ามามีบทบาทในทวีปเอเชียมากขึ้น หากไม่เข้าใจและดำเนินนโยบายไม่ถูกต้องอาจทำให้เกิดความเสียหายแก่บ้านเมือง เช่น กรณีของจีน อินเดีย และพม่าได้ พระองค์จึงทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย (Political Modernization) เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และสถานการณ์ด้านการต่างประเทศในขณะนั้น

พระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการเป็นสิ่งใหม่ในสังคมไทย และเป็น การ ริเริ่มและ วางรากฐานไปสู่ “กระบวนการทำให้ทันสมัย” (Modernization) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ได้ทรงสานต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองต่อจากพระบรมชนกนาถจนเป็นผลสำเร็จ เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบางตอน ที่ทรงพระราชทานแก่ปวงชนชาวไทย เนื่องในวโรกาส 40 ปี แห่งการครองสิริราชสมบัติ และทรงเปิดพระบรมรูปทรงม้า ดังนี้

...ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถอันประเสริฐของเรา ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติทรงผูกพันทางพระราชไมตรีต่อนานาประเทศ เปิดทางค้าขายให้ขยายกว้างขวางขึ้น การเปลี่ยนแปลงอันนั้นย่อมทำให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชน ในทางที่จะทำมาหาผลประโยชน์มีขึ้นอย่างใหม่ ๆ แต่การปกครองก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุการณ์ที่มีมานับว่าเป็นเวลาผอนผั่นแก้ไขให้เปนไปได้ชั่วคราว เพราะเหตุที่เวลารัชสมัยหาพอที่ทรงเปลี่ยนแปลงให้ตลอดได้ไม่ ครั้นเวลาที่เรารับราชสมบัติสนองพระองค์ ความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขปรากฏมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนเห็นว่าทำนองที่จะทำเปนแต่เพียงเยี้ยวอย่างที่เป็นไป ในครั้งสมเด็จพระบรมชนกนาถอันประเสริฐทรงแต่ก่อนนั้น หาสำเร็จ เปนผลดีไม่ จำต้องดำเนินทางเปลี่ยนใหม่ตั้งการปกครองให้เปน หลักถาวรแก่กาลสมัย...¹

¹ วัฒนธรรวี. (2552). แผ่นดินพระพุทธรเจ้าหลวง กับความทรงจำแห่งรัชสมัย. หน้า 359 - 360.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชกรณียกิจหลายประการที่ส่งผลให้เกิดความทันสมัยทางการเมืองซึ่ง สอดคล้องกับทฤษฎีการทำให้ทันสมัยทางการเมืองที่หมายถึง กระบวนการที่เปลี่ยนระบบการเมืองจากจารีตประเพณีมาเป็นระบบการเมืองที่ทันสมัยซึ่งเกิดจากหลัก 3 ประการคือ¹

1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority)

ทั้งในแง่ของที่มาแห่งอำนาจและการใช้อำนาจ กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนหรือแทนที่ลักษณะอำนาจดั้งเดิมที่กระจุกกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ของสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยผูกพันอยู่กับผู้นำเผ่าพันธุ์ ผู้นำวงศ์ตระกูล ราชวงศ์แคว้น และผู้นำทางศาสนา มาเป็นอำนาจสูงสุดอยู่เพียงแห่งเดียว และมั่นคงถาวร คือรัฐบาลกลางของสังคมนั้น หมายถึงในรัฐหนึ่งจะต้องมีอำนาจสูงสุด อำนาจเดียวอยู่ที่รัฐ และนอกจากนี้ การใช้อำนาจจะต้องเป็นไปโดยมีกฎเกณฑ์เหตุผลที่แน่นอน มิใช่เป็นการใช้อำนาจเพราะความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อทางไสยศาสตร์ หรือแบบแผนประเพณีที่เคยปฏิบัติมา

2. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง (Differentiation and Specialization)

ในการเปลี่ยนระบบการเมืองให้ทันสมัยจะต้องจัดการเกี่ยวกับโครงสร้างของระบบการเมืองให้มีความสลับซับซ้อน² มีการจำแนกแยกแยะหน้าที่อย่างสูง และควรทำงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน รวมทั้งจะต้องมีเจ้าหน้าที่ที่ตัดสินใจได้ดี ทั้งนี้เพื่อจัดการเกี่ยวกับภาระหน้าที่ และปัญหาต่างๆ ในสังคมที่เกิดขึ้นอย่างมากมายและซับซ้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

3. การเข้ามา มีส่วนร่วมทางการเมือง ของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคม (Political Participation)

การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคม จะต้องเป็นเปลี่ยนแปลงทัศนคติของประชาชนในสังคมดั้งเดิมจารีตประเพณี ซึ่งที่ผ่านมามักถูกปิดกั้นออกจากระบบ หรือไม่เห็นความสำคัญของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการเมืองให้หันเข้ามาสู่การมีบทบาทในการเมืองรูปใดรูปหนึ่ง โดยทั่วไป การขยายการมีส่วนร่วมทางการเมืองจะทำให้ประชาชนมี

¹Samuel P. Huntington. (1968). *Political Order in Changing Societies*. pp. 34-35. (อ้างอิงจาก จุมพล นิมพานิช. (2548). *พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือประชาธิปไตย* . หน้า 21-22.) ฮันติงตัน ได้ให้ความหมายของ “การทำให้ทันสมัยทางการเมือง” และ “พัฒนาการทางการเมือง” ออกจากกันอย่างชัดเจน ทำให้ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยทางการเมืองของฮันติงตันมีผู้ ศึกษามากที่สุด จากการสำรวจใน ค.ศ.1973 พบว่าหนังสือชื่อ *Political Order in Changing Societies* ของฮันติงตัน เป็นตำราที่มีการใช้กันมากที่สุด ในวิชา “พัฒนาการทางการเมือง” ในวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยของสหรัฐอเมริกา 57.6 % ทฤษฎีและแนวคิดของฮันติงตัน จึงมีอิทธิพลในการศึกษาการพัฒนาทางการเมืองและการทำให้ทันสมัยทางการเมืองเป็นอย่างสูง

²ความสลับซับซ้อน หมายถึง การที่สถาบันหรือองค์กรนั้นๆ มีหน่วยขององค์การมากมาย มีการจำแนกโครงสร้าง การทำหน้าที่ตามความสามารถ ตามความชำนาญเฉพาะอย่างตามสายบังคับบัญชา

ความรู้สึกว่าชีวิตของพวกเขาได้รับอิทธิพลอย่างมากจากรัฐบาล รวมทั้งเขาเองก็มีอิทธิพลต่อการดำเนินงานของรัฐ

เมื่อศึกษาแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นว่าพระองค์ทรงได้ริเริ่มพระราชกรณียกิจทางการเมืองแบบทันสมัยที่สัมพันธ์กับกระบวนการทั้ง 3 ประการข้างต้นดังนี้

1. ด้านของควมามีเหตุผลของอำนาจ

ที่มาแห่งอำนาจของพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มีที่มาที่มีข้อเท็จจริงมากกว่าพระบุญญาธิการ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามสร้างภาพพจน์ของพระมหากษัตริย์ให้เปี่ยมมนุษยธรรมมากขึ้น ทรงมีจุดประสงค์ เพื่อให้เห็นว่าการได้มาซึ่งอำนาจของพระมหากษัตริย์นั้นมิได้มาจากเทพเจ้าแต่ประการใด

...ที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ ครั้นจะว่าไปว่า ได้เป็นด้วยอำนาจเทวดาก็เป็นอันลบลบบุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เป็นที่เจ้าแผ่นดินนั้นไป ด้วยว่าความที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน เพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชูอดหนุนนั้นรู้้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมากตรงๆ ไม่อ้างอำนาจเทวดาแล้ว...¹

เพื่อให้พระมหากษัตริย์ที่ได้รับอำนาจจากปวงชนมิได้มีอำนาจจากทวยเทพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงค่อยๆ ปลดเปลื้องลักษณะของความศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจเหนือธรรมชาติตามหลักของศาสนาพราหมณ์ออกไปจากจากสถาบันพระมหากษัตริย์² พระองค์ทรงโปรดฯให้ลดข้อห้ามต่างๆ เพื่อให้ราษฎรสามารถใกล้ชิดพระองค์ได้มากขึ้น เช่น ทรงโปรดฯให้มี “ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนแลอนุญาติให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน”³ ทรงลดฐานะพระมหากษัตริย์ที่ห่างเหินจากราษฎรและทรงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครองที่เป็นมนุษย์เหมือนกัน สร้างความรู้สึกแก่ประชาชนว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่พึ่งพิงของราษฎรทั้งหลาย ดังปรากฏในประกาศดาวหางปีระกา ตรีศก ตอนหนึ่งดังนี้ “...พระเจ้าแผ่นดิน คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนถ้อยความประการใดก็ยอมมาร้องให้ช่วย ดังหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุแล้วก็มาร้องหาบิดามารดา เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินชื่อว่าคนทั้งปวงยกย่อง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ.2409. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 122

² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). ชนชั้นนำไทยกับการวิวัฒนาการวัฒนธรรมตะวันตก. หน้า 72-73.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนแลอนุญาติให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 134-136.

ให้เป็นบิดามารดาของตัวแล้ว ก็มีความกรุณาแก่คนทั้งปวง...”¹ ทรงได้ออกประกาศให้ราษฎรทั้งในกรุงเทพฯและหัวเมืองที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไปและราษฎรที่ทรงเคยรู้จักมาก่อนเข้าเฝ้ารับเสด็จ เพื่อพระราชทานเงินแก่ราษฎรเหล่านั้นคนละ 1 บาททุกคน² อีกทั้งทรงริเริ่มการเสด็จพระราชดำเนินและประทับทอดพระเนตรในพระราชพิธีตรียัมปวายอีกด้วย³

การริเริ่มปรับเปลี่ยนทัศนคติในด้านอำนาจของพระมหากษัตริย์ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ต่างจากสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่มีความพยายามสร้างภาพพระมหากษัตริย์ให้เป็นดังเทพเจ้า เช่น มีวิธีการสร้างอำนาจให้มีพระมหากษัตริย์มีความศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่ครั่นคร้ามยำเกรงโดยผ่านพระราชพิธีต่างๆ ซึ่งเน้นการประกอบพิธีกรรมตามแบบพราหมณ์ เช่น พระราชพิธีราชาภิเษก และพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา นอกจากนี้ยังมีกฎเกณฑ์ข้อบังคับต่างๆ ให้ขุนนางและประชาชนปฏิบัติตาม เช่น การให้ขุนนางหมอบคลานในเวลาเข้าเฝ้า การห้ามประชาชนเข้าเฝ้าและมองพระมหากษัตริย์ เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจโดยมีกฎเกณฑ์เหตุผลที่แน่นอน โดยพระองค์ทรงใช้อำนาจผ่านกฎหมายที่ทรงริเริ่มตราขึ้นเอง เห็นได้จากพระราชบัญญัติที่พระองค์ทรงตราขึ้น ไม่มีประกาศฉบับใดเลยที่ อ้างอิงอำนาจมาจากคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ ดังที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง⁴ เพราะทรงเห็นว่าบทบัญญัติในพระธรรมศาสตร์ ซึ่งเป็นกฎหมายหลักนั้นไม่สามารถจะบังคับใช้ครอบคลุมพฤติกรรมใหม่ๆ ของประชาชน ซึ่งเป็นผลจากระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบใหม่ที่หลั่งไหลเข้ามาในสยามขณะนั้นได้

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศดาวหางปีระกา ตีศก. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 289.

² เสถียร ลายลักษณ์; และคณะ. ประกาศให้ผู้ที่ทรงรู้จักมาเฝ้าจะพระราชทานเงิน. *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 3*. หน้า 168. (อ้างอิงจาก พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์*. หน้า 96-97.)

³ H.G.Quaritch Wales. (1931). *Siamese State Ceremonies*. London: Bernard Quaritch, Ltd. p. 243. (อ้างอิงจาก พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). *เล่มเดิม*. หน้า 97.)

⁴ จตุรงค์ รอดกำเนิด. (2549). *แนวความคิดทางกฎหมายปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 110.

⁵ แนวคิดทางกฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นการสืบทอดแนวคิดทางกฎหมายในสมัยอยุธยา ซึ่งครอบคลุมทั้งแนวคิดในการจัดโครงสร้างการปกครองทั้งส่วนกลางและภูมิภาค ระบบบริหารราชการ ระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับราษฎรในระบบไพร่ เป็นต้น แนวคิดทางกฎหมายนี้อาจมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้างตามกาลสมัย ทั้งนี้เนื่องจากแนวคิดทางนิติศาสตร์สมัยโบราณที่ว่า กฎหมายเป็นหลักการที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ซึ่งปรากฏอยู่ที่กำแพงจักรวาล พระมหากษัตริย์มิได้มีอำนาจบัญญัติกฎหมายอย่างแท้จริง หากแต่ทรงมีพระราชภาระในการดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและดูแลทุกข์สุขของราษฎร โดยอาศัยกฎหมายที่ตกทอดมาคือกฎหมายพระธรรมศาสตร์ และพระราชศาสตร์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงเปลี่ยนแปลงวิธีการพิจารณาคดีให้ยึดหลักเหตุผลและเอกสารเป็นสำคัญ มากกว่าวิธีพิจารณาคดีแบบเดิมที่ยึดถือกันมา กล่าวคือการตัดสินคดีใช้ความเชื่อทางศาสนาเป็นหลักในการพิจารณาคดี โดยใช้วิธีสืบพยานโดยการให้ปากคำไม่ให้ความสำคัญกับเอกสารเท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าผู้ที่มาให้ปากคำต้องพูดแต่ความจริงเพราะความ เชื่อว่าการละเมิดกฎหมายก็เปรียบเสมือนการทำความชั่ว ซึ่งนอกจากจะเป็นเหตุให้ต้องรับโทษทัณฑ์ในปัจจุบันชาติแล้ว ยังส่งผลต่อวิถีชีวิตในอนาคตชาติด้วย¹ ความเชื่อดังกล่าวแสดงออกอย่างชัดเจนคือเมื่อพยานหรือผู้ให้ปากคำทุกคนต้องสาบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เสียก่อน และในกรณีที่ตุลาการยังไม่สามารถหาข้อยุติแห่งคดีได้กระบวนการต่อไปที่ตุลาการใช้เพื่อค้นหาความจริงคือ การนำเอาพยานบุคคลหรือตัวความทั้งสองฝ่ายมาพิสูจน์ด้วยวิธีดำนํ้าลุยเพลิง หรือการใช้วิธีจารีตนครบาล² มาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับเอกสารกรรมธรรม์ และให้ลงลายมือชื่อเป็นหลักฐานสำคัญในการพิจารณาคดี ดัง ปรากฏใน “ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญมณฑลกรุงเทพฯ” และ “ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป ”³ สำหรับกรณีพยานเอกสาร การให้ความจริงมิได้มากระทำต่อหน้าศาล และไม่ต้องการสาบานตัวต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างใด⁴

¹ พิชัย ลิ้มปัวร์พรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 401.

² แหล่งเดิม. หน้า 403.

³ โปรดดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญมณฑลกรุงเทพฯ และ ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 242-248.

⁴ พิชัย ลิ้มปัวร์พรรณ. (2550). *เล่มเดิม*. หน้า 405.

ความมีเหตุผลของอำนาจอีก ประเด็นหนึ่งคือ การเปลี่ยนหรือการแทนที่ลักษณะของอำนาจดั้งเดิมที่กระจุกกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ให้มาเป็นอำนาจสูงสุดเพียงแห่งเดียว แม้ว่าในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางจะไม่สามารถทำได้สำเร็จ แต่พระองค์ก็ได้ทรงริเริ่มแนวคิดนี้โดยการแสดงออกถึงอำนาจของส่วนกลางที่แผ่ครอบคลุมนำไปทั่วราชอาณาจักร เห็นได้จากในประกาศหลายฉบับพระองค์จะทรงใช้คำว่า “พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม”¹ อันแสดงถึงพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งมีอำนาจเหนือแคว้นเล็ก แคว้นน้อย เหนือเจ้าเมืองในภูมิภาคต่างๆ ทั้งประเทศ ไม่ใช่มีอำนาจเพียง เฉพาะเมืองหลวงเท่านั้น และเมื่อกล่าวถึงราษฎร จะทรงใช้ถ้อยคำที่ครอบคลุมราษฎรทุกหมู่เหล่าที่อยู่ในประเทศ เช่น “มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ให้ประกาศข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลผู้สำเร็จราชการกรมการ แลบรรดาราษฎรทั้งไทย จีน ญวน มอญ ลาว เขมร พม่า มลายู แลคนเชื้อฝรั่งโปรตุเกสเดิม แลคนเชื้อแขกเทศ แขกจาม ทุกชาติทุกภาษาทั้งปวง”²

การพยายามรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอีกวิธีหนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนับสนุนการแต่งงานเพื่อสร้างพันธมิตรและเพื่อสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงกันระหว่างตระกูลทางหัวเมืองกับเมืองหลวง เช่น เผือก ธิตาข องดิศ บุนนาค ได้สมรสกับผู้นำของตระกูลหัวเมืองนครศรีธรรมราช และบุตรจากเมืองนครศรีธรรมราชได้มาเป็นภรรยาคนแรกของข้า บุนนาค (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์)³ แม้ว่าวิธีการนี้จะไม่ใช่วิธีการใหม่ แต่ก็มีนัยทางการเมือง ในการพยายาม

¹ในสมัยโบราณ แนวคิดเรื่องรัฐชาติของคนไทยยังไม่ปรากฏชัดเจน การอ้างอิงถึงราชอาณาจักรของทางราชสำนักของไทยจึงมักอ้างอิงโดยใช้ชื่อเมืองหลวง ดังเช่น พระราชสาส์นของสมเด็จพระเอกาทศรถ ที่มีไปถึงพระเจ้าดอน ฟิลลิปแห่งโปรตุเกสโดยผ่านผู้สำเร็จราชการแห่งเมืองแก้ว ก็ได้มีการอ้างพระองค์ว่าเป็นผู้ปกครองแคว้นแคว้นของ กรุงศรีอยุธยา และตามหลักฐานของ ลาลูแบร์ นั้น คนในประเทศไทยได้เรียกเผ่าพันธุ์ของตนเองว่า “ไทย” ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา (วิกิพีเดีย. (2552). *สยาม*. (Online).) ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงได้พยายาม ปรับปรุงประเทศ ให้มีความทันสมัย และ ทำให้ประเทศไทยมีลักษณะเป็นรัฐชาติ ที่มีการควบคุมจากส่วนกลาง มีใช้รัฐศัคนาที่มีเมืองเล็ก รายล้อมเป็นส่วนๆ ซึ่งง่ายต่อการค่อยๆ ถูกแบ่งออกไปทีละส่วนโดยจักรวรรดินิยม ฉะนั้นพระองค์จึงทรงริเริ่มการเรียกชื่อรัฐไทยสมัยใหม่ว่า “ราชอาณาจักรสยาม” และใช้คำว่า “พระเจ้ากรุงสยาม” แทนพระองค์ (ปรากฏในพระราชหัตถเลขาหลายฉบับที่มีไปยังต่างประเทศ และในหมายเหตุประกาศ) ทำให้เริ่มมีจินตภาพของรัฐชาติชัดเจน ขึ้น ซึ่งแนวทางการทำให้ประเทศกลายเป็น รัฐชาติสมัยใหม่ ก็ได้มีการสืบต่อมา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

²ลักษณะของการกล่าวถึงราษฎรเช่นนี้ปรากฏในประกาศหลายฉบับในลักษณะเดียวกัน เช่น “ประกาศว่าด้วยการประพุดต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันที่มายุเมืองไทย ”, “ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯรับจ้างฝรั่งประกาศห้ามไม่ให้คนตื่นข่าวเรื่องเรือรบไปมา” ฯลฯ

³ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัณฐิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*.

ตั้งอำนาจที่กระจัดกระจายอยู่ในส่วนต่างๆ ของประเทศเข้ามารวมอำนาจที่ส่วนกลางหรือเมืองหลวง และประสบความสำเร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

ในกรณีเกิดความต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามหัวเมือง ราชสำนักจะใช้มาตรการต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อยู่เหนือตระกูลที่มีอำนาจมากทางการเมือง โดยรัฐจะเข้าแทรกแซงในความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ ถ้าฎีกาหรือกล่าวโทษถูกส่งไปถึงกรุงเทพฯ หรือหากมีการร้องเรียนจากเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น² ซึ่งแสดงถึงอำนาจของส่วนกลางที่สามารถเข้าไปจัดการกับกิจกรรมทางการเมืองได้ทั้งราชอาณาจักร

2. การจำแนกแยกแยะและทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง

รูปแบบของการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงยึดถือตามแบบอย่างในสมัยอยุธยา คือ มีหน่วยงานสำคัญ 6 หน่วยงาน คือ สมุหนายก สมุหกลาโหม นครบาล (กรมเวียง) ชรบวรมาตริกรม (กรมวัง) โภชาริบัติ (กรมคลัง) เกษตรราธิการ (กรมนา) การบริหารงานของหน่วยงานต่างๆ มิได้เป็นงานเฉพาะ แต่ละหน่วยงานจะมีหลายหน้าที่ ยกตัวอย่างเช่น เจ้าพระยาพระคลัง นอกจากจะบริหารการคลังของประเทศแล้ว ยังต้องดูแลเรื่องการค้ากับต่างประเทศ และบังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลตะวันตก เมื่อชาติตะวันตกเข้ามาติดต่อ พระคลังยังต้องทำหน้าที่เป็นหัวหน้าคณะกรรมการฝ่ายไทยในการตกลงทำสัญญา เทียบได้กับรัฐมนตรีต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

ข้อเสียของการแบ่งอำนาจหน้าที่เช่นนี้ทำให้บริหารงานไม่ได้ผลเต็มที่ ต้องให้ข้าราชการชั้นรองลงไปช่วย ซึ่งข้าราชการเหล่านี้มีอำนาจน้อย จึงปฏิบัติงานได้ ไม่เด็ดขาด ทำให้งานค้างคั่ง และการทำงานก็ก้าวๆ ง่ายซึ่งกันและกัน จนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องมีประกาศ “เดือนสติพนักงานต้องทำการเฉพาะตำแหน่ง”³ เพื่อให้เกิดการทำงานที่มีระบบ ชัดเจน ไม่ให้เกิดการทำงานที่ซ้ำซ้อนกัน

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงใช้การสมรสในการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางสืบต่อจากนโยบายของพระบรมชนกนาถ เช่น กรณีพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ซึ่งเป็นพระธิดาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ 7 ทำให้นครเชียงใหม่ซึ่งมีฐานะเป็นประเทศ ศราชของราชอาณาจักรสยาม แต่เจ้าผู้ครองนครมีฐานะค่อนข้างอิสระในการปกครองตนเอง ซึ่งในขณะนั้นเป็นช่วงเวลาที่ยกเลิกกำลังขยายอิทธิพลเข้าครอบครองพม่า และมีท่าทีจะคุกคามเข้ามายังอาณาจักรล้านนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงภัยดังกล่าว จึงทรงดำเนินวิเทโศบายดังกล่าวในการรวมเมืองประเทศราชทั้งหลายให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับเมืองหลวงได้สำเร็จ

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ กัญฉิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*. หน้า 286.

³ ปรัตตู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). *เดือนสติพนักงานต้องทำการเฉพาะตำแหน่ง*. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 195-196.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นปัญหาและตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงระบบราชการในอนาคต เพื่อให้ราชการบ้านเมืองก้าวหน้า เหมาะแก่กาลสมัยทันต่อสถานการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลง โครงสร้างระบบงานราชการจะมีความซับซ้อนขึ้น การพัฒนาบุคลากรเพื่อป้อนเข้าสู่ระบบบริหารราชการแบบใหม่เป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง พระองค์ทรงเห็นว่า การศึกษาศาสตร์ใหม่จะสร้างบุคลากรที่มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้าน เพื่อช่วยให้การบริหารบ้านเมืองในระบบใหม่และการติดต่อสื่อสารกับนานาประเทศง่ายขึ้น จึงทรงริเริ่มโปรดฯให้บุตรหลานของมหาดเล็กจำนวน 12 คนไปเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนมิชชันนารี¹ ทรงจ้างหมอบรัดเลย์ และนางแอนนา เลียวโนเวนส์เข้ามาเป็นครูถวายพระอักษรในพระราชวัง

นอกจากที่พระองค์จะทรงสนับสนุนการศึกษาภายในประเทศแล้ว พระองค์ยังทรงส่งขุนนางและเด็กไทยไปดูงานหรือเรียนหนังสือในยุโรป เช่น การส่งขุนมหาสิทธิโวหารออกไปดูงานวิชาการพิมพ์ นายหวาด บุณาคไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ ได้กลับมารับราชการเป็นหลวงวิเศษพจนานการ นายเนตร บุตรพระยาสมุทรบุรารักษ์ ไปเรียนที่สิงคโปร์กลับมารับราชการได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยกงสุลสยามเมืองสิงคโปร์² จมื่นจักรวิจิตรไปเรียนวิชาแก่นาฬิกา ในพ.ศ. 2404 โปรดฯให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นวิศณุนาทรนิภาธรไปสิงคโปร์เพื่อให้ไปศึกษาแนวทางการปกครองของอังกฤษ³ เป็นต้น

นักเรียนไทยที่ได้ทันกลับมารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประมาณ 3 คน และกลับมารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 อีก 3 คน⁴

การริเริ่มส่งคนไปเรียนต่างประเทศเพื่อนำวิชาการแบบใหม่มาปรับปรุงงานด้านต่างๆ แม้ว่าจะยังจำกัดอยู่เฉพาะขุนนาง และข้าราชการชั้นสูง แต่ก็เป็นการวางรากฐานในการพัฒนาคนเพื่อเป็นกำลังสำคัญต่อการพัฒนาประเทศในระยะยาว ซึ่งจะมีการแยกแยะหน่วยงานที่หลากหลายและต้องการผู้ที่มีความรู้เฉพาะด้านมากขึ้นในเวลาต่อมา

สำหรับกิจการงานใดๆ ที่ต้องการผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านแต่ไม่มีบุคลากรคนไทยที่มีความเหมาะสม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเข้ามารับราชการในรัฐบาลสยามถึง 84 คน⁵ ผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้มีชาติต่างๆ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก อเมริกาน ฯลฯ หน่วยงานที่ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศเข้ามามีบทบาทได้แก่ กรม กองฝ่ายทหารและตำรวจ

¹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการพัฒนาธรรมตะวันตก*. หน้า 82.

² สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลักษณะสู่สังคมพลวัตลักษณะของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 39.

³ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *เล่มเดิม*. หน้า 82.

⁴ *แหล่งเดิม*. หน้าเดิม.

⁵ *แหล่งเดิม*. หน้า 83.

กรมศุลกากร กรมกองที่ต้องทำหน้าที่ในด้านการค้า อสร้างถนน สะพาน คลอง เสาโทรเลข และโรง
 ศึกษาศึกษา และอีกส่วนหนึ่งทำหน้าที่เป็นครูสอนหนังสือแก่ลูกหลานเจ้านายไทย¹

ด้านการเมืองระหว่างประเทศ เดิมเป็นหน้าที่ของพระยาพระคลังแต่เมื่อสยามต้องติดต่อกับ
 นานาประเทศ เพื่อความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
 ทรงแต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาว์ริงเป็นอัครราชทูต ผู้มีอำนาจเต็มของ ไทยประจำยุโรปคนแรก และได้
 พระราชทานบรรดาศักดิ์พร้อมราชทินนามให้เป็นพระยาสยามานุกุลกิจสยามมิตรมหาศ²

อย่างไรก็ตามผู้เชี่ยวชาญชาวต่างชาติ รวมทั้งขุนนางไทยที่กลับมาจากการไปดูงาน
 ต่างประเทศคงมีบทบาทเพียงแนะนำเทคนิคใหม่ๆ เพื่อเสริมประสิทธิภาพในการดำเนินงานของกรม
 กอง บางส่วนดังกล่าวเท่านั้น บุคคลเหล่านี้ต้องทำงานในโครงสร้างของระบบราชการแบบเดิมของ
 ไทย และต้องอยู่ในกรอบของนโยบายที่กำหนดไว้ เนื่องจากระบบการเมืองไทยยังไม่สามารถ
 เปลี่ยนแปลงให้เป็นระบบราชการแบบตะวันตกได้อย่างสมบูรณ์ภายในเวลาอันสั้น ผู้เชี่ยวชาญ
 เหล่านี้จึงไม่ได้มีบทบาทในการช่วยเหลือเปลี่ยนโครงสร้างของระบบบริหารราชการ หรือสังคมไทย
 เหมือนดังผู้เชี่ยวชาญชาวต่างชาติในสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงกระนั้นการว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวตะวันตกก็
 สะท้อนให้เห็นถึงแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ในการที่ทรงพยายามจำแนกแยกแยะหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้าง
 ในการบริหารบ้านเมือง ส่งผลให้รัฐบาลไทยเป็นที่ยอมรับจากนานาชาติ และเป็นการวางรากฐานใน
 การปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ ของสังคม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าภารกิจที่จะให้ประชาชนมีส่วนร่วม ในทาง
 การเมืองต้องเริ่มจากการปรับปรุงประสิทธิภาพของกฎหมาย และการบังคับใช้เสียก่อน พระองค์จึง
 ทรงพยายามขยายความคิดที่ว่า กฎหมายเป็นสิ่งสำคัญที่สุดและมีอำนาจครอบคลุมเหนือทุกคน
 ในแผ่นดินแม้แต่พระองค์เอง ฉะนั้นกฎหมายเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องรับรู้โดยเฉพาะชนชั้นปกครองที่มัก
 ละเมิดกฎหมายเสียเอง เมื่อกระทำความผิดแล้วจะอ้างว่าไม่รู้กฎหมายไม่ได้ ดัง ทรงโปรดฯให้มี
 “ประกาศให้ข้าราชการลอกพระราชบัญญัติจากหอหลวง ”³ พระองค์โปรดฯให้จัดพิมพ์หนังสือทาง
 ราชการออกเป็นรายสัปดาห์ที่เรียกว่า “ราชกิจจานุเบกษา ” เพื่อให้ข้อมูลเกี่ยวกับราชการและ
 กฎหมายต่างๆ ที่ได้ออกประกาศใช้เพื่อป้องกันขุนนางทำดวงตราปลอมอ้างรับสั่งกับราษฎร

¹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 83.

² อุดม เขียววงศ์. (2550). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4*. หน้า 42.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศให้ข้าราชการลอกพระราชบัญญัติจากหอหลวง.
ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4. หน้า 11.

หนังสือราชกิจจานุเบกษาเริ่มพิมพ์ออกครั้งแรกใน พ.ศ.2400 โปรดให้แจกไปทุกกรม กอง ทั้งในกรุงเทพฯและหัวเมือง¹ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงอนุญาตให้ พิมพ์กฎหมายไทยออกเผยแพร่ได้เป็นครั้งแรก² ทั้งนี้เพื่อให้ประชาชนได้รู้ข้อมูลเกี่ยวกับกฎหมาย มากขึ้น³ สอดคล้องกับหลักการที่ว่า การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคม จะต้องเริ่มจากการเปลี่ยนทัศนคติของประชาชนในสังคมดั้งเดิม ซึ่งมักถูกปิดกั้นออกจาก ระบบ หรือไม่เห็นความสำคัญของการมีส่วนร่วมทางการเมืองให้เข้ามาสู่การมีบทบาทในการเมือง รูปใดรูปหนึ่ง ทำให้ประชาชนมีความรู้สึกว่าเขาได้รับอิทธิพลจากรัฐบาล และเขาเองก็มีอิทธิพลต่อ การดำเนินงานของรัฐ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขุนนางข้าราชการได้มีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัดได้แก่ โปรดฯให้มี “ประกาศให้เลือกพระราชครูลูกขุน พระมหาราชครูปโรหิต พระมหาราชครูมหิศร”⁴ แทนการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์เช่นแต่ก่อน เนื่องจากตำแหน่งดังที่ ประกาศเป็นตำแหน่งผู้พิพากษาซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับสุขทุกข์ของประชาชนโดยตรง โดยผู้ที่มีสิทธิ เลือกในครั้งนี้คือ พระราชวงศานวงศ์ที่ตั้งกรมแล้ว และยังไม่ตั้งกรม ข้าราชการชั้นเจ้าพระยา พระยา และหลวง

แม้สิทธิในการเลือกตั้งตำแหน่งทางการเมืองนี้จะครอบคลุมเฉพาะบุคคลบางกลุ่ม แต่เชื่อว่า ประชาชนจะไม่มีส่วนร่วมทางการเมืองเลย การมีส่วนร่วมด้านการเมืองวิธีหนึ่งที่ประชาชนสามารถ กระทำได้คือ โปรดฯให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ด้วยตนเอง ซึ่งแต่เดิม พระมหากษัตริย์ทรงให้ขุนนางข้าราชการชั้นสูงเป็นผู้ถวายรายงาน

การขยายการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนให้มีความรู้สึก ว่า พวกเขามีส่วน รับผิดชอบต่อบ้านเมือง โดยให้ราษฎรช่วยเป็นหูเป็นตาดูแลความเรียบร้อยของบ้านเมืองร่วมกัน เช่น ให้เจ้าของบ้านดูแลการใช้ไฟในการหุงต้มอาหาร การใช้ตะเกียง โปรดฯให้จัดบ่าวไพร่หนึ่งยาม

¹ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 313.

² การพิมพ์กฎหมายนี้เคยปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระยากระสาปนิภิกโกศล (โหมต อมาตยกุล) ได้จ้างหมอบรัดเลย์ พิมพ์กฎหมายไทยเพื่อออกจำหน่าย ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯทรงกริ้วเป็นอย่างมาก เพราะถือว่าทำผิดประเพณีโบราณของไทย

³ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการวิวัฒนาการวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 80.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศให้เลือกพระราชครูลูกขุน พระมหาราชครูปโรหิต พระมหาราชครูมหิศร. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 186.

ดูแลความเรียบร้อย ป้องกันปัญหาโจรผู้ร้าย ทะเลาะวิวาท แย่งชิงทรัพย์สิน โดยให้จับตัวส่งกรมพระนครบาลและให้รางวัลแก่ผู้นำจับส่งด้วย¹

นอกจากนี้ยังมีการชักชวนให้ราษฎรทั่วไปช่วยกันสร้างสิ่งสาธารณะประโยชน์ โดยถือว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนต้องช่วยกัน รับผิดชอบในสิ่งที่เป็นประโยชน์กับส่วนรวม เช่น ในการขุดคลองภาษีเจริญ พระภาษีสมบัติ (ยิ้ม) ได้ชักชวนให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการขุดคลองโดยออกประกาศถามความคิดเห็นของราษฎรว่าจะขุดคลองโดยวิธีใด² โดยไม่ต้องใช้เงินของรัฐบาล การชักชวนให้ประชาชนออกเงินในการขุดคลองครั้งนี้ นับว่าเป็นวิธีการใหม่ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การดำเนินพระบรมราโชบายทางการเมืองเพื่อก้าวสู่ความทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการท้าทายต่อความคิดเก่า ซึ่งเป็นการนำพาประเทศก้าวข้ามพ้นความเป็น “รัฐจารีต” เข้าสู่ “รัฐสมัยใหม่” ซึ่งพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นเพียงการริเริ่ม และไม่สามารถบรรลุผลสำเร็จได้อย่างสมบูรณ์เนื่องจากความไม่พร้อมในหลายๆ ประการของสังคม และปัญหาความขัดแย้งระหว่างการรับ “ของใหม่” กับ “ของเก่า” ซึ่งความขัดแย้งนี้เป็นเรื่องปรกติของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ “ความทันสมัย” แต่สิ่งสำคัญยิ่งของการริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้สานต่อแนวพระราชดำรินี้ต่อจากพระบรมชนกนาถจนสำเร็จ

การศึกษาปัจจัยที่ส่งผล ต่อความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มีอิทธิพลมาจาก 2 ปัจจัยดังนี้

ปัจจัยแรก คือ ปัจจัยจากภายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ตลอด 27 ปีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงอยู่ในสมณเพศตลอดมา การอยู่ในสังคัมสงฆ์ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้เรียนรู้การอยู่ร่วมกันโดยเสมอภาคกับบุคคลอื่นที่มาจากหลากหลายชนชั้น อีกทั้งยังได้เสด็จออกบิณฑบาตและเสด็จจุดธูปในเขตต่างๆ ของพระนคร และภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทยหลายครั้ง ทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสเรียนรู้ สภาพการณ์โดยทั่วไปของราชอาณาจักรสยามด้วยพระองค์เอง

การเสด็จจุดธูปและบิณฑบาตยังทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้พบปะสนทนากับประชาชนที่มีชีวิตความเป็นอยู่ในลักษณะและระดับต่างกัน ทำให้พระองค์ทรงทราบถึงความรู้สึกนึกคิดและความต้องการของพวกเขาเป็นอย่างดี ทรงทราบว่าข้าราชการที่ปฏิบัติหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2505). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411*. หน้า 43. (อ้างอิงจาก สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลักษณะสู่สังคมนวลักษณ์ของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 42.)

² สุรินทร์ ไชยเมล์. (2524). *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 156.

พระมหากษัตริย์นั้น บางคนก็ทำหน้าที่โดยสุจริต บางคนก็กดขี่ราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อน¹ เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์จึงมีลักษณะที่ทำให้ความสำคัญกับประชาชนของพระองค์เป็นอย่างมาก

ปัจจัยภายในอีกประการหนึ่งที่นำมาสู่การบริหารบ้านเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ สถานการณ์การเมืองภายใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงพระราชอำนาจของพระองค์ที่มีขอบเขตจำกัด พระองค์จึงต้องเลือกวิธีการรักษาพระราชอำนาจไว้โดยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคนในสังคม ในลักษณะที่ต่างก็มีพันธะสัญญาต่อกัน นำไปสู่การใช้ประกาศ และพระราชกิจจานุเบกษา ที่เป็นเครื่องพิสูจน์ว่า พระองค์ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ตามพันธะหน้าที่พระมหากษัตริย์ที่มีต่อสังคม ข้อสนับสนุนที่ชัดเจนคือ พระบรมราชโองการถึงมูลเหตุแห่งการพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาที่ว่า ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ราชกิจจานุเบกษานี้เป็นสื่อกลางระหว่างพระองค์กับราษฎร อันจะช่วยให้ทรงสามารถบำบัดทุกข์บำรุงสุขได้อย่างมีประสิทธิภาพ²

ปัจจัยที่สอง คือ ภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยม และการแพร่เข้ามาของ แนวคิด วัฒนธรรม และอิทธิพลทางการเมืองแบบตะวันตก

ขณะทรงผนวชอยู่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงคบหาสมาคมกับชาวตะวันตก ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ กับบาทหลวงแคสเวล (Reverend Jesse Caswell) मिชชันนารีอเมริกัน ดร.แดน บีช แบริดลีย์ (Dr. Dan Beach Bradley) หรือหมอบรัดเลย์ ดร.เรโนลด์ เฮาส์ (Dr. Samuel Reynolds House) นอกจากนี้ยังทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปาลเลโกซ์ (Jean Baptiste Pallegoix) ความรู้ด้านภาษาอังกฤษนี้นับว่าเป็นประตูไปสู่ความรู้ในสาขาวิชาอื่นๆ ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎสามารถศึกษาดารววิชาการสมัยใหม่แขนงต่างๆ ที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษได้ด้วยพระองค์เอง

ความรู้ในภาษาอังกฤษนี้ส่งผลให้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงเข้าถึงความรู้ ความเข้าใจในพื้นฐานของสังคมและอารยธรรมตะวันตก และทรงรับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของเหตุการณ์ต่างๆ ในโลก โดยทรงมีโอกาสอ่านหนังสือพิมพ์ที่ ส่งมาจากปีนัง จีนและสิงคโปร์ เช่น หนังสือพิมพ์ Straits Times³ เป็นต้น ทำให้ทรงเห็นวาทนโยบายการเมืองแบบเก่าและโดดเดี่ยวของสยามไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น

การริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยอันมีผลมาจากปัจจัยข้างต้น ส่งผลให้สภาพบ้านเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเปลี่ยนแปลงไปดังนี้

¹ วิไลเลขา บุณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย* 2. หน้า 243.

² ไพรตดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศเรื่องออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 145-146.

³ วิไลเลขา บุณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *เล่มเดิม*. หน้า 244.

ด้านการเมือง การปกครอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบด้วยหลักแห่งกฎหมาย หรือหลักนิติธรรม โดยพระองค์ทรงตรากฎหมายขึ้นใช้ในลักษณะเป็นหมายประกาศ เป็นพระราชบัญญัติที่พระองค์ทรงพระอักษรขึ้นให้ราษฎรทั่วไปได้ทราบ ซึ่งมีอยู่กว่า 500 ฉบับ การปรับปรุงการปกครองของพระองค์มีทั้งที่ทรงรื้อฟื้นของเก่าขึ้นมาใช้ และที่ทรงพระราชดำริขึ้นมาใหม่เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพของประเทศในขณะนั้น จากพระราชกรณียกิจดังกล่าวทำให้ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็นกษัตริย์นักนิติศาสตร์พระองค์หนึ่ง¹

การปกครองในระยะแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างเสถียรภาพทางการเมือง โดยพระองค์ทรงหาวิธีที่จะทำให้บรรดาข้าราชการเกิดความรู้สึกว่าคุณมีความผูกพันกับพระเจ้าแผ่นดิน ดังจะเห็นได้จากการประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งเป็นประเพณีการถวายสัตย์ปฏิญาณของข้าราชการต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขพระราชพิธีนี้ โดยทรงมีพระราชดำริว่า

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นพิธีใหญ่ จะให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่น้อยรับน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแต่ฝ่ายเดียวไม่เป็นการยุติธรรม เพราะเป็นฝ่ายรักษาความสุจริตแต่ฝ่ายเดียว พระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงถือด้วยจะคิดร้ายประการใดๆ ก็ได้ ความสุจริตข้างหนึ่งรักษา ข้างหนึ่งไม่รักษา ก็ไม่สมควรต้องรักษาด้วยกันทั้งสองฝ่าย น้ำพิพัฒน์สัตยาจึงจะศักดิ์สิทธิ์²

ดังนั้นในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นพระองค์แรก และทรงปฏิญาณความซื่อตรงของพระองค์ต่อข้าราชการทั้งปวง การแก้ไขพระราชพิธีในครั้งนี้มีผลทางด้านจิตวิทยา ทำให้เหล่าขุนนางมีความจงรักภักดีและมีความผูกพันต่อองค์พระมหากษัตริย์อย่างแน่นแฟ้น เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงประกันความสุจริตยุติธรรมในการปกครองประเทศต่อเหล่าขุนนาง

ด้านการศาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ โดยการปรับปรุงวิธีการศาลและการยื่นถวายฎีกา การร้องทุกข์ ทำให้ราษฎรมีโอกาสที่จะได้รับความยุติธรรมเสมอภาคกันมากขึ้น

ในสมัยก่อนหากราษฎรมีเรื่องเดือดร้อน ต้องไปยื่นเรื่องฟ้องที่ขุนศรีธรรมราชผู้เป็นจำศาล แล้วจำศาลจะนำเรื่องราวนั้นๆ เสนอต่อพระศรีภูริปริชาซึ่งทำหน้าที่ประทับฟ้อง เมื่อผ่านการประทับ

¹ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช. (2509). คิงมงกุฎในฐานะที่ทรงเป็นนักนิติศาสตร์. *ประชุมปาฐกถาและคำอธิบายของ ม.ร.ว.เสนีย์ ปราโมช พ.ศ. 2489-2509*. (อ้างอิงจาก สุวรรณ สัจจวิวัฒนา. (2519). *เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดยจักรพรรดิคือติก*. หน้า 200.)

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี. (2548). *พระราชบรมพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 6.

ฟ้องแล้วตุลาการก็จะมีหมาย หรือไปเกาะเอาตัวผู้เป็นจำเลยมาชำระ สำหรับการชำระเป็นหน้าที่ของศาลต่างๆ เช่น ศาลกรมเมือง ศาลกรมนา ศาลกรมคลัง ฯลฯ เป็นต้น¹ แล้วแต่ว่าลักษณะความผิดจะเข้าข่ายอำนาจของกรมใด นอกจากนี้ผู้ที่เป็นโจทก์ยังต้องเสียค่าธรรมเนียมมากมาย เช่น ค่าสั่ง ค่า เชิงประกัน ค่าเทียบ ค่าชี้สองสถาน ค่าสืบพยาน ค่าชั้นสูตร ค่าเบี่ยงเลียง ค่าคัดทูล ค่าไสบท ค่า ปรีक्षाชี้ขาด ฯลฯ² การฟ้องร้องกันถึงโรงถึงศาลต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง รวมทั้งเสียเวลาเป็นอันมาก ระบบศาลแต่เดิมจึงมีลักษณะเป็นเครื่องมือรักษาผลประโยชน์ของผู้มั่งคั่งเท่านั้น

ทางออกที่ราษฎรพอจะกระทำได้คือ การยื่นฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ แต่โอกาสที่จะเข้า ถวายฎีกากระทำได้น่ายากมาก เพราะพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนไม่ค่อยเสด็จออกไปไกลๆ ยิ่งราษฎร ที่อยู่ห่างไกลแทบไม่มีโอกาสถวายฎีกาเลย³

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ ความสำคัญเรื่องถวายฎีกามาก พระองค์ทรงปรับปรุงวิธีการศาลและการยื่นถวายฎีการองทุกข์ โดยพระองค์ทรงเสด็จออกรับฎีกา เอง หากทรงเสด็จออกรับฎีกาไม่ได้ ก็ให้ยื่นเรื่องต่อขุนนางวังหลวง วังหน้า เพื่อจะได้นำความขึ้น ทูลเกล้าต่อไป การปรับปรุงการถวายฎีกานี้ทำให้มีผลการพิ จารณาคดีรวดเร็วขึ้น ทรงเอาใจใส่ใน ทุกข์ร้อนของประชาชนในเรื่องนี้มาก เพราะเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงรับรู้ความ เดือดร้อนของประชาชนโดยแท้จริง ระเบียบวิธีการนี้ยังเป็นการขจัดอคติสิทธิ์ของกลุ่มขุนนางที่มี อิทธิพลในสังคมไทย ทำให้เกิดความเท่าเทียมกันทางกฎหมาย

ด้านเศรษฐกิจ และสังคม จากนโยบายเปิดประเทศ รับอารยธรรมตะวันตกของไทยในรัช สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำมาสู่ระบบเศรษฐกิจเสรี มีการใช้เงินตราในระบบ เศรษฐกิจ ทำให้การค้าของสยามมีความเป็นสากลมากขึ้น ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวจะเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ รายได้หลักของพระคลังมหาสมบัติมาจาก ระบบเศรษฐกิจ แบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า คือ การผูกขาดพืชผลทางกสิกรรมของแผ่นดิน การผูกขาดการค้า สุรา และที่สุดแล้วพระคลังสินค้าก็ผูกขาดสินค้าทางอุตสาหกรรมทุกอย่าง พืชผลทางกสิกรรมเกือบ ทุกชนิดตลอดจนข้าวของทุ กอย่างที่ราษฎรต้องใช้ อันเป็นผลเสียแก่ราษฎรของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้ยกเลิกการผูกขาดการค้าเสีย

¹ บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราชาบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความ มั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411). หน้า 77.

² โปรดดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศเรื่องค่าฤชาธรรมเนียม. *ประชุม ประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 8-10.

³ ประเพณีการถวายฎีกานี้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์โดยผู้ที่ เข้าถวายฎีกาต้องถูกโบยก่อน 30 ที ในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดฯให้ยกเลิกการโบยเสีย แต่ราษฎรก็ยังมีโอ กาสน้อย ในการถวายฎีกา ในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดฯให้มีกล่อง “วินิจฉัยเถรี” สำหรับให้ราษฎรตีก่อนถวายฎีกา แต่ต้องเสีย เงินค่าฎีกาต่อกรมวัง 5 บาท ทำให้ราษฎรไม่ยอมเข้าฎีกา

การยกเลิกระบบการค้าแบบผูกขาด และดำเนินนโยบายเศรษฐกิจแบบเสรีโดยระบบเงินตราเป็นสิ่งดึงดูดให้ชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายในสยามมากขึ้น ซึ่งชาวต่างชาติที่เข้ามาย่อมต้องการแรงงานในเมืองในสถานประกอบการและงานกิจการทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีประกาศอนุญาตให้ประชาชนรับจ้างทำงานให้แก่ชาวต่างชาติได้¹ สามารถขายที่ดินให้แก่ชาวต่างชาติได้² ราษฎรทั่วราชอาณาจักรได้สิทธิซื้อขายอย่างอิสระเสรี ประชาชนทั้งหญิงชายได้รับการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพตามกฎหมายมากขึ้น เห็นได้จากที่ทรงออกประกาศห้ามบิดามารดาและสามีขายบุตร ภรรยาลงเป็นทาสโดยเจ้าตัวไม่สมัครใจ³ ทรงอนุญาตข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก⁴ เป็นต้น

ก่อนนั้นราษฎรไทยถูกจำกัดเสรีภาพหลายประการ เช่น กฎหมายลี้ กษณะอาญาหลวง มาตรา 13 บัญญัติว่า

ราษฎรข้าแผ่นดินชายหญิง ไทยมอญ บมีย่า บมิกลัว พระราชอาญา พระราชกำหนดกฎหมาย เห็นพิสดารเข้าเงินทองของมฤจฉาทิฐิ อันมาค้าขายแต่นานาประเทศ นอกต่านต่างแดน แลยกลูกสาว หลานสาวให้เป็นเมียฝรั่งอังกฤษ วิลันดา ฮะวา มลายู อันต่างศาสนา แลให้เข้ารีตถืออย่างมฤจฉาทิฐิ นอกศาสนา ท่านว่ามันผู้นั้นเป็นเสี้ยนหนามในแผ่นดินแลมันเอาใจไปเผื่อแก่ปัจจามิตรฆ่าศึกศัตรูหมู่ ร้าย ท่านให้ลงโทษ 6 สถาน...”⁵

จากการให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชนในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ทำให้คนไทยจำนวนมากได้เข้าไปทำงานและคบหาสมาคมกับชาวต่างชาติมากขึ้น ทำให้คนไทยเหล่านี้ได้รับรู้แนวคิดวัฒนธรรม วิทยาการใหม่ๆ ของชาวตะวันตก ในขณะที่เดียวกันสิทธิเสรีภาพในการเข้ามาค้าขายของชาวต่างชาติก็ได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมายด้วยเช่นกัน โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้ชาวต่างชาติสามารถซื้อที่ดิน และเช่าที่ดินได้ แต่อยู่ในเขตที่กำหนด ดังปรากฏใน “ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้”⁶ และยังทรงออกประกาศ ให้ความคุ้มครองชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายและพักอาศัยในเมืองไทยด้วย⁷

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯรับจ้างฝรั่ง. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 106.

² โปรดดู ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้. *แหล่งเดิม*. หน้า 95-97.

³ โปรดดู ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร. *แหล่งเดิม*. หน้า 495-497.

⁴ โปรดดู ประกาศทรงอนุญาตข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก. *แหล่งเดิม*. หน้า 60-62.

⁵ ชัย เรื่องศิลป์. (2545). *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม*. หน้า 168.

⁶ โปรดดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้. *เล่มเดิม*. หน้า 95-97.

⁷ โปรดดู ประกาศว่าด้วยการประพตติดต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แล อเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย. *แหล่งเดิม*. หน้า 97-104.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ริเริ่มแนวพระราชดำริทาง การเมืองแบบทันสมัยเพื่อความเหมาะสมกับภาวะแวดล้อมทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมในขณะนั้น การเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริทางการเมืองหลายประการของพระองค์อยู่ในขอบเขตจำกัด และเป็นเพียงการริเริ่ม แต่ก็มีผลให้กฎเกณฑ์ต่างๆ ในสังคมแบบเดิมของไทยมีการคลี่คลายขยายตัวออกไปเปิดโอกาสให้รัฐบาลสามารถเคลื่อนไหวในโครงสร้างอันเดิมมากขึ้น การริเริ่มเช่นนี้ มีผลช่วยสร้างสภาพแวดล้อมอันเหมาะสมสำหรับผู้นำไทยที่จะทำการเปลี่ยนแปลงระบบการเมืองการปกครองและสังคมในระยะหลังต่อมา

จุดมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อ ศึกษาปัจจัยด้านต่างๆ ที่ส่งผล ให้เกิด ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาความทันสมัยทางการเมืองตามแนว พระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เพื่อศึกษาผลจาก ความทันสมัยทางการเมืองตามแนว พระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสำคัญของการศึกษา

1. เพื่อให้เข้าใจ ถึงปัจจัย ด้านต่างๆ ที่ส่งผล ต่อความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อให้เห็นความสำคัญของ ความทันสมัยทางการเมืองตามแนว พระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่เป็นการเริ่มต้นของพัฒนาการการเมืองและการทำให้ทันสมัย
3. เพื่อให้เห็นผลจากความทันสมัยทางการเมืองตามแนว พระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงริเริ่มขึ้น

สมมติฐานการวิจัย

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในสมณเพศถึง 27 ปีทำให้ทรงได้ศึกษาหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง มีโอกาสเรียนรู้สภาพการณ์โดยทั่วไปของราชอาณาจักรสยามด้วยพระองค์เองจากการเสด็จออกบิณฑบาตและเสด็จจรดงคี่ในเขตต่างๆ และสถานการณ์การเมืองภายใน เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจในขอบเขตจำกัด พระองค์จึง ทรง เลือกรักษาพระราชอำนาจไว้โดยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคนในสังคม ในลักษณะที่ต่างก็มีพันธะสัญญาต่อกัน

นอกจากปัจจัยข้างต้นที่เป็นปัจจัยภายในแล้ว ปัจจัยภายนอก คือ ภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยม และการแพร่เข้ามาวัฒนธรรม แนวคิดและอิทธิพลทางการเมืองแบบตะวันตก ก็มีมีผลต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชอยู่ มเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงคบหาสมาคมกับชาวตะวันตก ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ กับบาทหลวงและมิชชันนารี และทรงรับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของเหตุการณ์ต่างๆ ในโลก ปัจจัยเหล่านี้ ทำให้พระองค์มีแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยและทรงนำแนวพระราชดำริดังกล่าวมาใช้ในการปกครองประเทศ

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาความทันสมัยทางการเมืองตามแนว พระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ พระบรมราโชบายในการบริหารประเทศ กฎหมาย ประชุมประกาศและพระราชหัตถเลขาต่างๆ รวมทั้งในเอกสารของไทยและต่างประเทศ โดยวิเคราะห์ภายใต้ ทฤษฎี “การทำให้ทันสมัยทางการเมือง”

วิธีการศึกษาค้นคว้า

งานวิจัยฉบับนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดย วิธีการศึกษาเป็นการ วิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยนำข้อมูลทางประวัติศาสตร์ มาวิเคราะห์ร่วมกับ ทฤษฎีการทำให้ทันสมัยทางการเมืองและการพัฒนาทางการเมือง สังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ใหม่ แล้วจึงนำเสนอในรูปแบบพรรณนาโวหาร

แหล่งการศึกษาค้นคว้า

1. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2. ห้องสมุดคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
3. ห้องสมุดคณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
5. สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยรามคำแหง หัวหมาก
6. แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ (อินเทอร์เน็ต)

บทที่ 2

แนวคิดทางการเมืองแบบจารีต และ การริเริ่มการเมืองแบบทันสมัยของไทย

การพัฒนาการเมืองการปกครองให้เป็น “การเมืองแบบทันสมัย” เพื่อให้หลุดพ้นจากการเป็น “การเมืองแบบเก่า” หรือ “การเมืองแบบจารีต” นั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับหลายๆรัฐ โดยเฉพาะรัฐที่ได้ผ่านการพัฒนาตนเองให้เป็น “รัฐสมัยใหม่” (Modern State) การเกิดรัฐสมัยใหม่นั้นเป็นผลมาจากปัจจัยหลายๆ อย่าง เช่น จากแรงผลักดันของประชาชนในประเทศ จากผู้นำของประเทศหรือจากอิทธิพลภายนอก การที่จะบอกได้ว่าการเมืองแบบใดเป็นการเมืองแบบเก่า หรือ เป็นรัฐจารีต กับรัฐสมัยใหม่ที่มีการเมืองแบบทันสมัย สามารถวิเคราะห์ให้เห็นความแตกต่างได้ในประเด็นต่างๆ ได้ดังนี้

1. ลักษณะของความป็นรัฐจารีต¹ไทย

ลักษณะสำคัญของรัฐจารีตไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจนถึง สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และรัฐจารีตอื่นๆ ส่วนใหญ่ล้วนมีลักษณะร่วมกันดังนี้

1) ไม่มีพรมแดนชัดเจน ไม่ได้ถือหลักอธิปไตยเหนือดินแดน แม้ว่ารัฐจารีตมีหน้าด่านต่างๆ แต่หน้าด่านนั้นหาใช่ชายแดนไม่ จึงเป็นเรื่องยากที่จะกำหนดเขตแดน ซึ่งเป็นกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน บางครั้งเขตแดนถูกกำหนดขึ้นโดยมหาอำนาจตะวันตกในยุคล่าอาณานิคม

2) รัฐกับสังคมแยกกันไม่ออก อยู่ทับซ้อนกัน เพราะโครงสร้างทางสังคมตามระบบไพร่ ทำให้สมาชิกของสังคมกลายเป็น พลเมืองของรัฐไปโดยปริยาย และไม่มีกลไกการปกครองที่แยกออกจากการควบคุมกำลังคนอย่างชัดเจน

3) ประกอบด้วยศูนย์อำนาจใหญ่และศูนย์อำนาจเล็ก แต่ไม่รวมศูนย์อำนาจ หัวเมืองใหญ่มีฐานะกึ่งอิสระ ประเทศราชมีอิสระในการปกครองตนเอง (autonomous state) หรือกึ่งประเทศราช (semi-autonomous state) โดยทั่วไปแล้วสามารถปกครองตนเองโดยพื้นฐานได้

4) ไม่รังเกียจชาติพันธุ์ ในความหมายทางการปกครอง คือไม่ได้แยกแยะคนนอกคนในด้วยความต่างทางชาติพันธุ์ แม้แต่ขุนนางก็มาจากหลายชาติพันธุ์ ซึ่งถือว่าเป็นเกียรติยศของแผ่นดินที่ได้ปกครองคนหลายชนชาติ เพราะฉะนั้นความหมายอีก นัยหนึ่งคือ ไม่มีแนวคิดเรื่องชนชาติในความหมายของรัฐ รัฐมีบทบาทจำกัดแค่ปกป้องคุ้มครองไม่ให้ข้าศึกศัตรูมารุกราน และรักษา

¹“รัฐจารีต” ในงานวิจัยนี้มีความหมายเช่นเดียวกับ “รัฐโบราณ” ที่ครอบคลุมถึงลักษณะการเมืองการปกครอง สังคมวัฒนธรรม และระบบเศรษฐกิจของรัฐไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความสงบภายใน ฉะนั้นศูนย์อำนาจไม่ว่าใหญ่หรือเล็ก ไม่ถือว่าตนมีบทบาทในการพัฒนาเศรษฐกิจ การศึกษาหรืออะไรใดๆ ทั้งสิ้น เก็บภาษีเพียงอย่างเดียว¹

การที่รัฐจารีตไม่มีพรมแดนที่แน่นอน ความสัมพันธ์ของอำนาจรัฐโบราณจึงเป็นการคุมกำลังคนมากกว่าที่ดิน “ศูนย์อำนาจใหญ่”² ปกครองคนผ่าน “ศูนย์อำนาจเล็ก”³ ส่วน “ศูนย์อำนาจเล็ก” จะแผ่อิทธิพลไปได้ไกลแค่ไหนก็สุดแต่อำนาจของตน ไม่มีการกำหนดพรมแดนที่แน่นอน ในบางกรณี “ศูนย์อำนาจเล็ก” ส่งบรรณาการให้ “ศูนย์อำนาจใหญ่” มากกว่า 1 แห่งเพื่อความอยู่รอด จึงเกิดเป็นระบบประเทศราชนั่นเอง

การที่รัฐจารีตโดยทั่วไปไม่มีเส้นแบ่งพรมแดนชัดเจน อาจจะมีข้อตกลง เขตอิทธิพลโดยใช้พรมแดนธรรมชาติ ซึ่งไม่มีเส้นรอบวงที่ชัดเจน ความคลุมเครือของชายแดนส่งผลให้ชาติพันธุ์ต่างๆ สามารถใช้ชีวิตได้ตามปกติโดยไม่ได้แบ่งแยกว่าเป็นราษฎรของฝ่ายไหนอย่างไร ตราบใดที่ชนชั้นนำของพวกเขา ยังตกลงกันได้ คนธรรมดาทั่วไป จึงไม่ได้มีความสัมพันธ์กับ “ศูนย์อำนาจใหญ่” หรือเมืองหลวงโดยตรง ความเป็นคนในคนนอกไม่ได้ถูกกำหนดโดยชาติพันธุ์ แต่ถูกกำหนดโดย “นายเล็ก” กับ “นายใหญ่”⁴ ตราบใดที่ “นายเล็ก” กับ “นายใหญ่” ตกลงกันได้ทุกอย่างก็ไม่มีปัญหาใดๆ เพราะฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงชายแดนแบบโบราณ มาเป็นพรมแดนสมัยใหม่ จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบโดยตัวของมันเอง และเกิดขึ้นก่อนหลายสิ่งหลายอย่าง อาจเรียกว่าเป็นผลที่เกิดขึ้นจากแรงกดดันจากภายนอกทั้งหมด

นอกจากนี้รูปแบบดั้งเดิม ของโครงสร้างทางการเมือง แบบจารีต ไม่ซับซ้อน อำนาจทางการเมืองจะถูกผูกขาดอยู่ในมือของผู้นำบางคน บางกลุ่ม บางตระกูลแล้วใช้อำนาจนั้นอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ในขณะที่สมาชิกของสังคมส่วนใหญ่จะขาดความรู้ความเข้าใจทางการเมืองจึงไม่เข้าไปร่วมในกิจกรรมทางการเมืองใด ๆ เลย

¹สกสรรค์ ประเสริฐกุล. (2552). *ชาตินิยมกับพหุวัฒนธรรม: “รัฐชาติ ชาติพันธุ์ และความทันสมัย”* (ตอนที่ 1) เรียบเรียงโดย รณวัฒน์ จันทร์จารุงศ์. (Online).

²“ศูนย์อำนาจใหญ่” คือ รัฐที่มีอำนาจเป็นที่ยอมรับของนครรัฐต่างๆ เช่น เมืองเจ้าประเทศราช หรือเมืองที่มีอิทธิพลทางทหาร และการค้า ซึ่งรัฐเล็กๆ จำเป็นต้องได้รับการคุ้มครองและรับรองสถานะของตนเองจากรัฐที่มีอิทธิพลเหล่านี้ ซึ่งการยอมรับอำนาจจากศูนย์อำนาจใหญ่มีทั้งในรูปแบบเป็นเมืองขึ้น หรือยอมรับเพราะต้องการการคุ้มครองและรับรองสถานะ หรือเพียงต้องการค้าขายด้วย เช่น การค้าระหว่างไทยกับจีนในยุคจารีต ซึ่งจีนรับรองสถานะรัฐไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และรัฐไทยเองก็ได้สิทธิในการค้าขายแบบบรรณาการกับจีน หรือ กรณีของเขมรที่ต้องยอมส่งบรรณาการให้ทั้งกรุงเทพฯ และฉะเชิงเทรา ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

³“ศูนย์อำนาจเล็ก” คือ รัฐ หรือนครรัฐที่มีอำนาจควบคุมเพียงกิจการภายในของตน โดยต้องอยู่ภายใต้การคุ้มครองหรือภายใต้อำណัติของเจ้าประเทศราช ศูนย์อำนาจเล็กมักไม่มีแสนยานุภาพทางทหารมากนักจึงต้องยอมอยู่ภายใต้อำណัติของอาณาจักรที่มีอิทธิพลเพื่อความอยู่รอดของรัฐตนเอง

⁴“นายเล็ก และนายใหญ่” มีนัยเดียวกับ ศูนย์อำนาจเล็กและศูนย์อำนาจใหญ่ โดยนายเล็กคือ ผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในศูนย์อำนาจเล็ก นายใหญ่คือ ผู้ที่มีอำนาจสูงสุดของศูนย์อำนาจใหญ่

2. ลักษณะการเมืองการปกครอง โครงสร้างทางสังคม และระบบเศรษฐกิจของ รัฐจารีตไทย

รัฐไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ถือเป็นรัฐจารีต ด้วยไม่มีองค์ประกอบของความเป็นรัฐสมัยใหม่ การรวมตัวของกลุ่มคนไทยมีลักษณะเป็น “แคว้น” (region) พิจารณาได้จากตัวอย่างเช่น สมัยอยุธยา แม้กรุงศรีอยุธยาจะได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางการปกครองของคนไทยในช่วงเวลาหนึ่ง แต่เราก็ปฏิเสธถึงความมีอยู่ของอำนาจภายในกลุ่มแคว้นต่าง ๆ ไม่ได้ เช่น สุพรรณบุรี ลพบุรี สุโขทัย เชียงใหม่ นครศรีธรรมราช เป็นต้น กรุงศรีอยุธยาเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งอำนาจซึ่งหากกลุ่มอำนาจใดสามารถเข้าครอบครองได้แล้ว ผู้นั้นก็จะสามารถเชื่อมกลุ่มอำนาจต่าง ๆ เหล่านั้นเข้าไว้ด้วยกัน มิได้หลอมรวมเอากลุ่มอำนาจเหล่านั้นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยาแต่ประการใด

อย่างไรก็ตามอาจกล่าวได้ว่า กรุงศรีอยุธยาสามารถกลืนกลุ่มอำนาจบางกลุ่มเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของตนเองได้สำเร็จ โดยเริ่มในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงอ้างสิทธิ์ตามสายสัมพันธ์เครือญาติ เพื่อผนวกเอาแคว้นสุโขทัยเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา แม้ว่าภายหลังเชื้อสายของกลุ่มอำนาจแคว้นสุโขทัยจะสามารถอาศัยอำนาจจากภายนอกอย่างพม่าเข้ามาช่วยให้ราชวงศ์สุโขทัยมีอำนาจปกครองกรุงศรีอยุธยาก็ตาม แต่การกระทำนี้ก็ไม่ได้ทำให้แคว้นสุโขทัยแยกแยกออกไปจากกรุงศรีอยุธยาแต่อย่างใด ซ้ำยังทำให้แคว้นสุโขทัยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน กับกรุงศรีอยุธยามากขึ้นอีกด้วย

2.1 การเมืองการปกครองของรัฐจารีตไทย

สมัยอยุธยานับว่าเป็นแบบอย่างที่ชัดเจนของรัฐจารีต หรือรัฐโบราณของไทย มีรูปแบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเป็นแบบอย่างของพระมหากษัตริย์แบบสมมติเทพเด่นชัดที่สุด สืบต่อมาเป็นเวลานาน แม้ว่าอาณาจักรอยุธยาจะมีการติดต่อกับชาดายุโรป ทั้งการค้าและการเข้ามาเผยแผ่ศาสนาของเหล่ามิชชันนารี แต่แนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาวัฒนธรรมตะวันตกหรือการยอมรับวิทยาการตะวันตกยังเป็นสิ่งที่คนไทยสมัยนั้นยังไม่เห็นความจำเป็นและยังไม่เห็นความสำคัญ ทั้งยังไม่ได้รับความสนใจจากชนชั้นปกครองอีกด้วย

ลักษณะของรัฐจารีต ในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ส่งผลต่อความนึกคิดของผู้ปกครองไทยรวมทั้งคนไทยทั่วไปคือ กรุงศรีอยุธยาเป็นนครรัฐที่เชื่อมต่อกับสำนักของคนไทยที่ให้ภาพอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ เกียรติยศ ดินแดน สมควรสืบทอดปฏิบัติตามแบบแผนของกรุงศรีอยุธยาในหลายๆ ด้าน แม้ว่ากรุงศรีอยุธยาจะถูกทำลายลงใน พ.ศ. 2310 แต่กรุงศรีอยุธยาในภาพความนึกคิดของผู้คนแล้วไม่ได้พังทลายตามไปด้วย ดังนั้นกรุงศรีอยุธยาจึงสามารถเกิดใหม่ขึ้นมาได้ในนามใหม่ คือ กรุงธนบุรี และกรุงเทพมหานครนั่นเอง สิ่งนี้ทำให้ผู้คนที่มิชชันนารีในสมัยปลายอยุธยาต่อเนื่องจนถึงรัตนโกสินทร์ยังคงยึดติดอยู่กับความทรงจำใน “ครั้งบ้านเมืองดี” สิ่งนี้เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คนไทยส่วนใหญ่ไม่ต้องการเห็นการเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งใหม่ของตนเอง

ในด้านพัฒนาการทางการเมืองการปกครองของรัฐจารีตนั้นมีพัฒนาการจาก “พ่อปกครองลูก” ในสมัยสุโขทัยมาสู่ “สมมติเทพ” ในสมัยอยุธยาและค่อยๆ ผ่อนคลายความเป็นสมมติเทพลงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื่องจากมีการผสมผสานความเป็นพระราช จากอิทธิพลของพุทธศาสนา มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แม้ว่าการเมืองการปกครองของชุมชนคนไทยได้พัฒนาอย่างต่อเนื่อง แต่พัฒนาการเมืองในยุคสมัยดังกล่าวไม่ได้ก่อให้เกิดสำนึกในเรื่อง “รัฐชาติ” แต่อย่างใด เพราะนอกจากการยอมรับในอำนาจซึ่งเป็นไปในลักษณะที่ไม่แน่นอนแล้วก็ไม่มีความเป็นสิ่งเชื่อมโยงผู้คนที่อยู่ในแคว้นต่าง ๆ เข้าเป็นพวกเดียวกัน ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อ “กรุงเทพฯ” ต้องพบกับภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกซึ่งเป็นภัยที่ไม่เคยมีผู้ใดเคยได้ประสบมาก่อน การปรับปรุงบ้านเมืองเพื่อให้รอดพ้นจากภัยจากภายนอกนี้จึงได้เริ่มต้นขึ้นอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระองค์ทรงริเริ่ม ปรับเปลี่ยน แนวพระราชดำริทางการเมืองให้ทันสมัย เป็นผลให้กรุงเทพมหานครมิได้เป็นเพียงชุมทางแห่งอำนาจเหมือนดังที่กรุงศรีอยุธยาเคยเป็น แต่ได้กลายเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจบนดินแดนที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และเป็นรัฐสมัยใหม่อย่างสมบูรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การปกครองแบบจารีตของไทยเป็นไปในรูปแบบ ของการปกครองแคว้น หรือชุมชนมุขสุโขทัยมิได้เป็นนครหลวงที่เป็นศูนย์กลางการปกครองของไทยแต่เพียงรัฐเดียว หากยังมีรัฐอื่นๆ ที่มีอำนาจและดำเนินการปกครองเป็นอิสระในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน เช่น ล้านนา อยุธยา แพร่ น่าน นครศรีธรรมราช ฯลฯ รัฐเหล่านี้ต่างจัดการปกครองตามความเหมาะสมต่อสภาวะและประเพณีนิยมของตน มีเมืองขึ้น มีการแผ่ขยายอาณาเขตซึ่งก็ขึ้นอยู่กับพระปรีชาสามารถของผู้ปกครองอาณาจักร เจ้าผู้ครองนครหลายรัฐเป็นพระสหายหรือเกี่ยวข้องกับวงศ์ญาติกัน เช่น พญามังรายมีความสัมพันธ์อันดีต่อพ่อขุนรามคำแหง และพญาเงี้ยว กษัตริย์ทั้งสามพระองค์อยู่ในฐานะพระสหายร่วมน้ำสาบาน และเมื่อครั้งสร้างบ้านเมืองเชียงใหม่ พ่อขุนรามคำแหงได้ช่วยเหลือพญามังรายวางผังเมืองเชียงใหม่ ผังเมืองเชียงใหม่และสุโขทัยจึงคล้ายกัน¹ หรือความสัมพันธ์แบบเครือญาติระหว่างอโยธยากับสุพรรณภูมิ กล่าวคือ ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 อันเป็นเวลาที่ยสมเด็จพระรามาธิบดี (พระเจ้าอู่ทอง) ได้ครองราชย์ ณ เมืองอโยธยา ทรงได้พระราชธิดาของพระมหากษัตริย์แห่งเมืองสุพรรณภูมิเป็นพระมเหสีความสัมพันธ์ดังกล่าวปรากฏในจดหมายเหตุจีนที่ได้บันทึกไว้ว่า แคว้นหลอฮกก๊ก ได้รวมกันกับเสียมก๊ก เป็นเสียมหลอฮกก๊ก² ซึ่งในช่วงเวลานี้ก็ได้มีการสร้างเมืองใหม่ขึ้นแทนเมืองเก่าที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งก็คือพระนครศรีอยุธยา

ขอบเขตพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แบบจารีตแต่ละรัฐจะอยู่ในวงแคบ คือบริเวณราชธานีเท่านั้น จะเห็นได้ว่าร่องรอยบริเวณเมืองสุโขทัยเก่าก็มีได้กว้างขวางมาก ในรัชสมัยพ่อขุนศรีนาวนำถุม (เริ่มต้นประมาณ พ.ศ.1762) อาณาจักรสุโขทัยครอบคลุมถึงเมืองฉอด (ใกล้แม่น้ำเมย)

¹ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2544). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. หน้า 132,200.

² ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). *นครหลวงของไทย*. หน้า 171-173.

ลำพูน น่าน พิษณุโลก สรุปลแล้วอาณาเขตไม่กว้างขวางเท่าใดนัก¹ ถึงแม้ว่าในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งราชวงศ์พระร่วง อาณาจักรสุโขทัยจะมีอาณาเขตกว้างขวางที่สุด ดังปรากฏในศิลาจารึกว่า ทิศตะวันออกได้สระหลวงสองแคว (พิษณุโลก) ลมบาจาย สระคา ถึงฝั่งโขง เวียงจันทน์และเวียงคำ ทิศใต้ได้คณฑี (กำแพงเพชร) พระบางนครสวรรค์ แพรก (ชัยนาท) สุพรรณภูมิ ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีธรรมราช จนสุดฝั่งทะเล ทิศตะวันตกได้เมืองฉอด หงสาวดี ถึงสมุทร เป็นอาณาเขต ทิศเหนือได้เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองพลั่ว (อำเภอปัว จังหวัดน่าน) เลยฝั่งโขงไปถึงเมืองชวา (หลวงพระบาง)² แต่ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสุโขทัยสามารถรวมศูนย์อำนาจไว้ที่เมืองหลวงของตนเองได้

หลังรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงอำนาจสุโขทัยเริ่มเสื่อมลง จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยาในที่สุด ส่วนอาณาจักรล้านนาทางเหนือขึ้นรุ่งเรืองมากเพียงในรัชสมัยพระเจ้ามังราย และกลับฟื้นอำนาจอีกครั้งในรัชสมัยพระเจ้าติโลกราช ล้านนาไม่อาจจะรวมแพร่ น่าน เข้าไว้ในอาณาเขตได้

สำหรับอาณาจักรอยุธยาจะเป็นอาณาจักรที่ขยายอำนาจออกไปกว้างขวางที่สุด คือสามารถผนวกอาณาจักรสุโขทัยเข้าไว้ได้ เป็นผลให้มีการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แม้กระนั้นก็ยังมิมีอาณาจักรอื่นๆ ตั้งตนเป็นอิสระอยู่ เช่น ล้านนา เป็นต้น

การขยายอำนาจของอยุธยาเป็นผลสำเร็จได้นั้นก็โดยอาศัย 2 วิธีการ วิธีการแรก คือ การสร้างสัมพันธไมตรีด้วยการสมรส วิธีการนี้เห็นได้ในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งพระองค์ทรงส่งพระราชโอรสมาครองเมืองต่างๆ คือ เจ้าอ้าย โอรสองค์โตไปครองสุพรรณบุรี เจ้ายี่โอรสองค์รองไปครองเมืองสุพรรณบุรี³ และเจ้าสามพระยามาครองเมืองชัยนาท⁴ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเชื่อมความสัมพันธ์กับราชวงศ์สุโขทัยโดยทรงอภิเษกเจ้าสามพระยา (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2) ราชโอรสกับพระราชธิดาของพระยาไสยลือไทย⁵ โดยเจ้าสามพระยาทรงมีพระราช

¹ ประเสริฐ ณ นคร. (2549). *ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์ "เสาหลักทางวิชาการ" ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร*. หน้า 19.

² แหล่งเดิม. หน้า 40.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2548). *อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*. หน้า 26.

⁴ เมืองชัยนาทนี้ ศ.ดร.ประเสริฐ ณ นคร ได้วิเคราะห์ไว้ว่าเมืองชัยนาท ในสมัยสุโขทัย คือเมืองพิษณุโลก ซึ่งต่อมาได้ใช้ชื่อว่า พิษณุโลก สันนิษฐานว่าชื่อนี้เกิดขึ้นในตอนก่อสร้างกำแพงเมืองระหว่าง พ.ศ. 2008 – 2009 หลังสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงลาผนวชใน พ.ศ. 2008 (สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มาเสวยราชย์ที่พิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2006 แล้วได้ทรงผนวชเมื่อ พ.ศ. 2008 ที่วัดจุฬามณีเมืองพิษณุโลก) สามารถอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ประเสริฐ ณ นคร. (2541). *พิษณุโลกกับอาณาจักรสุโขทัย*. สารนิพนธ์ ประเสริฐ ณ นคร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

⁵ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2544). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. หน้า 202.

โอรสกับพระราชธิดาของพระยาไสยลือไทย คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ¹ เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 4 แห่งราชวงศ์สุโขทัยเสด็จสวรรคต สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อยังทรงดำรงตำแหน่งพระราเมศวร มีพระชนมายุเพียง 7 พรรษา ได้ถูกส่งให้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก² ก่อนหน้านี้พระยาบุทธิษเฐียรได้ครองพิษณุโลกตั้งแต่ พ.ศ. 1981-1994 หลังจากนั้นพระราชชนนีในสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มาครองพิษณุโลกในฐานะที่เป็นธิดาของพระยาไสยลือไทย เพราะปรากฏจากตำนานสิบห้าราชวงศ์ว่า พระบรมไตรโลกนาถกับพระราชชนนีถูกพระเจ้าติโลกราชล้อมอยู่ที่พิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2002³ เมื่อพระราชชนนีในสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในฐานะที่เป็นหลานตาของพระยาไสยลือไทยก็ได้ถือสิทธิ์มาครองพิษณุโลกใน พ.ศ. 2006⁴ วิธีการที่สอง คือการทำสงครามขยายอาณาเขต จะเห็นได้ว่านับจากสมัยพระเจ้าอู่ทองเป็นต้นมา ยุทธขยายอำนาจด้วยการทำสงคราม เช่น การทำสงครามขยายอาณาเขตไปยังนครธม เชียงใหม่ เป็นต้น แต่ปัญหาที่ตามมาคือ การตีเมืองต่าง ๆ ได้แล้วจะมีอำนาจควบคุมเมืองเหล่านี้ไว้ได้แค่ไหนก็อยู่ที่ประสิทธิภาพของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์

ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อาณาเขตของกรุงศรีอยุธยากว้างขวางขึ้น จึงก่อให้เกิดแนวคิดปฏิรูปการปกครองด้วยการยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงที่ปกครองโดยอิสระ และตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง คือเมืองหลวง มีการจัดระบบสังคมโดยระบบศักดินา แบ่งการปกครองเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน นับเป็นรูปแบบการปกครองที่แตกต่างไปจากการปกครองมาแต่เดิม ซึ่งรูปแบบการปกครองลักษณะนี้เป็นผลมาจาก ประการแรก การที่พราหมณ์บุโรหิตจากนครธมถูกกวาดต้อนเข้ามาในราชสำนักอยุธยา หลังจากที่กองทัพอยุธยาตีนครธมของเขมรได้ในสมัยเจ้าสามพระยา พราหมณ์บุโรหิตเหล่านี้ได้นำวิธีการปกครองและขนบธรรมเนียมประเพณีของเขมรเข้ามาด้วย และอีกประการหนึ่งคือ ความจำเป็นที่เกิดขึ้น เฉพาะหน้าในสมัยนั้นที่จะต้องหาวิธีการควบคุม

¹ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีพระนามเดิมว่า พระราเมศวร เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) แห่งกรุงศรีอยุธยา และพระราชธิดาในสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ 2 แห่งกรุงสุโขทัย ประสูติใน พ.ศ. 1974 ดังนั้นพระองค์จึงทรงเป็นเชื้อสายของฝ่ายอยุธยา (ราชวงศ์สุพรรณภูมิ) และราชวงศ์สุโขทัย เมื่อพระมหาธรรมราชาที่ 4 แห่งราชวงศ์สุโขทัยเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 1981 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเมื่อยังทรงดำรงตำแหน่ง พระราเมศวร มีพระชนมายุ 7 พรรษา ได้ถูกส่งให้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองของสุโขทัยในสมัยนั้นแทน เมื่อพระราช บิดาเสด็จสวรรคต พระองค์จึงได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 1991 เมื่อพระชนมายุ 17 พรรษา พิษณุโลกจึงได้กลายเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรอยุธยาในช่วงเวลา พ.ศ. 2006 - พ.ศ. 2031 ทรง ครองราชย์ที่เมืองพิษณุโลก นานถึง 25 ปี

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2548). *อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*. หน้า 29.

³ ประเสริฐ ณ นคร. (2541). *สารนิพนธ์ ประเสริฐ ณ นคร*. หน้า 350.

⁴ แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

อำนาจของอาณาจักรให้มีประสิทธิภาพขึ้น เพราะอาณาจักรในสมัยอยุธยาขณะนั้นกว้างขวางออกไปมากกว่าเดิมจึงต้องรวมอำนาจการปกครองเข้าไว้ที่ส่วนกลางเพื่อที่จะได้ดูแลอย่างทั่วถึง¹

การปกครองตามรูปแบบที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงวางไว้นี้เป็นแบบฉบับของอาณาจักรโดยตลอด มาจนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้มีการปฏิรูปการปกครองครั้งสำคัญใน พ.ศ. 2435

นอกจากนี้การปกครองของรัฐจารีตไทยยังต้องประสบปัญหาการคมนาคม การติดต่อสื่อสารรวมทั้งความรู้สึกร่วมของประชากรในรัฐเนื่องจากรัฐจารีตไทยไม่ได้คำนึงว่าตนเองเป็นชาติเดียวกัน เช่น คนอยู่ภาคกลางถือว่าตนเป็น “เฝ้าไทย” ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียก “ลาว” ภาคใต้เรียก “แขก” และยังมีชนเผ่าเล็กอื่นๆ อีก เช่น ขมุ เมี้ยว ไปจนถึงเขมร² การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจึงมิใช่เรื่องง่าย

2.1.1 แนวคิดทางการเมืองการปกครองสมัยจารีตของไทย

ความคิดหรือทัศนคติทางการเมืองของไทยมีพื้นฐานมาจากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ของอินเดียโบราณ ซึ่งมีอิทธิพลต่อโลกทัศน์ที่มองเห็นว่าโลก และมนุษย์นั้นถูกกำหนดมาแล้วจากธรรมชาติให้ดำเนินไปสู่จุดจบที่มีอยู่แล้วอย่างแน่นอน ธรรมชาติมนุษย์มีกิเลส และบาป จึงต้องอาศัยศีลธรรมและอำนาจรัฐเข้ามาควบคุมกล่อมเกล่าให้มนุษย์ผู้อยู่ภายใต้การปกครองได้ละเว้นความชั่วอันเป็นกมลสันดานของมนุษย์ทั้งผอง เมื่อเป็นเช่นนี้การปกครองและผู้ปกครองจึงเป็นสิ่งจำเป็นและเป็นสิ่งที่ดีต่อมวลมนุษย์ เพราะถ้าปราศจากผู้ปกครอง มนุษย์ในสังคมตามคติอินเดียโบราณก็จะยิ่งเสื่อมทรามลงไป³ คตินี้จึงไม่ให้ความสำคัญต่อเรื่องของสิทธิหากแต่เน้นความสำคัญของหน้าที่ โดยเฉพาะหน้าที่ของผู้ปกครองต่อผู้ถูกปกครอง ผู้ถูกปกครองย่อมต้องเชื่อฟังและมีหน้าที่ตามผู้ปกครอง ทั้งหมดนี้เป็นการปฏิบัติตามธรรมชาติ นอกจากนี้ความเชื่อเรื่องบุญ-กรรมในพุทธศาสนายังทำให้คนในสังคมยอมรับในสภาพที่เป็นอยู่ ดังนั้นค่านิยมเรื่องอำนาจในสังคมไทยจึงไม่เปลี่ยนแปลงในประเด็นที่ว่า อำนาจนั้นแบ่งแยกไม่ได้ ถ้ามีผู้ต้องการก็ต้องแย่งชิงกันเอาเอง เป็นต้น⁴

จะเห็นได้ว่าแนวคิดทางการเมืองไทยสมัยจารีตนั้นให้ความสำคัญต่อคุณสมบัติ และหน้าที่ของผู้ปกครองเป็นอย่างมาก ในขณะที่การกล่าวถึงถึงคุณสมบัติของผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองนั้นน้อยมาก หรือแทบไม่มีเลย ทั้งนี้เป็นการสะท้อนโลกทัศน์ของสังคมเกษตร กรรมแบบประเพณีที่วิธีการผลิตยังพึ่งพิงธรรมชาติอยู่มาก ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองจึงถูกตีความ เข้ากับลักษณะอย่าง

¹ แกมสุข นุ่มนนท์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย*. หน้า 25.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 26.

³ สมบัติ จันทรวงศ์; และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช . (2523). *ความคิดทางการเมืองไทย* . (อ้างอิงจาก ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (2549). *ความคิดการเมืองไพร่กระจุกพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 4-5.)

⁴ วิทยา สุจริตชนารักษ์ . (2529-2530). ลักษณะเด่นของความคิดทางการเมืองของไทย ข้อสังเกตเบื้องต้น. *รัฐศาสตร์สาร*. (12-13): 215. (อ้างอิงจาก ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (2549). *เล่มเดิม*. หน้า 5.)

เป็นไปเองตามธรรมชาติที่เรียกว่า “ทฤษฎีองค์อินทรีย์” หรือ “ลัทธิองค์อินทรีย์” (Organicism)¹ ซึ่งเน้นความสมดุลมากกว่าความขัดแย้ง เน้นความต่อเนื่องมากกว่าความเปลี่ยนแปลง เน้นความไม่เท่าเทียมกัน ไม่เสมอภาคกัน มากกว่าความเท่าเทียมและเสมอภาคซึ่งไม่ใช่ส ภาพตามธรรมชาติ เน้นเรื่องหน้าที่ซึ่งเป็นของผู้ปกครอง หรือผู้ที่อยู่ในฐานะสูงกว่าที่ต้องมีต่อผู้ที่อยู่ในฐานะต่ำกว่า จากนั้นจึงต้องให้ผู้ปกครองมีอภิสิทธิ์ด้วยควบคู่ไปกับการปฏิบัติหน้าที่

ความคิดการเมืองในสมัยจารีตนั้นมองสังคมและการเมืองเป็นเอกภาพทำนองเดียวกับการมองสิ่งมีชีวิตอื่นในธรรมชาติ รัฐเปรียบได้กับร่างกาย พระมหากษัตริย์เปรียบได้กับหัวใจและวิญญาณ ซึ่งเปรียบเสมือนองค์ประธานของร่างกาย ส่วนขุนนางและราษฎรเปรียบดั่งแขนขา มโนทัศน์ดังกล่าวแสดงว่า มิติและความรับรู้เข้าใจในมนุษย์หรือความเป็นมนุษย์ รวมถึงชุมชน และจุดหมายของสังคมมีความหมายในแนวคิดและความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นสำคัญ สารระและเนื้อหาของรัฐกับการเมืองจึงถูกกำกับและตีความภายในกรอบของพุทธทศน์ ทศนะทางศาสนาและการเมืองยังเป็นเรื่องเดียวกันที่ไม่อาจแยกออกจากกันได้ จุดมุ่งหมายทางการเมืองของรัฐไทยยุคจารีตจึงไม่ได้มีแต่วัตถุประสงค์ทางการเมือง หากแต่ควบคู่ไปกับจุดหมายทางธรรมด้วย

ความคิดทางการเมืองเชิงพุทธธรรมนี้ให้ความสำคัญที่รัฐในฐานะองค์รวมของมนุษย์มากกว่าที่ความเป็นตัวตนของผู้คนในรัฐหรืออาณาจักร สิทธิมนุษยชนจึงไม่มีพื้นที่ในวาทกรรมการเมืองสมัยโบราณ ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ยังไม่ได้ถูกประดิษฐ์ขึ้นมาให้เป็นวาทกรรมทางการเมือง มนุษย์เป็นเพียงหนทางไปสู่จุดหมายทางศาสนาทำให้มีความพยายามที่จะค้นหาจุดหมายอันดีงามของโลกให้กับมนุษย์ด้วยการแสวงหาชีวิตที่ดี มีคุณธรรม ซึ่งการได้มาก็ด้วยอาศัยรูปแบบของรัฐที่ดี และผู้ปกครองที่มีบุญญาภิหาร ที่จะสามารถช่วยนำพาทางสว่างให้แก่มวลมนุษย์ ดังนั้นความคิดการเมืองในรัฐจารีตไทยจึงอยู่ภายใต้อิทธิพลของความเชื่อทางศาสนา

เมื่อศาสนาผูกพันแน่นแฟ้นกับการเมือง พระมหากษัตริย์ในรัฐจารีตจึงสามารถ ถ้างได้ว่าพระองค์เป็นทั้งเทพเจ้าทางศาสนาพราหมณ์ และเป็นพระโพธิสัตว์ ในพุทธศาสนาตามหลักนิภาย หินยานอำนาจในการปกครองของพระองค์มีความเชื่อทางศาสนารองรับ โดยศาสนาพราหมณ์รองรับสถาบันพระมหากษัตริย์ในแง่ของความเป็นเทพเจ้าอันมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ พุทธศาสนาให้การรับรองสถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นผู้มีคุณธรรมสูงสุด และให้แนวทางแก่พระมหากษัตริย์ในการจรรโลงคุณธรรมในอาณาจักรไว้

จากแนวคิดดังกล่าวจะเห็นว่า การปกครองแต่โบราณของไทยไม่มีการแยกออกจากกันระหว่างระบบการปกครองของมนุษย์และระบบจักรวาล ระบบที่ควบคุมจักรวาลอยู่คือระบบคุณธรรม

¹ “ทฤษฎีองค์อินทรีย์” มองว่ารัฐเป็นเหมือนสิ่งมีชีวิต ประกอบด้วยส่วนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ แบ่งหน้าที่กันทำ เช่น ปรากฏในพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 เรื่องรามเกียรติ์ว่า

“อันพระนครทั้งหลาย ก็เหมือนกับกายสังขาร
กษัตริย์คือจิตวิญญาณ เป็นประธานแก่ร่างอินทรีย์”

อาณาจักรของมนุษย์ซึ่งเป็นส่วนย่อยของจักรวาลก็ต้องอยู่ในระบบคุณธรรมเช่นกัน¹ ตามความเชื่อทางพุทธศาสนา ผู้ที่มีคุณธรรมสูงสุดในโลกมนุษย์ คือ พระสงฆ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์ ผุดผ่อง พระมหากษัตริย์และผู้ปกครองถือว่าเป็นบุญบารมีและมีคุณธรรมรองลงมาจากพระสงฆ์ ทั้งนี้เพราะตามหลักกฎแห่งกรรมแล้ว ผู้ประกอบกรรมดีมามากจึงจะได้อยู่ในตำแหน่งที่สูงส่งในสังคมได้ แต่เนื่องจากพระสงฆ์ไม่มีกลไกหรืออำนาจในการบริหาร จึงต้องมอบหน้าที่ในการรักษาคุณธรรมในสังคมให้แก่พระมหากษัตริย์ ดังนั้นพระมหากษัตริย์ จึงต้องทำนุบำรุงพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของคุณธรรม ต้องเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ ทางศาสนา และส่งเสริมให้ราษฎรในอาณาจักรอยู่ในศีลธรรมอันดี ถ้าราษฎรปฏิบัติตามแนวคำสอนของคณะสงฆ์ ก็จะประกันได้ว่า สังคมจะมีความสุขและเจริญก้าวหน้าสถานะอันสูงส่งและศักดิ์สิทธิ์ ทางศาสนาของพระมหากษัตริย์นี้ ทำให้พระองค์ทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองด้านอื่นๆ ด้วย

แนวคิดของผู้ปกครองไทยที่มีหน้าที่ปกป้องพุทธศาสนาเห็นได้ชัดเป็นรูปธรรมจากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯให้สร้างป้อมต่างๆ ที่สมุทรปราการ และสร้างเจดีย์ไว้ข้างหลังป้อมเหล่านี้² การที่ไม่สามารถแยกระบบความเชื่อ อทางศาสนาและระบบการปกครองออกจากกันได้นี้ อาจเรียกได้ว่าระบบการปกครองของไทยในสมัยจารีตเป็นระบบ “รวมเบ็ดเสร็จ” (Totalization) ซึ่งรวมเอาสิ่งที่ปัจจุบันได้แยกออกจากกันเป็นหลักต่างๆ คือหลักความเชื่อทางศาสนา หลักการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมเข้าไว้เป็นระบบเดียวกัน

ตัวอย่างลักษณะการปกครองในรัฐจารีต ที่เห็นได้ชัดเจนคือ หลักการปกครองแบบ สมมติเทพซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งโดยเฉพาะในสมัยอยุธยา ในหลักการปกครองนี้ถือว่า พระมหากษัตริย์คือสมมติเทพ ทรงเป็นเจ้าของชีวิตและเจ้าแผ่นดิน ทุกสิ่งทุกอย่างในอาณาจักรดำรงอยู่เพื่อตอบสนองความต้องการของพระมหากษัตริย์ ราษฎรอยู่ในฐานะ “ข้า” ของพระมหากษัตริย์ ไม่มีกฎเกณฑ์ใดๆ ที่จะบังคับให้พระมหากษัตริย์ทรงกระทำหน้าที่เฉพาะสำหรับราษฎร หากจะทรงมีพระราชกรณียกิจอย่างใดแล้ว ทุกอย่างก็ขึ้นอยู่กับพระราชวินิจฉัยและพระราชประสงค์ของพระองค์ สวัสดิการในสังคมที่ราษฎรได้รับก็ขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ มิใช่มาจากสิทธิทางกฎหมายที่มีการกำหนดไว้อย่างเป็นทางการ

¹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการวิวัฒนาการวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 52.

² นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.

ดิงที่โยส เซาเติน (Joost Schouten)¹ ชาวฮอลันดา ซึ่งได้เดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าปราสาททอง ได้ให้ค วามเห็นเกี่ยวกับพระราชอำนาจของ พระมหากษัตริย์อยุธยาว่า

พระมหากษัตริย์ปกครองบ้านเมืองโดยสิทธิขาด พระองค์มีพระราชอำนาจที่จะทำศึกสงครามได้ ทำไม ตริ ลงโทษ หรือประทานอภัยอย่างหนึ่งอย่างใดกับใครก็ได้ทั้งนั้น พระองค์จึงมีพระราชอำนาจที่จะออก กฎหมายข้อบังคับตามใจชอบ โดยไม่ต้องขอคำแนะนำหรือความเห็นจากเจ้านาย ขุนนางผู้ใดเลย ทุก สิ่งทุกอย่างจะเป็นไปตามแต่พระองค์จะพึงประสงค์ แต่มีประเพณีอยู่สิ่งหนึ่ง คือ ที่ประชุมเสนาบดีที่ ปรีक्षा จะทูลแนะนำในเรื่องสำคัญก็ยอมทำได้ แต่พระมหากษัตริย์ก็ยังมีพระราชอำนาจที่จะรับหรือไม่ รับคำแนะนำนั้น ด้วยเหตุนี้สิ่งใดที่พระองค์ทรงพิจารณาว่าเป็นทางที่ดีที่สุดสิ่งนั้นประชาชนพลเมืองก็ ต้องปฏิบัติตาม...²

แนวคิดการปกครองในลักษณะนี้ถือว่า พระมหากษัตริย์เท่านั้นที่มีสิทธิในการวินิจฉัย แนวทางและการแก้ปัญหาต่างๆ ในการปกครองโดยไม่จำเป็นต้องฟังความคิดเห็นจากประชาชน

ดิงได้กล่าวมาแล้วว่า การปกครองแบบดั้งเดิมของไทยไม่มีการแยกออกจากกันระหว่าง ความเชื่อทางศาสนาและระบบการปกครอง ผู้ปกครองซึ่งต้องมีหน้าที่รักษาระบบคุณธรรมนั้นถือว่าเป็นผู้มีคุณธรรมสูงกว่าประชาชน ผู้มีคุณธรรมสูงย่อมมีปัญญาสูงด้วย ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์ใน ฐานะผู้ปกครองจึงทรงมีสิทธิที่จะเป็นผู้กำหนดแนวทางการปกครองและหลักปฏิบัติของบุคคลใน สังคม การวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์ถือว่าถูกต้องเพราะเป็นการวินิจฉัยตามกรอบของคุณธรรมผู้ อยู่ใต้การปกครองซึ่งเป็นผู้มีคุณธรรมน้อยกว่าจะต้องปฏิบัติตามข้อวินิจฉัยโดยไม่มีข้อโต้แย้ง

จากลักษณะอำนาจดังกล่าวข้างต้นส่งผลให้ พระมหากษัตริย์จะไม่ทรงรับฟังคำวินิจฉัยที่ แตกต่างออกไป ที่มาจากภายนอกหรือจาก ผู้อยู่ใต้การปกครอง การวินิจฉัยข้อราชการใดๆ ของ พระองค์ขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์ทั้งสิ้น โดยไม่มีการกำหนดเป็นข้อผูกมัดหรือสัญญา กฎเกณฑ์อัน

¹โยส เซาเติน ผู้จัดการบริษัทการค้าฮอลันดา (Joost Schouten, Manager of the Dutch East Indies Company) ประจำกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง นายโยส เซาเตินได้เข้ามาประจำอยู่ในกรุงศรี อยุธยาในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมครั้งหนึ่ง และในต้นรัช กาลพระเจ้าปราสาททองอีกครั้งหนึ่ง รวมเป็นเวลา 8 ปี ได้เคยเข้าเฝ้าพระเจ้าปราสาททองหลายครั้ง ในฐานะที่เป็นผู้เชิญพระราชสาส์นมาจากพระเจ้าแผ่นดินฮอลันดาเข้า มาถวาย ครั้นถึง พ.ศ. 2179 ปีที่เขียนจดหมายเหตุนี้ โยส เซาเติน ได้มอบหมายกิจการค้าของบริษัทให้ผู้จัดการ คนใหม่คือนายฟอน ฟลิต (Jeremias von Vliet) ดำเนินการต่อไป ส่วนตัวเขาก็ได้กราบถวายบังคมลา ออกไป ดำเนินการอยู่ภายนอกพระราชอาณาเขต จดหมายเหตุเขียนขึ้นโดย โยส เซาเตินนี้ จึงเป็นเรื่องที่พอเชื่อถือได้อยู บ้าง เหมาะสมสำหรับใช้เป็นเครื่องมือประกอบการพิจารณาพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลนั้น ๆ

²กรมศิลปากร. (2504). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 76 :จดหมายเหตุของโยส เซาเติน พ่อค้าชาว ฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าปราสาททอง*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ พลตรี เจียรณ พิชัยสนธิ ณ ฌาปนกิจศพ วัดโสมนัสวิหาร 14 มีนาคม พ.ศ. 2504. หน้า 6.

เป็นระบบอื่นๆ ไม่สามารถเข้ามาแทรกแซงข้อวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์ได้¹ ดังปรากฏในบันทึกของ เซอร์จอห์น เบาว์ริงที่ได้รวบรวมเอาบทคัดย่อที่บันทึกไว้โดยนักประวัติศาสตร์ และผู้เดินทางเข้ามายังสยามก่อนที่เขาจะเข้ามา และหนึ่งในนั้น ก็คือข้อมูลในจดหมายเหตุ ฟาน สเคา เติน (Van Schenten) หรือ โยส เซาเติน (Joost Schouten) ที่ได้บันทึกเกี่ยวพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อยุธยาไว้ดังนี้

พระเจ้ากรุงสยามเป็นผู้มีสิทธิขาดแต่ผู้เดียวในแผ่นดินของพระองค์ทรงสืบเชื้อสายมาจากตระกูลสูงศักดิ์อันเก่าแก่ที่ปกครองบ้านเมืองอันยาวนาน เป็นธรรมเนียมที่พระองค์จะติดต่อแจ้งความประสงค์ในวาระอันเป็นวันสำคัญของแผ่นดินให้ขุนนางตำแหน่งสูง เรียกว่า อำมาตย์ ซึ่งอำมาตย์เหล่านี้จึงประชุมเจ้าหน้าที่แจ้งให้รับรู้พระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดิน และทุกคนร่วมกันพิจารณาคำตอบ หรือคำกราบบังคมทูลแนะนำต่อพระองค์ ทั้งนี้โดยความเคารพต่อพระบรมเดชานุภาพของพระองค์ที่จะปลดย้ายเจ้าหน้าที่บ้านเมืองตำแหน่งใดก็ได้โดยไม่มีการสนใจเลยว่าพระองค์เองเป็นผู้แต่งตั้ง โดยทรงมีพระบรมราชโองการให้บริพัตรภัยสันจากพวกเขาเหล่านั้น แม้กระทำความผิดเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ผู้คนที่รับใช้พระองค์ต้องแสดงความอ่อนน้อมประดุจทาส...²

หลักการปกครองที่พระมหากษัตริย์มีอำนาจมากเช่นนี้มีส่วนให้พระมหากษัตริย์เป็นฝ่ายกำหนดบทบาทของผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้การปกครอง โดยไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงความต้องการของราษฎรหรือผู้อยู่ใต้การปกครอง พระมหากษัตริย์ทรงถือว่า ถ้าอาณาจักร อยู่ในความสงบ ไม่มีโจรผู้ร้าย ไม่มีข้าศึกก็กรุกรานก็เท่ากับ พระองค์ทรง ได้ทำหน้าที่คุ้มครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ อย่างสมบูรณ์แล้ว ผู้ปกครองของรัฐจารีตจึงไม่มีนโยบายที่จะปรับปรุงสวัสดิการความเป็นอยู่ของราษฎร เช่น การปรับปรุงการผลิต การสาธารณสุข การคมนาคม ฯลฯ

อย่างไรก็ตามใน การปกครอง แบบจารีต พระมหากษัตริย์ไม่มีอำนาจและเครื่องมือเพียงพอที่จะควบคุมให้คณะเสนาบดีและขุนนางในระดับอื่นๆ ปฏิบัติหน้าที่อย่างซื่อสัตย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิให้ข่มเหงราษฎร แม้ในทางทฤษฎีจะกำหนดไว้ว่า อำนาจสูงสุดอยู่ที่พระมหากษัตริย์ คณะเสนาบดีมีหน้าที่รับใช้และปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ แต่ในทางปฏิบัติจริงๆ แล้วมีอำนาจอื่นที่สามารถเข้ามาบงการพฤติกรรมของขุนนางออกไปจากพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ อำนาจนั้นก็คือ การคำนึงถึงผลประโยชน์ของเหล่าขุนนางเอง สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะขุนนางสมัยก่อนไม่มีเงินเดือน รายได้ของขุนนางมาจากการแสวงหาจากการปฏิบัติหน้าที่ สุดแล้วแต่ว่าหน้าที่ของกรมกองนั้นจะเปิดโอกาสให้มีรายได้มากน้อยเพียงใด ผลประโยชน์ของขุนนางกำหนดได้จากตำแหน่งความสูงศักดิ์ และที่สำคัญคือ ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลกับผู้บังคับบัญชา แนวทางการบริหารกรมกองตามแบบเดิมของไทยเอื้ออำนวยให้แสวงผลประโยชน์เช่นนี้ได้ เพราะไม่มีการแยกเป็นสัดส่วนระหว่างการเป็นส่วนราชการกับส่วนตัว ไม่มีการแยกระหว่างรายได้ของทางราชการกับ

¹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการพัฒนาธรรมตะวันตก*. หน้า 77.

² เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 1*. หน้า 114.

รายได้ส่วนบุคคล ผู้บังคับบัญชาจะจัดสรรปันส่วนให้ตามความสัมพันธ์ที่มีต่อขุนนางที่อยู่ภายใต้สังกัด

ด้วยการบริหารงานในลักษณะข้างต้นทำให้พระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์จะได้รับการตอบสนองก็ต่อเมื่อพระบรมราชโองการนั้นไม่มีผลกระทบต่อผลประโยชน์หลักของพวกเขาขุนนาง พระราชประสงค์เป็นการเฉพาะดังเช่น การขุดคลอง สร้างวัด วัง หรือเกณฑ์ไปราชการสงคราม เหล่าขุนนางจะปฏิบัติหน้าที่โดยไม่มีปัญหาใดๆ แต่พระบรมราชโองการที่มีให้ขุนนางชมเชยราชฎหรือให้อุทิศตนในการทำหน้าที่อย่างซื่อสัตย์อาจถูกเมินเฉยได้บ่อยๆ โดยที่พระมหากษัตริย์ไม่ทรงสามารถที่จะจัดการอย่างใดได้ ทั้งนี้เพราะในระบบการปกครองแบบ โบราณ ของไทย พระมหากษัตริย์จะถูกแวดล้อมโดยขุนนางในลักษณะที่ต่างฝ่ายต่างไม่อาจดำรงอยู่ได้ถ้าขาดฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไปเสีย ดังนั้นพระมหากษัตริย์จะคุมขุนนางอยู่ได้ก็โดยการจัดให้ขุนนางได้รับผลประโยชน์อย่างเพียงพอ ในขณะที่ต้องควบคุมและถ่วงดุลอำนาจอย่างเหมาะสม

การที่พระมหากษัตริย์ทรงให้ขุนนางดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสาบาน ถวายความจงรักภักดีนั้น แสดงถึงหลักการที่กำหนดให้ขุนนางมีหน้าที่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ ในทางปฏิบัติแล้วพระบรมราชโองการอาจจะถูกฝ่าฝืนอยู่เนืองๆ ขุนนางจึงสามารถเบียดเบียนชมเชยราชฎได้โดยไม่ถูกลงโทษ ราชฎเองก็ยอมรับสถานะเช่นนี้ เพราะในความนึกคิดสำหรับพวกเขาแล้ว พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ห่างไกลออกไปเหมือนเป็นบุคคลในวรรณคดีมากกว่าจะทรงมีตัวตนอยู่จริง พระมหากษัตริย์เป็นนามธรรมยิ่งกว่ารูปธรรมเสียอีก

แนวคิดทางการเมืองการปกครองแบบจารีตของไทยส่งผลให้ทัศนคติทางสังคมกับการเมืองไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ทั้งนี้เพราะไม่มีกา รแยกออก กจากกันระหว่างระบบการปกครองของมนุษย์กับระบบจักรวาล คำอธิบายในหนังสือไตรภูมิพระร่วงหรือเตภูมิกถาซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อผู้ปกครองของไทยมาแต่โบราณได้จัดลำดับความสูงต่ำของภพภูมิต่างๆ ในจักรวาลในแนวตั้งตามระดับความบริสุทธิ์ของจิต ชั้นสูงสุดคือ นิพพาน รอง ลงมาคือ อรูปภูมิ รูปภูมิ และกามภูมิ ในภูมิทั้ง 3 นี้ยังมีการแบ่งซอยออกไปอีกหลายระดับ โลกมนุษย์นั้นอยู่ในกามภูมิ และอาจถือได้ว่าเป็นภูมิที่อยู่กึ่งกลาง สัตว์ทั้งหลายจะได้เกิดในภพภูมิใด สูงต่ำอย่างไร ขึ้นอยู่กับคุณธรรมของสัตว์นั้นๆ เมื่อกฎเกณฑ์ของคุณธรรมเป็นกฎเกณฑ์ของการดำเนินชีวิตในสังคม และการปกครอง หน้าที่ความรับผิดชอบสำคัญที่สุดของผู้ปกครอง คือ รักษาระบบคุณธรรมเพื่อให้สังคมสงบสุขนั่นเอง

การดำเนินชีวิตของผู้คนสมัยโบราณ ยึดมั่นกับความเชื่อทางพุทธศาสนา และความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งเชื่อว่าการกระทำต่างๆ ในชาติก่อนย่อมส่งผลถึงชาตินี้และชาติหน้า จุดมุ่งหมายสูงสุดของผู้คนยุคนั้นหาใช่ความสุขของชีวิตชาตินี้ไม่ แต่เป็นการบรรลุความรู้สูงสุดในทางธรรมอันได้แก่นิพพาน ซึ่งจะทำให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด และถือเป็นความรู้ที่เที่ยงแท้แน่นอนเพียงอย่างเดียว เรื่อ งราวทางในโลกถูกทำให้เป็นเพียงสิ่งไร้สาระ ดังพระราชดำรัส ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ว่า “วิชาการสำหรับโลกนั้นหาแก่นสารมิได้ และเรียนเอา

ด้วยสัญญาว่าเป็นสารก็ถึงมหาพิณาศอันมาก มีอุปมาดุจนั้น”¹ ถือกันว่าชีวิตมนุษย์ใน “โลกนี้” นั้น เต็มไปด้วยทุกขเวทนาไม่สิ้นสุด เรื่องราวในโลกนี้แม้แต่พื้นแผ่นดินพสุธาล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ “ฉิบหาย” ไปไม่ยั่งยืน² แต่ก็ไม่ใช่ว่าเรื่องราวต่างๆ ในโลกนี้ (ชาตินี้) จะไม่มีความสำคัญเอาเสียเลยทีเดียว เพราะอย่างไรก็ตามการกระทำของผู้คนในชาตินี้ย่อมเป็นส่วนหนึ่งและส่งผลกระทบต่อ การไปสู่ จุดหมายสูงสุด คือพระนิพพานอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

เมื่อลักษณะความเชื่อเกี่ยวกับการปกครองกับหลักศีลธรรมในสังคมจารีตไม่สามารถแยก ออกจากกันได้ เครื่องมือของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นโพธิสัตว์ผู้ทรง “...มีพระราชประ นิทาน ประารถนาพระโพธิญาณ กรุณาจะให้เป็นที่ประโยชน์ แก่สัตว์โลกทั้งหลาย...”³ ในการควบคุม ความประพฤติของผู้คนในโลกนี้ให้อยู่ในร่องในรอยตามแนวทางที่ถูกตั้งก็คือ กฎหมายและ กระบวนการยุติธรรม หรืออาจกล่าวได้ว่ากฎหมายและกระบวนการยุติธรรมนอกเหนือจากจะมี หน้าที่เป็นเครื่องมือของฝ่ายปกครองที่จะใช้ควบคุมผู้คนในสังคมแล้ว ยังถือเป็นเครื่องมือในการ กำกับพฤติกรรมของผู้คนในชาตินี้ในการสร้างสมบุญบารมีเพื่อนำไปสู่จุดหมายที่สูงกว่าซึ่งก็คือ นิพพาน กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของไทยในสมัยโบราณจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงเป็น ส่วนหนึ่งที่แยกจากกันไม่ออกจากการปฏิบัติตนตามหลักพุทธศาสนา

2.1.2 การปกครองส่วนกลางและส่วนหัวเมืองของรัฐจารีตไทย

สถาบันการปกครองที่สำคัญที่สุดในสมัยจารีตของไทยคือ สถาบันพระมหากษัตริย์ แต่ อำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ของรัฐจารีตไทยนั้นมิได้มีอำนาจเด็ดขาดดังที่ปรากฏตามทฤษฎี เพราะทรงไม่มีกำลังทรัพย์เพียงพอที่จะสร้างอาวุธและสะสมพระราชอำนาจได้ ขุนนางและเจ้านายจึง เป็นผู้เข้าควบคุมงานของรัฐ เช่นในสมัยรัตนโกสินทร์ ขุนนางตระกูลขุนนาง ได้เข้ามากุมอำนาจด้าน ต่างๆ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขุนนางตระกูลสิงหนเสนี มีอำนาจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว เป็นต้น ตระกูลขุนนางต่างๆ นี้มักเกี่ยวดองกันในทางสมรส เช่น เมื่อบุตรสาวตระกูลใด แต่งงานกับตระกูลอื่นๆ ที่สำคัญ ตระกูลนั้นก็เข้ามามีอำนาจในการเมือง สามารถยึดกระทรวงได้ไว้ ในอำนาจได้ ก็บรรจู่พี่น้องเข้าเป็นเจ้ากรม เจ้ากอง มีรายได้ทั้งภาษี อากร เงินราชการจากไพร่ และ

¹ ห่องสมุทวชิรญาณ. ราโชวาทว่าด้วยการถวายโอวาทแก่พระมหากษัตริย์และกลอนบทละครเรื่อง อีเหนา. *ธรรมคดีหมวดปกิณกรรมต่างๆ* จ.ศ.1144 เลขที่ 8 ตู 107 มัดที่ 192 ตอน 2. (อ้างอิงจาก นฤมล ชีรวัดน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 29.)

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว). (2525). *ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกถา ฉบับที่ 2 (ไตรภูมิฉบับหลวง) เล่ม 1*. (อ้างอิงจาก พิชัย ลิ้มปวีรพรธณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 400.)

³ กรมศิลปากร. (2521). “พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38”. *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 554.

พลังงานจากไพร่ส่วย และใช้เงินของกระทรวงเป็นเงินส่วนตัว เมื่อรายได้ไม่ถึงพระคลังข้างที่ของพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์จึงทรงมีพระราชทรัพย์น้อย พระราชอำนาจจึงอยู่ในวงจำกัด¹

ในส่วนของการบริหารราชการส่วนกลาง ตาม ทฤษฎีแล้ว อำนาจบริหารประกอบด้วย อัครมหาเสนาบดี 2 ตำแหน่งคือ สมุหพระกลาโหม และสมุหนายก และจตุสดมภ์ทั้ง 4 ได้แก่ เวียงวัง คลัง นา การปกครองแบบจารีตนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ตอนหนึ่งดังนี้

...การปกครองบ้านเมืองของเราซึ่งได้จัดมาแต่ก่อนนั้น ได้แบ่งเสนาบดีเป็น 6 ตำแหน่ง ยกเป็นอรรคมหาเสนา 2 คือ สมุหนายกได้บังคับกรมฝ่ายพลเรือนทั่วไป สมุหพระกลาโหม ได้บังคับกรมฝ่ายทหารทั่วไป...ตำแหน่งราชการของท่านอรรคมหาเสนาบดีทั้ง 2 คน นอกจากที่เป็น สมุหบาญชี ที่เป็น การสำคัญ ก็บังคับการหัวเมืองอย่างหนึ่ง บังคับศาลชำระความซึ่งขึ้นอยู่ในกรมหนึ่งอย่างหนึ่ง ตำแหน่งซึ่งได้บังคับการหัวเมืองหนึ่งจะแบ่งบังคับอยู่ใน 2 กรมนี้แต่เดิมมา ...แต่เมื่อมีเหตุเปลี่ยนแปลงไป คือเมื่อสมุหพระกลาโหมมีความผัดท้อยกหัวเมืองขึ้นกระลาโหมไปขึ้นกรมท่า ใช้ตราบัวแก้วเป็นตรา ดำเนินพระบรมราชโองการอีกดวงหนึ่ง กระลาโหมไม่มีหัวเมืองขึ้น ตลอดมาจนแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงได้ยกหัวเมืองกรมท่ากลับมามกระลาโหม แบ่งเมืองมหาดไทยมาบ้างคงไว้ให้กรมท่าบ้าง จึงได้เกิดเป็น กรมที่บังคับหัวเมืองขึ้นเป็น 3 ทั้งกรมท่า²

ส่วนขอข่างานขอ งเสนาบดี อีก 4 ตำแหน่งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายไว้ดังนี้

...เสนาบดีอีก 4 ตำแหน่งซึ่งเรียกว่าจตุสดมภ์นั้น พระคลัง กรมท่าตำแหน่งเดิมซึ่งเรียกว่าพระคลังนี้ ก็คงจะเป็นตำแหน่งที่สำคัญในการเงินซึ่งจะเข้าในพระคลัง แลที่จะจ่ายราชการบังคับจัดการภาษีอากรขนอนตลาดทั้งปวงทั่วไป แลบังคับซึ่งชำระความเกี่ยวข้องกับพระราชทรัพย์หลวง ... ส่วนจตุสดมภ์อีกตำแหน่งหนึ่ง คือ กรมเมืองฤากรมพระนครบาล นั้นเป็นหน้าที่ได้บังคับกองตระเวน ซ้ายขวา แลขุนแขวงอำเภอกำนันในเขตกรุง บังคับศาลพิจารณาความ ฉกรรจ์มหันตโทษ ซึ่งแบ่งเป็นแผนกกว่าความนครบาล เป็นศาลซึ่งไม่ระคนปนด้วยความแพ่งความอาญา ความอุทธรณ์อย่างเช่นเสนาบดีกรมอื่น ๆ ... ส่วนตำแหน่งกรมวังนั้น เป็นเสนาบดีในพระราชวัง เป็นพนักงานที่จะรักษาพระราชมณเฑียรแลพระราชวังชั้นนอกชั้นใน เป็นพนักงานที่จะจัดการพระราชพิธีทั้งปวงทั่วไป แลได้บังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายหน้า บรรดาซึ่งมีตำแหน่งอยู่ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน แลข้าราชการฝ่ายในทั่วไป มีอำนาจที่จะตั้งศาลชำระความ ซึ่งเกี่ยวข้องกับสมในได้ทุกกระทรวง ... ส่วนตำแหน่งเสนาบดีกรมานั้น เป็นพนักงานที่จะดูแลรักษาหลวง เก็บหางเข้า คำนานจากราษฎร เป็นพนักงานจัดซื้อเข้าขึ้นฉางหลวงสำหรับจ่ายในพระราชวังแลการพระนคร เป็นพนักงานที่จะทำตัวอย่างชักจูงราษฎรให้ลง

¹ แกมสุข นุ่มนนท์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย*. หน้า 26-27.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2540). *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. หน้า 14 -15.

มือทำนาด้วยตัวเองเป็นคราวแรก เป็นผู้ทำนุบำรุงชาวนาทั้งปวงไม่ให้ป่วยการเวลาที่จะทำนา
...¹

แม้จะมีการแบ่งงานเป็นสัดส่วนแต่ในทางปฏิบัติการดำเนินงานมิได้เป็นไปตามแบบแผน
นี้ การแบ่งงานระหว่างกรมกองต่างๆ ไม่แน่นอน เช่น ฝ่ายสมุหนายก นอกจากรับผิดชอบทาง
ภาคเหนือของประเทศแล้ว ยังต้องคอยเก็บภาษีตลาด เรือ โรงละคร ไม้ไผ่ ไม้สัก ฝ่ายกลาโหม
แทนที่จะคุมการทหารก็คุมหัวเมืองทางใต้และดูแลภาษี เหล้า เบ็ง น้ำอ้อย กะทะ เหล็ก ถ่าน พร้อม
กันไป ส่วนกรมท่าซึ่งควรจะคุมเฉพาะการคลัง กลับต้องคุมหัวเมืองชายทะเลตะวันออกและต้องเก็บ
ภาษีสวน ภาษีอากร ผลไม้ ฟืน² เป็นต้น

เมื่อการแบ่งงานทั้งฝ่ายมหาดไทย กลาโหม และกรมท่า มีงานล้นมือเช่นนี้จึงต้องแบ่งแยก
งานออกเป็นกรม จตุสดมภ์ที่ 4 ก็มีได้ยู่ได้บังคับบัญชาของอัครมหาเสนาบดี และกรมที่แยก
ออกไปมิได้ขึ้นกับจตุสดมภ์ บางกรมเป็นกรมใหญ่มีหน้าที่เทียบเท่าเสนาบดี หรือมากกว่า เสนาบดี
กรมเหล่านี้สามารถจัดเป็นประเภทต่างๆ ได้ 4 ประเภทคือ³

1) ราชการฝ่ายพลเรือนโดยแท้ เช่น กรมพระสุรัสวดี กรมลูกขุน กรมธรรมการ กรม
หมอ กรมพระอาลักษณ์ กรมภูษามาลา และกรมพระคลังต่างๆ

2) ราชการฝ่ายทหาร เช่น กรมอาสาแปดเหล่า กรมกองมอญ และกรมพระตำรวจ

3) ราชการฝ่ายทหารแต่แบ่งไว้ในฝ่ายพลเรือน เช่น กรมล้อมพระราชวัง กรมแสง
ปืนใหญ่ กรมช้าง กรมม้า

4) ราชการพลเรือน แต่แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร เช่น กรมช่างสิบหมู่

การทำงานที่ซ้ำซ้อนกันของกรมกองต่างๆ ทำให้ระบบราชการสมัยใหม่ไม่สามารถดำเนิน
ไปได้ได้อย่างเรียบร้อยและมีประสิทธิภาพ แม้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวการ
บริหารงานในลักษณะดังกล่าวจะยังไม่ได้รับการแก้ไข แต่มีเชื่อว่าพระองค์จะไม่ทรงทราบปัญหานี้ แต่
เนื่องจากปัญหาด้านบุคคลากร “ด้วยขาดผู้ที่ได้รับรู้เรียนศึกษาในทางนี้ ผู้ที่เข้าใจพระบรมราชาบายใน
เวลานั้นก็มีเพียง 4 - 5 คนเท่านั้น นอกนั้นเป็นคนสมัยเก่า”⁴ ทำให้ไม่สามารถแก้ไขระบบราชการให้
ทันสมัยได้ในรัชสมัยของพระองค์ แต่ปัญหานี้ก็ได้รับการแก้ไขและปฏิรูประบบราชการทั้งระบบในรัช
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2540). พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. หน้า 19-23.

² แกมสุข นุ่มนนท์. (2523). ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย. หน้า 27.

³ แหล่งเดิม. หน้า 28.

⁴ สมเด็จพระยาตากสินมหาราช. (2534). ชุมชุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาตากสินมหาราช. หน้า 98.

ในส่วนของการบริหารงานส่วนหัวเมืองก็มีได้แตกต่างออกไปจากส่วนกลาง ในทางทฤษฎี ผู้รับผิดชอบปกครองหัวเมืองโดยตรงแบ่งเป็น 3 กรม คือ มหาดไทย กลาโหม กรมท่า และแบ่งหัวเมืองต่างๆ ออกเป็น หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก และเมืองประเทศราช ตามกฎหมายในรัชกาลที่ 1 กำหนดไว้ว่า มหาดไทย กลาโหม และกรมท่า มีหน้าที่แต่งตั้งเจ้าเมือง ผู้รั้งเมือง ปลัด รองปลัด สัสดี เจ้าหน้าที ภาชีอากรประจำตามหัวเมือง รัฐบาลกลางมีหน้าที่แต่งตั้งเจ้าเมืองประเทศราช พระราชทานเครื่องราชอิสริยยศ และสัญญาบัตรแลกเปลี่ยนกับบรรณาการจากเมืองประเทศราช แต่ในทางปฏิบัติ รัฐบาลกลางปกครองหัวเมืองโดยตรงได้เพียงไม่กี่หัวเมืองรอบๆ พระนคร ซึ่งเรียกว่า “วังราชธานี” แม้ขอบเขตวังราชธานีก็ไม่แน่นอนว่ารัฐบาลกลางมีอำนาจเพียงใด ตามหลักฐานปรากฏว่า บริเวณวังราชธานีในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทางเหนือจรดลพบุรี ทางตะวันออกถึงนครนายก ทางตะวันตกจรดสุพรรณบุรี และทางใต้จรดพระประแดง¹

สาเหตุที่อำนาจของเมืองหลวง อยู่ในวงจำกัดเป็นเพราะปัญหาการคมนาคมประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งคือ พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชทรัพย์น้อย ไม่สามารถส่งข้าราชการของตนออกไปปกครองหัวเมืองได้มากพอ พวกข้าราชการหัวเมืองจึงตั้งตนเป็นใหญ่ และคอยปิดบังไม่ให้เมืองหลวง ทราบว่า มีภาษีรายได้ หรือมี จำนวน ประชากรเท่าไร ทำให้ ฝ่ายเมืองหลวง ไม่อาจตรวจสอบหรือควบคุมได้

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองชั้นนอกยิ่งห่างออกไปเมื่อรัฐมิได้มีสิทธิ์แต่งตั้งเจ้าเมืองตามทฤษฎีที่กำหนดไว้ เพราะเจ้าเมืองเหล่านี้มีอยู่แล้ว เมืองหลวง เป็นเพียง แต่ยอมรับอำนาจเจ้าเมืองเท่านั้น แม้การแต่งตั้งข้าราชการในหัวเมืองก็เป็นการแต่งตั้งตามข้อเสนอของเจ้าเมืองเพื่อป้องกันเหตุร้าย และการจลาจล

¹ แถมสุข นุ่มนนท์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย*. หน้า 28-29.

บรรดาเจ้าเมืองนั้นได้มีการแบ่งออกได้หลายพวก เช่น พวกหัวหน้าในการนำพาลูกน้องอพยพมาจากเมืองประเทศราชมาตั้งตนเป็นเจ้าเมืองขึ้น หรือเมื่อมีสงครามแล้วเกิดมีผู้นำทางทหารที่มีความสามารถในการรบเด่นขึ้นมา รัฐบาลกลางก็ ยอมรับผู้นำให้เป็นเจ้าเมือง เช่น กรณีของตระกูล ณ พัทลุง¹ หรือเจ้าเมืองอาจเป็นผู้มีเชื้อสายจีน ร่ำรวย มีอิทธิพล มีกำลัง มีลูกน้องมาก เช่นตระกูล ณ สงขลา² ตระกูล ณ ระนอง³ เมื่อเจ้าเมืองได้รับรองเป็นทางการ คือ ได้สัญญาบัตรจากราชธานีแล้วก็เริ่มต้นการปกครองในลักษณะ “กินเมือง” มีอำนาจเก็บภาษี ใช้แรงงาน และเก็บเงินราชการจากไพร่ได้ มีสิทธิลงโทษพลเมืองตามใจชอบ

¹เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าใน พ.ศ. 2310 ได้มีการตั้งตัวเป็นอิสระอยู่หลายชุมนุม ทางหัวเมืองมลายู พระปลัดหนู ผู้รักษาราชการเมืองนครศรีธรรมราช ได้ตั้งชุมนุมเจ้านครขึ้นปกครองหัวเมืองแหลมมลายู และได้ส่งหลานชายมาปกครองเมืองพัทลุง โดยตั้งเมืองที่ท่าเสด็จ ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้ปกครองเมืองอยู่ 2 ปีก็ถึงแก่อนิจกรรม เจ้านคร (หนู) ให้พระยาพิมลจันทร์ แห่งเมืองกลาง มาเป็นเจ้าเมืองพัทลุง ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เสด็จ มาตีเมืองนครศรีธรรมราชได้ พระยาพิมลจันทร์ ได้หนีไปกับเจ้านคร (หนู) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านราสุริยวงศ์ พระญาติไปปกครองเมืองนครศรีธรรมราช และให้ดูแลหัวเมืองมลายูแทนราชธานี ที่เมืองพัทลุง โปรดเกล้าฯ ให้นายจันทร มหาดเล็ก มาว่าราชการ นายจันทรว่าราชการอยู่ 3 ปีก็ถูกถอดออก และได้โปรดเกล้าฯ ให้นายขุน (ตระกูล ณ พัทลุง) บุตรพระยาราชบังสัน (ตะตา) เป็นแทน ชาวเมืองเรียกกันว่า พระยาพัทลุงคางเหล็ก เมื่อถึงแก่อนิจกรรมก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระศรีไกรลาศ จากราชธานีมาแทน และถูกถอดไปอีกคนหนึ่ง กรุงเทพฯ จึงได้ให้หลวงนายศักดิ์ (ทองขาว) นายเวรมหาดเล็ก บุตรพระยาพัทลุงคางเหล็ก มาเป็นเจ้าเมือง ใน พ.ศ. 2334 โดยมีเชื้อสายของตระกูล ณ พัทลุง ซึ่งเปลี่ยนจากการนับถือศาสนาอิสลาม มานับถือศาสนาพุทธ และมีอำนาจสืบต่อยาวนานเกือบร้อยปี โดยมีเชื้อสายตระกูล ณ นคร เข้ามาปกครองในช่วงสั้น ๆ

²พ.ศ. 2318 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดเกล้าฯ ให้หลวงสุวรรณคีรี (เหยียง แซ่เฮา) เป็นผู้ปกครองเมืองสงขลาแทนเจ้าเมืองสงขลา (โยม) ต่อมาบุตรและหลานของพระยาสุวรรณคีรีได้รับช่วงเป็นเจ้าเมืองสงขลาถึง 8 คน ติดต่อกัน 8 สมัย ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เป็นเวลา 121 ปี จนเปลี่ยนการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. 2439 มี พระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นเทศาภิบาล และ พระยาวิเชียรคีรี (ชม) ทำหน้าที่เป็นปลัดเทศาภิบาลจนหมดวาระราชการใน พ.ศ. 2444 การปกครองเมืองของตระกูล ณ สงขลา สิ้นสุดความต่อเนื่องที่นานนับ 126 ปี

³ณ ระนอง เป็น นามสกุลสืบเชื้อสายมาจากเจ้าเมือง ระนอง ที่ได้สืบเชื้อสายมาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงที่ราชอาณาจักรสยามพ้นจากการทำศึกสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง และกำลังฟื้นฟูพัฒนาทรัพยากรในประเทศ โดยได้กำลังจากคนจีนในตระกูล แซ่โค้วซึ่งเป็นต้น สกุล ณ ระนอง มาช่วยพัฒนาเริ่มการหาแร่ในประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแร่ดีบุก คนจีนต้นสกุล ณ ระนอง คนแรกที่เข้ามาในประเทศนั้นชื่อเดิมชื่อ ชูเจียง แซ่คอ เรียกกันว่า “คอชูเจียง” และต่อมาได้รับพระบรมราชโองการให้มีบรรดาศักดิ์เป็น พระยาดำรงสุจริตมหิศรภักดี ในตำแหน่งจางวางเมืองระนองซึ่งเทียบเท่าเจ้าเมืองสมัยนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์จากหลวงเป็น พระรัตนเศรษฐี และมีตำแหน่งราชการเป็นเจ้าเมืองระนองในปี พ.ศ. 2405 ได้มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์จากพระเป็น พระยาในราชทินนามเดิมและมีตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองระนอง ซึ่งเป็นเมืองจัตวาและขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ไม่ได้ขึ้นต่อเมืองชุมพรเหมือนเดิม

สิ่งที่ทำให้หัวเมืองชั้นนอกมีความจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ อยู่คือ ยิงเมืองเหล่านี้อยู่ไกลเมืองหลวงเท่าใดก็ยิ่งใกล้ศัตรูเท่านั้น จึงจำเป็นต้องอาศัยกำลังของ เมืองหลวงคอยช่วยเหลือ เพราะถึงอย่างไรเมืองหลวงย่อมมีอิทธิพลและอำนาจมากกว่าหัวเมืองอื่น ข้อที่เมืองหลวง เรียกร้องก็มีได้เกินกำลังแต่อย่างใด เช่น ข้าราชการตามหัวเมืองต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ 2 ครั้ง ต้องส่งส่วยมาให้ ความจริงส่วนนี้เป็นเพียงส่วนเล็กน้อยเมื่อเทียบกับภาษีนาชาชนิดที่เจ้าเมืองเก็บได้ในเมืองของตน

ความสัมพันธ์ระหว่าง เมืองหลวง กับเมืองประเทศราชยิ่ง มีความห่างเหิน กันมากกว่าความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองชั้นนอก ชั้นใน เพราะเมืองประเทศราชต่าง ๆ เคยมีอิสระในการปกครองตนเอง เจ้าเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน น่าน ไท่บุรี กลันตัน ตรังกานู ปัตตานี เขมร ยอมรับอำนาจของกรุงเทพฯ มิใช่เพราะความเต็มใจ แต่เพราะเกรงกลัวอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เข้มแข็งอย่าง เช่น สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มหาราช ความจงรักภักดีต่อเมืองหลวงจึงมีน้อย นอกจากนี้ในด้านภูมิศาสตร์เมืองเหล่านี้อยู่ ไกลจากเมืองหลวงมากจึงคอยหาทางปลดแอกตนเองอยู่เสมอ

ภัยของการปกครองอย่างหละหลวมดังกล่าวปรากฏเด่นชัดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่ออาณาจักรไทยถูกคุกคามด้วยภัยภายนอกจากลัทธิจักรวรรดินิยม สิ่งเดียวที่ทำให้ไทยรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกได้ก็คือ แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ไทยนั่นเอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นการปรับเปลี่ยนนโยบายการเมืองการปกครอง และแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ ได้รับการสานต่อโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้อาณาจักรไทยรอดพ้นจากภัยคุกคามดังกล่าว ในขณะที่ประเทศเพื่อนบ้านต้องตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกเพราะไม่สามารถปรับเปลี่ยนนโยบายทางการเมืองให้เหมาะสมกับสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นได้

2.2 โครงสร้างทางสังคมและระบบเศรษฐกิจของรัฐจารีตไทย

สมาชิกของสังคมในรัฐจารีตทั่วไปยังคงยึดถือค่านิยมแบบเก่า เชื่อในภูติผีปีศาจ กลุ่มที่มีอิทธิพลมาก คือ พ่อมด หมอผี ครอบครัวยังเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมแทบทุกประเภท กล่าวคือเป็นทั้งหน่วยทางเศรษฐกิจ รับผิดชอบต่อชีวิตถ่ายทอด อบรม ทั้งในแง่ของอาชีพและจริยธรรม ให้กับสมาชิกรุ่นเยาว์ คนเฒ่าคนแก่หรือผู้อาวุโสจะมีบทบาทที่สำคัญในการตัดสินใจในกิจกรรมต่างๆ แต่การกระทำใดๆ จะมีกรอบแห่งบรรทัดฐานทางสังคมเป็นสิ่งที่ควบคุมอยู่อีกทีหนึ่ง¹

ระบบเศรษฐกิจของรัฐแบบจารีตเป็นแบบพึ่งพาที่ดิน (Land – based Economy) คือ การทำเกษตรกรรมแบบพึ่งพาดินฟ้าอากาศ ใช้แรงงานคนและสัตว์ เครื่องมือในการผลิตเป็นแบบเรียบง่าย เช่น จอบ เสียม ในการปลูกพืชเพื่อยังชีพ (Subsistence Farming) ให้มีชีวิตรอดไปเฉพาะ

¹ สิทธิพันธุ์ พุทธน. (2551). *ทฤษฎีพัฒนาการเมือง (PS425)*. หน้า 68.

ฤดูกาลเท่านั้น ระบบเศรษฐกิจเป็นแบบแลกเปลี่ยนผลผลิต หรือสินค้ากันโดยตรง (Barter System) และเป็นไปในวงจำกัดมาก

โครงสร้างทางสังคมจารีตของไทยเป็นสังคมศักดินาดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงตราพระราชกำหนดศักดินาขึ้นมาอย่างเป็นทางการใน พ.ศ.1997 การตราพระราชกำหนดศักดินาขึ้นมา ยิ่งสร้างภาพการแบ่งชนชั้นของสังคมไทยเด่นชัดขึ้น คือชนชั้นผู้ปกครองได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ชนชั้นใต้ปกครองคือไพร่ และทาส สำหรับพระสงฆ์อยู่ในฐานะที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของทุกชนชั้นด้วยหลักศีลธรรม และสร้างระบบความเชื่อที่ช่วยให้เกิดความเป็นระเบียบและความสงบสุขในสังคม อย่างไรก็ตามก่อนหน้านั้นไปจนถึงยุคสุโขทัย สังคมไทยก็น่าจะเป็นสังคมศักดินาแล้วดังที่จิต ภูมิศักดิ์ได้วิเคราะห์เอาไว้ในงานที่ชื่อว่า “โฉมหน้าศักดินาไทย” แต่ยังไม่มีการตรากฎหมายออกมารับรองเหมือนอย่างในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเท่านั้น¹ กำเนิดของสังคมศักดินาไทยอธิบายได้จากแนวคิดเรื่องความสำคัญในการ ควบคุมกำลังคน และปรากฏออกมาในรูปของการจัดระเบียบทางสังคม โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของ เป็นเจ้าแผ่นดินและผู้คุ้มครองประชาชน นำไปสู่กฎเกณฑ์ที่ว่า ราษฎรทุกคนต้องมีผู้คุ้มครองดูแลตนอยู่เสมอ นับตั้งแต่หน่วยทางสังคมพื้นฐาน คือ ครอบครัว โดยมีสามีเป็นผู้คุ้มครองดูแลภรรยาและบุตร ในระดับกรม กอง ซึ่งเป็นหน่วยทางสังคมที่ใหญ่กว่าก็มีขุนนางแต่ละท่านเป็นผู้คุ้มครองดูแลไพร่ของตน จึงมีการจัดลำดับของบุคคลขึ้นอย่างกว้างขวาง²

ระบบไพร่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อระบบการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในโครงสร้างสังคมจารีตไทย เนื่องจากสังคมไทยโบราณ “กำลังคน” มีความสำคัญทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการป้องกันประเทศ ตลอดจนการสร้างสมอำนาจของชนชั้นปกครอง ดังนั้นจึงมีความพยายามสร้างระบบไพร่เพื่อควบคุมกำลังคน และจัดสรรประโยชน์จากกำลังคนให้ได้ประโยชน์สูงสุด ระบบไพร่จึงส่งผลกระทบต่อสามัญชนอย่างมากเพราะสามัญชนต้องผูกมัดตนเองกับมูลนาย การรับใช้หรือแรงงานของไพร่เป็นการให้เปล่าไม่ได้รับค่าตอบแทน อีกทั้งยังต้องหาเสื้อผ้าอาหารมาเอง การดำรงชีวิตขึ้นอยู่กับความปรานีของมูลนาย และอาจกล่าวได้ว่าระบบไพร่ส่งผลกระทบต่อทั้งด้านบวกและด้านลบต่อสังคมด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) การปกครองราชอาณาจักรโบราณ การระดมกำลังคนมีความจำเป็นอย่างยิ่งในการทำงานสาธารณะให้แก่บ้านเมือง เช่น สร้างป้อมปราการ ขุดคูเมือง สร้างวัด สร้างอาคารต่าง ๆ ฯลฯ ขณะเดียวกันในยามสงคราม กำลังคนเหล่านี้จะเป็นกำลังสำคัญในการป้องกันการรุกราน และสามารถเรียกระดมพลเพื่อจัดตั้งกองทัพโดยง่าย

2) ระบบไพร่ทำให้การเก็บภาษีของรัฐเป็นระบบ โดยรัฐจะเก็บภาษีเป็นเงินตราหรือสิ่งของ เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ประเทศ สิ่งของที่ไพร่ส่งมาให้ทางราชการยังสามารถส่งเป็นสินค้าออก

¹ ฌรงค์ พ่วงพิศ. (2527). *ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย*. หน้า 1.

² ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์. (2527). *สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325 – 2416*. แปลโดย ม.ร.ว. ปรภายทอง สิริสุข และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์. หน้า 109.

ไปขายยังต่างประเทศ นอกจากนี้ไพร่ยังเป็นกำลังหลักในการทำสิกรรม ซึ่งเป็นพื้นฐาน หลักของประเทศอีกด้วย

3) ไพร่ทำงานให้มูลนายโดยไม่ได้รับค่าตอบแทน แต่สิ่งที่ไพร่ได้รับจากมูลนายและจากรัฐ คือ การดูแลด้านกฎหมายและช่วยเหลือเมื่อเกิดภัยพิบัติต่างๆ เป็นต้น

4) ระบบไพร่อาจทำให้เชื้อพระวงศ์หรือขุนนางที่ควบคุมกำลังคนจำนวนมากเกิดความมักใหญ่ใฝ่สูง ใช้กำลังคนเหล่านี้สร้างฐานอำนาจเพื่อทำการยึดอำนาจการปกครองทำให้เกิดความวุ่นวายทางการเมือง ดังเช่นในปลายสมัยอยุธยาเกิดปัญหาแย่งชิงราชบัลลังก์หลายครั้ง¹

5) ระบบไพร่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อระบบเศรษฐกิจ เพราะการที่ราษฎรถูกเกณฑ์แรงงานที่เรียกว่า “การเข้าเดือน” หรือ “รับราชการ”² ทำให้ราษฎรชายไม่มีโอกาสทำมาหากินได้อย่างต่อเนื่อง ฐานะทางเศรษฐกิจจึงไม่มั่นคง ต้องกู้หนี้ยืมสินจากมูลนาย และไม่สามารถใช้คืนได้จนต้องกลายเป็นทาสในที่สุด

6) เมื่อเศรษฐกิจของไทยขยายตัวมากขึ้นเนื่องจากการค้ากับต่างประเทศทำให้คนต่างชาติเข้ามา มีบทบาทเป็นคนกลางทางการค้าในการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างหัวเมืองและเมืองหลวง พ่อค้าคนกลางเหล่านี้ส่วนมากเป็นคนจีน เนื่องจากไม่ถูกเกณฑ์แรงงานจึงไม่ต้องเข้าเดือน ทำให้เกิดการผูกขาดทางการค้าโดยคนจีน

กล่าวได้ว่าระบบไพร่เป็นหัวใจหลักของรัฐจารีตไทย เป็นระบบที่มีทั้งข้อดีและข้อเสีย ดังนั้นเมื่ออาณาจักรโบราณของไทยเริ่มมีการขยายตัวและสังคมเริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้น ระบบไพร่จึงมีประสิทธิภาพลดลง เพราะชาวจีนซึ่งอยู่นอกระบบไพร่กลายเป็นชนชั้นนายทุน และเป็นแรงงานเสรีมีบทบาททางเศรษฐกิจมากขึ้น และเมื่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมไทยได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลกหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ผลของการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงไม่ใช่เป็นเพียงการเปิดประเทศจากสังคมพอเพียง ไปสู่ทุนนิยมผ่านการบังคับของต่างชาติ แต่เป็นการก้าวเข้าสู่เครือข่ายเศรษฐกิจโลกที่มีอังกฤษเป็นแกนนำ ทำให้ไทยเปลี่ยนจากการเข้าสู่เศรษฐกิจโลกผ่านการเชื่อมกับจีนโดยมีฐานที่อุตสาหกรรมน้ำตาล และแรงงานชาวจีนโพ้นทะเล รวมถึงระบบรัฐบรรณาการ มาสู่การส่งออกข้าวซึ่งต้องการแรงงานในประเทศและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจและการปฏิรูปการเมือง ในประเด็นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความจำเป็นในการริเริ่มการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมือง แต่ด้วยปัจจัยหลายประการทำให้

¹ ยาวภา ประคองศิลป์. (2551). *ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทยสำหรับวิชาสังคมศึกษา*. หน้า 22.

² สมัยรัชกาลที่ 1 ไพร่หลวงเข้ารับราชการปีละ 4 เดือนคือ เข้าเดือน ออก 2 เดือน สมัยรัชกาลที่ 2 รับราชการ 3 เดือนต่อปีหรือเข้าเดือนออก 3 เดือนใช้มาจนสมัยรัชกาลที่ 4 ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นระยะของการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ต้นรัชกาลไพร่หลวงจึงเข้ามารับราชการปีละหนึ่งเดือน พ.ศ. 2425 จึงได้เริ่มมีการปลดปล่อยไพร่และทาส อ้างอิงจาก ศิตาลี . (2550). *การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม สมัยกรุงรัตนโกสินทร์* . (Online).

การปรับเปลี่ยนแนวพระราชดำริทางการเมืองหลายประการไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ได้ แต่อย่างไรก็ดีการริเริ่มของพระองค์ได้เป็นการวางรากฐานให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในสมัยต่อมา เห็นได้จากระบบไพร่ได้ถูกยกเลิกไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. การริเริ่มเข้าสู่การเมืองแบบทันสมัยของรัฐบาลไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2394 พระองค์ทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองหลายประการอันเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาการเมืองเพื่อให้ประเทศสยามสามารถปรับตัวเข้ากับสถานการณ์การเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของโลกในขณะนั้นได้ พระราชกรณียกิจหลายประการของพระองค์มีทั้งการริเริ่มขึ้นใหม่ และการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงของเดิม เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมือง แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์เป็นการวางรากฐานให้มีการพัฒนาทางการเมืองสืบไปในภายหลัง

3.1 แนวคิดความทันสมัยทางการเมือง

การจะวิเคราะห์ว่าแนวพระราชดำริทางการเมืองใดในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการเมืองแบบทันสมัยนั้นต้องเข้าใจหลักการของการทำให้ทันสมัยทางการเมืองเสียก่อน

นักวิชาการหลายท่านได้ให้คำนิยามของคำว่า “การเมืองแบบทันสมัย” (Political Modernization) กับ “การพัฒนาทางการเมือง” (Political Development) ไว้ด้วยกัน โดยพัฒนาการเมือง คือ การเปลี่ยนแปลงการเมืองไปสู่ ความทันสมัย จนกระทั่ง ค.ศ.1965 แซมมวล พี. ฮันติงตัน (Samuel P. Huntington)¹ เป็นคนแรกที่พยายามชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างและแยกคำว่า “การสร้างความเป็นทันสมัยทางการเมือง” ออกจากคำว่า “การพัฒนาทางการเมือง” อย่างชัดเจน ความทันสมัยทางการเมืองนั้นเป็นเรื่องซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับคน สังคม และเศรษฐกิจที่กำลังเป็นทันสมัย แต่ก็ไม่จำเป็นเสมอไป เพราะการสร้างความเป็นทันสมัยในทางเศรษฐกิจหรือสังคมอาจไม่เกี่ยวกับการเมืองเลย แต่สำหรับคำว่า การพัฒนาทางการเมืองนั้นจะต้องซับซ้อนได้ ไม่ว่าสังคมนั้นจะเป็นทันสมัยหรือไม่ก็ตาม เช่น นครรัฐเอเธนส์ หรือ อาณาจักรโรมันในศตวรรษที่ 2 หรือจีนในศตวรรษที่ 8 ถือว่ามีระบบการเมืองที่อาจนับได้ว่าพัฒนาแล้วทั้งๆ ที่ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมอยู่ในลักษณะดั้งเดิม หรือปราศจากความทันสมัยก็ตาม²

¹ ฮันติงตันเป็นผู้เขียนหนังสือที่ชื่อว่า Political orders in changing society ในปี 1968 ซึ่งเป็นงานที่มีอิทธิพลสูงต่อการศึกษาการเมืองเปรียบเทียบ และการศึกษาพัฒนาการเมืองในสาขาวิชาการเมืองเปรียบเทียบ (งานของนักวิชาการไทย อาทิ สุจิต บุญบงการ และ ลิขิต ธีรเวคิน ได้รับอิทธิพลจากงานของฮันติงตันเป็นอย่างมาก) โดยเฉพาะในมิติของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแบบค่อยเป็นค่อยไป และการส่งเสริมให้สถาบันทางการเมืองที่เรียกว่า พรรคการเมือง นั้นมีความสำคัญในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังกล่าว

² สิทธิพันธ์ พุทธิพน. (2547). สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710).

อันดิงตัน ได้ให้ความหมายของ “การทำให้ระบบการเมืองทันสมัย” ว่าเป็นกระบวนการที่จะเปลี่ยนระบบการเมืองจากจารีตประเพณีมาเป็นระบบการเมืองที่ทันสมัยที่จะเกิดขึ้นจากหลัก 3 ประการคือ

1) ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority) ทั้งในแง่ของที่มาแห่งอำนาจและการใช้อำนาจ กล่าวคือเป็นการเปลี่ยนหรือแทนที่ลักษณะอำนาจดั้งเดิมที่ กระจัดกระจาย อยู่ตามส่วนต่างๆ ของสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยผูกพันอยู่กับผู้นำเผ่าพันธุ์ ผู้นำวงศ์ตระกูล ราชาแห่งแคว้น และผู้นำทางศาสนา มาเป็นอำนาจสูงสุดอยู่เพียงแห่งเดียว และมั่นคงถาวร คือรัฐบาลกลางของสังคมนั้น หมายถึงในรัฐหนึ่งจะต้องมีอำนาจสูงสุดอยู่อำนาจเดียว อยู่ที่รัฐบาลกลาง และนอกจากนี้การใช้อำนาจจะต้องเป็นไปโดยมีกฎเกณฑ์เหตุผลที่แน่นอน มิใช่เป็นการใช้อำนาจเพราะความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อทางไสยศาสตร์ หรือแบบแผนประเพณีที่เคยปฏิบัติมา¹

ความคิดของคนเปลี่ยนไปจากการมองว่ารัฐบาลเป็นผลผลิตของพระเจ้า มาเป็นผลผลิตของคนเราเอง คนเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการตัดสินใจ นอกจากนี้รัฐบาลแห่งชาติจะต้องมีอำนาจ และมีอธิปไตยเหนืออำนาจในระดับท้องถิ่น²

2) การจำแนกแยกแยะและทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง (Differentiation and Specialization) กล่าวคือในการเปลี่ยน ระบบการเมืองให้ทันสมัยจะต้องจัดการเกี่ยวกับโครงสร้างของระบบการเมืองให้มีความสลับซับซ้อน มีการจำแนกแยกแยะหน้าที่อย่างสูง และควรทำงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน รวมทั้งจะต้องมีเจ้าหน้าที่ตัดสินใจได้ดี ทั้งนี้เพื่อจัดการเกี่ยวกับภาระหน้าที่และปัญหาต่างๆ ในสังคมที่ เกิดขึ้นอย่างมากมาย และซับซ้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพ³

นอกจากนี้การเข้าสู่ตำแหน่งใดๆ จะต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์เรื่องความสามารถ หรือระบบคุณธรรม มิใช่เนื่องจากเป็นพวกพ้องหรือสนิทสนมกันเป็นการส่วนตัว⁴

3) การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation) ของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคมเพิ่มมากขึ้น โดยจะต้องเปลี่ยนแปลงทัศนคติของประชาชนในสังคมดั้งเดิมจารีตประเพณี ซึ่งที่ผ่านมามักถูกปิดกั้นออกจากระบบ หรือไม่เห็นความสำคัญของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการเมืองให้หันเข้ามาสู่การมีบทบาทในการเมืองรูปใดรูปหนึ่ง โดยทั่วไปการขยายการมี

¹ จุมพล นิมพานิช. (2548). พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือ ประชาธิปไตย. หน้า 21-22.

² สิทธิพันธ์ พุทธหุณ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 57.

³ จุมพล นิมพานิช. (2548). เล่มเดิม. หน้า 22.

⁴ สิทธิพันธ์ พุทธหุณ. (2547). เล่มเดิม. หน้าเดิม.

ส่วนร่วมทางการเมืองจะทำให้ประชาชนมีความรู้สึกว่าชีวิตของพวกเขาได้รับอิทธิพลอย่างมากจากรัฐ รวมทั้งเขาเองก็มีอิทธิพลต่อการดำเนินงานของรัฐ¹ เช่นกัน

การที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นนั้นอาจเป็นผลให้รัฐบาลจำต้องเข้าควบคุมประชาชนมากขึ้น หรืออาจจะทำให้ประชาชนเข้าควบคุมรัฐบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพขึ้นก็ได้ ในสังคมที่ทันสมัยนั้นราษฎรจะเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยตรงเป็นส่วนใหญ่²

การทำให้ทันสมัยทางการเมืองมีจุดเน้นที่รูปแบบของระบบการเมืองทันสมัย มีความเกี่ยวพันกับการเกิดขึ้นของกลุ่มทางสังคมใหม่ ซึ่งมีความสำคัญทางการเมือง และกลุ่มเหล่านี้ได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่ระบบการเมือง ซึ่งอาจทำให้เกิดการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ส่วนการพัฒนาการเมือง (Political Development) นั้นหมายถึง การที่จะสร้างสถาบันทางการเมืองที่มีลักษณะยืดหยุ่น (adaptability) ซับซ้อน (complexity) และเป็นอิสระพอสมควร (autonomy) และมีความเป็นกลุ่มเป็นก้อนมากพอที่จะสามารถควบคุมการขยายตัวของการเมืองได้ ตลอดจนสามารถที่จะส่งเสริมให้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ ถ้าจะกล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือ ความทันสมัยทางการเมืองคือ การตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมือง ส่วนการพัฒนาการเมือง คือการสร้างสถาบันเพื่อจัดระเบียบการเมืองมีส่วนร่วมทางการเมืองดังกล่าว

ความเป็นทันสมัยถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์สากลที่สังคมทั่วโลกพยายามที่จะยึดเป็นเป้าหมายของการพัฒนา ประเทศไทยเองก็เช่นเดียวกัน เมื่อความทันสมัยในโลกตะวันตก และภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมได้แพร่เข้ามายังราชอาณาจักรไทย ในการรับรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศ พระองค์จึงทรงปรับเปลี่ยนพระราชดำริบางประการ และทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย เพื่อให้ระบบการเมืองมีเสถียรภาพ มีประสิทธิภาพในการสนองตอบต่อความต้องการใหม่ๆ ของสังคม ทำให้ความพยายามทางการเมืองของพระองค์เป็นการริเริ่มทางการเมืองที่ก้าวพ้นการเมืองแบบเก่า และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทำให้ทันสมัย (Modernization) ซึ่งจะมีผลกระทบในด้านอื่นๆ ตามมา

3.2 ผลกระทบจากกระบวนการสร้างความทันสมัยทางการเมือง

เนื่องจากกระบวนการทำให้ทันสมัยทางการเมืองนั้นแยกออกจากการทำให้ทันสมัยได้ยาก และการสร้างความทันสมัยทางการเมืองยังนำไปสู่การพัฒนาทางการเมืองได้อีกด้วย ดังนั้นความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ได้สร้างความกลมกลืนระหว่างค่านิยมแบบเก่ากับค่านิยมแบบใหม่ หรือมีการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมเก่าให้เหมาะสมกับวัฒนธรรมใหม่ๆ เช่น กรณีของพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชพิธีแบบโบราณ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรับเปลี่ยนขั้นตอนในลำดับของการตักน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือการปรับเปลี่ยนกระบวนการศึกษาแนวใหม่ให้เหมาะสมกับกาลสมัย โดยยังไม่ทิ้งของเดิม

¹ จุมพล หนิมพานิช. (2548). *พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือ ประชาธิปไตย*. หน้า 22.

² สิทธิพันธ์ พุทธทუნ. (2547). *สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710)*. หน้า 57.

ทั้งหมด ส่วนผลกระทบในความ แตกแยก ระหว่าง “สิ่งเก่า” กับ “สิ่งใหม่” นั้นสามารถเกิดขึ้นได้ ระหว่างค่านิยมแบบเก่ากับค่านิยมแบบใหม่ เช่น ในด้านความเชื่อทางศาสนาในสังคมไทยกับ วิทยาการตะวันตกที่เข้ามาสั่นคลอนความเชื่อดั้งเดิม หรือการลดลักษณะสมมติเทพของ พระมหากษัตริย์ลง ซึ่งเป็นการบั่นทอนความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ลง รวมทั้งค่านิยม ทางด้านการเมืองแบบทันสมัยที่อาจจะเป็นตัวบ่อนทำลายฐานอำนาจของสถาบันเก่าๆ ให้เสื่อมลง ก่อนที่สถาบันใหม่อันเป็นที่ยอมรับของคนกลุ่มใหม่จะเข้ามาแทนที่ คนกลุ่มใหม่นี้จะเข้ามามีส่วนร่วม ในการปกครองและการเมืองเพิ่มขึ้น กระบวนการสร้างความทันสมัยทางการเมืองก่อให้เกิด ผลกระทบตามมาดังนี้

1. กระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (Social Mobilization) การเคลื่อนไหวทางสังคม มักเป็นเรื่องเกี่ยวกับการขยายสถานภาพ สถานะทางสังคม ซึ่งสามารถกระทำได้ 2 รูปแบบ ใหญ่ ๆ คือ

1.1) แนวนอน (Horizontal Mobility) คือ การขยายขยายสถานะทางสังคมที่เกิด จากการอพยพจากสถานที่หนึ่งซึ่งด้อยกว่า ไปสู่ที่เจริญมากกว่า เช่น การขยายขยายจากภาค เกษตรกรรม โยกย้ายมาสู่เมืองที่มีโอกาสมากกว่า รายได้ดีกว่า

1.2) แนวตั้ง (Vertical Mobility) คือ การขยายขยายสถานะจากรายได้ต่ำไปสู่ รายได้ที่สูงกว่า เช่น จากคนชนชั้นต่ำไปสู่ชนชั้นกลาง จากชนชั้นกลางไปสู่ชนชั้นสูง ฯลฯ

กระบวนการ เคลื่อนไหวทางสังคม นี้ เป็นกระบวนการที่ความรู้สึกผูกพัน ของผู้คนที่ติดต่อ สภาพการณ์ในทางสังคม เศรษฐกิจ และจิตวิทยาแบบเดิมๆ นั้นไม่เป็นที่ยอมรับและเชื่อถืออีกต่อไป และคนเหล่านั้นพร้อมที่จะหันมารับเอาแบบแผนของการ เรียนรู้และแบบแผนของพฤติกรรมใหม่ ๆ เข้ามาแทนที่ หรืออาจกล่าวสั้นๆได้ว่า กระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม คือ กระบวนการถอดของ เก่าทิ้ง รับเอาความทันสมัยเข้ามาแทนที่เป็นของใหม่ที่มีเหตุมีผลกว่าเข้ามาแทนที่ กระบวนการนี้ ส่งเสริมให้คนเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองเพิ่มขึ้น นั่นคือเมื่อมีการสร้างความทันสมัย ในสังคม มี การให้การศึกษาเพิ่มมากขึ้น ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อของคนในสังคมจาก แบบดั้งเดิมมาเป็นความคิด ความเชื่อ ที่ทันสมัย ยอมรับวิถีชีวิตแบบใหม่ ทำให้คนมีความคาดหวัง มากขึ้น วิถีชีวิตแบบเก่าเริ่มเสื่อมศรัทธา ประชาชนไม่ให้ความยอมรับเหมือนเดิม ประชาชนเริ่มมี การเรียนรู้ และนำเอาวิถีชีวิตแบบใหม่มาแทนที่

เมื่อเกิดกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ที่เป็นไปอย่างรวดเร็วก็จะมีแนวโน้มว่าจะ ก่อให้เกิดแรงผลักดันให้มีการปฏิรูปทางการเมืองและการบริหารขึ้น รัฐจำเป็นต้องเพิ่มความสามารถ ของตัวเอง เช่น เพิ่มเจ้าหน้าที่ สร้างองค์กรหรือสถาบันใหม่ๆ เพิ่มประสิทธิภาพให้กับองค์กรหรือ สถาบันเก่าให้พอเพียงที่จะสนองตอบต่อความต้องการหรือความคาดหวังใหม่ๆ ได้

การศึกษากระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนั้นจะพบว่า สังคมใดที่ระดับของ การเคลื่อนไหวทางสังคมสูง จะส่งกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง 3 ประการ คือ¹

(1) บุคคลทั้งแบบแผนการดำเนินชีวิตแบบเก่า เนื่องจากมีการศึกษาสูงขึ้น ทำให้การดำเนินชีวิตเปลี่ยนเป็นแบบทันสมัย

(2) สถาบันทางการเมืองจะมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น จะต้องมีการปรับเปลี่ยนปรับปรุงปฏิรูป เพราะว่าเมื่อในสังคมมีกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมสูงขึ้น ความคาดหวัง ความทะเยอทะยาน ความอยากได้จะเพิ่มมากขึ้น

(3) ผู้นำทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไป เพราะว่าฐานความชอบธรรมทางการเมืองของสังคมดั้งเดิมมาจากประเพณี เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงฐานความชอบธรรมทางการเมือง ก็จะเปลี่ยนเป็นผู้นำที่มีบารมี และถ้าเป็นสังคมที่ทันสมัย ผู้นำจะมาจากฐานความชอบธรรมของกฎหมาย

2. การพัฒนาเศรษฐกิจ (Economic Development) ในที่นี้หมายถึง ความเจริญเติบโตในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และผลผลิตของสังคมทั้งมวล ซึ่งอาจวัดได้จากผลผลิตประชาชาติรายหัว ระดับของลักษณะการผลิตแบบอุตสาหกรรม คนมีชีวิตที่ดี ขึ้น มีจำนวนแพทย์ โรงพยาบาลมากขึ้น เป็นต้น² หากมองในระยะยาวแล้ว การพัฒนาเศรษฐกิจจะช่วยให้สังคมมีประสิทธิภาพในการสนองต่อความต้องการใหม่ๆ เพิ่มขึ้น³ เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย โครงสร้างทางเศรษฐกิจต้องเปลี่ยนไป เพราะทุกสังคมต่างมุ่งที่จะสร้างความกินดีอยู่ดีให้กับสมาชิก นั่นคือต่างก็มุ่งที่จะพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อเพิ่มรายได้ให้สมาชิกในสังคมสูงยิ่งขึ้น ซึ่งหมายความว่าสังคมนั้นๆ จะต้องเปลี่ยนสภาพจากความล้าหลังให้เป็นการพัฒนาให้ได้ ประเด็นสำคัญของการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจอันเป็นผลจากการพัฒนาทางการเมือง คือ

(1) เทคโนโลยี สังคมที่จะมุ่งพัฒนาเศรษฐกิจจะต้องมุ่งพัฒนาเทคโนโลยีให้ทันสมัย มีการนำเอาความรู้ทางวิทยาศาสตร์แผนใหม่เข้ามาประยุกต์ใช้มากที่สุด

(2) การเกษตรกรรมในตัวของมันเองจะด้อยความสำคัญลง เมื่อเทียบกับการอุตสาหกรรมและบริการต่างๆ ในสังคมที่พัฒนา เศรษฐกิจจะมุ่งพัฒนาการเกษตรเพื่อให้กลายเป็นสินค้าส่งออกหรือเพื่อการค้ามากกว่าการเกษตรเพื่อยังชีพ มุ่งปลูกพืชผลทางการเกษตรชนิดที่ตลาดต้องการมากกว่าที่จะปลูกพืชชนิดเดียวกันตลอด

(3) การอุตสาหกรรม มีการเปลี่ยนแปลงจากการใช้แรงงานมนุษย์และแรงงาน

¹ สิทธิพันธ์ พุทธหุน. (7 กรกฎาคม พ.ศ. 2550). ภาคเข้า วิชา PS 710 สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. (Online).

² สิทธิพันธ์ พุทธหุน. (2551). *ทฤษฎีพัฒนาการเมือง (PS425)*. หน้า 53.

³ S. P. Huntington. (1971). *Political Order in changing Societies*. New Haven: Yale University Press. pp. 33-34. (อ้างอิงจาก สิทธิพันธ์ พุทธหุน. (2547). *สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710)*. หน้า 52.)

สัตว์ มาเป็นการใช้เครื่องจักรอุตสาหกรรมสมัยใหม่มากขึ้น และมุ่งผลิตสินค้าเพื่อป้อนยังตลาด

(4) สภาพแวดล้อม ในสังคมที่มีการพัฒนาเศรษฐกิจสภาพแวดล้อมจะมีการดูแลมากขึ้น และมีการปรับสภาพแวดล้อมให้เอื้ออำนวยต่อการผลิต พื้นที่ที่มีคุณค่าและได้รับการพัฒนา มากกว่าถูกปล่อยทิ้งร้าง

3.3 ปัญหาจากการสร้างความทันสมัยทางการเมือง

การสร้างคามทันสมัยทางการเมืองนอกจากจะมีผลกระทบ 2 ด้านข้างต้นแล้ว การเมืองแบบทันสมัยยังต้องประสบปัญหา 4 ด้านดังนี้

1) การทำลายของความทันสมัย ทุกสังคมล้วนประสบกับการทำลายจากความทันสมัยไม่มากก็น้อย ในสังคมที่สร้าง ความทันสมัยในระยะแรกๆ จะไม่ค่อยประสบปัญหามากนัก เพราะสามารถที่จะนำวิทยาการใหม่ๆ มาประยุกต์ใช้ได้มาก ซึ่งความรู้และเทคโนโลยีใหม่จะเกิดในช่วงศตวรรษที่ 15 และมีการปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์อย่างกว้างขวางในศตวรรษที่ 16 ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ การสร้างชุมชนและการเลื่อนขั้นทางสังคมมีมาก และนำไปสู่การสร้างองค์กรที่มีประสิทธิภาพ มีการพัฒนาวิธีการคมนาคมสี่ อสาร การพัฒนาธุรกิจและมีการรวม กลุ่มทางการเมืองขึ้น พระมหากษัตริย์ในสังคมเก่าจำต้องขยายพระราชอำนาจปรับระบบการบริหารและระบบการเก็บภาษีใหม่ เพื่อให้เข้ากับสถานการณ์ใหม่ๆ อันเป็นผลให้อำนาจของขุนนางลดลง¹

2) ความเป็นปึกแผ่นของผู้หน้าที่ทันสมัย วิกฤตการณ์ที่สำคัญยิ่งของ ความทันสมัยทางการเมืองคือ การเปลี่ยนแปลงผู้มีอำนาจจากผู้นำดั้งเดิมไปสู่ผู้นำสมัยใหม่ การต่อสู้เพื่อแย่งชิงอำนาจทางการเมืองนี้เราอาจสรุปได้เป็น 3 ขั้นตอนคือ

2.1) ผู้นำทางการเมืองมีความตั้งใจอันแน่วแน่ในการที่จะนำสังคมไปสู่ความทันสมัย ผู้นำเหล่านี้อาจจะเป็นสมาชิกของผู้นำเก่า หรืออาจเป็นผู้นำใหม่ซึ่งเป็นตัวแทนของผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นใหม่ก็ได้ กระบวนการนี้อาจใช้เวลานับศตวรรษในการที่จะให้ความทันสมัยในรูปแบบต่างๆ เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางและกลายเป็นฐานสนับสนุนให้ผู้นำสมัยใหม่ได้

2.2) ประชาชนละทิ้งสถาบันดั้งเดิมซึ่งเกี่ยวโยงกับการดำเนินชีวิตแบบเก่าๆ หันมายอมรับวิถีชีวิตในสังคมอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น

2.3) ในสังคมที่สถาบันทางการเมืองยังไม่มี ก็จะมีการสร้างสถาบันขึ้นมา สร้างองค์กรทางการเมืองอื่นๆขึ้นมา มีการบริหารงานที่มีประสิทธิภาพ และมีเสถียรภาพพอสมควร

3) การปฏิรูปทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นภาวะที่เกิดขึ้นในช่วงหลังการปฏิวัติรัฐประหาร การทำสงครามปลดแอก และการรวมชาติ ช่วงนี้เป็นการเปลี่ยนค่านิยมและวิถีชีวิตของมนุษย์ในทุกๆ ด้านอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ มีการปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างกว้างขวาง ผลจากการนี้ทำให้ผู้คนผูกพันกับชุมชนระดับชาติมากกว่าชุมชนท้องถิ่น

¹ C. E. Black. (1966). *The Dynamics of Modernization*. pp. 67 - 68. (อ้างอิงจาก สิทธิพันธ์ พุทธทუნ. (2551). *ทฤษฎีพัฒนาการเมือง (PS425)*. หน้า 97 - 99.)

ประชากรมากกว่าครึ่งจะเปลี่ยนอาชีพจากเกษตรกรรมไปเป็นผู้ผลิตสินค้าอุตสาหกรรม ประกอบอาชีพขนส่ง การค้าและบริการ และมีการย้ายที่อยู่อาศัยเข้าสู่ตัวเมืองเพิ่มมากขึ้น

4) ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม สังคมที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้เป็นลักษณะสังคมที่การรวมกลุ่มแบบเก่าๆ โดยอาศัยท้องถิ่น อาชีพ หรือความผูกพันส่วนตัวเป็นฐานนั้นสลายตัวไป คนจะผูกพัน อยู่กับเมืองและชานงานอุตสาหกรรมที่กว้างและซับซ้อน คนในสังคมสมัยใหม่จึงค่อนข้างโดดเดี่ยว แต่มีโอกาสที่ดีกว่า

จากปัญหาและผลกระทบต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมที่พัฒนาตนเองไปสู่ความทันสมัยนั้นมีความรุนแรงแตกต่างกัน ในกรณีประเทศไทยนั้น ความทันสมัยเกิดจากระดับบนลงไปสู่ระดับล่าง และพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงริเริ่ม ทำให้การริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แทบไม่มีการต่อต้านจากกลุ่มต่างๆ เลย ทำให้การริเริ่มของพระองค์ได้กลายเป็นรากฐานของการพัฒนาการเมืองและการทำให้ทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบความสำเร็จในที่สุด ส่งผลให้ สังคมไทยได้เข้าสู่ความทันสมัยที่ประกอบด้วยสภาพการณ์ 3 ประการ ดังนี้¹

(1) ระบบสังคมสร้างสิ่งใหม่ๆ โดยที่ระบบไม่ล้มละลาย

(2) โครงสร้างมีความหลากหลาย ซับซ้อน เมืองค์กร กลุ่ม สถาบันต่างๆ เกิดขึ้นมากมาย ซึ่งเป็นกลุ่มที่เกิดจากการรวมตัวของประชาชนบนพื้นฐานของอุดมการณ์ พื้นฐานของอาชีพ พื้นฐานของความเดือดร้อนร่วมกัน เช่น สหภาพแรงงาน สมาพันธ์ต่างๆ เป็นต้น

(3) ขอบข่ายทางสังคมเอื้อต่อการก่อให้เกิดความรู้ ความชำนาญ จะต้องเป็นสังคมเปิด เพื่อให้สมาชิกของสังคมแสวงหาความรู้ ความชำนาญได้อย่างเสรี เพื่อที่จะเป็นฐานในการนำความรู้ ความเชี่ยวชาญไปใช้ เพื่อที่จะปรับปรุงคุณภาพชีวิตของตนเองให้ดีขึ้นกว่าเก่าได้ตลอดเวลาอย่างเสรี

จะเห็นได้ว่า การทำให้ทันสมัยทางการเมืองมีจุดเน้นที่นำมาซึ่งรูปแบบระบบการเมืองทันสมัย ซึ่งเกี่ยวพันกับการเกิดขึ้นของกลุ่มทางสังคมใหม่ ซึ่งมีความสำคัญทางการเมืองและกลุ่มเหล่านี้ได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่ระบบการเมือง ซึ่งอาจทำให้เกิดการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง

ในกรณีของไทยนั้นการริเริ่มการเมืองแบบทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ก่อให้เกิดกลุ่มหัวก้าวหน้าที่มีแนวคิดทันสมัยในสังคมไทย (กลุ่มหัวก้าวหน้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ได้เริ่มศึกษาภาษาอังกฤษ และวิทยาการตะวันตกสาขาต่างๆ แล้วในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเป็ ผู้นำ) กลุ่มหัวก้าวหน้าทางการเมืองได้มีบทบาททางการเมืองมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

¹ เดวิด อี. แอปเตอร์ (David E. Apter). สรุปจากคำบรรยายของ รศ.สิทธิพันธ์ พุทธหินันท์ วันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2550 ภาคเช้า. วิชา PS 710 สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. (Online).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งถือว่าเป็นคนรุ่นที่สองที่รับวัฒนธรรมแบบตะวันตก¹ (“...men (or boys) of the second Westernized generation”) เห็นได้จากกลุ่ม “สยามหนุ่ม” (Young Siam) ที่มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำโดยมีสมาชิกซึ่งประกอบไปด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ และขุนนางหนุ่มๆ² ที่มีความคิดร่วมกันที่จะให้มีการปฏิรูปสังคมและบ้านเมือง ให้เจริญทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ บุคคลเหล่านี้มีทั้งที่ได้รับการศึกษาจากมิชชันนารีอเมริกัน และที่ได้มีโอกาสไปศึกษาต่างประเทศ กลุ่มสยามหนุ่ม ได้ออกหนังสือพิมพ์การเมืองเล่มแรกของสยาม คือ *ดุริยประณีต*³ เสนอข่าวสารและบทความต่างๆ เป็นเวทีแสดงความคิดเห็นของกลุ่มการเมืองก้าวหน้าและยังได้จัดตั้งสมาคมสยามหนุ่ม (Young Siam Society) ขึ้นอีกด้วย⁴

¹ David K. Wyatt. (1969). *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of king Chulalongkorn*. p. 44.

² *Ibid.* cit.

³ *ดุริยประณีต* เป็นหนังสือพิมพ์ฉบับแรกของคนไทยที่เผยแพร่แก่ประชาชน และดำเนินการโดยคนไทย เริ่มออกฉบับแรกเมื่อ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2417 พิมพ์ถึงปี 2418 ชื่อหนังสือมีความหมายว่า “โอวาทหรือคำสอนของคนหนุ่ม” โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเกษมสันต์โสภาคย์ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ทรงเป็นเจ้าของและบรรณาธิการ. อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน David K. Wyatt. (1969). *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of king Chulalongkorn*. p. 45.

⁴ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้นำสยามในยุคนั้นได้แบ่งเป็น 3 กลุ่มด้วยกันคือ

- (1) กลุ่มสยามหนุ่ม (Young Siam) มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำ กลุ่มสยามหนุ่มประกอบด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ และขุนนางหนุ่มๆ หลายคน รวมทั้งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งเป็นน้องชายของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย กลุ่มสยามหนุ่มเป็นคนรุ่นที่สองซึ่งได้รับอิทธิพลจากตะวันตก (second westernized generation) เป็นผู้ที่ต้องการให้มีการปฏิรูปสังคมให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ
- (2) กลุ่มอนุรักษนิยม (Conservative Siam) มีสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้นำ กลุ่มนี้ประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ที่ไม่ต้องการการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงหรือรวดเร็ว ต้องการรักษาสภาพเดิมของประเพณีไว้ให้มากที่สุด จะเปลี่ยนแปลงก็เฉพาะสิ่งที่จำเป็นจริงๆ เท่านั้น เรียกได้ว่าเป็นนักปฏิบัตินิยม (pragmatist)
- (3) กลุ่มสยามเก่า (Old Siam) เรียกได้ว่าเป็นพวกหัวโบราณ กลุ่มนี้ประกอบด้วยขุนนางในระดับต่างๆ ที่เกรงกลัวความเปลี่ยนแปลงว่าจะมีผลกระทบต่อฐานะและตำแหน่งของตน ต้องการอยู่ลำพัง ไม่สนับสนุนหรือเกี่ยวข้องกับฝ่ายใด กลุ่มนี้มีลักษณะต่อต้านอารยธรรมจากตะวันตกมากกว่ากลุ่มอนุรักษนิยมเสียอีก กลุ่มนี้มีกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงเป็นผู้นำ. สามารถอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน David K. Wyatt. (1969). *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of king Chulalongkorn*. pp. 44 - 50.

นอกจากกลุ่มสยามหนุ่มแล้วยังมีกลุ่มบุคคลคณะหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยเจ้านายและขุนนางจำนวนหนึ่งได้มี “คำกราบบังคมทูลถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร .ศ. 103”¹ ที่ได้แสดงให้เห็นถึงการตระหนักว่า การปกครองในแบบจารีตไม่เหมาะแก่กาลสมัย เนื่องด้วยแลเห็นภัยอันจะเกิดจากการขยายอำนาจของลัทธิจักรวรรดินิยมซึ่งกำลังจะแผ่มาถึงสยามในเวลานั้น แม้ว่าภัยอันตรายที่จะมาถึงกรุงสยามนั้นเป็นภัยมาจากภายนอกก็จริง แต่สาเหตุที่จะก่อให้เกิดภัยอันตรายที่ว่านี้ อาจเป็นเพราะการปกครองประเทศในขณะนั้นไม่เหมาะแก่กาลสมัยก็ได้ ฉะนั้นการที่จะรักษาบ้านเมืองให้พ้นภัยอันตรายจึงต้องมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองแบบที่ใช้อยู่ ให้คล้ายคลึงกับระบบการปกครองของประเทศที่เจริญแล้ว โดยมีความเชื่อว่า การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้นับเป็นทางเดียวเท่านั้นที่จะรักษาบ้านเมืองไว้ได้²

การแสดงความคิดเห็นทางด้านการเมืองนี้แสดงให้เห็นถึงแนวคิดทางการเมืองแบบใหม่ที่มีชัดเจน และยังมีสามัญชนอีกหลายท่านในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีแนวคิดการเมืองแบบทันสมัย เช่น เทียนวรรณ หรือ กศร.กุหลาบ เป็นต้น

ความทันสมัยทางการเมืองดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นมีความแตกต่างจากการพัฒนาทางการเมือง เพราะการพัฒนาการเมืองนั้นหมายถึง การที่จะสร้างสถาบันทางการเมืองที่มีลักษณะ

¹ร.ศ. 103 ตรงกับ พ.ศ. 2427 เป็นปีที่ 17 แห่งการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีเจ้านายและข้าราชการจำนวนหนึ่งที่รับราชการ ณ สถานทูตไทย ณ กรุงลอนดอน และกรุงปารีส ได้ร่วมกันลงชื่อในเอกสารกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 ทูลเกล้าฯ ถวาย ณ วันพฤหัสบดี แรม 8 ค่ำ เดือน 2 ปีวอก ฉศก ศักราช 124 ตรงกับวันที่ 9 เดือนมกราคม พ.ศ. 2427 เจ้านายและข้าราชการที่จัดทำหนังสือกราบบังคมทูลความเห็นครั้งนั้น มีพระนาม และชื่อ ปราบกฏอยู่ท้ายเอกสารได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์) พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์) นาย نگแก้ว คชเสนี (พระยามหาโยธา) หลวงเดชนายเวร (สุน์ สาตราภัย ต่อมาเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอภิพิพิช) บุศย์ เพ็ญกุล (เจ้หมื่นไวยวรนาถ) ขุนปฏิภาณพิจิตร (หุ่น) หลวงวิเสศสาลี (นาค) นายเปลี่ยน สัปเลพเตอร์แนน สะอาด นอกจากนี้ผู้เสนอความเห็นดังกล่าวยังได้ส่งสำเนาหนังสือพร้อมกับจดหมายชักชวนให้บุคคลอื่นๆ ในสยามร่วมลงชื่อด้วย ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต) ได้รับจดหมายของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ พร้อมกับสำเนาหนังสือถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดินด้วยผู้หนึ่ง เจ้าหมื่นไวยวรนาถมิได้ลงชื่อด้วย แต่ได้มีหนังสือทูลเกล้าฯถวายความเห็นในเรื่องนี้เป็นพิเศษต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้ถวายความเห็นว่า พระเจ้าอยู่หัวควรเสด็จประพาสทวีปยุโรปเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง . อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน กรมศิลปากร. (2526). *เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. คุณหญิงทัศนาวลัย ศรสงคราม พิมพ์ถวายเนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษาของ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา พ.ศ. 2526. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

²ชัยอนันต์ สมุทวณิช ; และ ชัตติยา วรรณสูตร . (2532). *เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. 2417 – 2477)*. หน้า 32.

ยืดหยุ่น (adaptability) ซับซ้อน (complexity) มีความอิสระพอสมควร (autonomy) และมีความเป็นกลุ่มเป็นก้อนมากพอ (coherent) ที่จะสามารถควบคุมการขยายตัวของการมีส่วนร่วมทางการเมืองได้ ตลอดจนสามารถที่จะส่งเสริมให้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและเศรษฐกิจ หากจะกล่าวอย่างสั้นๆ ความทันสมัยทางการเมืองคือ การตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมือง ส่วนการพัฒนาการเมืองคือ การสร้างสถาบันเพื่อจัดระเบียบการมีส่วนร่วมทางการเมือง ซึ่งถ้าอัตราการพัฒนาการเมืองเกิดขึ้น ไม่ทันอัตราความทันสมัยทางการเมือง ก็จะไปสู่ความผุพังทางการเมือง (Political Decay)¹

จากที่ได้กล่าวมาทั้งหมดทำให้การศึกษาความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการศึกษาการเมืองไทยสมัยใหม่ ใน 2 ลักษณะได้แก่ 1) การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองสู่ภาวะสมัยใหม่ หรือ การเมืองแบบทันสมัย (political modernization) และ 2) การเมืองของความเป็นสมัยใหม่ (politics of modernity) ตัวอย่างของมิติในการศึกษาการเมืองของความเป็นสมัยใหม่ได้แก่ พัฒนาการ ของความรู้สมัยใหม่ (enlightenment) การเกิดรัฐสมัยใหม่ (modern state) การเกิดระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ (modern economy) โครงสร้างสังคมสมัยใหม่ อาทิ โครงสร้างทางชนชั้น และเพศสภาพ (modern social structure – class and gender) ฯลฯ ซึ่งตัวอย่างมิติในการศึกษาดังกล่าวอาจไม่ครบถ้วนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะในรัชสมัยของพระองค์การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเป็นเพียงการเริ่มต้นซึ่งอาจจะยังหลงเหลือลักษณะการบริหารบ้านเมืองแบบจารีตอยู่บ้าง เพราะกระบวนการในทางการเมืองล้วนต้องใช้เวลาและปัจจัยด้านต่างๆ เพื่อให้บรรลุถึงสภาวะความทันสมัยทางการเมือง

¹ลิขิต ธีรเวคิน. (2527). *ทฤษฎีพัฒนาการเมือง*. (Online).

บทที่ 3

ปัจจัยที่ส่งผลต่อความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเมืองการปกครองของไทยแต่เดิมนั้นมั่นคงตามแนวทางที่บรรพบุรุษได้วางไว้ ถึงแม้ว่าการปกครองแบบเก่านั้นอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่บ้างแต่ก็ไม่ทิ้งหลักเดิมเสียทีเดียว พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีพระราชกรณียกิจในการรักษาราชประเพณีการปกครองแบบนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การยึดถือรูปแบบของยุครยานั้นมิใช่แค่เพียงรูปแบบการปกครองเท่านั้นแต่ยังแสดงออกในรูปแบบศิลปวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ด้วย ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ใน พ.ศ. 2394 พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายการต่างประเทศที่สำคัญของประเทศสยาม จนได้รับการยอมรับจากต่างชาติว่า ประเทศสยามไม่ใช่ประเทศป่าเถื่อนและล้าหลัง

การเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงดำเนินการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการภายในหลายประการเพื่อให้ประเทศสยามปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัยโดยแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ ซึ่งเป็นแนวพระราชดำริที่แตกต่างจากพระมหากษัตริย์ไทยในยุคก่อน ๆ

การดำเนินพระบรมราโชบายที่เป็นสิ่งใหม่เป็นที่ยอมรับกันดีในหมู่ชาวต่างชาติว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีแนวคิดก้าวหน้าในการนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย และนำพาประเทศเข้าสู่อารยธรรมตะวันตกทั้งในด้านความคิด การเปลี่ยนแปลงระเบียบประเพณี และมีนโยบายเปิดประเทศรับการติดต่อค้าขายกับต่างชาติมากขึ้นต่างชาติจึงปรับเปลี่ยนนโยบาย และมุมมองต่าง ๆ ที่มีต่อประเทศสยามเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากนโยบายของอังกฤษที่ต้องการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวอังกฤษก็มีความมุ่งหวังว่าอุปสรรคจากการค้ากับไทยจะหมดไป ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์ที่เมืองสิงคโปร์ว่า

...เดี๋ยวนี้กษัตริย์องค์ใหม่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติทรงพระปัญญาอันประเสริฐ โปรดปรานพวกฝรั่งให้เข้ามาค้าขายตั้งท่ามาหากินอยู่ตามถนัด และมีพระทัยโปรดปรานทั้งธรรมเนียมอังกฤษเป็นอันมาก

ถ้าอังกฤษจะทำหนังสือสัญญา เห็นจะได้ตามอันควร และกษัตริย์คงจะประพฤติให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา...ถ้ากษัตริย์องค์นี้ยังครองราชย์อยู่ตราบใด ก็คงให้อังกฤษเข้ามาค้าขายโดยสะดวก...¹

นอกจากทัศนคติที่เปลี่ยนไปของชาวต่างชาติแล้ว บรรดาชาติต่างๆยังมุ่งหวังจะเห็นประเทศสยามเจริญก้าวหน้าภายใต้การปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏข้อความในข่าวของหนังสือพิมพ์ สิงคโปร์ ฟรี เพรสส์ (Singapore Free Press) มีใจความตอนหนึ่งดังนี้ “...พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงเป็นบุรุษซึ่งมีความคิดในแนวอารยธรรม และทรงก้าวหน้าไปไกลกว่าข้าแผ่นดินทั่วไปของพระองค์เป็นส่วนมาก เราคิดว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้จะทรงเปลี่ยนแปลงอะไรต่างๆ ในประเทศให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้นอย่างมากมาย...”²

จากวิสัยทัศน์และนโยบายต่างๆ ที่ปรากฏออกสู่สายตาชาวต่างชาตินั้นนับว่าเป็นสิ่งใหม่มากในภูมิภาคอาเซียน ดังที่หนังสือพิมพ์ในสิงคโปร์ได้ยกย่องความคิดก้าวหน้าของพระองค์ว่า “...เราคิดว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นี้จะนำความเจริญมาสู่ประเทศชาติของพระองค์อย่างมากมาย และคงจะทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวางแก่ชาวต่างประเทศ และสนับสนุนการค้าของพวกเขาในประเทศไทยด้วย”³

การเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองหลายประการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงริเริ่มนี้ เป็นปรากฏการณ์ใหม่ทางการเมืองการปกครองไทย ทำให้มีผู้ตั้งคำถามว่า เหตุใดพระองค์จึงทรงมีความคิดก้าวหน้ากว่าพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ ทั้งๆ ที่พระองค์มิได้มีประสบการณ์ในการปกครองประเทศเลย เพราะฉะนั้นในการวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยอันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านกรปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมนั้น สามารถวิเคราะห์ได้ในปัจจัยต่อไปนี้

¹จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. (จ.ศ.1215). เลขที่ 44. หนังสือพิมพ์สมเด็จพระมหากษัตริย์ราชโปรดให้ฝรั่งอังกฤษเข้ามาค้าขาย. (อ้างอิงจาก สุวรรณ สัจจวิวัฒ. (2519). *เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดยจักรพรรดิคือติก*. หน้า 129-130.)

²อุดม เขยแก้ว. (2550). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4*. หน้า 87.

³New of the Beginning of the 4 th Reign in Singapore Newspaper. (Bangkok 1932). pp. 9-10. (อ้างอิงจาก วิไลเลขา บุณศิริ, สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย 2*. หน้า 240.)

1. ปัจจัยภายใน

ปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปกว่าสมัยใดๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมาจากประสบการณ์ส่วนพระองค์ และสภาพการณ์ภายในบ้านเมืองซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

1.1 การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา

ในพ.ศ. 2367 ขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองสมณเพศอยู่มีฉายาว่า “วชิรญาโณ” ทรงอยู่ในฐานะรัชทายาทตามกฎหมายเถียรบาลที่ถือกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เนื่องด้วยเหตุผลทางการเมืองทำให้พระองค์ไม่สามารถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อจากพระราชบิดาได้ ทำให้พระองค์ต้องผนวชต่อมาจนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนี้เองทำให้อิทธิพลทางพุทธศาสนาส่งผลต่อ “อัตลักษณ์” ของพระองค์ ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้ดังนี้

1.1.1 ความจำเป็นที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชตลอดรัชกาลที่ 3

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระชนมายุครบ 21 พรรษาใน พ.ศ. 2367 ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระนามฉายาในขณะทรงผนวชคือ “วชิรญาโณ” วชิรญาณภิกขุได้เสด็จไปประทับแรมที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ 3 วัน แล้วเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาสวิหาร) ได้ 15 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตโดยมิได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ประชุมปรึกษากันแล้ว ได้ัญเชิญพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ พระเชษฐาต่างพระมารดา ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยทรงมีพระชนมายุกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎถึง 17 ปี และทรงมีประสบการณ์มามากทั้งด้านการค้า การสงครามและการปกครอง

จากกรณีการผลัดแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้หากพิจารณาจากกฎหมายเถียรบาลที่ถือกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีสิทธิในราชสมบัติกว่าผู้ใด เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสองค์โต “เกิดด้วยพระอัคมเหสีคือสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ”¹ หรือพิจารณาตามหลักนิตินัย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงผนวชอยู่ในขณะนั้นควรจะมียุทธิที่ได้รับการพิจารณาจากที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ให้ขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะพระองค์ทรงดำรงฐานะเป็นเถียร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า และทรงเป็นโอรสองค์ใหญ่ซึ่งประสูติจากพระอัคมเหสีในรัชกาลที่ 2 แต่ทว่าด้วยพระชันษาที่ยังน้อยและไม่ทรงมีอำนาจบารมีในวงราชการ เมื่อเทียบกับฝ่ายของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งมีอำนาจบารมีอยู่มากในขณะนั้น ดังนั้นโอกาสในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์จึงมีไม่มากนัก

¹ กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 34.

อนึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเองก็ทรงทราบดีว่าพระองค์ก็มีสิทธิในราชสมบัติเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากเมื่อคราวที่พระราชวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ได้ส่งคนมาทูลถามพระองค์ว่า ทรงปรารถนาราชสมบัติหรือไม่ หรือจะทรงผนวชต่อไป พระองค์ทรงปรึกษากับ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณูรักษ์ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส และกรมขุนเดชอดิศร ซึ่งเป็นพระญาติใกล้ชิดกับพระองค์ จนนำไปสู่การตัดสินใจที่ทรงผนวชต่อไป¹ การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎตัดสินใจผนวชต่อนี้ นับว่าเป็นการตัดสินใจพระทัยทางการเมืองมากกว่าความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา หรืออาจกล่าวได้ว่าเนื่องจากสภาพการเมืองที่ผันแปรสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงเลือกที่จะผนวชเพื่อหลบ “ราชภัย” ดังธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตนเอง

1.1.2 การใช้ชีวิตในสังคมสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ

จากความจำเป็นทางการเมืองทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้ชีวิตในสังคมสงฆ์ ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง 27 พรรษา² สังคมของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเป็นสังคมที่มีลักษณะเป็นประชาธิปไตยที่สุดในสังคมไทยสมัยนั้น เพราะเมื่อทุกคนเข้ามาบวชไม่ว่าจะเป็นชนชั้นใด มาจากตระกูลที่สูงส่ง มั่งคั่ง มีอำนาจหรือมาจากครอบครัวสามัญชน หรือแม้กระทั่งทาส เมื่อเข้ามาสู่เพศบรรพชิตแล้ว ถือว่าทุกคนมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน จะมีการแบ่งชั้นความสำคัญของบุคคลก็โดยการถืออาวุโสของระยะเวลาที่บวช และความรอบรู้ในหลักธรรมและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นตัวกำหนดตำแหน่งสำคัญทางศาสนา

ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช พระองค์จึงได้เรียนรู้การอยู่ร่วมกันโดยเสมอภาคกับบุคคลอื่นที่มาจากหลากหลายชนชั้น ถึงแม้พระองค์จะทรงดำรงพระอิสริยยศชั้นเจ้าฟ้าแต่พระองค์ก็ต้องแสดงความเคารพต่อพระภิกษุรูปอื่นๆ ที่บวชก่อนพระองค์ ทำให้ทรงมีความอ่อนน้อมถ่อมตน มิได้คิดว่าพระองค์ทรงดำรงสถานะเหนือกว่าผู้อื่นแต่อย่างใด และพระองค์ก็ทรงเป็นมนุษย์ปุถุชน³ เช่นคนอื่น ๆ

¹ เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). *การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ*. หน้า 68.

² มีหลักฐานที่ยืนยันว่าในระยะแรกสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงต้องการผนวชในพุทธศาสนาเพียงพรรษาเดียว อันเป็นการผนวชของเจ้านายทั่วไป โดยพิจารณาได้จากวิธีการศึกษาของพระภิกษุในพุทธศาสนา ซึ่งมีอยู่ 2 แบบคือ แบบคันทนุระ เป็นการศึกษาล่าเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้ พระธรรมวินัย และแบบวิปัสสนาธุระ เป็นการเรียนวิธีที่จะพยายามทำจิตใจของตนเองให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นจากกิเลส การเรียนคันทนุระต้องใช้เวลาในการศึกษาหลายปี เพราะต้องเรียนภาษาบาลีก่อน เมื่อรู้ภาษาบาลีแล้วจึงสามารถอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ ซึ่งเจ้านายที่ผนวชเพียงพรรษาเดียวไม่มีเวลามากพอที่จะศึกษาด้านคันทนุระ จึงทรงเลือกศึกษาวิปัสสนาธุระกันมากกว่า เพราะเป็นการฝึกฝนการทำสมาธิภาวนา และสามารถเรียนได้โดยไม่ต้องจำเป็นต้องรู้ภาษาบาลี การศึกษาทางด้านวิปัสสนาธุระจึงสามารถเรียนได้ในเวลาอันสั้น (ดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ . (2514). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ . หน้า 67 – 68.)

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณธิการ. (2547). ประกาศห้ามไม่ให้ตีกันเรื่องกะแปะอัฐและโสฬสจะใช้ไม่ได้. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 324.

นอกจากนี้วัดยังเป็นสถานที่ซึ่งคฤหัสถ์ชาย หลีกเลี่ยงจากทุกชนชั้นสามารถมาสวดมนต์ ฟังเทศนา ฟังธรรม และสนทนาธรรมกับพระสงฆ์ และนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ สิ่งเหล่านี้ นับว่ามีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำริแบบมนุษยนิยมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอยู่ไม่น้อย เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงมั่นพระทัยในความสามารถในการใช้ปัญญาแสวงหาความรู้และไตร่ตรองสิ่งต่างๆ ด้วยปัญญาของตนเอง “อนึ่งการแสวงหาแลการนับถือศาสนาซึ่งจะเป็นที่พึงขอ งตนในชาตินี้ชาติหน้าก็เป็นการดี สมควรเป็นที่ยิ่งแล้ว ควรที่ท่านทั้งปวงทุกๆ คนจะไตร่ตรอง ไคร่ครวญด้วยปัญญาตนเอง...”¹

1.1.3 อิทธิพลทางความคิด เรื่องเหตุผลนิยม และความเป็นวิทยาศาสตร์ของ พุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุและผล และมีความเป็นวิทยาศาสตร์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาและปฏิบัติพระธรรมวินัยอย่างละเอียดลึกซึ้งในระหว่างที่ทรงดำรงสมณเพศ และที่สำคัญคือ พระองค์ทรงศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์บาลีต่างๆ อย่างแตกฉาน ดังนั้นวัตรปฏิบัติของพระองค์จึงมุ่งตรงที่แก่นคำสอน เป็นการศึกษาและปฏิบัติพุทธธรรมตามคำสอน มิใช่พุทธธรรมตามบริบทเดิมของสังคมไทย

การศึกษาพระธรรมจนแตกฉานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่นั้น ทำให้พระองค์ทรงละทิ้งความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมตามที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรปิฎกมิกถา แต่ก็มีได้ปฏิเสธคติความเชื่อที่สืบทอดกันมาในลักษณะที่รุนแรง² พระองค์ทรงหันกลับไปหาต้นตอที่พระบาลี พร้อมๆ กับทรงเลือกสรรเนื้อหาบางส่วนของพระไตรปิฎกเพื่ออธิบายหลักการของพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์แบบตะวันตกที่เริ่มแพร่เข้ามาในสังคมไทยในยุคนั้น เห็นได้จาก “หนังสือแสดงกิจจานุกิจ ” ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (หนึ่งในบรรดालูกศิษย์ฆราวาสของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งในเวลาต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ) ซึ่งเสนอแนวคิดของพุทธศาสนายุคใหม่ โดยไม่มี การกล่าวถึงสวรรค์ นรกหรือเปรต อสุรกายทั้งหลาย³

สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งจากการศึกษาหลักพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งของ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ คือ การปฏิรูปศาสนา โดยพระองค์ทรงเป็นผู้นำในการตั้งธรรมยุติกนิกายได้สำเร็จซึ่งสาเหตุของการปฏิรูปนั้นมาจากกลุ่มผู้ที่ศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งและมีความเข้าใจที่ถูกต้อง เห็นว่าชาวไทยที่นับถือพุทธศาสนาส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อฝังใจในภูติผีปีศาจ เทพเจ้า และอภินิหารต่างๆ และนำเอาความเชื่อเหล่านี้มาผสมปนเปกับความเชื่อในพุทธศาสนา บุคคล

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศมหาสมณการนตีปชาล อัฐศก. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 473.

² สุภาพรณ ฦ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. หน้า 115.

³ ส.ศิวลักษ์. (2547). *พุทธศาสนาไทยและประชาธิปไตย จากมุมมองของ ส.ศิวลักษ์*. หน้า 9.

เหล่านี้บูชาพระพุทธเจ้าเสมือนพระองค์เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง ส่วนหลักธรรมคำสั่งสอนของพระองค์น้อยคนนักที่จะเข้าใจอย่างแท้จริง แม้แต่พระองค์เองก็มีอยู่จำ นวนไม่น้อยที่ไม่เข้าใจหลักธรรมที่แท้จริง ซ้ำยังปฏิบัติผิดวินัยสงฆ์นานาประการ

อย่างไรก็ตามการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนี้นอกจากจะเป็นการปฏิรูปศาสนาแล้ว ยังมีนัยทางการเมืองที่สำคัญ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนั้นเป็นการต่อสู้อย่างยิ่งของพระวชิรญาณ¹

นอกจากแรงกระตุ้นจากภายในแล้ว การที่มีมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกันได้เข้ามาทำการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในประเทศไทยเป็นครั้งแรก มิชชันนารีเหล่านี้นอกจากจะเผยแผ่ศาสนาแล้วยังได้นำความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่กำลังแพร่หลายในยุโรปและอเมริกาเข้ามายังประเทศสยามด้วย ทำให้คนไทยมีโอกาสศึกษาวิชาการสมัยใหม่ที่เน้นเรื่องเหตุผลนิยม จนคนไทยบางส่วนรู้สึกว่าการเชื่อถือในโซคลาง ของขลัง และอิทธิฤทธิ์ประหลาดต่างๆ ที่ปรากฏในนิทานชาดกทางพุทธศาสนาเป็นเรื่องไร้เหตุผล

หลังจากการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายสำเร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระประสงค์จะเผยแพร่วิทยาการที่ทรงค้นพบนี้ให้ราษฎรทั่วไปได้เข้าใจด้วย จึงทรงอุทิศสาหะเสด็จไปเทศนาตามที่ต่างๆ ทรงริเริ่มให้มีการเทศน์เป็นภาษาไทยเป็นครั้งแรก แต่เดิมนั้นพระจะเทศน์เป็นภาษาบาลีซึ่งราษฎรทั่วไปๆ ไม่เข้าใจ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้ถ้อยคำง่าย ๆ และทรงเทศน์อย่างมีชีวิตจิตใจ เพื่อให้ผู้ฟังเห็นคล้อยตามพระองค์ไปด้วย บุคคลทั่วไปจึงนิยมมาฟังพระองค์เทศน์อย่างมากมาย²

การเผยแผ่หลักธรรมตามแนวทางของธรรมยุติกนิกายนี้ได้แสดงออกอย่างชัดเจน หลังจากการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์และผู้นำธรรมยุติกนิกายอื่น มีพระสาสนโสภณ (สา ปุสฺสเทว ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช) เป็นต้น ได้เน้นวิธีการศึกษาปฏิบัติธรรมของราษฎรด้วยกระบวนการปัญญา ในความหมายของความถูกต้องตรงตามแก่นธรรม คือ คำสอนในพระไตรปิฎก และมีความเป็นเหตุเป็นผลตามประสบการณ์ประจักษ์ ดังพระราชดำริที่ว่า “เราทั้งหลายผู้ธรรมยุติกนิกายที่ มีวาทีถ้อยคำ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบรมราชาเนาพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประภาพรธนพิไล ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. 2493 (อ้างอิงจาก อัจฉรา กาญจนมัย. (2523). การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394). หน้า 157.)

²วิไลเลขา บุรณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). ประวัติศาสตร์ไทย 2. หน้า 158.

กล่าวตามที่ชอบแก่กรรม เป็นผู้เลือกแต่ข้อที่ชอบแก่กรรม ไม่ผิดละเมิดจากกรรม แสวงหาประโยชน์ ที่เป็นแก่นสาร...ใคร่ครวญตรึกตรองดูกรรมลัทธิต่าง ๆ นั้นพิจารณาด้วยเหตุผล¹

ส่วนทัศนคติของมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในสมัยนั้นเห็นว่า การปฏิรูปครั้งนี้เป็นการสั่นคลอนสถานภาพของศาสนาพุทธในสังคม โดยเฉพาะศาสตราจารย์แคสเวล ผู้ที่มีความสัมพันธ์สนิทสนมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้เทียบเคียงแนวคิดของการเกิดธรรมยุติกนิกายกับการปฏิรูปศาสนาของโปรเตสแตนต์ในยุโรปว่า เป็นกระบวนการที่จะหลุดพ้นจากความเชื่อมกมายของพุทธศาสนาขณะนั้น และอาจกล่าวได้ว่า เป็นพระประสงค์ของพระเจ้าที่ทรงปกป้องชาติให้พ้นจากความพยายามของผู้ที่เป็นคนบาป ซึ่งแคสเวลมีความเชื่อตามแนวคิดของตนว่า กระบวนการธรรมยุติกนิกาย หรือ “New Party” เป็นกระบวนการของพวกเขา “หัวใหม่” ที่ยอมรับวิทยาการจากตะวันตกได้ง่าย²

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงทรงแยกแยะความแตกต่างระหว่างแก่นคำสอน กับ หลักการปฏิบัติพุทธธรรม ทั้งสองส่วนอย่างชัดเจน และทรงเลือกที่จะนำพุทธธรรมตามคำสอนในพระไตรปิฎกเข้ามาเป็นหลักของสังคมให้มากขึ้น รวมทั้งทรงพยายามขจัดพุทธธรรมที่สั่งสอนและเชื่อถือกันในสังคมไทยซึ่งไม่ถูกต้องตามพระไตรปิฎกออกไป³ เช่น ที่ปรากฏในประกาศการถือศาสนาแลผู้ที่ถือผิด บางตอนดังนี้

... ด้วยได้ฟังคำเล่าลือ แลได้ฟังพระสงฆ์บางรูปที่ไม่ได้เล่าเรียนศึกษาพระไตรปิฎกธรรมให้รู้จริง มาเทศนาและๆ ลามๆ ใกล้จะเสียจริตพรรณาสรรเสริญว่าเป็นบุญเป็นกุศลมาก แล้วหลงใหลเห็นตามไปเหมือนอย่างเผาตัวบูชาพระรัตนตรัย แลเชือดคอเอาศรีษะ บูชาพระ เชือดเนื้อรองเลือดใส่ตะเกียงตามบูชา แลทำการอื่นที่ขัดต่อราชการแผ่นดินก็ดี มิโดยชุกชุมเหมือนอย่างสามเณรสุกเผาตัวที่วัดหงษาราม แลนายเรื่อง นายนกเผาตัวบูชาพระที่หน้าพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แลนางชีผู้หนึ่งเผาตัวบูชาพระพุทธรูป เป็นตัวอย่างเห็นอยู่ทั่วกันดังนี้ ผู้ครองแผ่นดินที่เป็นธรรม แลท่านเป็นคนฉลาดทั้งปวงไม่เห็นว่าเป็นความดีความชอบด้วยเลยแต่สักศาสนาหนึ่ง ...ไม่ใช่ทางของคณฉลาด เป็นหนทางของคณเสียจริตแลคนใกล้จะเสียจริต ไม่ควรที่ตนทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นการบุญการกุศลในพระพุทธศาสนา

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2511). *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 มหามกุฏราชานุสรณีย์*. หน้า 68. (อ้างอิงจาก สุภาพรรณ ฦ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. หน้า 104.)

² Jesse Caswell to R. Anderson, 1 January 1847. V. 2. ABCFM. (อ้างอิงจาก ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). *การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411*. หน้า 203.

³ สุภาพรรณ ฦ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. หน้า 104.

นักปราชญ์ได้ค้นหาในพระคัมภีร์ที่ควรเชื่อได้ว่าเป็นพระบาสิฟุทธภษิตหรือสาวกภษิตในศาสนาที่ไม่พบเห็น...อย่าให้ใครเชื่อฟังเอาเป็นตัวอย่างเลยเป็นอันขาด...¹

จากแนวพระราชดำริดังกล่าวข้างต้น ทำให้การเผยแพร่ศาสนาสู่สังคมเป็นลักษณะประสานความถูกต้องตามแก่นธรรมกับสิ่งที่ยอมรับปฏิบัติกันมาแต่เดิม สิ่งนี้นับเป็นการปรับเปลี่ยนทัศนคติของสังคมในด้านความเป็นเหตุและผล ในสิ่งต่างๆ ไม่หลงมกมาย ยึดติดกับพิธีกรรม ที่ขาดซึ่งความเข้าใจหรือขาดองค์ความรู้ที่ถูกต้อง ดังนั้นแนวพระราชดำริทางศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มีลักษณะของการค้นคว้าหาความรู้แบบตะวันตก ที่มุ่งแสวงหาความรู้ที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผล ความจริงเชิงประจักษ์ และประโยชน์ปัจจุบันมากขึ้น

1.1.4 การได้รับการฝึกปฏิบัติตามระเบียบวินัยสงฆ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้ชีวิตอยู่ภายใต้หลักปฏิบัติของพระสงฆ์ เช่น การรักษาศีล 227 ข้อ หรือวัตรปฏิบัติต่างๆ ทำให้พระองค์เรียนรู้การอยู่ใต้กฎเกณฑ์ข้อบังคับอย่างเข้มงวดมาเป็นเวลาถึง 27 ปี ซึ่งส่งผลให้พระองค์มีความอดทนอดกลั้นพระอารมณ และควบคุมพระองค์ได้เป็นอย่างดี ไม่ลุแก่อหิหรืออารมณ์ชั่ววูบ ทรงแสดงถึงหลักของการใช้อำนาจของผู้ปกครองที่ดี ที่ต้องปราศจากอคติด้วยเรื่องส่วนตัว โดยหากเป็นผู้ที่ทำความชอบแก่ราชการแล้ว แม้เคยทำความความผิดต่อพระองค์เอง ก็ไม่ทรงถือเป็นเหตุที่จะขัดขวางด้วยความอาฆาต ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาบางตอนดังนี้

...นิสัยพระองค์ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินโดยสวัสดิ์ เพราะพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการใหญ่ผู้น้อย สวามีภักดีพร้อมใจกันเชิดชูเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ถึงจะมีความอาฆาตพยาบาทกับใครๆ มาแต่ก่อนก็ดี ถ้าผู้นั้นมีความปลงใจทำราชการแผ่นดินโดยสุจริต ต่อแผ่นดินที่ล่วงมาแต่ก่อนปรากฏอยู่แล้ว ก็คงต้องชุบเลี้ยงผู้นั้นให้มียศบรรดาศักดิ์ยิ่งขึ้นตามสมควรแก่คุณานุคุณของผู้นั้นๆ เพื่อจะให้ เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป...²

กฎระเบียบข้อบังคับและการปฏิบัติหน้าที่เคร่งครัดในวินัยเหล่านี้ พระองค์จะไม่ได้สัมผัสเลยหากทรงใช้ชีวิตอยู่ในพระบรมมหาราชวัง แวดล้อมด้วยขุนนาง มีอำนาจสิทธิขาดทุกประการ ดังนั้นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ใช้อำนาจอยู่ในขอบเขตที่เหมาะสม และมีเหตุผล

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศการถือศาสนาและผู้ถือผิด. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 208 -210.

² ประกาศพระบรมราชโองการให้หลวงออกไปสักเลกหัวเมือง. *แหล่งเดิม*. หน้า 74-75.

1.2 การมีโอกาสใกล้ชิด สนิทสนมกับราษฎรขณะทรงผนวช

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่นั้น พระองค์ได้เสด็จออกบิณฑบาตในเขตต่างๆ ในพระนครและเสด็จจุดธูปไปยังหัวเมืองต่างๆ ทั้งรอบๆ พระนคร และหัวเมืองเหนือหลายครั้ง อย่างที่ไม่เคยมีเจ้านายพระองค์ใดในราชวงศ์จักรีเคยเสด็จเช่นนี้มาก่อน

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จจุดธูปไปยังภูมิภาคต่างๆ ได้กลายเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อพระองค์เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ เพราะจากการที่ทรงเป็นพระภิกษุทำให้ทรงทอดพระเนตรถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในหัวเมืองต่างๆ ได้ดีกว่าบุคคลในสถานะภาพอื่น เนื่องจากในสังคมไทยภิกษุและราษฎรมีความใกล้ชิดกันมาก ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางและราษฎรมีอุปสรรคหลายอย่างที่ทำให้ความสัมพันธ์เป็นไปอย่างไม่สะดวกนัก เช่น ในเรื่องการปฏิบัติตัวของขุนนาง เพราะตามกฎหมายลักษณะอาญาหลวง การเดินทางไปมาหาสู่กันของเจ้าเมืองถือว่ามีความผิด¹ จึงทำให้ขุนนางต้องระมัดระวัง นอกจากนี้ขุนนางเองก็เป็นผู้มีอำนาจ ราษฎรจึงเกรงกลัวเนื่องจากเป็นผู้ที่สามารถให้คุณให้โทษแก่ตนเองได้ หรือถ้าเป็นขุนนางจากเมืองหลวงจะออกไปยังหัวเมืองก็เป็นเรื่องของพิธีรีตอง เป็นภารกิจระหว่างขุนนางที่ออกไปกับเจ้าเมือง แม้ว่าจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับราษฎรหรือไม่ก็ตาม ฉะนั้นโอกาสที่ขุนนางจะได้รู้ข้อเท็จจริงต่างๆ ก็ย่อมลดน้อยลงไป²

จากประสบการณ์ที่ได้รับเมื่อเสด็จออกบิณฑบาตและจุดธูปนั้น ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีความรอบรู้อย่างกว้างขวางและแท้จริงเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรในท้องถิ่นต่างๆ รวมทั้งทรงรับรู้ทัศนคติของราษฎรในทางการเมือง ซึ่งถือว่าสำคัญมากสำหรับผู้ปกครองประเทศ และพระองค์ทรงไม่เคยลืมว่าครั้งหนึ่งพระองค์เคยมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับราษฎรเหล่านี้ พระองค์ทรงเคยได้อาศัยอาหารที่พวกเขาเหล่านั้นใส่บาตรเพื่อดำรงพระชนม์ชีพ ความรู้สึกผูกพันต่อราษฎรนี้เองทำให้พระองค์ทรงมีประกาศหลายฉบับที่มีพระประสงค์จะยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้น และให้ความสำคัญกับราษฎรของพระองค์ในทุกๆ ด้าน

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าผลจากการผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงรับรู้เกี่ยวกับภูมิประเทศและความเป็นอยู่ของราษฎรมากกว่า เจ้าชายพระองค์อื่นๆ เพราะสิ่งนี้เปิดโอกาสให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎสามารถเสด็จออกไปจุดธูปยังหัวเมืองต่างๆ ได้ ในขณะที่เจ้าชายพระองค์อื่นๆ ถูกจำกัดด้วยราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์ในสมัยนั้นไม่โปรดให้เจ้านายเสด็จออกไปไกลพระนคร³ นอกจากจะเสด็จไปในราชการสงครามเท่านั้น⁴ การเสด็จ

¹ กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 490.

² บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). *พระบรมราชาบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. 2394-2411). หน้า 31.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย. (2514). *ความทรงจำ*. หน้า 82.

⁴ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.

จุดประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนอกจากจะเป็นโอกาสที่พระองค์ได้ทรงทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง และสัมผัสกับชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรในชนบท ซึ่งมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของพระองค์มิให้ถูกจำกัดอยู่เฉพาะในวัดหรือในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น

นอกจากนี้การเสด็จจุดประสงค์ยังเป็นผลดีต่อพระองค์ในด้านที่ช่วยเผยแพร่พระเกียรติคุณของพระองค์ออกไปให้ราษฎรได้รู้จักและชื่นชมบารมี และทรงมีโอกาสสร้างศรัทธาในหมู่ราษฎร และทำให้ราษฎรทั่วไปคาดหวังว่า ถ้าพระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระองค์จะทรงลดหย่อนภาษีอากรบางอย่างที่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนลงได้ ดังปรากฏข้อความในสารตราที่ทรงมีไปถึงเมืองต่าง ๆ ในรัชสมัยของพระองค์ว่า

...แต่ก่อนเมื่อยังไม่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ 46 ปีได้เสด็จพระราชดำเนินไปที่นั่นที่นี้ซื้อการสุขทุกข์ของราษฎรมีประการใดๆ ซึ่งราษฎรพูดจากันได้เคยทรงฟังมามาก ไม่เหมือนพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อนเห็นเป็นประหนึ่งราษฎรทั้งปวงยอมสำคัญแผ่นดินอนาคตไป อาจได้ความสุขสบายโดยมาก ดังนี้ ด้วยว่าปกติของราษฎรมักคิดสั้นๆ คิดถึงแต่ตัวแลครอบครัวพวกพ้องของตัวเองเท่านั้นไม่ได้เอาใจใส่ถึงการแผ่นดิน เพราะฉะนั้นเมื่อต้องเสียภาษีอากรบ้างแต่ ลึกน้อยก็บ่นว่าร้อนรนยังงี้ยังงั้น เมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวราษฎรบางพวกก็บ่นว่าร้อนด้วยภาษีอากรสมภักษร ในครั้งนั้นคิดปรารถนาไปต่างๆ บางพวกจึงรำพึงหวังพระเดช / คุณ ต่อมาก็มีย่างเพราะเหน็ดเหนื่อยเชื่อว่า ทรงประพฤติในสินสัด กอบด้วยเมตตากรุณาคุณ แลทรงทราบในทาง อรรถ / ธรรม มากหวังใจแลเล่า ฤกว่า ถ้าได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วเหนจะทรงพระกรุณาโปรดให้เลิกภาษีอากรสมภักษรต่างๆ แลลดหย่อนผ่อนปรนให้น้อยลงกว่าแต่ก่อน...²

สำหรับกรณีนี้เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎลาผนวชและเสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตรัสตรองแล้วมีพระราชดำริว่า พระองค์ไม่สามารถลดภาษีอากรที่ราษฎรเดือดร้อนลงได้ด้วยเพราะพระองค์ไม่มีราชทรัพย์ที่จะใช้จ่ายเบี้ยหวัดให้ขุนนางและเจ้านายได้ตามปรกติ³ แต่ก็ทรงเข้มงวดขุนนางที่ทำหน้าที่เก็บภาษีอากรให้ทำหน้าอย่างยุติธรรม โดยทรงมีประกาศให้มีการพิมพ์โฆษณาพิกัตภาษีอากร เพื่อให้ราษฎรรู้พิกัตภาษี และสามารถฟ้องร้องได้หากเจ้าหน้าที่ทำงานโดยทุจริต⁴

¹ วันทนี๋ สงศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 112, 114 – 115.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ก.ท. ร. 4 เล่ม 15 จ.ศ. 1220. หน้า 16. สารตราท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนามาถึง พระยาสุรินทสงครามปลัด / พระยกกระบัตร / หลวงมหาตไทย แลกรมการทั้งหลาย. (อ้างอิงจาก วันทนี๋ สงศิริ. (2525). เล่มเดิม. หน้า 115.)

³ วันทนี๋ สงศิริ. (2525). เล่มเดิม. หน้าเดิม.

⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศพิมพ์โฆษณาพิกัตภาษีอากร. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 64 – 65.

1.3 การมีโอกาสศึกษาโยบายการปกครองบ้านเมืองก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงไม่ต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดิน เนื่องจากอยู่ในเพศบรรพชิต จึงเป็นโอกาสให้พระองค์ได้ศึกษาโยบายการปกครองประเทศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และขุนนางชั้นผู้ใหญ่อื่นๆ ทำให้พระองค์สามารถสังเกตความเป็นไปต่างๆ ในสายตาของ “คนนอก” ทำให้มองเห็นถึงข้อดีข้อเสียของนโยบายการเมืองในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี การที่ไม่ต้องทรงรับผิดชอบในหน้าที่ราชการนี้เองทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีเวลาสำหรับการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ทางวิชาการสมัยใหม่แขนงต่างๆ ที่แพร่หลายเข้ามาในเมืองไทยในเวลานั้น

ตลอดระยะเวลาที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎผนวชอยู่นั้นไม่ปรากฏว่ามีความบาดหมางหรือข้อขัดแย้งระหว่างพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็มีได้ทรงขัดขวางการจัดตั้งธรรมเนียมปฏิบัติกนิกาย ทรงสนับสนุนการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเต็มที่ และมีได้ทรง คัดค้านการเล่าเรียนภาษาต่างประเทศ และการเรียนรู้วิทยาการตะวันตก ตลอดจนการคบค้าสมาคมอย่างใกล้ชิดกับมิชชันนารีตะวันตกของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎแต่อย่างใด ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีโอกาสในการศึกษาหาความรู้วิชาการใหม่ๆ โดยปราศจากสภาวะกดดัน

นอกจากนี้ทัศนคติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่มีต่อการเมืองแบบจารีตยังปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริไม่เห็นด้วยกับจารีตประเพณีหลายประการ เช่น ข้อความในพระราชหัตถเลขาตอนที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ตอนหนึ่งถึงนายเอ็ดดี้ ว่า

...ข้าพเจ้าไม่สามารถหาโอกาสออกนอกพระราชาณาจักรได้เพราะขัดกับประเพณีหรืออุบายอันน่าดีเดียนของประเทศเรา ซึ่งรัฐบาลของเราทั้งสมัยเก่าแลสมัยใหม่ได้บัญญัติขึ้นไว้ รัฐบาลนั้นเป็นผู้ซึ่งจวมลึกล้อมอยู่ในความชอบใจแลปรารถนาอันมืดไปด้วยความไม่รู้ ... ในเรื่องความปรารถนาของท่านที่จะให้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมประเทศอเมริกันนั้น ข้าพเจ้าขอกว่าโดยจริงว่า ข้าพเจ้าอยากเป็นที่สุดที่จะเดินทางไปในที่ต่างๆ ยิ่งกว่าอยู่แต่ในที่เดียว แต่ไปไม่ได้เพราะประเพณีไม่ดีของรัฐบาลโง่เขลาเบาปัญญาของเราตั้งแต่ก่อนแลเวลานี้ ห้ามไม่ให้พระราชวงศ์เช่นข้าพเจ้าออกนอกพระราชาณาจักรนอกจากไปราชการสงคราม ถ้าข้าพเจ้าแสดงความเห็นผิดจากแบบแผนของเราไป ก็ไม่สำเร็จผลได้รับอนุญาตของรัฐบาลเป็นอันขาด...¹

เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไม่มีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ แต่ด้วยพระปรีชาด้านภาษาอังกฤษทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสได้รับรู้นโยบายต่างประเทศที่ประเทศสยามมีต่อประเทศ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2347-2411. (2548). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถึง นาย ยี.ดับเบิลยู.เอ็ดดี้ ฯลฯ ฯลฯ (Gentlemen G.w. Eddy & C & c) วันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2392. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 21 - 25.

อังกฤษ ดังปรากฏหลักฐานคือ เมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์ เจมส์ บรูค เป็นทูตเข้ามาเจรจาสนธิสัญญาทางการในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าหนังสือที่ส่งเข้ามายังราชสำนักสยามนั้นใช้ภาษาอังกฤษ ซึ่งในเวลานั้นประเทศสยามยังไม่มีผู้รู้ภาษาอังกฤษดี พอต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกันชื่อ มิสเตอร์โจนส์ และมิสเตอร์เจมส์ เฮล์ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทยให้เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษแล้วจึงส่งไปถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ทรงตรวจทุกฉบับ¹

จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้มีโอกาสแปลราชสาส์นต่างๆ ที่เข้ามานั้นทำให้พระองค์ทรงรับรู้และศึกษานโยบายต่างประเทศทั้งของสยามและของต่างประเทศไปในขณะเดียวกัน อันนำไปสู่นโยบายต่างประเทศ และพระราชดำริทางการเมืองที่เหมาะสมเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ในเวลาต่อมา

1.4 การเมืองภายในหลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต

ปัญหาการสืบสันตติวงศ์หลังการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนับว่าเป็นปัจจัยทางการเมืองภายในประการหนึ่งซึ่งส่งผลอย่างยิ่งต่อพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการสืบสันตติวงศ์ในรัชสมัยต่อจากนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งได้ชื่อว่าเป็น “King Maker” โดยสามารถวิเคราะห์ปัจจัยด้านการเมืองภายในเป็น 3 ประเด็นคือ

- 1.4.1) ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 1.4.2) ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 1.4.3) การสร้างกลุ่มอำนาจทางการเมือง

1.4.1 ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การสืบสันตติวงศ์ของพระมหากษัตริย์ไทยนับแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ราชสำนักสยามได้รับเอาประเพณีการแต่งตั้งตำแหน่งรัชทายาทแบบอินเดียมาดัดแปลงใช้กับสังคมไทย ทำให้มีความแตกต่างออกไปบ้าง ดังจะเห็นได้จากการเรียกชื่อรัชทายาท ซึ่งอินเดียเรียกว่า “ยุวราช” หรือ “ยุพราช” โดยไม่มีคำเรียกรัชทายาทว่า “พระมหาอุปราช” แต่มีคำว่า “อุปราช” ซึ่งเป็นชื่อตำแหน่งผู้ปกครองมณฑลใหญ่ มีอำนาจในการปกครองมณฑลนั้นๆ อย่างสิทธิ์ขาด คำว่า “อุปราช” ของอินเดียจึงไม่ได้มีความหมายว่าเป็นรัชทายาทแต่อย่างใด² ส่วนของไทยนั้นมีนามที่ใช้เรียกรัชทายาทหลายชื่อคือ “สมเด็จพระพุทธเจ้า”, “พระมหาอุปราช”, “พระบัณฑูร” “วังหน้า”, “ฝ่ายหน้า” และ “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” ถึงแม้การเรียกตำแหน่งรัชทายาทของไทยจะแตกต่างไปจากอินเดีย แต่หลักเกณฑ์ในการสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทนั้นคล้ายคลึงกันคือ พระมหากษัตริย์ทรงมี

¹ สมเด็จพระบรมราชานุภาพ. (2514). *ความทรงจำ*. หน้า 63.

² สมเด็จพระบรมราชานุภาพ. (2504). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5*. หน้า 209.

พระราชอำนาจในการตัดสินพระทัยที่จะสถาปนาผู้ใดให้เข้าดำรงตำแหน่งรัชทายาทก็ได้¹ ซึ่งส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่ประสูติจากอัครมเหสี เป็นรัชทายาท

แม้จะเป็นที่เข้าใจกันว่าตำแหน่งพระมหาอุปราช พระบันฑูร วังหน้า หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นตำแหน่งรัชทายาทผู้มีสิทธิ์ในการขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ภายหลังจากที่พระมหากษัตริย์องค์ก่อนเสด็จสวรรคตลง แต่ก็ไม่ได้เป็นไปตามกฎเกณฑ์นี้ทุกครั้งไป ทั้งนี้เพราะเรื่องการสืบราชสมบัตินั้นเป็นเรื่องของอำนาจ เห็นได้จากการแย่งชิงราชสมบัติหลายครั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จครองราชสมบัติต่อจากพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระองค์จึงทรงสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาการสืบราชสมบัติ ทำให้ในรัชสมัยนี้มีคำใช้เรียกรัชทายาทว่า “พระมหาอุปราช” เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก² ส่วนกฎหมายที่ตราขึ้นเป็นกฎหมายที่ได้ระบุฐานันดรศักดิ์ของพระราชวงศ์ไว้ ถึงแม้กฎหมายตราจะมีการจัดลำดับสูงต่ำของบรรดาพระราชโอรสไว้ เช่น ตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้า พระมหาอุปราช ฯลฯ แต่ตำแหน่งเหล่านี้ก็ได้ซัดลงไปว่าเป็นตำแหน่งรัชทายาท หรือผู้จะได้สืบราชสมบัติแต่อย่างใด

การสืบสันตติวงศ์ในอดีตที่ผ่านมาจะใช้ลักษณะการเข้าใจร่วมกันว่าเป็นตำแหน่งพระมหาอุปราช พระบันฑูร วังหน้า ฝ่ายหน้า และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นตำแหน่งรัชทายาทผู้มีสิทธิ์ในการขึ้นครองราชย์ต่อจากพระมหากษัตริย์เป็นลำดับแรก แต่เราจะพบว่าตลอดระยะเวลา 417 ปีของกรุงศรีอยุธยา มีเหตุการณ์แย่งชิงราชสมบัติ อย่างน้อยไม่ต่ำกว่า 15 ครั้ง³ อาจกล่าวได้ว่าตำแหน่งพระมหากษัตริย์นั้นเป็นตำแหน่งที่ช่วงชิงกันได้ด้วยอำนาจทางทหาร ผู้ใดมีอำนาจสูงสุดก็มักจะได้ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา

เมื่อการสืบสันตติวงศ์ของไทยไม่ได้เป็นไปตามจารีตประเพณีอย่างเคร่งครัด หรืออาจกล่าวได้ว่าผู้ใดมีอำนาจก็สามารถก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ได้ กรณีเช่นนี้เป็นการบั่นทอนเสถียรภาพทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ และทำให้เกิดช่องว่างให้กลุ่มขุนนางสามารถเข้ามาแทรกแซงกระบวนการสืบสันตติวงศ์ได้

ทั้งนี้ปัญหาการสืบสันตติวงศ์หลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต ส่วนหนึ่งมาจากการที่พระองค์เสด็จสวรรคตโดยไม่ได้ ตรีสมอบราชสมบัติไว้ให้แก่ผู้ใด เพราะพระองค์ทรงประชวรหนัก มีพระอาการเชื่องซึมจนไม่สามารถตรัสได้⁴ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ

¹ กรมศิลปากร. (2515). *สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร*. หนังสืออนุสรณ์ในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ 28 ธันวาคม 2515. หน้า 7.

² วันทนีย์ ส่งศิริ. (2525). *การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 26.

³ ณรงค์ พ่วงพิศ. (2522). พฤษภาคม – สิงหาคม). บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทย ระหว่าง พ.ศ. 1893 – 2310. *วารสารประวัติศาสตร์*. 4 (2522): 1.

⁴ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2517). *เจ้าชีวิต*. หน้า 268.

หลานภลัยมีได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล อันเป็นตำแหน่งรัชทายาทขึ้นมาแทนสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ที่เสด็จทิวงคตเมื่อ พ.ศ. 2360 ดังนั้นจึงเป็นภาระของพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ต้องประชุมกันเพื่อทำการเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ขึ้นมาสืบสันตติวงศ์ต่อไป ดังนั้นในคืนวันพุธที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 ซึ่งเป็นวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ซึ่งดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าต่างกรม เสนาบดี และขุนนางผู้ใหญ่ได้มาประชุมกันในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ โดยได้ทูลอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช และอาราธนาพระราชอาณัติผู้ใหญ่ มาเป็นสักขีพยานในการประชุมครั้งนี้ด้วย¹

จากหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ไม่ได้ระบุไว้ว่าพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่นั้นได้แก่ใคร มีท่านผู้ใดทำหน้าที่ประธานในการประชุม หรือในการประชุมครั้งนั้นมีข้อถกเถียงกันอย่างไรเพียงแต่กล่าวสรุปไว้สั้นๆ ว่าผู้ที่เข้าประชุมได้ลงมติเลือก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุผลว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้แสดงพระปรีชาสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินให้ประจักษ์มาโดยตลอด สามารถจะนำพาอาณาประชาราษฎร์ให้ฝ่าฟันปัญหาวิกฤตต่างๆ ที่กำลังคุกคามสยามขณะนั้นลงได้ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ถึง 17 ปี มิเคยรับราชการหลักหรือแสดงพระปรีชาด้านการบริหารบ้านเมืองมาก่อน²

การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสมควรที่จะได้รับการขนานนามว่า “อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ” อย่างยิ่งพระองค์หนึ่ง เนื่องด้วยทรงได้รับการคัดเลือกด้วยความไว้วางใจของคณะบุคคลอันเปรียบเสมือนตัวแทนปวงชน แต่หากพิจารณาในรายละเอียดจะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับคณะบุคคลเหล่านั้นมากก่อนเป็นส่วนใหญ่ ทั้งในวงราชการและเป็นการส่วนพระองค์ดังปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารว่า “...ทั้งข้าทูลละอองธุลีพระบาทก็มีความจงรักภักดีในพระองค์ท่านก็มากสมควรจะได้ครอบครองสิริราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบพระบรมราชตระกูลต่อไป ...”³ จึงสามารถพิจารณาในประเด็นนี้ได้ว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นอกจากจะมีพระปรีชาสามารถเป็นที่ปรากฏชัดแล้วยังทรงดำเนินนโยบายด้านการเมืองอย่างลึกซึ้งมาโดยตลอด ทรงสร้างสมพระบารมีส่วนพระองค์ที่ครอบคลุมทุกด้าน

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไม่ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาเพราะยังทรงพระเยาว์กว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระเชษฐาต่างมารดาถึง 17 พรรษา และยังไม่ทรงมีบทบาทหรืออิทธิพลในวงการเมืองการปกครอง นอกจากนี้พระองค์ยังไม่มีพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางผู้ใหญ่ที่ดำรงตำแหน่งสูงในทางราชการให้การสนับสนุนอย่างแข็งขัน และหากมีเสียงสนับสนุนสมเด็จพระเจ้า

¹ วันทนีย์ สงศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 53.

² ชมพูนุท นาคริรักษ์. (2549). มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์. (2549): 7.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. (2531). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่มที่ 1. หน้า 2.

ฟ้ามงกุฎอยู่ข้างก็คงไม่มีน้ำหนักพอที่จะตัดทอนเสียงที่สนับสนุนกรมหมื่นเฉษฏาภดินทร์ ทั้งนี้เพราะเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้เป็นพระปิตุลาที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับพระองค์ได้สิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่ พ.ศ. 2365 แล้ว ดังนั้นจึงไม่มีผู้ใดที่ช่วยทวงสิทธิในราชบัลลังก์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ

จากกรณีสิทธิในราชบัลลังก์นี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้ปรึกษาสิทธิในราชบัลลังก์ของพระองค์กับพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด เช่น กรมขุนอิศราอนุรักษ์ พระอนุชาองค์เล็กของสมเด็จพระชนนีเจ้าฟ้าบุญรอด สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชธิยวงศ์พระอนุชาธิราช และกรมหมื่นเฉษฏาภดินทร์พระเชษฐา ส่วนใหญ่ไม่ทรงเห็นชอบที่จะมีการทวงสิทธิ เนื่องจากปัญหาความเหมาะสมด้านคุณวุฒิ และเพื่อป้องกันมิให้เกิดความแตกร้างในบ้านเมือง¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงตัดสินพระทัยผนวชต่อไป² ตามที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชธิยวงศ์ทรงแนะนำเพื่อหลีกเลี่ยงมิให้คณะบุคคลอื่นนำพระองค์ไปเป็นข้ออ้างในการชิงราชบัลลังก์ การผนวชต่อของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนี้ จอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) ทูตอังกฤษที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูตและการค้ากับราชสำนักสยาม ในพ.ศ.2365 กล่าวว่าการตัดสินพระทัยครั้งนี้ก็เพื่อความปลอดภัยและอิสราภาพของพระองค์เอง⁴

จากความผันแปรทางการเมืองดังที่ได้กล่าวมาแล้วจากกล่าวได้ว่า การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีส่วนที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงตระหนักในพระทัยว่าการมีชาติกำเนิดสูงเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ได้ถ้าขาดการมีทางการเมือง และทรงไม่ได้รับการสนับสนุนจากเจ้านายและขุนนางที่มีอิทธิพลทางการเมืองในเวลานั้น เมื่อสถานการณ์ทางการเมืองกำหนดให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎต้องทรงผนวชต่อไปอย่างไม่มีกำหนดเมื่อทรงไม่ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดา ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้เวลาที่ทรงผนวชสร้างสมพระบารมี จนเมื่อ อลันรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงได้รับการสนับสนุนจากขุนนางให้ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ในลำดับที่ 4 แห่งราชวงศ์จักรี

¹ ชมพูนุท นาครีรักษ์. (2549). มหาจักรีรัตนดิวงศ์. *วารสารประวัติศาสตร์*. (2549): 7.

² การตัดสินพระทัยผนวชของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชธิยวงศ์พระอนุชาธิราชในหนังสือ ความทรงจำว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบเรื่องการที่พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่คิดถวายราชสมบัติให้กรมหมื่นเฉษฏาภดินทร์ ก็ทรงดำริว่าถ้าพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น บ้านเมืองอาจเกิดจลาจลขึ้นได้ เพราะพระราชวงศ์แตกความสามัคคี จึงนำเรื่องนี้ไปตรัสปรึกษาพระญาติวงศ์หลายพระองค์ ซึ่งทำยที่สุดแล้วพระองค์ก็ทรงตัดสินพระทัยผนวชต่อไปอย่างไม่มีกำหนด (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชธิยวงศ์พระอนุชาธิราช. (2514). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ. หน้า 63.

³ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. หน้า 8.

⁴ John Crawford. (1967). *Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Court of Siam and Cochin – China. Vol. II*. pp. 151 – 152.

1.4.2 ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าเป็นการสืบสันตติวงศ์โดยมีกลุ่มอำนาจทางการเมืองเช่นพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางผู้ใหญ่ โดยเฉพาะขุนนางตระกูลบุญนาคร มีส่วนสำคัญในการสนับสนุนให้พระองค์ได้ครองราชสมบัติ

ทั้งนี้การเข้ามามีบทบาทในการแต่งตั้งพระมหากษัตริย์ของขุนนางตระกูลบุญนาครตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นผลมาจากการที่พระมหากษัตริย์ไม่ได้ตั้งองค์รัชทายาทหรือตำแหน่งรัชทายาทไว้ล่วงหน้าพอดี ผิดกับอิทธิพลในราชสำนักของขุนนางตระกูลบุญนาครที่ได้สร้างสมมาตั้งแต่แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ทำให้การสืบสันตติวงศ์ในราชวงศ์จักรีขึ้นอยู่กับ “ความเห็นชอบ” ของขุนนางตระกูลบุญนาคร

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดความไม่สมบูรณ์ขององค์ผู้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีพระอนุชาร่วมชนนี กรมพระราชวังบวรฯ จึงได้แก่พระปิตุลากรมหมื่นศักดิ์ พลเสพพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับเจ้าจอมมารตาน้อยใหญ่ ธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช สันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มิได้ทรงมีพระราชประสงค์ให้กรมพระราชวังบวรฯ ดำรงฐานะรัชทายาทมาตั้งแต่แรก หากแต่สถาปนาขึ้นเพราะความเหมาะสมทั้งชาติวุฒิ คุณวุฒิ และสถานการณ์บ้านเมือง เนื่องจากทรงเป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชที่ทรงอิทธิพลในสยามได้¹

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จทิวงคตใน พ.ศ. 2375 หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็มีได้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์องค์ใดขึ้นมาดำรงตำแหน่งอีกจนตลอดรัชกาลของพระองค์ นอกจากนี้พระองค์ยังมีได้สถาปนาพระมเหสีเทวีหรือพระภริยาเจ้าที่อยู่ในฐานะพระมเหสีโดยพฤตินัย ในรัชกาลนี้จึงไม่ปรากฏว่ามีพระโอรส พระธิดาในชั้นเจ้าฟ้า ดังนั้นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่ยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ในรัชกาลที่ 3 จึงมีแต่พระโอรสในรัชกาลที่ 2 รวมทั้งสิ้น 5 พระองค์² ทั้งนี้เพราะทรงเข้าพระทัยดีว่าการขึ้นครองราชย์ของพระองค์เกิดจากความจำเป็นของบ้านเมืองที่จะต้องป้องกันการคุกคามแทรกแซงจากทั้งภายในและภายนอก เพื่อประโยชน์แห่งบ้านเมืองมิใช่เพื่อช่วงชิงอำนาจความเป็นใหญ่มาสู่พระองค์และทายาท

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงได้แสดงนัยที่บ่งชี้ถึงความสำคัญในฐานะเป็นองค์รัชทายาทของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ และกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ดังกรณีที่มีทูตตะวันตกเข้ามาขอเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาในช่วงปลายรัชกาล ถึงแม้ว่าจะไม่มีการตกลงเป็นทาง การแต่ก็โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกรมท่า นำทูตต่างชาติเข้าเฝ้า

¹ ประภัสสร บุญประเสริฐ. (2516). *ขอบเขตพระราชอำนาจกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์*. หน้า 54.

² ชมพูนุท นาคริรักษ์. (2549). *มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์*. (2549): 9.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎและกรมขุนอิศเรศรังสรรค์เพื่อเป็นการวางรากฐานการติดต่อในวังหน้าสำหรับองค์รัชทายาท¹

นอกจากนี้ยังมีกรณีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ (วชิรญาณภิกขุ) เสด็จมาเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศซึ่งถือว่าเป็นวัดประจำพระราชวังบวรสถานมงคล เท่ากับชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของสมเด็จพระอนุชาองค์นี้ว่ามีอิสรียศเทียบได้กับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

จากปัญหาความไม่ชัดเจนของตำแหน่งรัชทายาทที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้เกิดช่องว่างให้เสนาบดีตระกูลขุนนางสามารถแทรกแซงการสืบสันตติวงศ์ได้เช่นเดียวกับการผลัดแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 2 เหตุผลที่ขุนนางตระกูลขุนนางสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชสมบัตินั้น มีเหตุผล 3 ประการ

ประการแรก คือ ช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงเป็นสมณเพศอยู่ ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เพียงพระองค์เดียวที่มีอำนาจทางทหารหรือไพร่พลในความดูแลอยู่เลย² ดังนั้นการที่ขุนนางตระกูลขุนนางเลือกสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ได้สืบราชสมบัติจึงเป็นการง่ายต่อการเจรจา ต่อรอง ควบคุม ตลอดจนประสานผลประโยชน์ระหว่างกันได้ง่ายกว่าการสนับสนุนพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่น ๆ หรืออาจกล่าวได้ว่าการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้นเป็นไปแบบ “ไร้อำนาจ” เพราะพระองค์ไม่ทรงมีอำนาจใดๆ ที่จะโปรดรอนอำนาจบารมีและผลประโยชน์ต่างๆ ของขุนนางตระกูลขุนนางได้ และขุนนางตระกูลขุนนางเองก็ย่อมคาดหวังว่า หลังจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ต้องทรง “ตระหนักรู้” ในบุญคุณของตระกูลขุนนางและบริหารบ้านเมืองโดยโอนอ่อนตามแนวทางและนโยบายของตระกูลตนเป็นหลัก

ประการที่สอง ด้วยชาติกำเนิดของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ 2 ที่ถือประสูติจากสมเด็จพระอัครมเหสี ดังนั้นฐานะของพระองค์จึงเป็นองค์รัชทายาทตามกฎมณเฑียรบาลแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นความชอบธรรมประการหนึ่งที่ขุนนางตระกูลขุนนางสามารถยกขึ้นมากล่าวอ้างได้ในการสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ขึ้นครองราชย์ในคราวนี้ เพราะเมื่อคราวที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพลาดจากราชสมบัติเมื่อครั้งผลัดแผ่นดินในปลายรัชกาลที่ 2 (ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการสนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ของขุนนางตระกูลขุนนางด้วย) เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นผู้ทรงสิทธิในราชบัลลังก์แต่ด้วยเหตุที่ขาดผู้สนับสนุนทำให้พระองค์ต้องทรงผนวชต่อไปอย่างไม่มีกำหนด ดังนั้นการที่ขุนนางตระกูลขุนนางได้หวนกลับมาสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ขึ้นครองราชสมบัติจึงเสมือนการทำเรื่องเกี่ยวกับการสืบสันตติวงศ์ที่เคยผิดพลาดในอดีตให้เป็นเรื่องที่ถูกต้อง

¹ ชมพูนุท นาคริรักษ์. (2549). มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์. (2549): 9.

² ทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ. หน้า 74.

ประการที่สาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาประเทศมหาอำนาจตะวันตก เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส ได้เข้ามามีอิทธิพลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อย่างเข้มข้นและมีนโยบายที่แข็งกร้าวเช่น การยึดประเทศพม่าเป็นอาณานิคมของอังกฤษ เป็นต้น ดังนั้นสยามเองซึ่งเป็นประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรและเป็นที่ยกย่องของมหาอำนาจตะวันตกในการที่จะเข้ามาติดต่อค้าขายอย่างเสรี รวมถึงการหาช่องทางตัดทวงเอาผลประโยชน์ต่างๆ ในประเทศสยามด้วย

จากบทเรียนของประเทศเพื่อนบ้านที่ดำเนินนโยบายต่างประเทศแบบแข็งกร้าวและอนุรักษนิยมซึ่งเป็นลักษณะเดียวกันกับพระบรมราชโองบายในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผิดกับความไม่เข้าใจในเรื่องสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้สร้างความบาดหมางระหว่างราชสำนักสยามกับรัฐบาลต่างประเทศอยู่มากพอสมควร โดยเฉพาะในปลายรัชกาลความบาดหมางระหว่างราชสำนักสยามกับรัฐบาลอังกฤษรุนแรงถึงขนาดที่รัฐบาลอังกฤษได้มีคำสั่งให้ เซอร์ เจมส์ บรู๊ค นำเรือรบอังกฤษมาบังคับสยามให้แก้ไขสนธิสัญญาการค้าตามที่รัฐบาลอังกฤษต้องการ ซึ่งหากราชสำนักสยามไม่ยินยอมรัฐบาลอังกฤษก็จะใช้อำนาจบังคับตามนโยบายเรือปืน (Gun Boat Policy) ดังที่เคยได้ทำกับจีนมาแล้ว¹

เมื่อสถานการณ์ในขณะนั้นเป็นเวลาเดียวกับที่กำลังมีการเปลี่ยนรัชกาล จึงนับว่าบ้านเมืองสับสนเสี่ยงอย่างยิ่งต่อการเสียอธิปไตยแก่อังกฤษ ซึ่งหากพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ไม่มีความรอบรู้และเข้าใจในสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศอย่างดีพอ ซึ่งในขณะนั้นขุนนางตระกูลขุนนาทที่เป็นกำลังสำคัญในราชสำนัก และเป็นบุคคลที่มีความเข้าใจในสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศและมีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการตะวันตกเป็นอย่างดีมีอยู่ 2 ท่าน คือ พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และจมีนราชามาตย์ (ข้า บุนนาค)² ย่อมเล็งเห็นถึงคุณสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ที่จะต้องทรงมีความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ และปัญหาของประเทศสยามในขณะนั้นด้วยเพื่อหลีกเลี่ยงมิให้เกิดปัญหาความบาดหมางกับมหาอำนาจตะวันตก

¹ ปียนาด บุนนาค. (2520). *บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค*.

หน้า 122 - 128.

² ทั้ง 2 ท่านนี้เป็นสมาชิกใน “กลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” ในราชอาณาจักรสยามใน สมัยรัชกาลที่ 3 โดยกลุ่มนี้ประกอบด้วย พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระยาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) จมีนราชามาตย์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์) นายโหมต อมาตยกุล และหม่อมราโชทัย

เมื่อพิจารณาคุณสมบัติอันจำเป็นของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ที่จะสามารถนำพาประเทศสยามผ่านพ้นวิกฤตไปได้ ขุนนางตระกูลขุนนาคนจึงเป็นกำลังสำคัญในการเสนอและสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ได้รับราชสมบัติ¹ เพราะเหตุว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความรอบรู้ในเรื่องศิลปวิทยาการตะวันตก การเมืองระหว่างประเทศ และสถานการณ์ของสยามในขณะนั้นดีพอที่จะเป็นองค์ประมุขของประเทศได้อย่างเหมาะสมกับกาลสมัย และบริบททางสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลง และที่สำคัญพระองค์ทรงเป็นที่ยอมรับของชาวต่างชาติตั้งแต่เมื่อทรงผนวชอยู่² ขณะเดียวกันความเข้าใจในสถานการณ์ระหว่างประเทศดังกล่าวนี้ ก็จะทำให้พระองค์สามารถปกครองประเทศได้สอดคล้องกับแนวทางที่ขุนนางหัวสมัยใหม่ต้องการให้เป็นด้วย

1.4.3 การสร้างกลุ่มอำนาจทางการเมือง

การเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากที่ได้กล่าวถึงปัญหาในการสืบสันตติวงศ์มาแล้วข้างต้น จะพบว่าเกิดกลุ่มอำนาจทางการเมืองภายในที่ทรงอิทธิพลจนสามารถ “เลือก” ว่าผู้ใดจะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ และการที่พระองค์ไม่ทรงมีฐานพระราชอำนาจมาก่อนทำให้การบริหารบ้านเมืองเป็นไปในลักษณะประสานผลประโยชน์ และเปิดโอกาสให้เจ้านาย และขุนนางเข้ามามีส่วนในการบริหารบ้านเมืองได้อย่างกว้างขวาง (ดังจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 3)

จากการที่กลุ่มขุนนางตระกูลขุนนาคนได้สนับสนุนการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ทรงคำนึงอยู่เสมอว่า “...เสนาบดีผู้หลักผู้ใหญ่

¹ การเสนอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์นี้ จอร์จ ฮอลล์ เฟลตัส ได้บันทึกไว้ว่า “เจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นเสนาบดีที่เข้มแข็งที่สุด และเป็นผู้คุมเหตุการณ์ได้เสนอให้ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกสนับสนุนข้อเสนอที่จะอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าใหญ่ขึ้นเป็นกษัตริย์ และได้แสดงออกมาให้ปรากฏว่าผู้ที่จะชิงตำแหน่งที่ไม่ยอมเห็นด้วยจะต้องขัดใจกับตน ” ตูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. Published by Permission of Fleming H. revel Company. pp. 61 - 62.

² มีหลักฐานบ่งชี้ว่าสมเด็จพระเจ้า ฟ้ามงกุฎทรงเริ่มสร้างการยอมรับในหมู่ชาวตะวันตกตั้งแต่อายุอยู่ในสยามและเข้ามาติดต่อกับชาวต่างชาติตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 เช่นทรงมีพระราชดำรัสกับหมอบรัดเลย์ว่าหากพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้วจะทรงตั้งโรงเรียนสำหรับสอนภาษาอังกฤษแก่คนหนุ่มรุ่นใหม่ของสยาม และหลังจากเซอร์เจมส์ บรู๊ค ประสบความสำเร็จในการเจรจากับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังกลุ่มพ่อค้าอังกฤษเพื่อสร้างการยอมรับในพระองค์ และทรงแสดงว่าทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองที่มีส่วนคล้ายคลึงกับการปกครองที่นิยมใช้ทางตะวันตก ซึ่งเสรีนิยมกว่าระบอบการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงกล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่าทรงเป็น “most absolute Monarch in the world” สามารถอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมในเรื่องนี้ได้ ใน พงศ์ริดา เกษมสิน . (2531). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการขำรงฐานะพระมหากษัตริย์* . วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). หน้า 59 - 64.

พร้อมกันเลือกให้ข้าพเจ้าเป็นผู้รักษาแผ่นดิน...”¹ พระองค์เองก็ทรงตระหนักดีว่าไม่ควรใช้พระราชอำนาจตัดสินสิ่งใดลงไปโดยลำพัง ดังปรากฏในพระบรมราชโองการของพระองค์ว่า “แต่อันนี้ไปเพราะข้าพเจ้าตั้งใจเป็นหนึ่งแลประพฤติอยู่เสมอ ในที่เมื่อจะทำอะไร จะประพฤติอะไร ก็จะไปปรึกษาท่านผู้หลักผู้ใหญ่ก่อน ต่อท่านผู้หลักผู้ใหญ่เห็นชอบด้วยแล้ว จึงจะทำจะประพฤติ ไม่ทำตามแต่ใจตัว ขัดขึ้นคำท่านผู้หลักผู้ใหญ่เลย”² นอกจากนี้ยังปรากฏคำว่า “ปรึกษา” อยู่ทุกหนทุกแห่งในเอกสารบันทึกของไทย คำนี้หมายถึง “ปรึกษากับ” หรือ “ขอคำแนะนำเรื่อง” หรือ “อภิปรายกรณีต่างๆ”³ ยิ่งเป็นเครื่องชี้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจค่อนข้างจำกัด

หากพิจารณาในทางทฤษฎีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นจะเห็นว่า ระบบการปกครองดังกล่าวได้ให้สิทธิ อำนาจของพระมหากษัตริย์อย่างล้นพ้น แต่ในทางกลับกัน หากพิจารณาตามหลักของการทำให้ทันสมัยทางการเมือง การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง “ปรึกษา” หรือ “ขอคำแนะนำ” หรือ “อภิปรายกรณีต่างๆ” กับเหล่าเสนาบดีนั้นสอดคล้องกับการที่ทรงไม่ใช้อำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว ทำให้ผู้อื่นสามารถเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองนั่นเอง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มีเจ้านายและขุนนางที่ใกล้ชิดและมีอิทธิพล และมีส่วนร่วมในการบริหารบ้านเมืองมากขึ้นเนื่องจากพระราชอำนาจอันจำกัดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังได้กล่าวไว้แล้ว พระราชวงศ์ผู้ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากที่สุดได้แก่พระโอรสองค์ใหญ่ทั้งสอง คือ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส กับ กรมหมื่นวิษณุภาณุนิภาธร พระปิตุลา คือ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (ต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นกรมสมเด็จพระประมานุชิตชิโนรส) และพระอนุชาต่างพระชนนีคือ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร กับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท บางครั้งบางครั้งอาจได้ทรงมอบหมายให้พระภคิยะ (หลาน) ผู้เป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ 3 มาช่วยราชการด้วย ได้แก่ กรมขุนราชสีหวิกรม กับ กรมหมื่นนอดมรัตนราช

ไม่มีบันทึกใดบ่งชี้ว่าพระโอรสองค์ใหญ่ทั้งสองพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอิทธิพลในการกำหนดนโยบาย หรือว่าทรงเคยให้คำปรึกษาในเรื่องรัฐกิจ ผู้ที่สำคัญที่สุดในบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงได้แก่ พระปิตุลา กรมหมื่นนุชิตชิโนรส กับพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาสองพระองค์ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นพระอาจารย์ของบรรดาพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงพระยาวิจิตรชลธี. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 196.

² กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 66 จ.ศ.1213. พระบรมราชโองการเรื่องพระองค์ทรงราชย์. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราชาโงบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411). หน้า 34.)

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัณฐิกา ศรีอุดม. (2548). พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. หน้า 297.

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับความไว้วางใจจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมานาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มรับฟังคำแนะนำของกรมหมื่นนุชิตยมาตั้งแต่เมื่อมีการเรียกประชุมเจ้านายและขุนนางใน พ.ศ.2394 เพื่อหาผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นนุชิตยซึ่งเป็นหนึ่งในผู้นำของคณะสงฆ์ ทรงรับนิมนต์เข้าร่วมประชุมในครั้งนั้น และทรงเป็นผู้หนึ่งที่เสนอให้เลือกพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฏขึ้นเป็นกษัตริย์¹

เมื่อกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ.2396 ทำให้กรมสมเด็จพระเดชชาติศรทรงกลายเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้วางพระราชหฤทัยมากที่สุด พระองค์เป็นผู้หนึ่งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฏทรงขอคำแนะนำเมื่อสมเด็จพระราชบิดาเสด็จสวรรคต

เจ้านายอีกพระองค์หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงเป็นพระอนุชาต่างพระชนนีกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นสมาชิกพระองค์หนึ่งในที่ประชุมเจ้านายและขุนนาง กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงเป็นแพทย์หลวงของราชวงศ์และทรงกำกับราชการมหาดไทยและว่าราชการกรมพระคลังสินค้า ทั้งยังทรงรับผิดชอบโรงภาษีศุลกากรและเป็นเจ้าภาษีผู้จัดเก็บอากรไม้สัก กับการค้าต่างประเทศ นอกจากนี้ยังทรงเป็นผู้บัญชาการโรงพยาบาลหลวงมาโดยตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในฐานะปัญญาชนชั้นนำผู้หนึ่งของไทย กรมหลวงวงศาฯ ทรงทำหน้าที่ผู้แทนพระองค์ในการเจรจาสนธิสัญญาต่างๆ กับมหาอำนาจตะวันตก ทรงเป็นหัวหน้าที่ปรึกษาเรื่องความสัมพันธ์กับประเทศจีน และการนำทัพไปรบที่เชียงตุงก็อยู่ภายใต้การดูแลของพระองค์

บุคคลที่มีบทบาทในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกผู้หนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว การสถาปนาพระอนุชาธิราช กรมขุนอินทรนครินทร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระอิสริยยศเท่าเทียมกับพระมหากษัตริย์ คงไม่ใช่เพียงเพราะพระองค์ “ชะตาแรงนัก” แต่การสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชนี้มีนัยทางการเมืองที่สำคัญ เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นกรมขุนอินทรนครินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นผู้มีความสามารถในด้านต่างๆ และทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ จึงเป็นที่นับถือของคนเป็นจำนวนมากทั้งชาวไทยและต่างประเทศ

พระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ นั้นเป็นที่รับรู้และได้รับการยกย่องจากชาวต่างชาติว่าเป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจในวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกเป็นอย่างดี และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ยังเป็นผู้ที่มีอิทธิพลทางการเมืองสูง กิจการของรัฐที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงมีส่วนร่วมในฐานะพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ 2 ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของพิธีการ ทรงช่วยรับรองคณะทูตจากต่างประเทศ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงผู้นำรัฐในต่างประเทศ ทรงลงพระนามร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสนธิสัญญาที่ทำกับประเทศต่างๆ

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ กัญฉิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*.

ในยุโรปและสหรัฐอเมริกา เมื่อพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่ได้ประทับอยู่ในพระนคร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ จะทรงทำหน้าที่แทน เช่น ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เดินทางไปหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกใน พ.ศ. 2400 สมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร เจ้าพระยาวิวงศ์ กับเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ร่วมกันดูแลกิจการด้านต่างประเทศ และกรมหมื่นมเหศวรฯ ทรงตรวจฎีกาที่มีการเสนอมา บุคคลเหล่านี้พร้อมด้วยพระยานิกรบดินทร์ เจ้าพระยาอมราช และขุนนางอื่นๆ ได้ร่วมปกครองบ้านเมืองใน พ.ศ. 2402 ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ อยู่นอกรั้ว กรมหลวงวงศาธิราชสนิท และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไปยังชายฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรมลายู¹

กลุ่มขุนนางที่ไม่ใช่พระราชวงศ์ที่มีอำนาจมากที่สุดคือ บรรดาสมาชิกในตระกูลขุนนาคน สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เป็นผู้มีบทบาทมากในช่วงปีแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แม้ว่าทั้งสองท่านจะมีอายุมาก และไม่ได้กุมตำแหน่งสำคัญๆ ของรัฐก็ตาม แต่ก็ยังทรงอิทธิพลอย่างมากต่อเนื่องมาตลอดชีวิต ทั้งสองท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมการพระราชพิธีของรัฐในระยะเริ่มต้น ตระกูล บุนนาคมีส่วนในคณะกรรมการร่างสนธิสัญญากับเทิร์นเซนต์ แฮริส (Townsend Harris) จากประเทศสหรัฐอเมริกาและกับมงติญญี (Montigny) จากประเทศฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามบทบาทของทั้งคู่ดูเหมือนจะถูกจำกัดให้เป็นเพียงผู้สังเกตการณ์ และผู้วิจารณ์เท่านั้น

ผู้นำตระกูลขุนนาคนที่มีศ กยภาพตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านผู้นี้มีอำนาจยิ่งใหญ่เกินกว่าตำแหน่ง คือ กรมพระกลาโหม ที่จริงแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีอำนาจบังคับบัญชาเป็นที่สองรองจากพระมหากษัตริย์

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นขุนนางคนสำคัญที่ไม่ใช่เชื้อพระวงศ์ ผู้มีส่วนร่วมในกิจการด้านการทหาร การทูต และการบริหารบ้านเมือง ความรับผิดชอบของท่านครอบคลุมการบริหารหัวเมืองภาคใต้ ดูแลพื้นที่ภายใต้การกำกับของกรมมหาดไทย กรมท่า และกรมพระคลัง ภาระของท่านมีหลากหลาย และเกี่ยวพันไปทั่วทั้งราชอาณาจักรสยาม ความรับผิดชอบที่สำคัญที่สุดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ คือ การเจรจาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของสยามกับมหาอำนาจต่างชาติ ท่านช่วยร่างพระราชสาส์นถึงปักกิ่งแจ้งเรื่องการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และรับผิดชอบเรื่องการส่งคณะทูตไปจีนด้วย²

ผู้ที่ทำหน้าที่คู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ในการปกครองของไทยก็คือ สมุหนายก เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ได้ดำรงตำแหน่งนี้มาจนถึง พ .ศ. 2406 ท่านเป็นที่สมุหนายกและได้ร่วมกับสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ไปกราบบังคมทูลเชิญ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้น

¹ ชาญวิทย์ เกษตร; และ กัณฐิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*.

² แหล่งเดิม. หน้า 305.

ครองราชสมบัติ หลังจากพิธีบรมราชาภิเษกท่านได้รับยกย่องด้วยราชทินนาม นิกרבดินทร์ และได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาจักรีกำกับกรมมหาดไทย

จากอิทธิพลของเจ้านายและขุนนางในราชสำนักที่มีอำนาจต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 และการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่มีฐานอำนาจทางการเมือง ดังนั้นพระองค์จึงต้องใช้วิธีประสานผลประโยชน์กับกลุ่มต่างๆ และแสวงหาการยอมรับจากต่างชาติและราษฎรของพระองค์ ทำให้แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์เป็นไปในลักษณะที่แตกต่างจากอำนาจของพระมหากษัตริย์แบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยก่อนหน้านี้นี้

จากบท ทบาทและอิทธิพลของกลุ่มอำนาจทางการเมือง ดัง ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราโชบายด้านการปกครองที่ทรงยอมให้ขุนนางเข้ามามีบทบาทร่วมในการบริหารอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะตามจารีตประเพณีการปกครองของไทย แม้องค์พระมหากษัตริย์ จะทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าขุนนางไม่มีส่วนร่วมในการบริหารประเทศเลย เพียงแต่ในรัชสมัยของพระองค์ทรงยอมรับในบทบาทของขุนนางมากกว่าสมัยก่อน

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายเช่นนี้เป็นเพราะขุนนางผู้ใหญ่ต่างเคยสนับสนุนให้พระองค์ได้ครองราชสมบัติ และกลุ่มขุนนางเหล่านี้ล้วนเป็นกลุ่มบุคคลหัวก้าวหน้าที่มีความสนใจในวิทยาการและศาสตร์ต่างๆ ของตะวันตกเช่นเดียวกับพระองค์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้การปรับเปลี่ยนแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยของพระองค์ได้รับการสนองตอบของเหล่าขุนนางที่เป็นกลุ่มอำนาจทางการเมืองเป็นอย่างดี

จากปัจจัยภายในทั้งหมดที่ได้กล่าวมาจะเห็นว่า แต่ละปัจจัยล้วนมีส่วนประสานสัมพันธ์กันส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีบุคลิกภาพที่แตกต่างจากพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ เมื่อปัจจัยภายในเหล่านี้ประกอบ กันเข้า กับปัจจัยภายนอก (ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป) ทำให้พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรง “เปิด ปรับ เปลี่ยน ” แนวคิดทางการเมืองแบบเดิมเปลี่ยนผ่านไปสู่การเมืองแบบทันสมัยและเป็นการวางรากฐานสู่พัฒนาการเมืองไทยในสมัยต่อมา

2. ปัจจัยภายนอก

โดยส่วนใหญ่แล้วการทำให้ทันสมัยในสังคมตะวันออกนั้นมักเกิดจากแรงกระตุ้นจากภายนอก การรับแรงกระตุ้นรวมทั้งแนวคิดแบบตะวันตกที่มาพร้อมกับวัฒนธรรม ศิลปวิทยาการต่างๆ ที่ทำให้เห็นว่าความเจริญของโลกตะวันตกคือแบบแผนของความทันสมัย แนวคิดนี้ยังได้ครอบคลุมด้านการเมืองด้วย

เมื่อความทันสมัยในโลกตะวันตก และภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมได้แพร่เข้ามายังราชอาณาจักรสยาม ในการรับรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศ พระองค์จึงทรงปรับเปลี่ยนพระราชดำริบางประการในการปกครองบ้านเมือง และทรงริเริ่ม

พระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย เพื่อให้ระบบการเมืองมีเสถียรภาพ มีประสิทธิภาพในการสนองต่อความต้องการใหม่ๆ ของสังคม

ปัจจัยภายนอก ที่ส่งผลต่อ ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังนี้

2.1 การแผ่ขยายอิทธิพลของชาติตะวันตกและการรับรู้ ของชนชั้นนำสยาม

หลังจากยุโรปผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์ระหว่างยุโรปและเอเชียเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ชาติยุโรปมีความทะเยอทะยานสูงขึ้น และมีความต้องการวัตถุดิบที่แตกต่างออกไปจากเดิมและมีปริมาณมากขึ้น เอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงถูกมองว่าเป็นแหล่งระบายสินค้าอุตสาหกรรม และวัตถุดิบ แทนที่จะเป็นแหล่งที่ตะวันตกมาซื้อ หรือขายสินค้าอย่างแต่ก่อน ความต้องการนี้ทำให้มหาอำนาจตะวันตกแข่งขันกันเข้ามาครอบครองดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น

นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา ราชอาณาจักรสยามเริ่มมีการติดต่อกับชาวยุโรปมากขึ้น ทั้งนี้เพราะสยามต้องการซื้ออาวุธจากชาวยุโรปไว้ในสงคราม และชาวยุโรปเองก็เข้ามาค้าขายทางเอเชียมากขึ้น เนื่องจากสิ้นสุดสงครามนโปเลียน

หลังสงครามนโปเลียน อังกฤษก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจแทนฝรั่งเศส และมีอิทธิพลอยู่ในเปอร์เซีย และอัฟกานิสถาน อีก ทั้งยังได้อินเดียเป็นเมืองขึ้น อังกฤษจึงต้องการขยายอิทธิพลเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยได้ครอบครองเกาะปีนัง และสิงคโปร์

ใน พ.ศ. 2364 มาร์ควิส เฮสติง (Marquis Hesting) อุปราชอังกฤษที่อินเดียได้แต่งตั้งให้จอห์น ครอเฟ็ด (John Crawford) เป็นอุปทูตเข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทยด้วยเรื่องการค้า เรื่องเมืองไทรบุรี และสำรวจภูมิประเทศของไทยรวมทั้งพันธุ์ไม้และพันธุ์สัตว์ต่างๆ ในประเทศไทย

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษในช่วงนี้ อังกฤษยังไม่แสดงท่าทีที่ชัดเจนว่าต้องการเข้ามายึดครองประเทศสยาม แม้ว่าจะก่อนหน้านี้ อังกฤษจะได้เกาะหมากโดยการเข้าซื้อจากพระยาไทรบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2329 และต่อมาใน พ.ศ. 2343 ได้เข้าซื้อดินแดนสมารังไพร หรือมณฑลเวลส์ลีย์ (Wellesley) ตรงข้ามเกาะหมาก และเมื่ออังกฤษทราบข่าวไทรบุรีเป็นเมืองขึ้นของไทย จึงต้องการเข้ามาเจรจากับราชสำนักสยามเพราะไม่ต้องการขัดแย้งกับไทย แต่การเข้ามาเจรจากันนั้นมุ่งเน้นการเจรจการค้าเป็นสำคัญ เนื่องจากอังกฤษไม่พอใจระบบพระคลังสินค้าของไทย

มาร์ควิส เฮสติง หวังจะให้การเจรจากับราชสำนักสยามคราวนี้บังเกิดผล จึงมีหนังสือกำชับมายังครอเฟ็ด ให้เข้ามาเจรจาโดยดี และพยายามหลีกเลี่ยงข้อที่จะทำให้ ราชสำนักสยามไม่พอใจ กล่าวคือ ไม่ให้มาขอดินแดนจากรัฐบาลสยาม แม้แต่ตั้งสถานีการค้าขายก็ไม่ให้ขอ ด้วยเกรงว่าฝ่ายไทยจะเข้าใจว่าอังกฤษจะมาตั้งป้อมปราการอย่างที่ฝรั่งเศสเคยทำในสมัยอยุธยา ส่วนการเจรจาขอให้ไทยแก้ไขระบบการค้านั้นถ้าได้ก็เป็นการดี ถ้าไม่สำเร็จก็ให้หยุดมุ่งหมายเพียงแต่ทำ ความคุ้นเคยเป็นไมตรีกันระหว่างรัฐบาลทั้งสองก่อน ขอเพียงให้ไทยออกไปอนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษเข้าไปค้าขายในเมืองไทยได้ก็พอใจ การทำแผนที่ก็ต้องระวังอย่าให้รัฐบาลไทยสงสัยว่า อังกฤษมี

เจตนาร้าย ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรี ครอเปิดต้องระวังมิให้อังกฤษต้องเข้าไปพัวพันอยู่ในระหว่างไทยและพวกไทรบุรี¹

การสงวนท่าทีของอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ทำให้วัฒนธรรมตะวันตกยังไม่สามารถแพร่กระจายเข้ามายังประเทศไทยได้อย่างเต็มที่ และในการรับรู้ของคนไทย ชาดที่มีความเจริญสูงในทางวัฒนธรรมคือ จีน คนไทยจัดให้พวกตนมีความเจริญเป็นอันดับสอง และอยู่ในระดับเดียวกับพม่าและเวียดนาม ชาวตะวันตกจึงถูกมองว่ามีความเจริญต่ำกว่าไทย²

การแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมของมหาอำนาจตะวันตกที่แข่งขันกันด้านแสนยานุภาพในการแสวงหาอาณานิคมโพ้นทะเลซึ่งเริ่มเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษรบชนะพม่า จีน และหัวเมืองมลายู และเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจักรวรรดินิยม ตะวันตก เริ่มประชิดพรมแดนไทยมากขึ้น โดยอังกฤษขยายอำนาจมาทางด้านตะวันตกและด้านทิศใต้ ฝรั่งเศสขยายอำนาจมาทางด้านตะวันออก ทำให้เกิดปัญหากระทบกันอยู่เนื่องๆ ตามแนวชายแดน และคนในบังคับ³ สถานการณ์เช่นนี้เป็นจุดอันตรายที่ส่งผลต่อความมั่นคงของประเทศ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกลุ่มผู้นำหัวก้าวหน้าเห็นความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนและพัฒนาประเทศให้เป็นแบบใหม่เพื่อความอยู่รอดตามภาวะการณ์ในขณะนั้น⁴

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังคำกล่าวที่ว่า “กำลังภายนอกเป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความเป็นไปของพระราชอาณาจักร”⁵ ซึ่งประเทศเพื่อนบ้านที่ประสบอยู่เป็นตัวอย่างอันดี หากราชสำนักสยามปฏิเสธอำนาจตะวันตกและทำการต่อต้านจะนำมาซึ่งความเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อบ้านเมืองได้ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า “ทางฝ่ายญวนเล่าพวกนี้ก็ตาบอดหูก็หนวก ทั้งดื้อทั้งรั้น เหมือนกับคน ไทยในแผ่นดินก่อนก็ไม่ปาน ความดื้อรั้นนั้นเองทำให้พวกญวนก่อเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่ เป็นผลให้ประเทศชาติต้องตกเป็นกอลอนีฝรั่งเศสไปในที่สุด”⁶

¹ John Crawford. (1967). *Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China*. pp. 443-445,452. และสามารถอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน กระทรวงการต่างประเทศ. (2506). เรื่อง ทูตฝรั่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์. *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62*. พระนคร: พระจันทร์. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเทียม ลदानนท์

² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 24.

³ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟเฟียท. (2520). *แผ่นดินพระจอมเกล้า*. แปลโดย นิจ ทองโสภณ. หน้า 33.

⁴ สุวิชัย โกศัลยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลักษณะสู่สังคมลักษณะของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 31.

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. (2481). *เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงไทย*. หน้า 223.

⁶ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟเฟียท. (2520). *เล่มเดิม*. หน้า 160.

จากการรับรู้ถึงอำนาจของมหาอำนาจตะวันตก และการรับรู้สถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าสยามควรปรับเปลี่ยนระบบการเมืองแบบจารีตที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาบ้านเมืองให้เหมาะสมกับกาลสมัยพร้อมรับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นจากอิทธิพลด้านต่างๆ จากมหาอำนาจตะวันตก ดังทรงมีพระราชดำริความว่า “วิธีเดียวที่ไทยจะคงอยู่ได้ก็คือ ต้องยกเลิกการแยกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยว ต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ๆ แก่ไขเปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน”¹ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยเพื่อให้ประเทศสยามได้ประโยชน์ในการติดต่อกับต่างชาติแทนการสูญเสียหากยังดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบเก่า

นอกจากนี้การที่พระองค์ยังทรงติดตามความเคลื่อนไหวของมหาอำนาจตะวันตกอย่างต่อเนื่อง ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินวิเทศব্যอย่างระมัดระวัง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิทคราวไป ปราชการสงครามที่เมืองเชียงตุง ตอนหนึ่งดังนี้

...แต่ว่าหลาวไพรพลเมืองถุาแมนถึงลาวผู้ตีที่ไหนมันจะรอบรู้การงานเมืองไกล มันก็จะยังมีถือพม่าว่าเป็นใหญ่ คงไล่อังกฤษไปเสียเร็วๆ...การอังกฤษรบกับพม่านั้น ถ้าคนที่อยู่เมืองไกลๆไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่รู้กำลังพม่าว่าตั้งแต่เสียเมืองแก่อังกฤษในปีอก ฉศก 1186² มานั้นแล้ว จะมีที่ได้ทุรอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหนก็หาไม่เลยนั้น ก็จะคิดเห็นไปบ้างว่าชะรอยพม่าเดี๋ยวนี้ จะมีกำลังเจริญกว่าครั้งแผ่นดินเจ้าจ๊กไกทำศึกกับอังกฤษครั้งโน้นแล้ว...ชะรอยพม่าจะรู้เป็นแน่ว่าอังกฤษจะมีกำลังถอยน้อยกว่าตัวลง ถึงแมนเป็นเมืองจ้านนมาถึง 29 ปีแล้ว ครั้งนี้จึงคิดพร้อมใจกันต่อสู้อังกฤษอีก แลซึ่งใครจะเห็นไปตั้งนั้นนั้นผิดนัก...³

จากพระราชหัตถเลขาจะเห็นได้ว่าเพื่อนบ้านของไทยทั้งพม่า และเวียดนามนั้นต่างก็ยังไม่รับรู้ถึงแสนยานุภาพและอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกทำให้ดำเนินนโยบายต่างประเทศผิดพลาด ดังนั้นการรับรู้ข่าวสาร ข้อมูลต่างๆ สำคัญต่อนโยบายการปกครองเป็นอย่างมากในสภาวะการณ์ที่

¹ เอ.บี.กริสวอลด์. (2511). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. หน้า 2.

² สงครามอังกฤษกับพม่าครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2367 สาเหตุเนื่องจากการขยายพรมแดนด้านตะวันตกของพม่าจนไปประชิดจิตตะกองและอัสสัมซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจอังกฤษ จึงเกิดการปะทะทั้งทางบกและทางเรือแม้จะได้ชัยชนะ แต่อังกฤษก็เสียกำลังไปมาก ผลของสงครามทำให้พม่ายอมทำสนธิสัญญาสงบศึกใน พ.ศ. 2396 และต้องเสียดินแดนแถบชายทะเลไปจำนวนมากตั้งแต่ยะไข่ลงมาจรดพม่าตอนล่างรวมทั้งดินแดนแถบตะนาวศรี

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 34-35.

หมิ่นเหม่ต่ออธิปไตยของชาติ และที่สำคัญคือพระองค์ทรงใช้การเรียนรู้ “ความเป็นตะวันตก” เพื่อ “รับมือกับตะวันตก” ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงพยายามสร้างความยอมรับจากชาติตะวันตกทั้งก่อนเสด็จครองราชสมบัติและหลังเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทำให้ชาวตะวันตกที่เข้ามาในรัชสมัยของพระองค์ยกย่องว่าทรงเป็น “the father of young Siam”¹

2.2 ความสนใจในการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตก

ความสนใจในการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตกนั้นสืบเนื่องมาจากการที่ชนชั้นนำไทยเริ่มรับรู้ถึงอำนาจของชาติตะวันตก และตระหนักดีว่าจะเกิดความเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งที่มีอำนาจขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศสยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า² กลุ่มชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นผู้นำจึงได้เริ่มศึกษาภาษาอังกฤษและยอมรับวิทยาการตะวันตกมากขึ้น

ระบบการศึกษาในสมัยโบราณของไทยนั้นจะครอบคลุมความหมาย 2 แบบ แบบแรกเป็นการเรียนรู้ทั้งมวลที่เกิดขึ้นกับมนุษย์โดยกิจกรรมหรือสิ่งปฏิบัติต่างๆ เป็น การศึกษาจากประสบการณ์ทั้งหมดของชีวิต และแบบที่สองคือ กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม ความรู้ ความชำนาญ ค่านิยมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งโดยอาศัยสถาบันการศึกษานั้นก็คือ ครอบครัวยุค และสถาบันสงฆ์ ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นลักษณะการศึกษาที่ครอบครัวยุคและวัดได้มีบทบาทเด่นชัด ในการถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่กุลบุตร กุลธิดา อันเป็นระบบการศึกษาที่ยังคงจรโลงค่านิยมและโลกทัศน์ของสังคมเดิมไว้อย่างเหนียวแน่น

การศึกษาในแบบที่สองนี้ทั้งครอบครัวยุคและวัดต่างก็มีแกนนำทางความคิดเช่นเดียวกันคือยึดเอาพุทธธรรมเป็นหลักในการดำเนินชีวิตและการศึกษา โดยจะสอดคล้องกับแนวอุดมการณ์ทางการเมืองของรัฐ หรือผู้ปกครองที่เป็นผู้ควบคุมทางสังคม ดังนั้นผู้มีบทบาทสำคัญในระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือ สถาบันพระมหากษัตริย์ สถาบันสงฆ์ และสถาบันครอบครัว ซึ่งจะเป็นกลไกในการถ่ายทอดโลกทรรศน์อย่างมีประสิทธิภาพ รัฐสามารถจัดระบบทางความคิดของสังคมในรูปแบบของประเพณีปฏิบัติในพิธีกรรมต่างๆ ทำให้เป็นการตอกย้ำค่านิยมบางอย่างที่ยากต่อการลบล้าง เช่น ความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ หรือความเชื่อทางไสยศาสตร์ที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้

ก่อนการเข้ามาเผยแพร่ศาสนาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวการศึกษาไทยยังคงเป็นการศึกษาแบบจารีต (Tradition Education) โดยมีรูปแบบ

¹George Haws Feltus, ed., Abstract of Journal of Rev. Dan Beach Bradley Medical Missionary to Siam. p. 248. (อ้างอิงจาก พงศ์ริตา เกษมสิน. (2531). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์. หน้า 63.)

²สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2514). ความทรงจำ. หน้า 62.

การศึกษาที่สำคัญ 3 ขั้นตอน คือ การศึกษาอักษรวิธี การบวชเรียน และการศึกษาวิชาเฉพาะ¹ ซึ่งรูปแบบดังกล่าวยังขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคมของผู้รับการศึกษา ได้แก่ ชนชั้น และเพศ²

การเรียนรู้แบบใหม่ เช่น วิทยาศาสตร์ การคำนวณขั้นสูง และอื่นๆ เริ่มมีในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีเจ้านายหลายพระองค์ได้ศึกษาความรู้แบบตะวันตก เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระยศเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กรมหลวงมหิศวรินทรานเรศ และสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงสิทธิินายเวรมหาดเล็กเป็นต้น³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้รับการศึกษาและดำเนิน ชีวิตในกรอบของจารีต และยังทรงเริ่มศึกษาวิทยาการตะวันตกด้วย ทั้งนี้เพราะทรงเล็งเห็นความสำคัญของวัฒนธรรมตะวันตก และอิทธิพลของชาติตะวันตกที่เข้ามายังภูมิภาคเอเชียและสยามคงไม่อาจหลีกเลี่ยงความสัมพันธ์กับมหาอำนาจตะวันตกได้ และภาษานับว่าเป็น “กุญแจ” สำคัญ ในการที่จะเข้าถึงวิทยาการตะวันตก รวมถึงความนึกคิดของชาวตะวันตกด้วย

นอกจากปัจจัยที่กล่าวมา การริเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีมูลเหตุมาจากเมื่อครั้ง จอห์น ครอบเฟด เป็นผู้แทนอังกฤษเข้ามาเจรจาขอทำสนธิสัญญา ใน พ.ศ. 2364 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในการเจรจานั้นไม่ปรากฏว่ามีคนไทยพูดภาษาอังกฤษได้ และคนอังกฤษก็ยังไม่ มีผู้ใดพูดภาษาไทยได้เช่นกัน การเจรจาจึงได้รับความลำบากมาก การเจรจาและหนังสือต้องใช้ล่ามแปลเป็นภาษาโปรตุเกส หรือภาษามลายูก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย หรือภาษาอังกฤษอีกทีหนึ่ง การที่ต้องแปลหลายทอด ย่อมมีข้อความที่คลาดเคลื่อนทำให้คู่เจรจาไม่มีความเข้าใจกันอย่างถูกต้อง

นอกจากปัญหาเรื่องของภาษาแล้วล่ามของทั้งสองฝ่ายมีความประพฤติไม่ดี ล่ามของครอบเฟดเป็นคนไทย ซึ่งเดิมทีน่าจะเป็นว่าไพร่ของขุนนางคนไทย ต่อมาได้หลบหนีไปอยู่ที่เกาะหมาก มีความรู้ภาษามลายูบ้าง ครอบเฟดจึงจ้างมาเป็นล่าม ทำให้ข้าราชการไทยรังเกียจล่ามผู้นี้ จึงมียอมให้เข้าไปที่เฝ้าหรือในที่ประชุมเสนาบดี ทำให้ครอบเฟดไม่พอใจอย่างมากที่ฝ่ายไทยกีดกันล่ามของตน

¹ ประสิทธิ์ พงศ์อุตม. (2533). *การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411*. หน้า 107.

² ในกรณีนี้จะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงได้รับการศึกษาตามแบบจารีตเช่นกัน คือ เมื่อมีพระชนมายุ 12 พรรษาทรงศึกษาศาสตร์ต่างๆตามแบบที่เจ้านายไทยชั้นสูงทรงกระทำ เช่น การศึกษาภาษาบาลีเบื้องต้น วรรณคดี ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ไทย ศิลปะการสงคราม การใช้อาวุธ การทรงม้าและช้าง พุทธศาสนา และพระราชจริยวัตรของพระมหากษัตริย์ เป็นต้น เมื่อมีพระชนมายุ 14 พรรษาทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ 7 เดือน แล้วจึงลาผนวชหลังจากนั้น ทรงศึกษาวิชาความรู้ต่างๆ ตามพระราชประเพณีสำหรับพระราชกุมาร เช่น การฝึกหัดอาวุธ และวิชาคชศาสตร์ และเมื่อพระชนมายุครบ 21 พรรษาใน พ.ศ. 2367 ทรงผนวชเป็นภิกษุตามประเพณีไทย

³ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2534). *ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ. ชุมนุมพระนิพนธ์*. หน้า 15 – 16.

ฝ่ายล่ามของไทย ก็มีความประพฤติไม่ดีนักล่ามที่ใช้แปลภาษาโปรตุเกสก็เป็นพวกกุฎีจีน ล่ามที่ใช้แปลภาษามลายูใช้แขก ชื่ออะกูดาลี ซึ่ง ล่ามทั้ง 2 ฝ่ายนี้ไม่ถูกกัน ต่างคนต่างชิงกันเอาหน้าเพื่อเรียกร้องของกำนัลจากครอบครัว และว่ากล่าวใส่ร้ายกันเอง ทำให้ ครอบครัวหมื่นขึ้นมาถึงผู้ใหญ่ฝ่ายไทยว่ามีแต่คนโลภ¹

นอกจากปัญหาด้านภาษา และความประพฤติของล่ามแล้ว ทศนคติของทั้งฝ่ายไทยและอังกฤษ ก็เป็นอุปสรรคที่สำคัญอีกประการหนึ่ง เนื่องจากสังคมไทยในเวลานั้นยังเป็นสังคมที่มีความรู้เกี่ยวกับชาติตะวันตกน้อยมาก อีกทั้งยังคุ้นเคยแต่กับพ่อค้าในเอเชีย โดยเฉพาะชาวจีน พ่อค้าเหล่านี้เข้ามาติดต่อกับชาวยุโรปเพื่อหวังผลประโยชน์ทางการค้าเป็นใหญ่ จึงมีลักษณะเคารพนอบน้อมต่อข้าราชการไทย และยอมทำสิ่งต่าง ๆ เพื่อให้ฝ่ายไทยพอใจ เช่น หาของกำนัลมามอบให้ แต่อังกฤษนั้นคิดว่าตนเองเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ในยุโรป จึงไม่จำเป็นต้องนอบน้อมต่อฝ่ายไทย

ส่วนทัศนคติของอังกฤษที่มีต่อไทยนั้น อังกฤษคิดว่าไทยน่าจะมีลักษณะเหมือนชาติเอเชียทั่วไป เช่น อินเดีย และมลายูที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของอังกฤษ ซึ่งชาติเหล่านี้มีความยำเกรงต่ออังกฤษซึ่งแตกต่างจากไทย ทำให้ครอบครัวไม่พอใจคนไทย ถึงกับเขียนวิจารณ์คนไทยในหนังสือของเขาว่า คนไทยเป็นพวกทาสป่าเถื่อน ที่มีร่างกายตอหนบ่นเปลือยเปล่า มีความคิดว่าตนเป็นเป็นชาติวิเศษสุดในโลก และคิดว่าการบริการอย่างอ่อนน้อมต่อแขกแปลกหน้านั้น เป็นการกระทำที่นำความเสื่อมเสียมาให้แก่พวกเขายิ่งนัก² รวมถึงประเพณีการแต่งกายของไทยในสมัยนั้น ผู้ชายไทยไม่นิยมสวมเสื้อ แม้แต่ข้าราชการผู้ใหญ่ ที่ให้การต้อนรับชาวต่างชาติอย่างเสนาบดีพระคลังยังไม่สวมเสื้อ ข้าราชการไทยที่ประจำกรมท่า เวลาทำการค้าขายกับต่างชาติก็พยายามแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว ทำให้ครอบครัวถูกคนไทยเป็นอย่างมาก

ความลำบากเรื่องภาษา และทัศนคติในเชิงลบ เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การเจรจาครั้งนั้น ล้มเหลวใน พ.ศ. 2368 ลอร์ด แอมเฮิสต์ (Lord Amherst) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ แต่งตั้งให้ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ (Captain Henry Burney) เป็นทูตเข้ามาเจรจาสนธิสัญญาอีกครั้งหนึ่ง ลักษณะการเจรจาระหว่างรัฐบาลไทยกับทูตที่มาติดต่อนั้นก็ไม่มีผู้ใดในรัฐบาลไทยที่รู้ภาษาอังกฤษ ทูตอังกฤษต้องนำล่ามที่รู้ภาษามลายูและให้ล่ามมลายูของไทยแปลเป็นภาษาไทย ฝ่ายไทยจะเจรจาก็ต้องใช้ล่ามสองต่อเช่นกัน หนังสือสัญญาที่เขียนทั้ง 3 ภาษาคือ ไทย อังกฤษ และมลายู³

¹ วิไลเลขา บุรณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย 2*. หน้า 129-130.

² แหล่งเดิม. หน้า 130.

³ สุพรรณิ กาญจนรัชฎี. (2507). *บทบาทมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 93. และสามารถอ่านรายละเอียดได้ใน สมเด็จพระบรมราชานุภาพ. (2534). *อธิบายต้นเรื่องจดหมายเหตุ เรื่องเซอเซมสบรุกเข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ 3. ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระบรมราชานุภาพ*. หน้า 284 – 287.

ปัญหาต่างๆ เหล่านี้มีที่ท่าจะลุกลามเมื่อชาติตะวันตกแสดงท่าทีแข็งกร้าวโดยอังกฤษจะใช้นโยบายเรือปืนกลับมาบีบบังคับสยามให้แก้ไขสนธิสัญญา (ดังได้กล่าวมาแล้ว) แต่อย่างไรก็ดีอุปสรรคเหล่านี้ก็ได้รับการแก้ไขก็เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

จากมูลเหตุแห่งการศึกษาภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นนำไทยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้การศึกษาภาษาอังกฤษของคนไทยเริ่มเกิดขึ้นอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่นั้น พระองค์ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ กับบาทหลวงแคสเวล มิชชันนารีอเมริกัน ดร.แดนบีช บรัดเลย์ ดร.เรโนลด์เฮาส์ นอกจากนี้ยังทรงศึกษาภาษาละตินกับสังฆราชปาลเลอแก้วซ์ พร้อมกันนี้ก็ได้มีกลุ่มชนชั้นนำอีกหลายคนได้พยายามศึกษาเล่าเรียนภาษาอังกฤษและวิชาการสมัยใหม่กับมิชชันนารีอเมริกัน

คนไทย 5 คนแรกที่ศึกษาวิชาความรู้สมัยใหม่และภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีอเมริกันสมัยรัชกาลที่ 3 ได้อย่างดีคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชอยู่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรมขุนอิศเรศรังสรรค์) ทรงศึกษาวิชาการทหาร กรมหลวงวงษานุรักษ์ ทรงศึกษาวิชาแพทย์ มีความสามารถจนได้รับประกาศนียบัตรถวายพระเกียรติยศเป็นสมาชิกของสถาบันการแพทย์แห่งนิวยอร์ก (New York Academy of Medicine) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ตั้งแต่ยังเป็นหลวงนายสิทธิ์ศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่น กรมหลวงมหิศวรินทรานเรศ ศึกษาวิชาช่างฝรั่ง นายโหมด อมาตยกุล ศึกษาวิชาช่างกล หม่อมราชโชทัย (เดิมคือ ม.ร.ว.กระต่าย บุตรหม่อมเจ้าช่อมู่) ในเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราชเจ้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ศึกษาภาษาอังกฤษกับมิชชันนารีหลาย ป็นจนได้ทำหน้าที่

¹ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า เรื่องเซอเซมสบรุกเข้ามาทำสัญญาในรัชกาลที่ 3 ที่สุดไม่ตกลงกันที่จะแก้หนังสือสัญญา เซอเซมสบรุกต้องกลับไปเปล่าเห มือนอย่างทูตอเมริกัน แต่เหตุการณ์ในขั้นนี้ผิดกับเมื่อครั้งหมอคโรเฟ็ดและเฮนรีเบอนี่เป็นทูตเข้ามาคราวก่อน ด้วยเดิมมาจีนก็ไม่ยอมทำหนังสือสัญญาทางไมตรีกับต่างประเทศจนเกิดรบกับอังกฤษขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2385 ต่อแพ้อังกฤษจึงยอมทำหนังสือสัญญาเป็นเหตุให้ฝรั่งได้ใจ เห็นว่า ต้องใช้อำนาจจึงจะให้พวกชาวตะวันออกยินยอมเป็นไมตรีตามประสงค์ได้ เซอเซมสบรุกกลับไปคราวนั้น ความปรากฏว่าไปเสนอรัฐบาลอังกฤษขอให้ส่งกำลังเรือรบเข้ามาบังคับไทยให้ทำสัญญาทางไมตรี เดิมรัฐบาลอังกฤษจะทำเช่นนั้น แต่ผอัญประจวบเวลาทางเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อปีกุน พ.ศ. 2394 ได้ทรงพระราชดำริโดยพระปรีชาญาณเห็นมาแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ 3 ว่าเหตุการณ์ทางประเทศตะวันออกนี้เปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมา มีอำนาจขึ้น ซึ่งจะไม่รับเป็นไม ตรีนั้นไม่ได้ ฝ่ายข้างอังกฤษ รัฐบาลมอบอำนาจให้ เซอเยอน เบาริง เจ้าเมืองฮองกงจัดการทำหนังสือสัญญากับไทยให้สำเร็จ เซอเยอน เบาริงทราบพระอัยยาศัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทราบว่าได้ทรงศึกษาสันตติภาษาอังกฤษ จึงมีจดหมายเข้ามาทำทางไมตรีให้มีต่อส่วนพระองค์ ... อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ . (2534). อธิบายต้นเรื่องจดหมายเหตุเรื่องเซอเซมสบรุกเข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ 3. *ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*. หน้า 286 - 287.

เป็นล่ามของคณะทูตไทยไปยังกรุงลอนดอนประเทศอังกฤษ หม่อมราโชทัยได้รับเกียรติยศเลื่อนชั้นเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลต่างประเทศเป็นคนแรก¹ และนายดิศ มหาดลเิกข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียนรู้ภาษาอังกฤษควบคู่กับวิชาการเดินเรือ ได้เป็นขุนปริชาชาญสมุทร เป็นล่ามของจมีนภมเทียรพิทักษ์ ตรีทูตไปเมืองอังกฤษด้วย ต่อมาได้เป็นหลวงสุริวิเศษ และเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแทบทุกพระองค์²

ความรู้ด้านภาษาอังกฤษนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎสามารถศึกษา ตำราวิชาการสมัยใหม่แขนงต่าง ๆ ที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษได้ด้วยพระองค์เอง การยอมรับศาสตร์ใหม่ๆ ของตะวันตกนี้ยังแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทรรศน์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎและชนชั้นนำไทยคนอื่น ๆ ด้วย ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษ แลอเมริกันนั้นก็เพื่อความรู้อันทางวิทยาศาสตร์แลศิลปศาสตร์หาใช้ติดต่อกับเพราะชื่นชมแลอัศจรรย์ใจในศาสนาสามัญนั้นไม่ เพราะเราทราบแล้วว่ามิคนเป็นอันมากซึ่งรอบรู้อวิชา แลเป็นอาจารย์ในวิทยาศาสตร์ต่างๆ เช่น ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ไวยากรณ์ แลการเดินทางเป็นต้น...³

ในพระราชหัตถเลขาที่ยังกล่าวถึงบุคคลอื่นที่เริ่มหันมาศึกษาศาสตร์ตะวันตกด้วย

...บัดนี้ผู้มีความเฉลียวฉลาดแลผู้มีปัญญาในประเทศเรามีความเชื่อทางวิทยาศาสตร์ ...แลมีความยินดีในวิชาอันนี้ เป็นอันมาก จนกระทั่งบางคนรวมทั้งตัวข้าพเจ้าด้วยได้พากันพยายามศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้มีความรู้ อ่านตำราภาษาอังกฤษในเรื่องวิทยาศาสตร์แลศิลปศาสตร์ต่างๆ เพื่อให้คุ้นเคย แลชักนำความรู้นั้น มาสู่ประเทศของเราตามแต่จะสามารถนำมาได้...⁴

ด้วยพระปรีชาสามารถด้านภาษาอังกฤษของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงได้มีโอกาสแปลราชสาส์นต่างๆ ที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้พระองค์ทรงรับรู้และศึกษานโยบายต่างประเทศทั้งของไทยและของต่างประเทศไปในขณะเดียวกัน อันนำไปสู่การริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองที่

¹ กรมศิลปากร. (2493). จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 31*. หน้า 70. (อ้างอิงจาก สุพรรณณี กาญจนันฐิติ. (2507). *บทบาทมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 94.)

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลคุณากร. จดหมายเหตุแลนิตราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย. หน้า 10-11. (อ้างอิงจาก สุพรรณณี กาญจนันฐิติ. (2507). *เล่มเดิม*. หน้า 95.)

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงมิสเตอร์และมิสซิสเอ็ดดี แห่งนิวยอร์ก. *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 20.

⁴ *เล่มเดิม*. หน้า 21.

เหมาะสมกับสถานการณ์ต่างประเทศและความเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ในเวลาต่อมา

นอกจากการให้ความสำคัญในการศึกษาภาษาอังกฤษของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่แล้ว เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ยังทรงสนับสนุนการเรียนภาษาอังกฤษอย่างกว้างขวาง ทรงว่าจ้างครูสตรีชาวอังกฤษจากสิงคโปร์ คือ นางแอนนา เลียวโนเวนส์ (Anna H. Leonowens) มาถวายการสอนสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการที่พระราชโอรสต้องได้รับการศึกษาตามแผนใหม่¹ หลังจากนางแอนนา ลาออกไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หมอจันดเล (John H. Chandler) ชาวอเมริกันเป็นครูถวายการสอน

นอกจากการศึกษาของพระราชโอรสแล้วยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้มิชชันนารีสตรีไปสอนในวังหลวง ซึ่ง ดร.เฮารได้บันทึกเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม ค.ศ. 1851 ไว้ว่า หมอ บรัดเลย์ และมร.โจน ได้รับหนังสือจากราชเลขาณการมีพระราชประสงค์จะให้สตรีที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ ครั้งนั้นปรากฏว่าพวกภรรยามิชชันนารีมี มิสซิส ดี.บี. บรัดเลย์ มิสซิสตีเฟน มัตตูน และมิสซิส เจ.ซี.โจน ได้ทำหน้าที่สอนภาษาอังกฤษติดต่อกันเป็นเวลา 3 ปี²

จากการเริ่มให้ความสนใจศึกษาภาษาอังกฤษและศึกษาวิทยาการตะวันตกตั้งได้กล่าวมาแล้วทำให้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกลุ่มชนชั้นนำไทยมีความคิดแบ่งแยกออกเป็น 2 ฝ่ายคือ พวกหัวเก่าที่ยังนิยมจีน และพวกหัวใหม่ที่หันมานิยมวิชาการแบบฝรั่ง พวกหลังเป็นพวกที่ได้ศึกษาความรู้สมัยใหม่จากมิชชันนารี ครั้งเมื่อจีนแพ้ในสงครามฝิ่น พม่าถูกอังกฤษเข้ามายึดครองได้บางส่วน ก็ยังเป็นการตอกย้ำว่าความคิดของพวกหัวใหม่ว่าถูกต้องเพียงไร

กล่าวได้ว่าการยอมรับการศึกษาภาษาอังกฤษและอารยธรรมตะวันตกเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเปลี่ยนแปลงที่มีคุณค่าต่อการศึกษาของประเทศ ระบบการศึกษาดั้งเดิมของชาติที่สืบต่อกันมาหลายศตวรรษได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปสู่แนวใหม่ที่ละเล็กละน้อยแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

2.3 การแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่

การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยที่ได้ยอมรับวิทยาการตะวันตก แนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ และรับรู้ถึงความสำคัญในการรับวัฒนธรรมความเจริญด้านต่างๆ เข้ามาปรับใช้ในสังคมไทย ทำให้เกิดการรับวิทยาการตะวันตกอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้สามารถวิเคราะห์ลักษณะการแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่ได้ 2 ลักษณะได้ดังนี้

¹ กระทรวงศึกษาธิการ . (2547). *การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 23.

² George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. pp. 67 - 68. และสามารถอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สุพรรณณี กาญจนรัฐดิ. (2507). *บทบาทมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 98 - 100.

2.3.1 การแพร่หลายของวิทยาศาสตร์ การแพทย์แผนใหม่และเทคโนโลยี

ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการนำวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาแพร่หลายในสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกัน มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาปฏิบัติงานในสยามไทยระหว่าง พ.ศ. 2371 มีทั้งหมด 5 คณะ คือ สมาคมมิชชันนารีแห่งลอนดอน (London Missionary Society) เข้ามาใน พ.ศ. 2371 คณะอเมริกันแบพติสต์บอร์ด (American Baptist Board) เข้ามาใน พ.ศ. 2376 คณะอเมริกันบอร์ด (American Board of Commissions for Foreign Missions) เข้ามาใน พ.ศ. 2377 คณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน (American Presbyterian Mission) เข้ามาใน พ.ศ. 2383 และตั้งอย่างมั่นคงใน พ.ศ. 2390 และสมาคมมิชชันนารีอเมริกัน (American Missionary Society) ซึ่งแยกจากคณะอเมริกันบอร์ด และปฏิบัติงานต่อเนื่องใน พ.ศ. 2393¹

คณะนิกายต่างๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นจะมีเพียงคณะอเมริกันแบพติสต์บอร์ด คณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน และสมาคมมิชชันนารีอเมริกันเท่านั้นที่ปฏิบัติงาน ต่อมาจนถึงสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 – 4 มีมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เดินทางเข้ามาปฏิบัติพันธกิจของตนในเมืองไทยรวม 86 คน เป็นชาวอเมริกัน 83 คน อย่างไรก็ตามมิชชันนารีเหล่านี้ส่วนมากจะปฏิบัติงานในเมืองไทยระยะสั้น เนื่องจาก ปัญหาสุขภาพ การเสียชีวิตจากโรคเมืองร้อน การย้ายแหล่งปฏิบัติงานและการทอดถอนการปฏิบัติงาน หรือเกิดความขัดแย้งกับเพื่อนร่วมงาน เป็นต้น ถึงกระนั้นก็ตามได้มีมิชชันนารีหลายคนที่ย้ายอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลานาน และได้ปฏิบัติพันธกิจของตนที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ต่อสังคมไทยมากมายหลายด้าน² เพราะบทบาทและกิจกรรมต่างๆ ที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์นำมาปฏิบัติในสังคมไทยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจาก “อุดมการณ์” ของมิชชันนารีที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้เป็นสังคมที่นับถือคริสต์ศาสนา และจะเห็นได้ว่า มิชชันนารีไม่ได้แยกศาสนาออกจาก “อารยธรรม” ดังนั้น การนำคริสต์ศาสนาเข้าสู่สังคมไทย มิชชันนารีย่อมนำอารยธรรมที่มีแบบอย่างของตนเข้ามาด้วย

ในช่วงเวลาที่มิชชันนารีคณะต่างๆ ได้ทยอยเข้ามาทำงานในสยาม มิชชันนารีเหล่านี้ได้นำวิชาการทางการแพทย์และนำเครื่องจักร เครื่องกล เครื่องมือ เครื่องใช้ต่างๆ ที่ผลิตด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่มาเผยแพร่ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างความนับถือเลื่อมใสในหมู่คนไทยอันจะนำไปสู่การเข้ารับในที่สุด

การแพทย์สมัยใหม่ของมิชชันนารีสามารถรักษาโรคภัยแรงที่คนไทยหวาดกลัว และแพทย์ไทยไม่สามารถรักษาได้ การแพทย์สมัยใหม่ที่สร้างความตื่นตัวในหมู่คนไทยมากที่สุดคือการผ่าตัด เช่น ผ่าตัดเนื้องอก ผ่าตัดแขนขา การลอกตาต้อ การถอนฟัน และการปลูกฝี

¹ ประสิทธิ์ พงศ์อุต ม. (2533). การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411. หน้า 178.

² แหล่งเดิม. หน้า 197.

หมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่า การผ่าตัดให้กับชาวบ้านในระยะแรกๆ จะมีผู้คนมามุ่งดูและสงสัยชื่นชมให้กำลังใจกันเองมี ความสามารถด้านการผ่าตัดทำให้คนไทยยกย่องหมอบรัดเลย์และมิชชันนารีคนอื่น ๆ ที่เชี่ยวชาญด้านการแพทย์ว่าเป็นหมอเทวดา¹ หมอบรัดเลย์ยังได้บันทึกเรื่องการปลูกฝีไว้ว่า “...การปลูกฝีกลายเป็นหัวข้อสนทนาที่ผู้คนฟังใจกลัววขวัญถึงมากที่สุดใบบางกอกระยะนั้น คนหลายพันคนได้รับการปลูกฝีเป็นผลสำเร็จด้วยดี ไม่มีตายแม้แต่รายเดียว...”²

นอกจากการแพทย์สมัยใหม่แล้วมิชชันนารียังนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์ด้านต่าง ๆ มาเผยแพร่ให้แก่คนไทยด้วย มีการจัดบรรยายทางวิทยาศาสตร์และบางครั้งก็มีการทดลองทางวิทยาศาสตร์ให้เป็นหลักฐานการพิสูจน์อย่างจริงจัง ดังเช่น การทำไฮโดรเจนจากน้ำแล้วทำให้ระเบิดโดยผสมกับออกซิเจน การให้คำอธิบายทางเคมีเช่นนี้ทำให้คนไทยตื่นตาตื่นใจเป็นอันมากทั้งนี้เพราะนิสัยแล้วคนไทยมีความสนใจและความสามารถอย่างสูงในเรื่องสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทางเคมี โดยที่ยังไม่มีความเข้าใจกระจ่างถึงที่มาของปฏิกิริยาของธาตุทั้งหลาย ตัวอย่างเช่น การทำพลูของคนไทย เป็นต้น นอกจากนี้คนไทยยังตื่นเต้นกันมากทุกครั้งที่มีมิชชันนารีนำเครื่องปั่นไฟฟ้า เครื่องจักรต่าง ๆ แม่เหล็กไฟฟ้า บารอมิเตอร์ ท่อเป่าออกซิเจน -ไฮโดรเจน ตลอดจนกล้องถ่ายภาพรูปไปแสดงให้ชม³

วิชาการที่มิชชันนารีนำเข้ามาเผยแพร่และเรียกรังความสนใจจากคนไทยได้เป็นอย่างมากด้านหนึ่ง คือ วิชาดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์ มิชชันนารีจัดให้มีการบรรยายเกี่ยวกับลักษณะของโลก จักรวาล การเกิดฝน น้ำขึ้น - น้ำลง การเกิดฟ้าผ่า ฟ้าแลบ ฟ้าร้อง การเกิดสุริยุคราสและจันทรคราส เป็นต้น⁴ คำอธิบายของมิชชันนารีเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติดังกล่าวแตกต่างจากคำอธิบายของนักปราชญ์ไทยสมัยโบราณ ทำให้คนไทยหัวก้าวหน้าหลายคนปฏิเสธความรู้เก่าในไตรภูมิภค เช่น เรื่องโลกกลม ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้ชี้แจงว่า คำกล่าวเรื่องโลกแบนที่มีอยู่ในพระพุทธรูปศาสนานั้นเป็นสาระที่เพิ่มเติมในคัมภีร์พุทธศาสนาสมัยหลัง ในสมัยพุทธกาล ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงรู้ว่าโลกกลม แต่มิได้ตรัสคัดค้านความคิดเรื่องโลกแบนที่เชื่อกันอยู่ในสมัยของพระองค์ เพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งในเรื่องที่ไม่จำเป็นต่อความเข้าใจสาระพุทธธรรมเพื่อความดับทุกข์ในเวลานั้น⁵

¹ ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส. (2504). *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4*. หน้า 29.

² วิลเลียม แอล บรัดเลย์. (2529). *สยามแต่ปางก่อน*. แปลโดย ศรีเทพ แวหวงษ์ และศรีลักษณ์ สง่าเมือง. หน้า 86.

³ ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส. (2504). *เล่มเดิม*. หน้า 28 - 29.

⁴ *แหล่งเดิม*. หน้า 29.

⁵ สุภาพรณ ฒ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. หน้า 119.

ก็เมื่อพระพุทธเจ้าเกิดในแผ่นดินพราหมณ์ครั้งนั้น...พระองค์ประสงค์แต่จะให้มนุษย์ได้ปฏิบัติชอบจะ
ให้พ้นทุกข์...โอกาสคือโลกย์สถณฐานนั้นไม่ได้เทศนาเลย พิศาระห์ดูก็เห็นว่าพระองค์รู้จริงเห็นจริง แต่
โลกย์สถณฐานที่ชาวเมืองเขาถือกันว่าเป็นอย่างนั้นๆ การที่พระองค์รู้พระองค์เห็นจะไม่ถูกกันพระ องค์จึง
ไม่เทศนา...จะเสียเวลาที่พระองค์ทรงสั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลาย ...ถึงกระนั้นพระองค์ยังแนะนำเป็นความ
ไฉนๆ ไว้เพื่อคนข้างหน้าจะได้รู้ว่าพิภพนั้นเวียน มีคำบาปที่ว่า วัตตะโกโลโก อธิบายว่า โลกเวียน ...การ
ทุกวันนี้มักปราชเป็นอันมาก เขาก็ได้เที่ยวทั่วพิภพตรวจตราชั้นสูตร...ก็รู้ว่าพิภพกลมหมุนแลลอยอยู่ใน
อากาศเป็นแน่ ผิดกับคำไตรภูมิโลกย์สถณฐานที่เขาถือกันมาแต่โบราณ...¹

วิชาการแผนที่ชาวตะวันตกนำมาเผยแพร่ในหมู่คนไทย และการที่คนไทยได้เห็น แผนที่
ที่โลกสมัยใหม่แบบตะวันตกเป็นครั้งแรก เมื่อมิชชันนารีชาวอังกฤษ จอห์น เทเลอร์โจนส์ (John Taylor
Jones) เดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทยเมื่อ พ .ศ.2376 ปรากฏว่า ท่านเจ้าอาวาสวัด
ประยุรวงศ์ผู้ยังมีความมั่นใจในคำอธิบายเกี่ยวกับโลกตามแบบไตรภูมิว่าถูกต้องกว่าของฝรั่ง ได้เข้าไป
ถามสาธุคุณโจนส์ว่า ฝรั่งมีแผนที่แสดงนครด้วยหรือไม่ และยังอวดว่าคนไทย มีอยู่หลายอันที่
ถูกต้อง ท่านเจ้าอาวาสยังต้องการทราบด้วยว่า นครของฝรั่งใช้อะไรในการลงโทษ เช่น มีกระทะ
ทองแดงหรือไม่² หลังจากนั้นอีก 3 ปี ปรากฏว่าพระสงฆ์ 2 รูปจากวัดเดียวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ
ได้มาหาสาธุคุณโจนส์ และยอมรับว่า การอธิบายสถณฐานโลกในหนังสือไตรภูมิภคานั้นไม่ถูกต้อง ขุน
นางไทยที่ทำหน้าที่เป็นเลขานุการของเจ้าพระยาพระคลังก็ได้มาบอกกับหมอบรัดเลย์เช่นกันว่า ได้
ศึกษาทฤษฎีโลกหมุนรอบตัวเองของฝรั่งมา 4 ปีแล้ว และตัดสินใจยอมเชื่อตามทฤษฎีฝรั่ง³

ในผลงานของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นี้ได้ปฏิเสธคติความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ
อย่างชัดเจน เช่น เรื่องการเกิดฤดูกาล ดังนี้

ถามว่าระดูฝนทำไมจึงมีฝนตก ระดูแล้งไม่มีฝน บางทีระดูฝนก็แล้งไปบ้าง ระดูแล้งก็มีฝนบ้าง เป็นเหตุ
อย่างไร ขอตอบตามคำภีร์ไตรภูมิก่อน...แต่คำที่ว่ามานี้เป็นของไม่มีพยานก็ไม่เห็นจริง กด้วยเทวดาวัส
วลาหกวิมานอยู่ที่ไหนก็ไม่เห็น จะบันดานให้ฝนตกจริงหรือไม่จริงก็ไม่รู้จะว่าลมหอบเอาน้ำมาแต่ป่าหิม
พานต์มาเป็นน้ำฝน ป่าหิมพานต์ก็อยู่ข้างทิศเหนือ ถ้าจริงดังนั้นแล้วเมฆฝนก็คงจะมาแต่ทิศเหนืออย่าง
เดียว ก็นี้แลเห็นอยู่ว่าเมฆฝนตั้งมาทั้งแปดทิศ เมฆประชุมมีต้นที่ไหนก็เป็นฝนขึ้นที่ นั้น จะกำหนดว่า
มาแต่หิมพานต์อย่างไรได้⁴

คำอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติของมิชชันนารีที่แตกต่างจากคำอธิบายของนักปราชญ์
ไทยในสมัยโบราณ เมื่อคนไทยมีความสนใจเรื่องดวงดาวต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับวิชาโหราศาสตร์อยู่แล้ว

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2514). *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*. หน้า 83,
98 -100.

² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 51.

³ *แหล่งเดิม*. หน้าเดิม.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2514). *เล่มเดิม*. หน้า 20- 21.

จึงทำให้มีความสนใจต่อวิชาดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์แผนใหม่ ของตะวันตกเป็นอย่างมากทำให้ การปฏิเสศความรู้ในไตรภูมิภคเกิดขึ้นในเวลาอันรวดเร็ว แสดงว่าผู้นำไทยส่วนหนึ่งมีการตรวจสอบ หนังสือไตรภูมิภค ตลอดจนเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอย่างจริงจังและ ฉับไว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎในฐานะที่ทรงเป็นพระภิกษุอยู่ในขณะนั้นคงจะต้องตระหนักถึงผลกระทบต่อพุทธศาสนาอันมาจากแนวความคิดใหม่ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดความเสียหายในสังคมได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้นำไทยส่วนหนึ่งจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับขบวนการความคิดบางอย่างในพุทธศาสนา อัน นำไปสู่การปฏิรูปศาสนา และก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางศาสนาในช่วง หัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลง

การพิมพ์ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีส่วนสำคัญในการเผยแพร่วิทยาการตะวันตก ความจริงแล้ว มิชชันนารีโปรเตสแตนต์มิใช่ผู้ริเริ่มการพิมพ์หนังสือในประเทศไทย เพราะมีหลักฐานว่าบาทหลวง คาทอลิกที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์สามารถตั้งโรงพิมพ์ของตนได้ มาถึงสมัย รัตนโกสินทร์บาทหลวงคาทอลิกก็ยังมีโรงพิมพ์ของตนอยู่ แต่กิจกรรมการพิมพ์ของบาทหลวงไม่เป็น สิ่งที่สนใจแพร่หลายในหมู่นักไทยเพราะยังไม่สามารถประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทยออกมาได้ต้อง พิมพ์เป็นอักษรโรมัน¹

ตัวพิมพ์อักษรไทยก่อนยุคของหมอบรัดเลย์นั้นมีมาก่อนแล้ว แต่ทำกันในต่างประเทศ ผลงานยุคแรกสุด เช่น หนังสือ Jame Low's Thai Grammar ใช้ตัวพิมพ์ซึ่งจัดทำโดยมิชชันนารีสตรี ชาวอเมริกันในพม่าชื่อ แนนซี ยัดสัน หรือ แอนน์ ฮาเซลโทน์ ยัดสัน และช่างพิมพ์ที่ชื่อนายฮัฟ การ เรียงตัวพิมพ์และจัดพิมพ์ทำขึ้นที่อินเดียและพม่า² การหล่อตัวพิมพ์ในประเทศไทยทำสำเร็จครั้งแรก ใน พ.ศ. 2384 โดยหมอบรัดเลย์ หลังจากนั้นการพิมพ์เอกสารภาษาไทยได้แพร่หลายมากขึ้นใน สังคมไทย การพิมพ์หนังสือของมิชชันนารีมิได้จำกัดอยู่เฉพาะหนังสือสอนศาสนาเท่านั้นแต่ยังพิมพ์ หนังสือเพื่อเผยแพร่ความรู้สาขาต่าง ๆ ด้วย เช่น ตำราเกี่ยวกับการคลอดบุตร ตำราปลูกฝ้าย และ ประวัติศาสตร์ประเทศต่าง ๆ เมื่อชนชั้นนำไทยสนใจการพิมพ์มากขึ้น มิชชันนารีจึงได้เข้าไปมี บทบาทในการพิมพ์เอกสารทางราชการ รวมทั้งการพิมพ์หนังสือที่เหล่ามิชชันนารีสนใจ เช่น วรรณคดีต่าง ๆ ในเวลาต่อมาการพิมพ์ก็ขยายไปสู่การพิมพ์แบบเรียนภาษาไทย พจนานุกรม และ หนังสือพิมพ์

ความสนใจต่อเทคโนโลยีด้านการพิมพ์ของชนชั้นนำสยามชัดเจนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ดัง จะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยด้านการพิมพ์โดยทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัด บวรนิเวศฯ มีแท่นพิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีที่พระองค์ทรงประดิษฐ์ขึ้นเอง และมีผลงานด้าน

¹ ดำรง ไคร์ครวญ. (2528). การพิมพ์กับหมอบรัดเลย์. หน้า 5 - 6. (อ้างอิงจาก วิลเลียม ภาวธนาสาร. (2545). ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. หน้า 29.)

² ธนาการกรุงเทพ. (2547). หมอบรัดเลย์ "ผู้เปิดความรู้" สู่สามัญชนสยาม. หน้า 49- 50.

หนังสือเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น พระปาติโมกข์ และบทสวดมนต์¹ พระองค์ยังทรงเป็นเจ้าของ พระองค์แรกในเอเชียที่สั่งซื้อเครื่องพิมพ์จากต่างประเทศอีกด้วย²

ไม่เพียงแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเท่านั้นที่สนใจงานด้านการพิมพ์ ชนชั้นนำไทยอีกท่านหนึ่งที่สนใจเทคโนโลยีการพิมพ์คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ซึ่งท่านได้ขอยืมเครื่องพิมพ์เก่าที่เป็นเครื่องพิมพ์ไม้ เนื่องจากเครื่องพิมพ์ที่มิชชันนารีได้รับมาใหม่นั้นหนักมากเคลื่อนย้ายลำบาก ดังนั้นเจ้าพระยาพระคลังจึงขอยืมเครื่องพิมพ์ไม้ และภายหลังได้นำมาคืน ซึ่งในบันทึกของ หมอบรัดเลย์ได้กล่าวว่า ท่านคงได้เลียนแบบการทำเครื่องพิมพ์จนเป็นที่พอใจแล้ว

หลักฐานที่แสดงถึงการแพร่หลายด้านเทคโนโลยีทางการพิมพ์อีกประการหนึ่งคือ การจัดพิมพ์หนังสือ “แสดงกิจจานุกิจ” ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ซึ่งท่านได้ให้ป่าวไฟร์แกะตัวพิมพ์หินขึ้นเอง เนื่องจากโรงพิมพ์ของมิชชันนารีไม่ยอมรับพิมพ์หนังสือเรื่องนี้³

การนำเทคโนโลยีด้านการพิมพ์โดยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เข้ามาในสังคมไทย นับเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่งในการแพร่หลายความรู้ต่างๆ ทั้งของมิชชันนารีและของไทยสู่สาธารณชนอย่างกว้างขวางในรูปแบบใหม่ คือ เริ่มเปลี่ยนแปลงความรู้แบบ “มุขปาฐะ” มาเป็นการเผยแพร่ความรู้ด้วยภาษาเขียน เป็นรูปแบบลายลักษณ์อักษร และการแพร่หลายของความรู้ที่จำกัดเฉพาะราชสำนักหรือในหมู่ข้าราชการสู่สาธารณชนมากขึ้น เมื่อหมอบรัดเลย์ได้ก่อตั้งโรงพิมพ์และจัดพิมพ์หนังสือด้วยตัวพิมพ์ภาษาไทยใน พ.ศ. 2382 ปรากฏว่ากิจการหนังสือพิมพ์และโรงพิมพ์ของคณะเบ็พทิสต์เจริญเติบโตจนเป็นที่ยอมรับอย่างรวดเร็ว ซึ่งช่วงเวลานั้นเป็นช่วงเวลาหลังจากที่สยามทำสนธิสัญญาเบอร์นี และเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญ

จากการแพร่หลายของวิทยาการและแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ของตะวันตกดังได้กล่าวมาแล้ว ทำให้ความรู้และภูมิปัญญาของไทยต้องเผชิญกับการท้าทายของแนวคิดต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นระบบกฎหมาย แบบแผนประเพณี ตลอดจนความหมายของชุมชนที่เรียกว่า “ชาติ” หนังสือและตัวพิมพ์อักษรไทยที่มิชชันนารีนำเข้ามาเสมือนศูนย์รวมความเปลี่ยนแปลงทั้งสองด้าน ในด้านเทคโนโลยี มันเป็นแบบอย่างของการผลิตด้วยเครื่องจักรในระบบกลไกโรงงาน ประสิทธิภาพการพิมพ์ช่วยย่นย่อระยะเวลา และขจัดข้อผิดพลาดของการทำงานแบบเก่าซึ่งก็คือการคัดลอกด้วยมือ ในด้านความรู้และภูมิปัญญา เนื้อหาของสิ่งพิมพ์ได้แก่ หนังสือสอนศาสนาคริสต์ ความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ วิทยาศาสตร์ ตลอดจนภูมิดาราศาสตร์ได้เข้ามาสั่นคลอนรากฐานความรู้และคติความเชื่อเดิมของสังคมไทย นอกจากนี้บางกอกรีคอร์เดอร์ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาไทยของ

¹ ธนากรกรุงเทพ. (2547). หมอบรัดเลย์ “ผู้เปิดความรู้” สู่สยามยุคสมัย. หน้า 52.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเมื่อครั้งทรงประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงนายเอ็ดดี แห่งวอเตอร์ฟอร์ด ชาร์.โค.เสตต แห่งนิวยอร์ก ให้จัดซื้อเครื่องพิมพ์จาก ต่างประเทศ ลงวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ.2392 (ค.ศ.1849).

³ เสฐียรโกเศศ. (2510). พื้นความหลัง เล่ม 1. หน้า 370.

หมอบรัดเลย์ ยังได้นำเอาวิธีการรายงานข่าวและการเขียนบทความแบบวิพากษ์วิจารณ์ซึ่งเป็นของใหม่ในสมัยนั้นเข้ามาด้วย

2.3.2 การแพร่หลายของความรู้ทางด้านการเมืองสมัยใหม่

เมื่อความรู้ในวิทยาการจากตะวันตก รวมทั้งแนวคิดทางการเมืองเริ่มเข้ามาสู่สังคมไทยพร้อมๆ กับเหล่ามิชชันนารีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ผนวกกับความตื่นตัวของชนชั้นนำไทยหลังจากได้รับรู้ถึงชัยชนะของอังกฤษที่มีต่อพม่า และจีน รวมทั้งชัยชนะของฝรั่งเศสที่มีเหนือญวน ทำให้ชนชั้นนำไทยเห็นความสำคัญของอังกฤษและฝรั่งเศสในฐานะมหาอำนาจใหม่ที่ไทยไม่สามารถสู้ได้ในแง่ของแสนยานุภาพ ในขณะที่เดียวกันก็ตระหนักว่าความล่าหลังและคับแคบทางความคิดของผู้ปกครองนำมาซึ่งความหายนะของราชอาณาจักร

นอกจากการแผ่อิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จะเป็นปัจจัยเร่งให้เกิดความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมไทยแล้ว ยังมีความสำคัญในฐานะแม่แบบความเจริญทางด้านเทคโนโลยีและแสนยานุภาพทางทหารให้แก่ราชอาณาจักรสยามอีกด้วย ดังนั้นจุดประสงค์ของการคบค้าสมาคมชาวต่างชาติของชนชั้นนำไทยก็คือ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการแสวงหาปัจจัยที่ทำให้ชาติตะวันตกเจริญและมีอำนาจเหนือชาติในเอเชียต่างๆ ที่รูปแบบการปกครองของอังกฤษและฝรั่งเศสก็มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเช่นกัน¹ ดังนั้นการคบค้าสมาคมในลักษณะนี้จึงมีการรับแนวคิดทางด้านการเมืองจากเหล่ามิชชันนารีมาพอสมควร

การที่ชนชั้นนำไทยรับแนวคิดทางการเมืองสมัยใหม่ที่เข้ามาพร้อมกับเหล่ามิชชันนารีส่วนหนึ่งมาจากบรรดามิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาปฏิบัติพันธกิจทางศาสนานั้นมีคุณสมบัติซึ่งทำให้คนไทยมีความสนใจและนับถือแตกต่างไปจากบาทหลวงคาทอลิกที่เคยเข้ามาในประเทศก่อนหน้านี้ เพราะมิชชันนารีส่วนใหญ่เป็นผู้มีการศึกษาดี ได้รับการฝึกฝนอบรมในสาขาต่างๆ เช่น วิชาการ แพทย์และวิทยาศาสตร์ ซึ่งต่างจากบาทหลวงคาทอลิกที่ได้รับการฝึกอบรมในทางศาสนามากกว่าทางโลก²

นอกจากบุคลิกที่มีความเป็น “ครู” ของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์มากกว่าความเป็น “พระ” ของบาทหลวงคาทอลิกแล้ว มิชชันนารีอเมริกันยังมีความคิดอ่านเป็นวิทยาศาสตร์และค่อนข้างไปทางเสรีนิยม ดังนั้นการปฏิบัติงานของมิชชันนารี จึงมีบ้างที่พยายามเสนอแนวคิดการปกครองแบบเสรีนิยมลงสู่สังคมไทยทั้งโดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการเสนอความคิดผ่านทางหนังสือ และหนังสือพิมพ์ หมอบรัดเลย์ได้ให้ความเห็นว่า หมอแอสเวลล์ ซึ่งเป็นครูถวายความรู้แด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ตั้งแต่ พ.ศ. 2388 – 2391 เป็นแหล่งความคิดแบบเสรีนิยมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ³ และ

¹ นฤมล ชีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

หน้า 162 -163.

² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. หน้า 27.

³ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม . (2533). การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411. หน้า 225.

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วพระองค์มักโปรดฯ ให้นำแพทย์เฮาส์ แพล หนังสือหรือเอกสารราชการต่างๆ ที่เกี่ยวกับการเมือง หรือวิทยาศาสตร์จากภาษาอังกฤษถวายเสมอ¹ ในขณะที่มิชชันนารีพยายามเสนอแนวคิดการปกครองแบบเสรีนิยมลงสู่สังคมไทย มิชชันนารีเหล่านี้ก็มีศรัทธาแรงกล้าและมีความมุ่งมั่นในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาด้วย

การรับแนวคิดการเมืองการปกครองแบบตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ยังปรากฏอยู่ในลักษณะของการว่าจ้างครูสอนภาษาอังกฤษในราชสำนักด้วย เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงสนับสนุนการศึกษาภาษาอังกฤษของพระราชโอรสและสตรีในวังหลวง

การที่พระราชโอรส พระราชธิดา และเจ้าจอมมีโอกาสดูศึกษาวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกเป็นเวลานาน ย่อมได้รับอิทธิพลแนวคิด และทัศนคติจากครูชาวตะวันตกบ้างไม่มากก็น้อย ซึ่งจะเป็นปัจจัยที่เอื้อให้บุคคลเหล่านี้โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ มีความพร้อมที่จะเป็นผู้นำในการปฏิรูปประเทศในเวลาต่อมา เห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงแสดงความรู้สึกสนพระทัยในเรื่องคุณค่าของมนุษยชาติต่อนางแอนนา เลียวโนเวนส์ และเมื่อประธานาธิบดี อับราฮัม ลิงคอล์น (Abraham Lincoln) ถูกลอบสังหารเนื่องจากท่านเป็นผู้ดำเนินการเลิกทาส นางแอนนา เลียวโนเวนส์ได้เล่าถึงแนวคิดของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎว่า

... แม้ว่ายังทรงพระเยาว์พระชันษาก็ตามพอพระองค์ทรงทราบว่า ประธานาธิบดีลิงคอล์น แห่งสหรัฐอเมริกาถูกลอบสังหารถึงแก่ อสังกรรม ทรงตรัสว่า ถ้าหากพระองค์มีโอกาสได้ปกครองประเทศสยามแล้ว พระองค์จะทรงปลดปล่อยทาสทั้งหมดให้เป็นอิสระ ชาติไทยจะต้องเป็นไทสมชื่อนามแห่งชาติ...²

จากบันทึกของนางแอนนาแสดงให้เห็นว่าการสอนภาษาอังกฤษ นั้นนอกจากผู้เรียนจะได้รับความรู้ด้านภาษาแล้ว ยังเป็นการปรับเปลี่ยนแนวคิด และขยายความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์ทางการเมืองมากขึ้นด้วย ดังนั้นเมื่อเหล่ามิชชันนารีอเมริกันสามารถเผยแผ่ ศาสนาได้อย่างเสรี รวมทั้งมีการคบค้าสมาคมกับชนชั้นปกครองไทยอย่างสนิทสนม ซึ่งกลุ่มชนชั้นนำไทยที่คบค้าสมาคมกับมิชชันนารีล้วนต้องการความรู้ เพื่อนำมาใช้ในการสร้างชาติให้เจริญทัดเทียมกับชาติตะวันตกอยู่แล้ว ดังนั้นการแพร่หลายของความคิดทางการเมืองของเหล่ามิชชันนารีจึงถูกชนชั้นนำไทยรับเข้ามาอย่างรวดเร็ว

จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น การเข้ามาของมิชชันนารีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการรับวิทยาการตะวันตกแขนงต่างๆ ของชนชั้นนำไทย ทำให้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองของไทย เกิดการแบ่งแยกกันเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่ยัง

¹ George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. p. 62.

² Anna H. Leonowens. (1952). *Siam Harem Life*. p. 219.

นิยมจีนซึ่งค่อนข้างระมัดระวังในการติดต่อกับชาติตะวันตก และกลุ่มหัวก้าวหน้า ที่นิยมวิชาการ แบบตะวันตกซึ่งแสดงแนวโน้มในการรับวิทยาการตะวันตกอย่างชัดเจน

กลุ่มแรก อาจจะเรียกได้ว่าเป็น “กลุ่มอนุรักษนิยม” โดยมีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นผู้นำ รวมทั้งข้าราชการชั้นสูงที่คุ้นเคยกับการติดต่อกับชาวยุโรปและมีความเชื่อมั่นว่าจีนเป็นชาติมหาอำนาจในแถบนี้ ใ้ว่ากลุ่มอนุรักษนิยมจะไม่รับวิทยาการตะวันตกเลย การรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มนี้เป็นไปด้วยท่าทีระแวงระวังอันมีสาเหตุมาจากความหวั่นวิตกว่าวัฒนธรรมตะวันตกจะเข้ามาทำลายวัฒนธรรมไทยให้เสื่อมทรามลง

ฝ่ายอนุรักษนิยมนี้มีความพะวักพะวงอยู่ระหว่างการที่ตระหนักแ ล้วว่าเทคโนโลยีของตะวันตกนั้นมีประสิทธิภาพสูงกว่าของไทย แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงมีความหวงแหนเสียดายวิทยาการและเทคโนโลยีแบบเดิมของไทยอยู่ แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯจะทรงอยู่ฝ่ายอนุรักษนิยม แต่พระองค์ก็ได้มีนโยบายต่อต้านอย่างรุนแรง พระองค์มิได้ทรงขัดขวางการที่มีเจ้านายและขุนนางส่วนหนึ่งจะแสดงความนิยมชมชอบเทคโนโลยีของตะวันตกอย่างเปิดเผย ขณะเดียวกันกลุ่มนี้ก็ได้ยอมรับเทคโนโลยีสมัยใหม่บางส่วน เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับวิธีการปลูกฝิ่นของพวกมิชชันนารีมาใช้ในราชสำนัก โปรดให้หมอบรัดเลย์เขียนตำราการปลูกฝิ่นถวาย ทรงว่าจ้างกับตันเรือฝรั่งชื่อ นายคูปอง ให้ทำหน้าที่เดินเรือสำเภาลวงชื่อ เรือไลออน ซึ่งต่อแบบตะวันตก¹ ส่วนการพิมพ์นั้นทรงใช้ประโยชน์จากการพิมพ์ของมิชชันนารีเพียงครั้งเดียวคือ การพิมพ์ใบประกาศห้ามสูบบุหรี่ ใน พ.ศ. 2382

ปฏิกริยาของกลุ่มอนุรักษนิยมนี้เต็มไปด้วยความวิตกว่าเทคโนโลยีของไทยจะถูกกลืนจนสูญหายไปเป็นที่สุด ซึ่งมีผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯทรงรับเทคโนโลยีตะวันตกในขอบเขตจำกัด และทรงพยายามสนับสนุนให้ภูมิปัญญาชาวบ้านของไทยคงมีบทบาทต่อไป พระราชกรณียกิจที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะสืบทอดภูมิปัญญาแบบไทยได้ชัดเจนที่สุดคือ การบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) และให้มีกิจการวิทยาการด้านต่าง ๆ ของไทยไว้เป็นหลักฐานทางวัฒนธรรมภูมิปัญญา ซึ่งปรากฏอยู่ตามเสาศิลา ระเบียง แผ่นศิลา รูปปั้นต่าง ๆ ของวัดโพธิ์

ส่วนกลุ่มที่สองเป็นกลุ่มที่เรียกว่า “กลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” มีแนวคิดนิยมตะวันตกโดยมีผู้นำที่สำคัญคือ สมเด็จเจ้าฟ้าอมงกุฎ การรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มหัวก้าวหน้านี้ เป็นการรับอย่างมีวิสัยทัศน์ที่ยาวไกล โดยสมเด็จเจ้าฟ้าอมงกุฎนั้นทรงระลึกว่าจะทรงได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว² การศึกษาวิชาการแบบไทยจนแตกฉานในระหว่างที่ทรงผนวช ผนวกกับการเข้ามาของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่นำวิทยาการตะวันตกสมัยใหม่เข้ามา ทำให้ทรงแสวงหาความรู้สมัยใหม่ และศึกษาภาษาอังกฤษจากมิชชันนารีได้โดยตรง

¹ วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 38.

² ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). *การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411*. หน้า 355.

สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยบวกที่เปิดโอกาสให้พระองค์เตรียมความพร้อมด้านต่างๆ เพื่อเป็นพระมหากษัตริย์สมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี

ส่วนหนึ่งของการรับอารยธรรมตะวันตกของกลุ่มหัวก้าวหน้าคือ ความพยายามในการสร้างฐานอำนาจของตนเองโดยใช้วิทยาการตะวันตกเป็นพื้นฐานเช่น เจ้าฟ้าจุฑามณี ทรงสนพระทัยวิทยาการด้านการทหาร เครื่องจักรกลการต่อเรือ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญยิ่งในระบอบที่คนไทยบางส่วนเริ่มเกิดความหวาดกลัวอำนาจของอังกฤษ ซึ่งเป็นชาติที่ชนะพม่าและจีนได้ ขุนนางที่รับวิทยาการตะวันตกโดยจุดประสงค์เช่นเดียวกันนี้คือ จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งศึกษาด้านการต่อเรือเพื่อเป็นสิ่งเสริมบารมีของตน ในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และแข่งขันกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี¹ ทั้งยังเสริมสร้างบารมีของตระกูลตนเองให้เป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตก

การยอมรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มชนชั้นนำหัวใหม่จากบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ในช่วงนี้เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นว่าการรับวิทยาการตะวันตกมีผลต่อการสร้างความเจริญให้ทัดเทียมกับชาติตะวันตก ดังนั้นแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นผลมาจากการยอมรับอารยธรรมทั้งทางด้านแนวคิดและวิทยาการต่างๆ ดังมีผู้ให้ทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาภาษาอังกฤษของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ กับศาสตราจารย์ แคลเวล ว่า “อนาคตของประเทศสยามขึ้นอยู่กับชั่วโมงเหล่านี้ ซึ่งครุมิชชันนารีผู้ซื่อสัตย์กับศิษย์ผู้ทรนอุทิศหาพยายามและนำชมเชย และสนพระทัยในวิชาการต่างๆ ได้สนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างสนิทสนม”²

จากปัจจัยสำคัญต่างๆ ข้างต้น ประกอบกับการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป ทำให้ประเทศมหาอำนาจตะวันตกต้องแสวงหาดินแดนใหม่ๆ เพื่อเป็นแหล่งวัตถุดิบและเป็นตลาดระบายสินค้า การอพยพของชาวจีนเข้าสู่สยามเป็นจำนวนมากตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และมากขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พอถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คนจีนเหล่านี้ก็อยู่เมืองไทยมาหลายปีจนมีฐานะมั่งคั่ง มั่นคงขึ้น และได้มีการรวมกลุ่มทางการค้ากลายเป็นผู้ประกอบการในกิจการใหญ่ เช่น โรงสีข้าว โรงงานผลิตน้ำตาล โรงงานอุตสาหกรรม³ ทำให้สังคมเริ่มเปลี่ยนแปลงไปมีการแบ่งอาชีพกันทำระหว่างคนไทยที่นิยมรับราชการ และคนจีนที่นิยมค้าขาย มีการติดต่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกัน ส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจ ที่เคยเป็นแบบ

¹พิพาดา ยังเจริญ ; และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2529). *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2325-2394). หน้า 179.

²McFarland; George Bradley 1866-1942. (1999). *Historical sketch of Protestant Missions in Siam 1828-1928*. pp. 20 – 21.

³วอลเตอร์ เอฟ เวลลา . (2514). *แผ่นดินพระนั่งเกล้า*. นิจ ทองโสภณ แปล. หน้า 51. (อ้างอิงจาก สุวิชัย โกศัลยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 : การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตสู่สังคมมวลชนของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 30.)

พึ่งตนเอง กลายเป็นแบบพหุวัฒนธรรม โครงสร้างทางสังคมเริ่มมีชนชั้นกลางเกิดขึ้นและกระทบต่อระบบการเมือง วัฒนธรรม และการบริหาร การจัดการของสยามโดยตรง สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนมีผลต่อความทันสมัยทางการเมืองอันเกิดจาก แนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้นซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

2.4 บทบาทของมิชชันนารีที่มีต่อชนชั้นนำไทย

การเข้ามาปฏิบัติพันธกิจของมิชชันนารีตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นไม่ปรากฏหลักฐานหรือพฤติกรรมอันใดที่จะเป็นเครื่องยืนยันว่าบรรดามิชชันนารีมีวัตถุประสงค์และดำเนินการอื่นที่หวังผลนอกเหนือไปจากผลทางศาสนา วิธีการเผยแผ่ศาสนาไม่เกิดผลเสียหายแต่อย่างใด ตรงกันข้าม บทบาทของมิชชันนารีกลับให้ผลดีทั้งทางตรงและทางอ้อมในด้านต่างๆ อย่างเอนกประการ

มิชชันนารีที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่วิทยาการตะวันตกในสังคมไทยตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะกล่าวถึงคนแรกคือ ดอกเตอร์ วิลเลียม แอล . แบริดลีย์ (Dr. William L. Bradley) หรือหมอบรัดเลย์ เกิดเมื่อวันที่ 18 กรกฎาคม ค.ศ. 1804 (พ.ศ. 2347) ที่เมืองมาร์เซลลัส (Marcellus) ในมลรัฐนิวยอร์ก มีอาชีพเป็นศาสตราจารย์ เกษตรกร ผู้ฝึกพาณิช และเป็นบรรณาธิการวารสารทางเกษตรกรรม¹ หมอบรัดเลย์เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 18 กรกฎาคม ค.ศ. 1835² (พ.ศ. 2396) หมอบรัดเลย์ได้ปฏิบัติงานในเมืองไทยเป็นเวลา 38 ปี และได้ถึงแก่กรรมที่กรุงเทพฯ ในวันที่ 23 มิถุนายน ค.ศ. 1873 (พ.ศ. 2416) ตันรัชกาลที่ 5 รวมอายุได้ 69 ปี³

ตลอดชีวิตการทำงานหมอบรัดเลย์มีจิตใจที่มุ่งมั่นในการประกาศพระกิตติคุณของพระเจ้าเป็นเจ้า และสิ่งสำคัญที่หมอบรัดเลย์กระทำให้เป็นประจำคู่กับการรักษาคนเจ็บป่วยที่คลีนิกคือ การเทศน์และการอธิบายถึงพระเจ้าแท้จริง หรือเมื่อออกไปรักษาผู้ป่วยข้างนอกหรือแม่แต่ในวัด หมอบรัดเลย์ก็จะเทศน์อธิบายข้อความในพระคัมภีร์ เช่น เมื่อครั้งไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ที่วัดราชาธิวาส⁴

หมอบรัดเลย์เป็นผู้ที่มีความเป็นครูสูง อยากสอนให้ผู้อื่นรู้ โดยเฉพาะอยากสอนให้หมอล่วงได้รู้จักการแพทย์สมัยใหม่ เห็นได้จากเมื่อครั้งเจ้าฟ้าน้อย (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้เสด็จมาเยี่ยม และทรงเล่า ่าให้ฟังถึงประเพณีการอยู่ไฟของมารดาหลังคลอด หมอบรัดเลย์ก็เสนอว่าจะสอนให้คนหนุ่มสาวสยามบางคนรู้จักภาษาอังกฤษ และจะสอนวิชาแพทย์ให้

¹ ธนาคารกรุงเทพฯ. (2547). หมอบรัดเลย์ “ผู้เปิดความรู้” สู่สามัญชนสยาม. หน้า 2.

² แหล่งเดิม. หน้า 8.

³ แหล่งเดิม. หน้า 33.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 10.

ในช่วงที่มีการปลูกฝี ก็มีหมอหลวงมาศึกษาวิธีปลูกฝี หมอบรัดเลย์มีความคิดว่าเป็นหน้าที่ที่ควรอุทิศเวลาให้กับการเขียนหนังสือเพื่อสอนหมอชาวสยาม ซึ่งต่อมาหมอบรัดเลย์ก็ได้เขียนบทความอธิบายถึงวิธีการปลูกฝีในภายหลัง

ในการเขียนตำราการปลูกฝีนั้นหมอบรัดเลย์ได้รับพระราชทานเงินรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเงิน 240 บาท ซึ่งหมอบรัดเลย์ได้กล่าวตอบเมื่อไปรับเงินรางวัลพระราชทานต่อเจ้าพระยาพระคลังว่าจะนำเงินนี้ไปใช้จ่ายในการเขียนตำราผดุงครรภ์ เพื่อเป็นความรู้แก่หมอหลวงและหมอชาวบ้านทั่วไป ตำราผดุงครรภ์ของหมอบรัดเลย์สำเร็จใน ค.ศ. 1842 (พ.ศ. 2385) เป็นตำราแพทย์แผนปัจจุบันเล่มแรก ชื่อว่า “ครรภ์รักษา” หนาประมาณ 200 หน้า มีภาพประกอบโดยฝีมือคนไทยประมาณ 50 หน้า เกี่ยวกับอาการของโรคในการคลอดและวิธีแก้ไขรักษา กับพยายามสอนให้คนไทยเลิกธรรมเนียมการอยู่ไฟ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มารดาหลังคลอดเสียชีวิต¹

นอกจากการปลูกฝีแล้วสิ่งที่สร้างชื่อเสียงให้หมอบรัดเลย์คือ การผ่าตัดไม่ว่าจะเป็นการผ่าตัดทั่วไป หรือการผ่าตัดรักษาต้อกระจก (Cataract) ความสามารถทางการแพทย์นี้เองที่ชักนำให้หมอบรัดเลย์ได้มีโอกาสถวายการรักษาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าหมอบรัดเลย์เป็นพระสหาย ทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับหมอบรัดเลย์ต่างแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เกียรติหมอบรัดเลย์มากขนาดที่ว่าหากปีใดวันพระราชสมภพตรงกับวันอาทิตย์ก็จะทรงเลื่อนงานฉลองไปเป็นวันถัดไปเพื่อให้มิชชันนารีมาร่วมงานได้²

นอกจากงานด้านการแพทย์แล้วงานด้านการพิมพ์เป็นผลงานที่สำคัญของหมอบรัดเลย์ การพิมพ์ในยุคแรกของหมอบรัดเลย์มุ่งเน้นเรื่องทางศาสนา โดยได้แปล และพิมพ์หนังสือ ไบเบิลที่เกี่ยวกับศาสนาคริสต์เป็นจำนวนมาก

¹ ธนากรกรุงเทพ. (2547). หมอบรัดเลย์ “ผู้เปิดความรู้” สู่สามัญชนสยาม. หน้า 11.

² แห่ส่งเดิม. หน้า 16.

ต่อมาภายหลังหมอบรัดเลย์ได้เริ่มพิมพ์งานอื่นที่ไม่เกี่ยวกับศาสนา เช่น นิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย หนังสือจินตามณี ภูมิประวัติศาสตร์ของประเทศฝรั่งเศส สามก๊ก และก่อนจะเสียชีวิตใน ค .ศ.1873 (พ.ศ. 2416) ได้ตีพิมพ์พจนานุกรมไทยชื่อ “อักขรภิธานศรับท์” * นอกจากนี้ยังมีเป็นผู้ริเริ่มการพิมพ์หนังสือในรูปแบบจดหมายเหตุ คือบางกอกรีคอร์ดเตอร์ (Bangkok Recorder)¹ และหนังสือพิมพ์ที่มีบทวิจารณ์แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสังคมการเมืองอีกด้วย

นอกจากมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่มีบทบาทในการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังมีบาทหลวงคาทอลิกรูปหนึ่งที่มีความสำคัญไม่แพ้กันคือ พระสังฆราชปาลเลอกัวซ์ หรือ ซ็อง บัปติสต์ ปาลเลอกัว (Jean-Baptiste Pallegoix) สังฆราชปาลเลอกัวซ์ เป็นบาทหลวงอัครวิเทศคอนเซ็ปชัน (Immaculate Conception Church) เข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2373 สังฆราชองค์นี้มีบทบาทในการ สอนภาษาอังกฤษและภาษาละตินให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ทรงคุ้นเคยกับท่านสังฆราช ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ได้ช่วยให้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง ไทย โดยเฉพาะการเจรจาทางการเมืองกับประเทศฝรั่งเศสได้บรรลุตามพระราชประสงค์² จะเห็นได้จากหนังสือจดหมายเหตุฝรั่งเศสโบราณฉบับโรงพิมพ์ครุสมิท ได้กล่าวไว้ว่า

ข้าพเจ้าสังฆราชฝรั่งเศสชื่อ ยางปาลเลอกัว บิฉอบ ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา ณ ประเทศบางกอกสยามในครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯอยู่ตลอดมาจนถึงแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 4 กรุงเทพฯ ในครั้งนั้นท่านมี พระราชโองการโปรดเกล้าให้ข้าพเจ้าออกไปเป็นล่ามตามทูตานุทูตสยามซึ่งเจริญพระราชสาสน์ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ณ กรุงปารีส ครั้งนั้นข้าพเจ้ารวบรวมจดหมายเหตุโบราณในประเทศยุโรปหลายชาติรวบรวมมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...³

นอกจากความสามารถด้านภาษาแล้ว สังฆราชปาลเลอกัวซ์ยังมีความรู้ทางด้าน ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะ ฟิสิกส์ เคมีและดาราศาสตร์ มีความรู้ความชำนาญ

* เขียนตามต้นฉบับของหมอบรัดเลย์

¹ บางกอกรีคอร์ดเตอร์ ออกวางจำหน่ายฉบับปฐมฤกษ์ ในวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 "บางกอกรีคอร์ดเตอร์" (Bangkok Recorder) หรือ "หนังสือจดหมายเหตุ" เป็นหนังสือพิมพ์ฉบับแรกของไทย จัดพิมพ์โดยหมอบรัดเลย์ (Dr. Dan Beach Bradley, M.D.) มิชชันนารีอเมริกัน โดยใช้ตัวพิมพ์ที่เรียกว่า "บริดเลย์เฮลียม" จัดพิมพ์ทั้งภาษาไทยและอังกฤษ ในระยะแรกเริ่มออกฉบับรายเดือน ต่อมาเปลี่ยนเป็นรายบิษัหรือรายครึ่งเดือน แต่ออกได้เพียงสองปีก็ต้องเลิกกิจการ หนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์ดเตอร์ได้นำเอาวิธีการรายงานข่าวและการเขียนบทความแบบวิพากษ์วิจารณ์ ซึ่งเป็นของใหม่ในสมัยนั้นเข้ามาด้วย

² จจร สุขพาณิช. (2500). พระเกียรติประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 99

³ สมบัติ พลายน้อย. (2516). ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 53.

ทางด้านวิชาการถ่ายรูปและชุบโลหะ บุตรหลานข้าราชการบางคนได้เรียนรู้อีกหลายอย่างกับท่าน¹ ท่านได้สร้างตึกทำเป็นโรงพิมพ์ภายในวัดคอนเซ็ปซ์ ญู จัดพิมพ์หนังสือสวด ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงจะได้รับความรู้เกี่ยวกับวิชาการสมัยใหม่แขนงต่างๆ จากสังฆราชบาลเลอแก้วด้วย เพราะความรู้ด้านภาษาสามารถใช้เป็นแนวทาง ในการศึกษาวิทยาการด้านอื่นๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติต่อไป

มิชชันนารีอีกท่านหนึ่งที่มีบทบาทในการเผยแพร่ความรู้ให้แก่ชนชั้นนำไทย คือ ศาสนาจารย์เจสซี คาสเวล (Reverend Jesse Caswell) แคสเวลได้เป็นครูสอนภาษาอังกฤษถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเป็นเวลา 18 เดือน ตั้งแต่เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศ ในการถวายการสอนภาษาอังกฤษแคสเวลไม่ขอรับค่าตอบแทนแต่ได้ขออนุญาตใช้ห้องห้องหนึ่งในวัดเพื่อเผยแพร่ศาสนา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงอนุญาต แคสเวลได้บันทึกเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า “...มิถุนายน 14 (1845) ฉันได้รับพระราชหัตถเลขามาจากเจ้าฟ้าใหญ่ทรงพระราชทานห้องในเขตวัดให้ฉันสอนศาสนา และแจกหนังสือโดยมีเงื่อนไข ฉันต้องถวายภาษาอังกฤษแก่พระองค์ท่านเป็นการตอบแทน...”²

ผลจากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงอนุญาตให้หม่อมแคสเวลใช้ห้องในวัดบวรนิเวศสำหรับสอนศาสนาทำให้บรรดามิชชันนารีชาวซึ่งในน้ำพระทัยเป็นอยู่ วยิ่ง ทำให้เกิดผลดีต่อการเผยแพร่วิทยาการตะวันตก กล่าวคือ เหล่ามิชชันนารีอเมริกันต่างก็เต็มใจในการถ่ายทอดวิทยาการสมัยใหม่อย่างเต็มความสามารถโดยเฉพาะหม่อมแคสเวล เห็นได้จากบันทึกส่วนตัวของเขาที่ลงวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2388 (ค.ศ.1845) เกี่ยวกับการสอนภาษาอังกฤษในครั้งนั้นว่า “วันนี้เริ่มต้นสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้าฟ้าที่วัด ข้าพเจ้าสอนตั้งแต่ 9.00 น.-10.00 น. ในชั้นเรียนมี 15 คน 1 ใน 3 เป็นพระสงฆ์ ที่เหลือเป็นชาวบ้านธรรมดา ข้าพเจ้าต้องสอนในวันจันทร์ อังคาร พุธ ศุกร์ และวันศุกร์”³

นอกจากนี้ศาสนาจารย์แคสเวลยังได้แต่งตำราเรียนภาษาอังกฤษสำหรับคนไทยคือ “บทเรียนเบื้องต้น” (Elementary Lessons) นับว่าเป็นตำราเรียนภาษาอังกฤษรุ่นแรกที่มีอยู่

หม่อมเฮาส์ (Dr. Samuel Reynolds House) ก็เป็นอีก ผู้หนึ่งที่ได้ถวายการสอนแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ หม่อมเฮาส์ได้กล่าวถึงความสนพระทัยในวิทยาการตะวันตกของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไว้ว่า

¹ วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. (2552). พระสังฆราชบาลเลอแก้ว. (Online).

² ขจร สุขพานิช. (2500). พระเกียรติประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 80. และสามารถอ่านเพิ่มเติมได้ใน เฟลตัส, ยอร์ช ฮอลล์. (2504). หม่อมเฮาส์ในรัชกาลที่ 4. พระนคร : กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย. หน้า 21 – 23.

³ George Haws Feltus (1931). *Private Journal of Rev. Jesse Caswell. Missionary in Siam 1839 – 1948.* (New York). p. 1. (อ้างอิงจาก สุพรรณิ กาญจนฐิติ. (2507). *บทบาทมิชชันนารีในประเทศไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.* หน้า 96.)

ในห้องที่ประทับของพระองค์ จะเห็นว่ามิกมีร์ไบเบิ้ล ของสมาคม เอ .บี.พจนานุกรมฉบับเว็บสเตอร์ วางเรียงกันอยู่บนหิ้งราชเลขานุการส่วนพระองค์ นอกจากนี้ยังมีตารางเกี่ยวกับเรือและการเดินเรือ บนโต๊ะมีแผนภาพสรีรยศาสตร์ จันทรคราสที่กำลังจะมาถึงพร้อมกับทรงคำนวณด้วยดินสอไว้ และมีสำเนาแผนภูมิที่พิมพ์แล้วของหมอจันตะเลย์...¹

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยวิชาการสมัยใหม่ ด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ตลอดจนประวัติศาสตร์ของประเทศต่างๆ ของตะวันตก ในปลาย พ.ศ.2378 ทรงสามารถตั้งคำถามกับมิชชันนารีเกี่ยวกับความยาวที่แตกต่างกันของกลางวันและกลางคืน ซึ่งมีสาเหตุมาจากระยะที่โลกอยู่ใกล้ดวงอาทิตย์ที่สุดในช่วงวันที่ 3 – 4 มกราคม และระยะที่อยู่ห่างจากดวงอาทิตย์มากที่สุดในช่วงวันที่ 3- 4 กรกฎาคม และจากการที่แกนของโลกเอียง ทรงต้องการทราบว่าส่วนไหนของโลกที่ไม่ได้เห็นแสงอาทิตย์เลยตลอดเวลา 6 เดือน ทรงมีความรู้ดีและยอมรับวิชาดาราศาสตร์แผนใหม่ของชาวตะวันตก²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องหมอเฮาส์ และหมอบรัดเลย์เป็นพิเศษ แต่การยกย่องนี้มีใช้การยกย่องทั่วไป แต่เป็นการยกย่องส่วนพระองค์ เห็นได้จากเรื่องที่หมอเฮาส์ได้บันทึกไว้ว่า “วันนี้ได้รับเกียรติเป็นส่วนพระองค์ครั้งแรกโดยให้ข้าพเจ้าเข้าเฝ้า นายพูนได้มาแจ้งว่าพระองค์ทรงสั่งเขามาหลายวันแล้วให้นำเอาตัวข้าพเจ้าไปสนทนาภาษาอังกฤษ เพราะว่าในหลวงทรงลืมาภาษาอังกฤษบ้างแล้ว”³

นอกจากนี้ในหนังสือเรื่อง หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4 ซึ่งเขียนโดย ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส ยังได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับหมอเฮาส์ไว้อย่างน่าสนใจว่า

ในหลวงโปรดให้ให้นำมาตามนายเฮาส์บ่อยๆ เพื่อแปลเรื่องที่สนใจในทางการเมือง หรือวิทยาศาสตร์ จากนิตยสารภาษาอังกฤษ หรือไม่ก็ขอให้รายงานข่าวที่ ดร .เฮาส์ได้รับจากต่างประเทศบ้างก่อนที่จะทรงจ้างมิสซิสแอนนา เลียวโนเวนส์มาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษซึ่งเคยทำหน้าที่เลขานุการณี บางคราวเมื่อกษัตริย์ทรงได้รับจดหมายจากประมุขของต่างประเทศ พระองค์ทรงขอให้ ดร .เฮาส์ช่วยเขียนข้อความในจดหมายให้ชัดเจน เพื่อทรงสามารถอ่านได้ และบางทีก็เรียก ดร .เฮาส์มาเขียนจดหมายภาษาอังกฤษ เพื่อทรงมีไปยังประมุขของต่างประเทศ เช่น ควินวิดตอเรีย แล ะประธานาธิบดีแห่งประเทศสหรัฐ⁴

¹ George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam* . p. 48.

² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 32.

³ ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส. (2504). *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4*. หน้า 70 – 71.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 71.

นอกจากมิชชันนารีที่ได้ยกตัวอย่างมาข้างต้นซึ่งได้ถวายเป็นการสอนภาษาอังกฤษแก่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้วในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ยังโปรดฯ ให้มิชชันนารีสตรี เข้าไปทำหน้าที่แก่พระราชธิดาและสตรีในวังหลวง ดังมีรายชื่อที่ได้กล่าวมาแล้ว

ถึงแม้ว่ากลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้าจะได้รับการเผยแพร่วิทยาการตะวันตกที่มาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาและความจำเป็นในการรับอารยธรรมตะวันตกเพื่อรับมือกับลัทธิจักรวรรดินิยม แต่ในแง่ของความเชื่อทางศาสนานั้นคนกลุ่มนี้ก็เช่นเดียวกับคนไทยทั่วไป คือ ปฏิเสธที่จะรับคำสอนทางคริสต์ศาสนา แต่ ยอมรับการเรียนรู้ วิทยาการตะวันตกที่มิชชันนารีนำมาเผยแพร่ โดยหาทางเรียนรู้ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และพยายามนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์กับตนเองและสังคม ขณะเดียวกันก็พัฒนาระบบการคิดของตนให้เป็นเหตุเป็นผลในเชิงวิทยาศาสตร์มากขึ้น

เหตุที่สมาชิกของกลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้าสามารถรับวิทยาการตะวันตกได้อย่างรวดเร็ว เป็นเพราะสมาชิกในกลุ่มนี้เป็นบุคคลที่ล้วนมีชาติกำเนิดสูง ประกอบกับบุคคลเหล่านี้มีทัศนคติที่เห็นคุณค่าการศึกษา มีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล และมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้วิทยาการใหม่ๆ¹ ลักษณะเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเหล่านี้ไม่รังเกียจที่จะคบค้ากับมิชชันนารีและรับเอาวิทยาการตะวันตกในบางสาขาที่ตรงกับความสนใจของตน ดังที่หมอเฮาส์ ได้กล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “พระองค์เป็นผู้ที่มีความคิดก้าวหน้ากว่าคนในยุคสมัยเดียวกันกับพระองค์ ทรงสนพระทัยในการต่างประเทศ ทรงผูกสัมพันธ์ไมตรีกับชาวต่างประเทศ โดยเฉพาะพวกมิชชันนารี”²

จากปัจจัยภายนอกที่ได้กล่าวมาแล้วจะเห็นว่า การเข้ามาของปัจจัยภายนอกทั้งในแง่ของ ศาสตร์สมัยใหม่ แนวคิด รวมทั้งวิทยาการสมัยใหม่ ล้วนเป็นการเข้ามาในลักษณะที่สังคมไทย ยอมรับได้ ไม่ก่อให้เกิดการต่อต้านที่รุนแรง คนไทยหัวก้าวหน้าที่ยอมรับสิ่งใหม่เหล่านี้ล้วนเป็นชนชั้นนำที่มีบทบาทในสังคม การเมือง ทำให้การปะทะกันระหว่าง “ของเก่า” กับ “ของใหม่” ในสังคมไทยเกิดขึ้นเพียงเล็กน้อยและเป็นการปะทะสังสรรค์ทางแนวคิดที่ไม่ก่อให้เกิดความแตกแยกในสังคมแต่อย่างใด

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับอิทธิพลจากทั้งปัจจัย ภายใน และภายนอกดังได้กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าแต่ละปัจจัยล้วนมีส่วนสัมพันธ์ และส่งผลต่อการริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ซึ่งความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำรินี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่างๆ จะได้กล่าวในบทต่อไป

¹ พิพาตา ยังเจริญ ; และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2529). *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2325 – 2394). หน้า 155.

² บอร์จ ฮอลล์ เฟลตัส. *ดร.เรโนลด์ เฮาส์ หมอฝรั่งสามรัชกาล*. หน้า 21. (อ้างอิงจาก พิพาตา ยังเจริญ; และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2529). *เล่มเดิม*. หน้า 155 – 156.)

บทที่ 4

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับรู้ความเป็นไปใน สังคมโลก ทำให้พระองค์ทรงได้รับแนวคิดในเรื่องของความทันสมัยมาจากประเทศต้นแบบคือ ประเทศอังกฤษ และ ฝรั่งเศส ซึ่งเป็นแบบอย่างของ ความทันสมัยของประเทศต่างๆ ต่อมา ซึ่งการปฏิวัติในอังกฤษและ ฝรั่งเศสทำให้มีการเปลี่ยนแปลงในมติดการเมืองกล่าวคือ มีระเบียบ กฎเกณฑ์เพื่อสร้างสังคมให้เป็นระบบมากขึ้น มีการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองจากผู้นำแบบเก่าไปสู่ผู้นำทันสมัย การปฏิวัติในประเทศฝรั่งเศสมีผลต่ออุดมการณ์ทางการเมือง และสถาบันทางการเมืองของหลายประเทศในยุโรป ผู้นำของประเทศฝรั่งเศสเป็นตัวอย่างผู้นำทันสมัยทั้งในยุโรป เอเชีย และละตินอเมริกา¹

สังคมโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ โลกที่ประเทศจีนตกต่ำและหมดอำนาจ ในขณะที่อังกฤษและฝรั่งเศสได้ก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำของ “ระบบใหม่ของโลก”² ประมุขร่วมสมัยกับพระองค์ที่นับว่าเป็นมหาอำนาจอันดับหนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถวิกตอเรีย ซึ่งครองราชย์ยาวนานตั้งแต่ ค.ศ. 1837 – 1901 (พ.ศ.2380 – 2444) เป็นระยะเวลารวม 64 ปี (ตรงกับรัชกาลที่ 3 – 5 ของไทย)

จากการที่พระนางเจ้าวิกตอเรียทรงครองราชย์ยาวนานทำให้ทรงเป็นที่จดจำอย่างดีในประวัติศาสตร์โลก ประเทศอังกฤษกลายเป็น “จักรวรรดิที่อาทิตย์ไม่เคยตกดิน” และพระนางเจ้าวิกตอเรียก็กลายเป็นสัญลักษณ์ของจักรวรรดินิยมอังกฤษ อิทธิพลและบารมีของพระองค์และราชสำนักอังกฤษกลายเป็นมาตรฐานของสถาบันพระมหากษัตริย์ทั่วโลกที่จะเรียนรู้ ลอกเลียนแบบ ไม่ว่าจะเป็ยุโรป ญี่ปุ่น สยาม ฮาวาย ฯลฯ³

สิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งก็คือ แนวคิดสมัยใหม่ว่าด้วย “Constitutional monarchy” หรือสถาบันพระมหากษัตริย์โดยรัฐธรรมนูญที่อยู่เหนือการเมือง นั้นก็ได้รับการพัฒนาขึ้นในยุคสมัยของพระองค์⁴

¹ ภาณุ ชาญประโคน. (2550). การสร้างความทันสมัยในประเทศไทย : เปรียบเทียบระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม. หน้า 21 – 22.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญญิกา ศรีอุดม. (2548). พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. หน้า 31.

³ แหล่งเดิม. หน้า 32.

⁴ แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงโปรดฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นอัครราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ณ ประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 เป็นการส่งทูตออกไปเจริญสัมพันธไมตรีถึงทวีปยุโรปเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์¹

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่าง ราชสำนักสยาม กับฝรั่งเศส นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งคณะทูตสยามไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศฝรั่งเศส โดยมีพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เป็นราชทูต เจ้าหมื่นไวยวรนาถ เป็นอุปทูต พระณรงค์วิจิตรเป็นตรีทูต อัญเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ 3 ใน พ.ศ. 2404 โดยขบวนเรือของกองทัพฝรั่งเศส²

ในพระราชหัตถเลขาบางตอนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปถึงพระเจ้านโปเลียนที่ 3 เมื่อพ.ศ. 2408 ทำให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีถึงความเจริญของชาติตะวันตก และประเทศสยามยังคงล้าหลังอยู่มาก ดังนี้

...กรุงสยามมีความโหม่นสเพื่อจะรับสารภาพว่าเพราะแต่ก่อนมามีความรู้น้อยนัก ด้วยไม่ ด้ไปเที่ยวไปเห็นไปฟังการงานในบ้านอื่นเมืองไกลเท่าไรนัก ... คิดแต่หลังมาไม่ถึงสิบปีฟังได้พบกับชาวยุโรปซึ่งมีขนบธรรมเนียมบ้านเมืองเรียบร้อยดีและเป็นไปด้วยเหตุผล ความรู้ของผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยามจึงค่อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อนสักน้อย...³

นอกจากประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสแล้ว สหรัฐอเมริกาเป็นประเทศหนึ่งที่มีบทบาทอย่างมากในการถ่ายทอดรูปแบบความทันสมัย เพราะมิชชันนารีโปรเตสแตนต์อเมริกันได้เข้ามาปฏิบัติศาสนกิจในประเทศสยามเป็นจำนวนมาก มิชชันนารีเหล่านี้มีหลายท่านที่ได้มีความสัมพันธ์อันดีกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (โปรดดูบทบาทของมิชชันนารีอเมริกันในบทที่ 2)

¹โปรดดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชสาส์น จารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏพระราชทานมอบ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง อัครราชทูตอังกฤษเชิญไปถวายสมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2398 ,พระราชสาส์นกำกับพระสุพรรณบัฏซึ่งเซอยอน โบวริง อัครราชทูตอังกฤษ เชิญไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียฯ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2398, ประกาศตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นราชทูตไปลอนดอน ปีมะเส็ง พ.ศ. 2400, พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียมหาราชินีขอพระราชทานไปลอนดอน พระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูตเชิญไป. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 255 – 257, 260 – 263.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชสาส์น ถึงพระเจ้านโปเลียนที่ 3 พระราชทานไปประเทศฝรั่งเศส เมื่อปีระกา พ.ศ. 2404 พระยาศรีพิพัฒนราชทูตเชิญไป. เล่มเดิม. หน้า 356 – 358.

³พระราชสาส์น ถึงพระเจ้านโปเลียนที่ 3 พระราชทานไปประเทศฝรั่งเศส เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2408. แหล่งเดิม. หน้า 388 – 389.

ช่วงระยะเวลาที่ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ สหรัฐอเมริกามีประธานาธิบดี 3 คน คือ แฟรงกลิน เพียร์ซ (Franklin Pierce ค.ศ.1852– 1856) เจมส์ บุคเนน James Buchanan ค.ศ.1856 – 1860) และอับราฮัม ลิงคอล์น (Abraham Lincoln ค.ศ. 1860 - 1868) ในช่วงเวลานี้มีพ่อค้าอเมริกันออกมาค้าขายในโลกตะวันออก มากขึ้น เช่น นายทาวน์เซนด์ แฮร์ริส (Townsend Harris) ต่อมาได้เป็นกงสุลสหรัฐอเมริกาประจำญี่ปุ่น ได้เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับสยาม ใน พ.ศ. 2399 แฮร์ริสได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และกราบทูลว่า สหรัฐอเมริกาไม่มีอาณานิคมในตะวันออกและไม่ต้องการจะมี (แต่ไม่นานหลังจากนี้สหรัฐอเมริกาก็ยึดครองฟิลิปปินส์ต่อจากสเปน) สิ่งที่สหรัฐอเมริกาปรารถนาคือ ความสัมพันธ์ทางการค้า และการทูตอันดีต่อกันเท่านั้น อย่างไรก็ตามในที่สุด ทั้งสองฝ่ายได้ตกลงทำสนธิสัญญาในพ .ศ. 2399 โดยมีสาระสำคัญเช่นเดียวกับสนธิสัญญาเบาว์ริง คือสยามต้องเลิกการผูกขาดทุกประเภท ให้มีอำนาจศาลกงสุล หรือสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แฮร์ริสตั้งกงสุลอเมริกันคนแรกคือ หมออสตีเฟน แมตตูน มิซซันนารีอเมริกันในสยาม¹

ในระยะเวลา 10 ปีหลังสนธิสัญญาฉบับนี้มีการแลกเปลี่ยนจดหมายและบรรณาการระหว่างทั้งสองประเทศ ชาวอเมริกันโดยเฉพาะมิซซันนารีอเมริกันเข้ามาพำนักดำเนินงานเผยแผ่ศาสนามากกว่าฝรั่งเศสใดๆ ประธานาธิบดีเพียร์ซ และบุคเนนได้มีสาส์นมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯหลายครั้ง พร้อมทั้งยังได้ถวายเครื่องบรรณาการมาด้วย²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชสาส์นไปถึงประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาหลายครั้งเช่นกัน เช่น ครั้งแรกถึงประธานาธิบดีเพียร์ซ ลงวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2399 ฉบับต่อมา ใน พ.ศ. 2402 ถึงประธานาธิบดีเจมส์ บุคเนน ทรงขบใจที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกาส่งหนังสือมาถวาย 2 หีบ ต่อมาใน พ.ศ. 2403 ทรงมีพระราชสาส์นไปอีก ทรงขบใจสำหรับหนังสือที่ส่งมาให้ พร้อมทั้งพระราชทานดาบเหล็กฝักเงินถมกะไหล่ทองพร้อมเครื่องประดับทองคำหนึ่งด้าม รวมทั้งพระบรมฉายาลักษณ์ ในปีนั้นทรงมีพระราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งว่า จะพระราชทานช้างไปเป็นของกำนัล เพราะเห็นว่าในทวีปอเมริกานั้นยังไม่มีช้าง มีแต่อูฐ ถ้าได้เลี้ยงให้ติดนานไปช้างจะสืบพันธุ์เป็นโขลงใหญ่ได้เหมือนในทวีปเอเชีย³ กว่าพระราชสาส์นนี้จะไปถึงก็เป็นสมัยป ระธานาธิบดีลิงคอล์น ซึ่งได้ตอบมาว่าภูมิอากาศและสภาพแวดล้อมในอเมริกาไม่อำนวย ในการเลี้ยงช้าง “อหนึ่งการ

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญจิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*. หน้า 34 – 36.

² แหล่งเดิม. หน้า 36.

³ โปรดอ่านรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีมะโรง พ.ศ.2399, พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีมะแม พ.ศ. 2402, พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีวอก พ.ศ. 2403. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 392 – 401.

ใช้ช่างเป็นพาหนะในการขนส่งก็ไม่จำเป็น เพราะว่าเครื่องจักรไอน้ำ...เป็นเครื่องมือในการขนส่งที่มีประสิทธิภาพและดีที่สุดของเราสำหรับการค้าภายในประเทศ”¹

จากความสัมพันธ์อันดีระหว่างสยามกับสหรัฐอเมริกาทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงโลกตะวันตกที่ทันสมัยเต็มไปด้วยเครื่องมือ เครื่องจักรต่างๆ ที่มีคุณภาพรวมทั้งพัฒนาการทางด้านสิทธิเสรีภาพของพลเมือง ซึ่งเป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงความสำคัญในระบบการเมืองแบบใหม่ในการนำพาความเจริญมาสู่บ้านเมือง² แต่พระองค์ไม่สามารถนำมาใช้ในระบบการเมืองไทยได้ เพราะทรงตระหนักเสมอว่า “...คนสยามก็ปรกติจารีตความสำเนียงตัวกึ่งร้ายกึ่งโจดเขลา ความรู้่น้อยโดยมากในพระราชอาณาจักรนี้...”³

สหรัฐอเมริกา นั้นนับว่าเป็นประเทศที่ผ่านการ ก้าวสู่ความทันสมัย โดยการเลียนแบบประเทศที่เคยเป็นเจ้าอาณานิคมของตน แต่ประเทศสยามนั้นไม่เคยเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก ดังนั้นการริเริ่มปรับเปลี่ยนตนเองเพื่อเข้าสู่การเมือง และสังคมแบบทันสมัยจึงมีความแตกต่างประเทศอื่นๆ ซึ่งถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเข้าสู่ความทันสมัยด้วยศักยภาพในตนเอง ทั้งโดยวิธีการทางการทูต การศึกษาจากผู้ที่มาจากชาติตะวันตก หรือการรับรู้ผ่านหนังสือสิ่งพิมพ์ต่างๆ เป็นต้น

จากรูปแบบการริเริ่มความทันสมัยที่ มีต้นแบบจาก ประเทศ ตะวันตก ทำให้ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเสมือนการก้าวออกจากการเมืองแบบจารีต เข้าสู่การเมืองแบบใหม่ หรืออาจจะเรียกว่าเป็นการ “เปลี่ยนผ่าน” แห่งยุคสมัยที่จะนำพาประเทศไทยให้ทันสมัยในทุกๆ ด้านในเวลาต่อมา

การวิเคราะห์ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสามารถวิเคราะห์ได้ใน 3 ด้านดังนี้

1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority)
2. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างระบบการเมือง (Differentiation and Specialization)
3. การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation)

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญฉิกา ศรีอุดม. (2548). พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. หน้า 36 - 37.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีวอก พ.ศ. 2403. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 400 – 401.

³ พระราชสาส์น กำกับสุพรรณบัฏซึ่งมองซิเออมองตังงีราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปถวายพระเจ้านโปเลียนที่ 3 เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2399. แหหลังเดิม. หน้า 354.

1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority)

ความมีเหตุผลของอำนาจตามความหมายของการเมืองแบบทันสมัยคือ ความเป็นเหตุเป็นผลของที่มาแห่งอำนาจและการใช้อำนาจ กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนหรือแทนที่ลักษณะอำนาจดั้งเดิมที่กระจุกกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ของสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยผูกพันอยู่กับผู้นำเผ่าพันธุ์ ผู้นำวงศ์ตระกูล ราชวงศ์แห่งแคว้น และผู้นำทางศาสนา มาเป็นอำนาจสูงสุดอยู่เพียงแห่งเดียว และมั่นคงถาวรคือ รัฐบาลกลางของสังคมนั้น หมายถึงในรัฐหนึ่งจะต้องมีอำนาจสูงสุดอยู่อำนาจเดียวอยู่ที่รัฐ และนอกจากนี้การใช้อำนาจจะต้องเป็นไปโดยมีกฎเกณฑ์เหตุผลที่แน่นอน มิใช่เป็นการใช้อำนาจเพราะความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อทางไสยศาสตร์ หรือแบบแผนประเพณีที่เคยปฏิบัติมา

จากความหมายข้างต้นสามารถศึกษา ความมีเหตุผลในอำนาจตามความหมายของการเมืองแบบทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ 3 ประเด็นดังนี้

- 1.1 ความเป็นเหตุเป็นผลของที่มาแห่งอำนาจ
- 1.2 การรวมอำนาจสูงสุดไว้ที่ศูนย์อำนาจเดียว
- 1.3 การใช้อำนาจอย่างมีเหตุผล

1.1 ความเป็นเหตุเป็นผลของที่มาแห่งอำนาจ

ผลของการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ.2398 ทำให้ประเทศสยามต้องเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลกไม่ว่าจะเป็นด้านการค้าและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของสยามกับประชาคมโลก ผลของสนธิสัญญาเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดพลวัตของกระบวนการทางการเมือง แบบใหม่ที่ก่อตัวขึ้นตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 ให้ดำเนินไปอย่างรวดเร็วขึ้น

จากทั้งปัจจัยภายในและภายนอกตั้งได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำไทยเปลี่ยนแปลงแนวคิดเกี่ยวกับที่มาแห่งอำนาจของพระมหากษัตริย์ และ อำนาจอรัฐ การเปลี่ยนแปลงโลกทรรศน์นี้ ปรากฏเป็นรูปธรรม อย่างชัดเจนเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ ราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงริเริ่มเปลี่ยนแปลงโลกทรรศน์ของราษฎรไม่ให้ยึดติดกับความเชื่อที่มั่งงาย และหันมาสนใจศึกษาวิทยาการตะวันตกหรือให้ปรับเปลี่ยนวิธีคิดให้เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น โดยพระองค์ทรงพยายามเปลี่ยนแปลงคติความเชื่อเกี่ยวกับที่มาซึ่งอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ โดยทรงสร้างภาพพจน์ของพระมหากษัตริย์ให้เป็นมนุษย์มากขึ้น ทรงปลดปล่อยความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์โดยแสดงออกผ่านประกาศต่างๆ เช่น ทรงโปรดฯให้ลดข้อห้ามต่างๆ เพื่อให้ราษฎรสามารถใกล้ชิดพระองค์ได้มากขึ้น เช่น ทรงโปรดฯให้มี “ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนแลอนุญาติให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน ”¹ ทรงลดฐานะพระมหากษัตริย์ที่ห่างเหินจากราษฎร ขณะเดียวกัน ทรงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครอง ให้มีลักษณะ ที่เป็นมนุษย์

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์, (2547). ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนแลอนุญาติให้ราษฎรเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 134 -136.

เหมือนกัน สร้างความรู้สึกแก่ราษฎรว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่พึ่งพิงของราษฎรทั้งหลาย ดังปรากฏในประกาศดาวหางปีระกา ตรีศก ตอนหนึ่งดังนี้ “...พระเจ้าแผ่นดินคนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนถ้อยความประการใดก็ยอมมาร้องให้ช่วย ดังหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุแล้วก็มาร้องหาบิดามารดา เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินชื่อว่าคนทั้งปวงยกย่องให้เป็นบิดามารดาของตัวแล้ว ก็มีความกรุณาแก่คนทั้งปวง...”¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรง โปรดฯ ให้ มี ประกาศให้ราษฎรทั้งในกรุงเทพฯและหัวเมืองที่มีอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไปและราษฎรที่ทรงเคยรู้จักมาก่อนเข้าเฝ้ารับเสด็จ เพื่อพระราชทานเงินแก่ราษฎรเหล่านั้นคนละ 1 บาททุกคน² อีกทั้งทรงริเริ่มการเสด็จพระราชดำเนินและประทับทอดพระเนตรในพระราชพิธีตรียัมปวายอีกด้วย³

ในการปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องที่มาแห่งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงย้ายอยู่ สมอว่าพระองค์ได้เสวยราชสมบัติโดยการยินยอมพร้อมใจกันถวายราชสมบัติ “...พอพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านทรงพระประชวร ท่านเสนาบดีผู้หลักผู้ใหญ่พร้อมกันเลือกข้าพเจ้า ให้เป็นผู้รักษาแผ่นดินอยู่ครั้งนั้น...”⁴ และจากพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นอมรมนตรี ตอนหนึ่งดังนี้

...ตัวกระหม่อมฉันเข้ามาเป็นพระเจ้าแผ่นดินตามที่ท่านผู้รับสั่งมีชื่อในพินัยกรรมนั้นคือ เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชสุภาวดี ปรีक्षाกับเจ้านายขุนนาง เลือกผู้ที่เนื่องในพระราชวงศ์หนุ่ม ฤาแก่ปานกลางเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปเกิด ก็เพราะท่านทั้งสามนั้นเลือกกระหม่อมฉันเข้ามาจึงได้เป็นเจ้าแผ่นดิน...⁵

และจากพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. 2409 ตอนหนึ่งว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). ประกาศดาวหางปีระกา ตรีศก. *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 289.

² เสถียร ลายลักษณ์; และคณะ. ประกาศให้ผู้ที่ทรงรู้จักมาเฝ้าจะพระราชทานเงิน. *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 3*. หน้า 168. (อ้างอิงจาก พงศ์ริตา เกษมสิน. (2531). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์*. หน้า 96-97.)

³ H.G.Quaritch Wales. (1931). *Siamese State Ceremonies*. London: Bernard Quaritch, Ltd. p. 243. (อ้างอิงจาก พงศ์ริตา เกษมสิน. (2531). *เล่มเดิม*. หน้า 97.)

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิชิตชลธิ์ ปีระกา พ.ศ. 2404. *เล่มเดิม*. หน้า 196.

⁵ พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นอมรมนตรี. *แหล่งเดิม*. หน้า 243.

...ที่ได้เป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งนี้ ครั้นจะว่าไปว่า ได้เป็นด้วยอำนาจเทวดาก็เป็นอันลบลบลบุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เป็นเจ้าแผ่นดินนั้นไป ด้วยว่าความที่ได้เป็นเจ้าของแผ่นดิน เพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชูอุดหนุนนั้นรู้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมากตรงๆ ไม่อ้างอำนาจเทวดาแล้ว...¹

การพยายามเปลี่ยนคติความเชื่อเรื่องที่มาของอำนาจพระมหากษัตริย์นี้ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน เนื่องจากเป็นการบั่นทอนเสถียรภาพทางการเมืองของผู้ปกครอง เพราะการปกครองในรัฐจารีตไทย พระมหากษัตริย์เปรียบดังจุดยอดของปิรามิด ทรงมีอำนาจสูงสุดในสังคม ทรงอยู่เหนือกฎหมาย ทรงเป็นดังกฎหมาย ทรงมีสถานะที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแต่เพียงพระองค์เดียว แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามบอกแก่บุคคลต่างๆ ว่าทรงได้รับราชสมบัติเพราะ “ถูกเลือก” จากบรรดาขุนนางและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ นั้น ก็เพื่อที่พระองค์จะได้ทรงค่อยๆ ปลดเปลื้องลักษณะของความศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจเหนือธรรมชาติตามหลักของศาสนาพราหมณ์ออกไปจากสถาบันพระมหากษัตริย์² นั่นเอง

การปรับเปลี่ยนแนวคิดในเรื่องที่มาแห่งอำนาจนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมิได้ละทิ้งของเก่าทั้งหมด แต่ทรงปรับเปลี่ยนพิธีกรรมโดยการทรงยอมรับประเพณีและขนบธรรมเนียมหลายอย่างของตะวันตกมาใช้ในสังคมไทย ถ้าหากว่าประเพณีหรือขนบธรรมเนียมนั้นจะเป็นการแสดงออกซึ่งพระเกียรติยศ หรือช่วยให้ภาพพจน์ของสยามมีความเป็นอารยะขึ้น เช่น มีพระบรมราชานุญาตให้ชาวต่างชาติยืนเฝ้าได้ในห้องพระโรงและทำความเคารพตามธรรมเนียมของตนได้ (แม้ว่าการหมอบคลานจะยังมีได้ยกเลิกไป) พระราชทานพระหัตถ์ให้แก่ผู้มาเฝ้าทูลละอองพระบาทจับ และสามารถดื่มเหล้าและสูบบุหรี่ต่อหน้าพระพักตร์ได้ระหว่างการปฏิสนธิการ³ รวมทั้งทรงโปรดฯให้มีพระราชพิธีฉัตรมงคลทำนองเดียวกับวาระที่พระเจ้าแผ่นดินทางตะวันตกมีพระราชพิธีในวันขึ้นเสวยราชย์⁴

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มปรับเปลี่ยนที่มาแห่งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แล้วยังทรงกระทำสิ่งที่ขัดกับความเชื่อหรือประเพณีบางประการ เช่น ทรงมีพระราชหัตถ์เลขาไปถึงบุคคลทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ซึ่งการกระทำในลักษณะนี้ยิ่งช่วยย้ำลักษณะของพระมหากษัตริย์ที่บุคคลระดับต่างๆ สามารถ “เข้าถึง” พระองค์ได้ ลักษณะเทวราชาจึงค่อยๆ คลายออกจากสถาบันพระมหากษัตริย์

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถ์เลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ.2409. *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถ์เลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 122.

² วิไลเลขา ถาวรธนาสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 72-73.

³ เคลาส เวง; และ เคลาส โรสเซนแบร์ก. (2520). *เยอรมันมองไทย*. หน้า 35.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. หน้า 56-57. (อ้างอิงจาก นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 176.)

ในกรณีที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่างๆ นี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงนิพนธ์คำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้เมื่อครั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ได้รวบรวมพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นจัดพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. 2462 ไว้ตอนหนึ่งว่า

พระราชหัตถเลขา คือหนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด ฤดลวงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ ในหนังสือซึ่งมีไปถึงผู้หนึ่งผู้ใด เข้าใจ ว่าเป็นของมีขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 4 แต่ก่อนมาหนังสือรับสั่งมีไปถึงที่ใด ย่อมมีผู้รับสั่ง คือ เสนาบดีเจ้ากระทรวง เป็นต้น เขียนหนังสืออย่างรับสั่งไป และประทับตราตำแหน่งเป็นสำคัญ หาได้ใช้ประเพณีลงชื่อด้วยลายมือเป็นสำคัญไม่...¹

การปรับเปลี่ยนแนวคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์นี้ นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับเปลี่ยนลักษณะของพระมหากษัตริย์แบบเดิมของไทย แต่การปรับเปลี่ยนดังกล่าวไม่สามารถ ล้มล้างแนวคิดเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ในสถาบันพระมหากษัตริย์ได้ทั้งหมดเพราะความเชื่อเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ได้ฝังรากลึกอยู่ในสังคมไทย ซึ่งเป็นความเชื่อที่ผูกพันกับสถาบันศาสนา ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง “ปฏิรูป” สถาบันทั้งสองนี้ให้ดำรงอยู่อย่างสอดคล้องกับบริบทสังคมที่กำลังเปลี่ยนไป ดังนั้นการปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องที่มาแห่งพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นไปในลักษณะที่ประสานความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อแบบใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความแตกแยกทางแนวคิดและบั่นทอนเสถียรภาพทางการเมือง

จากแนวทางในการเปลี่ยนโลกทรรศน์โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ทำให้พระมหากษัตริย์มีคุณสมบัติ 2 ประการคือ ลักษณะหนึ่งเป็นธรรมราชา ที่สามารถนำความสงบร่มเย็นมาสู่ราชอาณาจักรได้ด้วยทศพิธราชธรรมและบุญบารมีของพระองค์ ส่วนอีกลักษณะหนึ่งคือทรงเป็นผู้นำที่ทันต่อสถานการณ์โลก ทรงความรู้ในวิทยาการแบบตะวันตก

ลักษณะแห่งอำนาจของพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นพระมหากษัตริย์สมัยใหม่ที่อำนาจบารมีมาจาก ความรู้ในหลักธรรม จากผลบุญบารมีที่ได้จากการปฏิบัติพระองค์อยู่ในศีลธรรมจรรยา และความรอบรู้ ในศาสตร์ตะวันตก ทรงปกครองด้วยเหตุและผล สามารถนำราชอาณาจักรสยามรอดพ้นภัยจักรวรรดินิยมได้

อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์แบบตะวันออก คือรากฐานทางความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนลักษณะที่เป็นตะวันตกนั้นเป็นวัฒนธรรมตะวันตกซึ่งเป็นสิ่งประดับให้มีอารยธรรมขึ้น ในความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามแนวทางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีลักษณะพิเศษใหม่ที่เกิดขึ้น คือ ความสนิทสนมกับราษฎรซึ่งไม่เคยมี ในรัชสมัยใด ๆ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 31.

ที่จะเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ใกล้ชิดเช่นนี้ โดยพระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงให้พระราชอำนาจของพระองค์ประดิษฐ์บิดามารดาของราษฎร ดังได้ยกตัวอย่างไว้แล้วข้างต้น ลักษณะพิเศษนี้เป็นผลมาจากหลักกรรมทางศาสนา ประกอบกับการที่ทรงเคยใช้ชีวิตในระหว่างผนวชที่ต้องคลุกคลีกับสามัญชน ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนสถานะภาพพระมหากษัตริย์ที่ได้รับอำนาจจากทวยเทพ มาเป็นการได้รับอำนาจจากการ “ถูกเลือก” เพื่อทำหน้าที่ดูแลทุกข์ สุขของราษฎร ดังนั้นการแสดงออกซึ่งพระราชอำนาจของพระองค์จึงเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนอย่างแท้จริง มิใช่การอ้างอำนาจจากทวยเทพมาใช้ในการปกครอง

1.2 การรวมอำนาจสูงสุดไว้ที่ศูนย์อำนาจเดียว

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางด้านความมีเหตุผลของอำนาจอีกประการหนึ่งคือ การเปลี่ยนหรือการแทนที่ลักษณะของอำนาจดั้งเดิมที่กระจุกกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ให้มาเป็นอำนาจสูงสุดเพียงแห่งเดียว โดยพระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริเรื่อง “รัฐ” สมัยใหม่ซึ่งก่อให้เกิดแนวคิดในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง แทนที่ลักษณะอำนาจดั้งเดิมที่กระจุกกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ของสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยผูกพันอยู่กับผู้นำเผ่าพันธุ์ ผู้นำวงศ์ตระกูล ราชวงศ์แห่งแคว้น และผู้นำทางศาสนา มาเป็นอำนาจสูงสุดอยู่เพียงแห่งเดียว และมั่นคงถาวร คือ อำนาจของเมืองหลวงที่มีอาณาเขต หรือมีเส้นเขตแดนที่แน่นอน เพื่อวางขอบเขตพระราชอำนาจที่ชัดเจน

เนื่องจากการแบ่งเขตเมืองในสมัยก่อนไม่มีหลักเกณฑ์ที่แน่นอน ส่วนใหญ่ยึดเอาลักษณะทางธรรมชาติเป็นเขตแดน เช่น ภูเขา แม่น้ำ ลำคลอง เป็นต้น เมืองที่มีคดีมาก ๆ มักเกิดปัญหาเขตแดนระหว่างเมืองด้วย เช่น เมื่อโจรผู้ร้ายทำความผิดในเขตเมืองหนึ่ง แล้วก็หลบไปอาศัยในเขตเมืองอื่น หากเจ้าเมืองไม่สนใจก็มักปล่อยปะละเลยเสีย หรือโยนความผิดให้แก่กันและกัน โดยถือว่าไม่ใช่เขตรับผิดชอบของตนเองผู้ร้ายจึงหลบซ่อนอยู่ได้ เช่น บริเวณเขตแดนเมืองเพชรบุรีต่อกับเขตแดนเมืองกาญจนบุรี ซึ่งมักเกิดปัญหาโจรผู้ร้ายอยู่เสมอ และอีกบริเวณหนึ่ง คือ เมืองประจวบคีรีขันธ์กับเมืองกำเนิดนพคุณ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นทิพรักษาออกไปจัดการเขตเมืองเพชรบุรี - กาญจนบุรี¹ และให้หมื่นวิสูตรสาครไปทำแผนที่แบ่งเขตเมืองประจวบคีรีขันธ์กับเมืองกำเนิดนพคุณ²

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 75 จ.ศ. 1229. ให้หมื่นทิพรักษาออกไปทำแผนที่แขวงเมือง เพชรบุรี กาญจนบุรี 3 ธันวาคม 2410. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราชโบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระ ราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411). หน้า 84.)

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 61 จ.ศ. 1228. ให้ข้าหลวงปักปันเขตแดนเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองกำเนิดนพคุณ 19 ธันวาคม 2409. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). เล่มเดิม. หน้าเดิม.)

ใน พ.ศ. 2407 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะกำหนดเส้นเขตแดนด้านพม่าโดยการเจรจาแบ่งเขตแดนระหว่างสยามกับพม่าให้ชัดเจนแน่นอน ด้วยแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐแบบใหม่ที่ทรงมีอยู่ โดยทรงอธิบายว่า เมื่อฝ่ายอังกฤษได้ทำแผนที่ชายแดนพม่าขึ้นสยามต้องทำบ้างเพื่อความชัดเจนของอาณาเขตประเทศ ดังนี้

...ซึ่งคอแวนแมนต์ฝ่ายไทยจะยอมโครมโครมฝ่ายเดียวตามแผนที่อังกฤษทำมานั้นวิตกอยู่ กลัวจะเป็นที่วิวาทถู่ถู่กันในเรื่องพวกตัดฝางตัดไม้ขนลุก แลบ้านกะเหรี่ยง ละว้า ที่เคยขึ้นข้างโน้นข้างนี้มาแต่ก่อนไหนๆ จะได้พร้อมกันแบ่งเขตแดนให้เป็นแน่เป็นการดีแล้ว จะใครต่อให้รู้ประจักษ์แจ้งสว่างไสว... ก็จะได้กำหนดออกชื่อเขาออกชื่อป่า ทำหนังสือพิมพ์ประกาศราษฎรที่จะตัดไม้ตัดฝางให้รู้ทั่วกันว่าเขตแดนอยู่เพียงนั้น...¹

เนื่องจากพรมแดนธรรมชาติที่เคยใช้เป็นเส้นแบ่งเขตแดนในครั้งก่อนๆ ก็ไม่ใช่เส้นแบ่งที่ชัดเจนทำให้เกิดปัญหาระหว่างประเทศได้ง่าย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง ทรงมีพระราชดำริว่าถ้าจะแบ่งโดยแนวเขาก็ต้อง “ชี้ให้ชัดเจนได้จึงจะควร”² นอกจากชายแดนฝั่งตะวันตกที่ประเทศอังกฤษเข้ามาสำรวจและทำแผนที่แล้ว ฝรั่งเศส ก็ได้เริ่มสำรวจดินแดนและทำแผนที่ขึ้นบริเวณชายแดนภาคตะวันออก พระองค์จึงทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับเขตแดนฝั่งแม่น้ำโขงว่า “...ลำแม่น้ำโขงเขตแดนติดต่อกับเขมรกับญวน เดียวนี้ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่ที่ตรวจตามลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บ้างก็ไม่ชอบ...”³

การทำแผนที่อาณาเขตของราชอาณาจักรสยามนอกจากจะเกิดจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญด้านความมั่นคง และเศรษฐกิจแล้ว การทำแผนที่ยังเกิดจากความรอบรู้ในวิชาการตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงสามารถคำนวณทิศทางและระยะทางในแผนที่ได้จึง ทรงสามารถระบุตำแหน่งที่ตั้งของกรุงสยามบนพื้นโลกได้แน่ชัดว่า กรุงสยามตั้งอยู่ “...แห่งหนึ่งในทะเล 13-26 ละติจูดเหนือ และ 101-103 ลองจิจูดตะวันออกในอ่าวสยาม...”⁴

แนวคิดเรื่องรัฐสมัยใหม่ที่มีอาณาเขตที่แน่นอนนี้ เท่ากับเป็นการ กำหนดขอบเขตอำนาจของเมืองหลวงและผู้คนที่อยู่ภายในอาณาเขตที่กำหนดให้อยู่ภายใต้การปกครองอย่างเป็นทางการ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ปีชวด พ.ศ. 2407. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 209 – 210.

² แหล่งเดิม. หน้า 210.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชา บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 231.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงมิสเตอร์แลมิสเตอร์ซิสแอตตี แห่งนิวยอร์ก อยู่ในเทศเสตต. เล่มเดิม. หน้า 18.

ภายใต้ระบอบการปกครองเดี่ยว ผู้นำสูงสุดผู้เดียว รวมทั้งกฎหมายและวิธีการพิจารณาคดีที่มีมาตรฐานแบบเดียวกัน ขณะเดียวกันก็เพื่อป้องกันการแทรกแซงของมหาอำนาจตะวันตก ที่เข้ามาอ้างสิทธิตามหัวเมืองชายแดนโดยอาศัยความไม่ชัดเจนของพรมแดนซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงเรื่องนี้เป็นอย่างดี เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาบางตอนดังนี้

...อย่างที่เราเห็นว่าแบ่งเขตแดนพม่ากับไทยมาแต่เดิมคือ ที่พระเจดีย์สามองค์ ฉันทจำได้ แห่งเดียวเท่านั้น แต่ในใจว่าที่เชิงเขาที่สังเกตคนเป็นอันมาก เช่นนั้นก็คงจะมีอยู่ทุกทางคือ ทางเขาคันกระไดบางนางรมย์ ทางด่านยางโอน ทางด่านเจ้าเข้ว่าทางอุทัยธานี ทางเมืองตากบ้านระแหงคงจะมีที่แบ่งเช่นนั้นรู้กันมาแต่ก่อนตามทางเดิน ควรจะต้องออกชื่อให้หมดเป็นกรุยๆ มาว่าด้วยแนวเขานั้นก็ซ้อนไขว้เขวกันอยู่จริง ๆ เหมือนอย่างเห็นอยู่ที่เพชรบุรี พวกเขาเดินที่เห็นไม่อยู่นั้นก็เป็นแนวหนึ่ง เขาก็แลไม่เห็นไม่เป็น แต่แลเห็นเขี้ยวอยู่ที่แนวหนึ่ง เมื่อถามชาวด่านเพชรบุรีเขาก็ว่าทั้งสองแนวนั้นอยู่ในแดนเรา แนวเขาที่แบ่งแดนพม่ากับไทยนั้นอยู่ไกลออกไปแลไม่เห็นก็ในที่ที่มีเขาสองแนวสามแนวอย่างนี้ถ้าเราไปยอมขลุ่ยๆ ว่ายอดเขาที่เป็นแนวหน้าตกมาทางไทยเป็นของไทย น้ำตกไปข้างพม่าเป็นของอังกฤษก็เป็นที่ยิ่งกันอยู่ อังกฤษมีอำนาจมากถ้าเกิดความต้องการขึ้นก็ยึดเอาสัญญาณนั้นมาถือว่าแนวเขาชั้นในข้างนี้เป็นที่แบ่งเขตแดน เมื่อว่าดังนี้ก็จะมิกันกะหรือยิงปลายน้ำเพชรบุรีไปเสียเถา ป่าไม้ฝั่งทางปากใต้นอกแนวเขาชั้นในออกไปจะมีเป็นของอังกฤษไปเสียเถา การที่ว่าด้วยแนวเขาคงต้องชี้ให้ชัดเจนได้จึงควร...¹

พระราชดำริในการปักปันเขตแดนของประเทศให้ชัดเจนนี้ เกิดขึ้นหลายครั้ง ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดีดังนี้

การแบ่งเขตแดนไทยกับพม่าของอังกฤษ

ฝ่ายมิสเตอร์นอกรี ผู้ว่าราชการกงสุลอังกฤษ ได้รับหนังสือกอนเนฟิศเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน 12 แรม 13 ค่ำ² แล้วมิสเตอร์นอกรีก็มีหนังสือมาถึง ท่านสมุหพระกลาโหมฉบับหนึ่งใจความว่าเกาวนาเยเนรล เมืองอินเดียมีความชอบใจซึ่งคอเวนแมนต์ไทยกับกอนเนฟิศในการเขตแดน ซึ่งได้ตกลงกันที่เมืองกระ³ แลการซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะให้ว่ากล่าว ให้ตกลงในที่เขตแดนข้างเหนือ ข้างตะวันออกเมืองมรแมนต เกาวนาเยเนรลไวสรอยอินเดียก็เห็นดีด้วย...⁴

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ปีชวด พ.ศ.2407. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 210.

² วันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2407

³ เมืองกระ หรือ เมืองตระ ปัจจุบันคือ อำเภอกระบุรี จังหวัดระนอง

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 210.

การปักปันเขตแดนไทยกับพม่าของอังกฤษ

...จึงโปรดให้พระยาเกียรติ หลวงสุน(ทร)บริรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองราชบุรี สมิงสิทธิราชกับไพร่ไทย มอญ 81 คน ออกไปได้กราบถวายบังคมลาไปเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน 3 ขึ้น 7 ค่ำ¹ ไปทางเมือง กาญจนบุรี ได้พบกันกับมิสเตอร์โยโรลีซึ่งเป็นแคะยวุ่นเซนตอแมนยีเบสเคน ที่ 2...ได้ปักปันเขตแดนตั้งแต่พระเจดีย์สามองค์ แดนเมืองสังฆลบุรีต่อกับเมืองมระแมนปลายน้ำแม่กระษัตริย์ตำบลหนึ่ง เขาสูง เขาพงา เขาช้างเผือกปลายแม่น้ำน้อยแดนเมืองไทรโยกต่อกันกับเมืองทวายตำบลหนึ่ง เขาสูง ที่วังหมึก แขวงเมืองสมิงบุรีตำบลหนึ่ง หนองน้ำขุนมาเขาเลโล เขาสี่กกล เขาพยุหีนสามกอง มะปรางสองต้น ขุนนางอังกฤษถากไม้จาร์ริกอักษรไว้ พระยาเกียรติ ขุนนางฝ่ายไทยกองศิลา ปักไม้แก่นจาร์ริกอักษรไทยอักษรรามัญไว้...²

ทำแผนที่อาณาเขตทางหัวเมืองลำน้ำโขง

แล้วทรงพระราชดำริว่า ลำน้ำโขงเขตแดนติดต่อกับเขมรกับญวน เดียวนี้ฝรั่งเสศได้ไปทำแผนที่ตรวจตามลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บ้างก็ไม่ชอบ จึงโปรดให้พระพิเทศพานิชสีบจ้างหาอังกฤษที่เคยทำแผนที่ พระพิเทศพานิชหาจ้างได้มิสเตอร์โดยชกคนหนึ่ง ราคาจ้างเดือนละ 188 เหรียญส่งเข้ามา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาพระภุชชนายหนึ่ง หลวงเดชอัครนายหนึ่ง ขุนอินทร์อินันต์นายหนึ่ง ขุนวิสูตรนายหนึ่ง รวม 4 นาย ไปกับมิสเตอร์โดยชกอังกฤษ ได้กราบถวายบังคมลาไป ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรม 9 ค่ำ³ ขึ้นไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองฝ่ายเหนือไปเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเชียงของ เมืองหลวงพระบางลงมาตามลำน้ำโขงถึงเมืองมุกดาหาร ครั้นทำแผนที่เสร็จแล้วก็เดินทางมาลงเรือที่เมืองสระบุรี มา ณ กรุงเทพมหานคร⁴

ไวสรอยอินเดียทำแผนที่เขตแดนส่งมาประทับตรา

ในเดือน 7 นั้นตรงกับเดือนยี่นพวาร⁵ กงสุลอังกฤษมีหนังสือแจ้งความมาว่า ไวสรอยอินเดียได้ทำแผนที่เขตแดนแล้วส่งเข้ามาให้รติฟาย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพนักงานตรวจดูแผนที่เห็นว่าถูกต้องแล้ว ก็ลงนามประทับตราพระคชสีห์ดวงหนึ่ง ตราพระราชสีห์ดวงหนึ่ง ตราเลเฟเตเนลอรเตป แร ฝ่ายอังกฤษดวงหนึ่ง ทั้งสองฉบับแผนที่นั้น มอบให้กงสุลอังกฤษส่งไปแผ่นหนึ่ง เจ้าพนักงานรักษาไว้ที่กรุงเทพมหานครแผ่นหนึ่ง เขตแดนซึ่งติดต่อกันแจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว⁶

¹ วันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2408

² เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 226.

³ ตรงกับวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2409.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). เล่มเดิม. หน้า 231.

⁵ เดือน 7 ตรงกับเดือนมิถุนายน (June)

⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). เล่มเดิม. หน้า 250.

เรื่องปักปันเขตแดนทางเมืองเขมร

ในเดือนยี่นั้น โปรดให้พระราชเสนา หลวงเสนาภักดี หลวงสุริยามาตย 3 นาย ออกไปเมืองพระตะบอง จะได้พร้อมด้วยพระยาพระเขมรแลฝรั่งเศสปักเขตแดนกัน... อัครมหาราชเดลาการอนเดแต่งให้มองซิเออเดอตูเนจ มองซิเออเปโรไวซังเม มองซิเออโยรัง 3 นายองค์พระนโรดมจัดให้พระยาพหลเทพ พระยานุชิตภักดี พระยาศรีสุนทรเทพ 3 นาย มาพร้อมกันที่เมืองพระตะบอง ได้พากันไปที่ท่าข้ามแขวงเมืองระลือต่อแดนกับเมืองโพธิสัตว ปักเขตแดนลงหลักศิลาฟากละหลัก คลองอยู่กลาง แล้วกลับมาเมืองพระตะบองไปเมืองนครเสียมเรียบ ได้พร้อมกันกับพระยกรบัตร์ พระมหาดไทย พระภักดีสุนทร ปักเขตแดนที่ถนนพรมศกต่อเขตแดนกับเมืองซีแครง...¹

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นความสำคัญของ เขตแดน ในทางเศรษฐกิจ ด้วย

...ในป่าที่เป็นที่ตัดฝางแลไม้ขอนสักแลที่ตั้งบ้านผู้เมืองคน ตั้งแต่ชาวปากใต้ไปจนพวกกะเหรี่ยง ละว้า จะต้องดูให้เห็นพ้องกันทั้ง สองฝ่ายเป็นแน่ก่อน จึงจะยอมเป็น อันขาดได้ซึ่งคอแวนแมนต์ฝ่ายไทยจะยอมโครมโครมฝ่ายเดียวตามแผนที่อังกฤษทำมานั้นยังวิตกอยู่ กลัวจะเป็นที่วิวาทถู่เถียงกันในระหว่างพวกตัดฝางตัดไม้ขอนสัก แลบ้านกะเหรี่ยง ละว้า ที่เคยขึ้นข้างโน้นข้างนี้มาแต่ก่อนไหนๆ จะได้พร้อมกันแบ่งเขตแดนให้เป็นแน่เป็นการดีแล้ว จะใครต่อให้ได้รับระจักษ์แจ่งสว่างไสว เมื่อได้ยอมกันแล้ว อย่างไรในที่จะต้องมีความสงสัย ก็จะได้กำหนดออกชื่อเขาออกชื่อป่า ทำหนังสือพิมพ์ประกาศราษฎรที่จะตัดไม้ฝางให้รู้ทั่วกันว่าเขตแดนอยู่เพียงนั้น...²

การให้ความสำคัญกับอาณาเขตของรัฐนี้ ยังครอบคลุมไปถึงอำนาจของส่วนกลางที่ปกครองราษฎรทุกหมู่เหล่าที่อาศัยอยู่ในเขตแดนของรัฐ หากบริเวณใด ดินที่ไม่เคยทรงเสด็จประพาสก็จะทรงประพาสไปอันเป็นนัยทางอำนาจการเมืองที่ครอบคลุมไปถึงดินแดนดังกล่าว เช่น การเสด็จประพาสเมืองราชบุรีและเมืองกาญจนบุรี ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ได้บันทึกไว้ว่า

แล้วทรงพระราชดำริว่า แขวงเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ยังมีได้เสด็จไปทอดพระเนตร แลมีความพระราชประสงค์จะได้วัดแดดวัดดาวรู้ว่า ลัดตืดตูด ลอนตืดตูดเท่าไร จะได้ทราบว่ามีผู้รักษาเมืองกรมการ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 245.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ปีชวด พ.ศ.2407. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 209 – 210.

ทำนุบำรุงราษฎรเป็นสุข ฤๅได้ความเดือดร้อนประการใด จึงสั่งให้เจ้าพนักงานทำหน้าที่ประทับรอน
แรมตามระยะทาง แลทางม้าล่อเกวียนเตรียมคอยรับเสด็จที่เมืองเพชรบุรี...¹

อำนาจในการปกครองราษฎรทั่วประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยัง
แสดงออกให้เห็นในลักษณะของการกล่าวถึงบุคคลต่างๆ ที่อาศัยภายในราชอาณาจักรซึ่งเป็นราษฎร
ของพระองค์ เห็นได้จากในประกาศหลายฉบับพระองค์จะทรงใช้คำว่า “พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุง
สยาม” อันแสดงถึงพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งมีอำนาจเหนือแคว้นเล็ก แคว้นน้อย เหนือเจ้าเมืองใน
ภูมิภาคต่างๆ ทั้งประเทศ ไม่ใช่มีอำนาจเพียงเฉพาะเมืองหลวงเท่านั้น และเมื่อกล่าวถึงราษฎร จะ
ทรงใช้ถ้อยคำที่ครอบคลุมราษฎรทุกหมู่เหล่าที่อยู่ในประเทศ เช่น “มีพระบรมราชโองการมานพระ
บัณฑิตสุรสิงหนาท ให้ประกาศข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลผู้สำเร็จราชการกรมการ แลบรรดาราษฎร
ทั้งไทย จีน ญวน มอญ ลาว เขมร พม่า มลายู แลคนเชื้อฝรั่งโปรตุเกสเดิมน แลคนเชื้อแขกเทศ แขก
จาม ทุกชาติทุกภาษาทั้งปวง”²

ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดเรื่องอำนาจอธิปไตยและมณฑลเทศาภิบาล ที่ได้ยกตัวอย่างข้างต้น
แสดงให้เห็นว่า แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจอธิปไตย และสถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นส่วนหนึ่งของชน
ชั้นนำทางโลกที่มีการรับรู้ความคิดเกี่ยวกับหลักเหตุผลนิยม และมนุษยนิยมจากตะวันตก และจาก
การศึกษาวิทยาการตะวันตกทำให้พระองค์ทรงมีความรู้เกี่ยวกับประเทศต่างๆ ในโลกอย่าง
กว้างขวางโดยอาศัยความรู้ภาษาอังกฤษทำให้ทรงเชื่ออย่างแท้จริงว่าโลกประกอบด้วยรัฐจำนวน
มาก “ขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง”³ และการ “ขึ้นแก่กัน” นี้ พระองค์ก็ทรงเข้าพระทัยเป็นอย่างดีว่า
เป็นระบอบอาณานิคมมิใช่เป็นเมืองประเทศราช เท่ากับทรงเล็งเห็นว่าแต่ละรัฐจะต้องมีอาณาเขต
ชัดเจนแน่นอน และรัฐของพระองค์ย่อมจะต้องมีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนเช่นกัน

นอกจากแนวคิดแบบตะวันตกที่ส่งผลต่อแนวคิดเกี่ยวกับ อำนาจอธิปไตยแล้ว การที่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จออกทรงตั้งระหว่างทรงผนวชไปตามหัวเมืองต่างๆ มี
ส่วนทำให้พระองค์ทรงได้รับรู้ขอบเขตพื้นที่ของประเทศสยาม ด้วยประสบการณ์ตรงของพระองค์
และเมื่อระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเกิดขึ้นหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงทำใ้ชนชั้นนำรวมทั้ง
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นความจำเป็นที่จะกำหนดเส้นเขตแดนของรัฐสยามให้เห็น

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์*
รัชกาลที่ 4. หน้า 214.

² ลักษณะของการกล่าวถึงราษฎรเช่นนี้ปรากฏในประกาศหลายฉบับในลักษณะเดียวกัน เช่น ประกาศ
ว่าด้วยการประพุดต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันที่มาอยู่เมืองไทย ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงเทพฯ รับจ้างฝรั่ง
ประกาศห้ามไม่ให้คนตื่นข่าวเรื่องเรือรบไปมา ฯลฯ

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. นานาธรรมวิจารณ์. *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยใน*
รัชกาลที่ 4 ภาค 2. หน้า 123. (อ้างอิงจาก อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชน*
ชั้นนำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. หน้า 31.)

อยู่เพียงวางๆ นี้ให้ชัด เพราะทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ ตลอดจนที่ดิน ฯลฯ มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูงขึ้น และการที่จะทราบอย่างแน่ชัดว่ารัฐสยามเป็นเจ้าของทรัพยากรเหล่านี้ไปถึงอาณาบริเวณใดย่อมเป็นเรื่องสำคัญ

การรับรู้และสำนึกในความเป็นรัฐที่มีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏในพระราชนิพนธ์ต่างๆ จำนวนมาก ภาพพจน์ต่างๆ ของรัฐสยามที่มีอาณาเขตแน่นอนในพระราชดำริหรือในความสำนึกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนให้เห็นในพระราชสาส์นหลายฉบับ ที่ทรงมีไปยังผู้นำประเทศต่างๆ เช่น ถึงประธานาธิบดีป ระเทศสหรัฐอเมริกา ประเทศเดนมาร์ก และเยอรมนี ฯลฯ ดังนี้

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎรแวดล้อมด้วยนานาประเทศราช ชนบทต่างๆ ทุกทิศคือลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพและอุดร ลาวกาว แต่ทิศอีสานจนบุรีรัมย์ กัมพูชาเขมรแต่บูรพาจนภาคเหนือ เมืองมลายูเป็นอันมากแต่ทิศทักษิณจนจรด และบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่าแต่ทิศประจิมจนพายัพ และซาฮองและชาติต่าง อื่นๆ อีกเป็นอันมาก...¹

หรือการกล่าวถึงอาณาเขตของประเทศ เช่น “สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทรยศุทธยา เป็นมหาราชอาณาจักรใหญ่ ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือ แผ่นดินสยามเหนือใต้ และดินแดนต่างๆ อยู่ใกล้เคียงเป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศมีเทศภาษาต่างๆ คือ ลาวเฉียง ลาวกาว และกัมพูชา มลายู และกะเหรี่ยง ในทิศนั้นๆ เกือบรอบคอบ...”²

ความคิดเกี่ยวกับรัฐที่มีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนดังกล่าวมานี้ มีความสัมพันธ์กับแนวความคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจเหนือดินแดนที่เป็นอาณาเขตของรัฐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความสำนึกเรื่องการมีพระราชอำนาจที่เป็นจริงเหนือดินแดนที่อยู่ในอาณาเขตของรัฐ มิใช่อำนาจที่มีอยู่แต่เพียงในนาม เช่น ในดินแดนภาคใต้นั้นการเข้าร่วมในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นเกณฑ์อันหนึ่งในการบ่งบอกว่าอาณาเขตทางด้านนี้ที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระองค์มีไปถึงที่ใด เช่น ปรากฏในพระราชหัตถเลขาบางตอน เช่น “...จะถือได้เพียงแขวงเมืองสงขลา เมืองกลาง พังงา และเมืองสิริเขตรเข้ามา...”³ ทั้งนี้เพราะ “... การถือน้ำนี้ ทำได้แต่ในแขวง

¹ อ่านรายละเอียดได้ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 382- 408.

² แหล่งเดิม. หน้า 387.

³ หมู่จดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1219 ชื่อ จดหมายถึงทูตานุทูต เรื่องถือน้ำพิพัฒน์สัตยา และเรื่องสุริยุปราคา เลขที่ 134 พระราชหัตถเลขาถึงทูตานุทูต มีพระมหามนตรี เป็นต้น. (อ้างอิงจาก อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475*. หน้า 34.)

เมืองที่เรียกว่า เมืองน้ำพัฒนาสัตยาเท่านั้น จะทำจะถือในเขตแดนท่านผู้อื่น คือ ประเทศราชขึ้นไทยก็ไม่ได้ขึ้นก็คืนนั้น ไม่ได้ห้ามอยู่ เพราะถ้าไปถือในแขวงอื่นก็เป็นถือน้ำของเจ้าของแขวงไป...”¹

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2401 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำการอย่างหนึ่งซึ่งสะท้อนถึงแนวคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนทุกส่วนในรัฐอย่างแท้จริง แม้แต่ตำบลที่อยู่ปลายเขตแดนของรัฐ และทรงแสดงให้เห็นว่าทรงมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนนั้นโดยตรงมิใช่โดยผ่านเจ้าเมือง โดยทรงประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้น เมืองกาญจนบุรี 7 เมืองและพระราชทานเสื่อเข็มขาบคนละตัวเป็นของขวัญ² รวมทั้งทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองสำคัญต่าง ๆ หลายเมือง เช่น พิษณุโลก กาญจนบุรี สุพรรณบุรี นครไชยศรี เป็นต้น³ และโปรดฯ ให้เรือรบออกลาดตระเวนโจรสลัดที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกของไทย⁴

นอกจากนี้ยังมีการตั้งเมืองต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกหลายเมืองด้วยเหตุผลที่แตกต่างกันออกไป เช่น เป็นเมืองที่มีความเจริญทางการค้าหรือเป็นเมืองที่มีคนอยู่อย่างหนาแน่น การยกบ้านขึ้นเป็นเมืองหรือการตั้งเมืองใหม่ เป็นผลดีในด้านการปกครอง คือ ชุนนางมีโอกาสปกครองราษฎรได้ใกล้ชิดขึ้น สามารถแก้ปัญหาได้รวดเร็วยิ่งขึ้น นอกจากนี้เป็นการลดเขตเมืองที่กว้างๆ ให้แคบลง เจ้าเมืองจึงไม่ต้องรับผิดชอบมากเท่าเดิม ย่อมจะเกิดผลดีในแง่บริหาร เมืองต่างๆ ที่ทรงตั้งขึ้นใหม่มี กาญจนดิษฐ์ (ท่าทอง) อุดรดิษฐ์ (บ้านไผ่) ภูวดลสว่างค์ (ภูวา) สว่างแดนดิน (โพธิสว่าง) กมลาลัย (สระบัว) สหสขันธ์ (พันคำ) พนมไพร (บ้านโป่ง) พบูลมังสาหาร (กวางชะโด) ตระการพืชผล (สะพือ) วานรนิวาส (แร่กุดลิง) มหาชนะไชย (บึงแก้ว) วาริชภูมิ (นาห้วย) บรรพตพิสัย (กระสัง) พยุหคีรี (พยุหแต่น) มหาสารคาม (ลาดยางใหญ่) อุทุมพรพิสัย (อุทุมพร) กันทรลักษณ์ (ห้วยคำแสน) พนมสารคาม (ท่าซาน) กันทรารมย์ (บ้านลำพุก) สนามไชยเขต (แสนตอ) ประจวบคีรีขันธ์ (คลองวาฬ) ประจันตคีรีเขต (เกาะกง)⁵

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงจัดระเบียบสังคมและการเมืองโดยพระมหากษัตริย์เป็นจุดศูนย์กลางของระบบ แต่ก็ยังไม่พอที่จะทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็น

¹ อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475*. หน้า 34.

² ดูรายละเอียดใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี 7 เมือง แลตั้งเงินเวชเป็นขุนราชภัตการ. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 185 – 186.

³ โปรดดู เจ้าพระยาพาดวงศมหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค). (2548). เมืองที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ 4. *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 264 -265.

⁴ ห.จ.ช.. ก.ห. ร. 4 เล่ม 25 จ.ศ.. 1225 (พ.ศ. 2406). *สารตราว่าด้วยยกเลขสมเจ้าเมืองกรมการสักใหม่ให้เป็นเรือสำหรับลาดตระเวน*. (อ้างอิงจาก นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 326.)

⁵ โปรดดู เจ้าพระยาพาดวงศมหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค). (2548). เมืองที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ 4. *เล่มเดิม*. หน้า 264 -265.

ศูนย์กลางของอำนาจได้อย่างแท้จริง ถ้าปราศจากซึ่งกลไกในการตรวจสอบ การปฏิบัติงานของข้าราชการและเจ้านายซึ่งไม่สามารถจะทำได้ง่ายนัก เนื่องจากจุดอ่อนของระบบไพร่ เรื่องการตรวจสอบกำลังคน ความต้องการผลประโยชน์จากไพร่เป็นส่วนตัวของมูลนาย ประกอบกับความสำคัญของไพร่หลวง ทำให้เกิดการเบียดบังไพร่หลวงเป็นไพร่สมจำนวนมากด้วยความเต็มใจของของไพร่ละมูลนาย ผลที่เกิดขึ้น คือ ไพร่พลซึ่งเป็นฐานอำนาจโดยตรงของพระเจ้าแผ่นดินลดจำนวนลง ขณะที่มูลนายมีกำลังเพิ่มขึ้น อำนาจและอิทธิพลของมูลนายทำให้หน่วยงานคุมกำลังคนคือ กรมพระสุรัสวดี ซึ่งมีกลไกภายในหละหลวมอยู่แล้ว ไม่สามารถจัดการแก้ปัญหานี้ได้¹ พระองค์จึงทรงใช้นโยบายการเสด็จประพาสหัวเมือง การให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาอย่างกว้างขวาง ซึ่งขุนนางเองก็ต้องระมัดระวังการใช้อำนาจหน้าที่มากขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นประโยชน์ในการติดตามผลในการปฏิบัติงาน และสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ในเวลาอันรวดเร็ว

นอกจากวิธีการรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางที่กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีสร้างเครือข่ายทางการเมืองเพื่อให้อำนาจต่างๆ เชื่อมโยงกับเมืองหลวง สืบเนื่องจากรวมเนียบของตระกูลสำคัญๆ นั้นจะมีการนำกุลสตรีของตระกูลเข้าถวายตัวรับราชการฝ่ายในมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา รวมทั้งเป็นชายาในเจ้านายบางพระองค์ เช่น เจ้าจอมมารดาสำลีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นธิดาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) และเป็นพระมารดาในสมเด็จพระนางเจ้าสุโขทัยมาร์ศรี พระอัครราชเทวีในรัชกาลที่ 5 เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (แพ) ในรัชกาลที่ 5 เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บุตรชายของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นต้น²

จากธรรมเนียมดังกล่าวทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนการแต่งงานระหว่างตระกูลต่างๆ เนื่องจากสมาชิกในตระกูลทั้งหญิงชายต่างสร้างความสัมพันธ์โดยการสมรสกับตระกูลขุนนางผู้มีอำนาจอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นตระกูลขุนนางรัตนพันธุ์ ราชินิกุลบางช้าง หรือตระกูลคหบดีจีนผู้ร่ำรวย บ้างก็สมรสในตระกูลเดียวกัน ทำให้ตระกูลที่สำคัญๆ เหล่านี้มั่นคงและเติบโตใหญ่ในอำนาจวาสนามากโดยเฉพาะตระกูลบุนนาค พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงสนับสนุนการแต่งงานระหว่างตระกูลเหล่านี้เพื่อเป็นการวางรากฐานแห่งพระราชอำนาจของพระองค์

สำหรับกุลบุตรของขุนนางตระกูลสำคัญๆ ก็ล้วนเข้ารับราชการในตำแหน่งสำคัญต่าง ๆ สืบเนื่องมาตลอดตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 2 โดยเฉพาะตำแหน่งสมุหพระกลาโหมซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีผู้บังคับบัญชาหัวเมืองปักษ์ใต้ มีหน้าที่บัญชาการทั้งฝ่ายทหารบกและทหารเรือ เช่น สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) สมเด็จพระยาบรมสุริยวงศ์ (ช่วง) เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) เป็นต้น กับเสนาบดีกรมพระคลังซึ่งดูแลรายได้ของแผ่นดิน ตลอดจนกรมท่าซึ่งดูแล

¹ นฤมล ชีรวัดณ์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 247-248.

² พระธรรมรัตนดิลก (อาคม อุตตโร). (2552). สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. (Online).

กิจการต่างประเทศทั้งปวง เช่น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค) เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เป็นต้น¹

การเชื่อมโยงอำนาจระหว่างตระกูลหัวเมืองยังเกิดจากการที่บรรดาตระกูลสำคัญๆ ร่วมด้วยผู้ติดตามใกล้ชิดมักจะเดินทางมายังกรุงเทพฯ อย่างเป็นทางการและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับผู้แทนพระองค์ก็มักเดินทางไปหัวเมืองบ่อยๆ เช่นกัน สถานการณ์เช่นนี้เป็นเหตุให้พระราชวงศ์เข้าไปมีความสัมพันธ์กับตระกูลสำคัญในเมืองหลวงและหัวเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจส่วนกลางกับหัวเมืองจึงขยายวงกว้างมากขึ้น ตระกูลใหญ่ๆ เช่น ตระกูลบุนนาคที่บุตรชายเป็นตัวแทนของรัฐบาลทั้งในส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น จึงสามารถสะสมผู้ติดตามได้จำนวนมาก ความสำคัญของพันธมิตรทางสังคมการเมืองจะขึ้นอยู่กับการดำรงไว้ซึ่งความใกล้ชิดกับสาขาของตระกูลบุนนาค การแต่งงานกันเองภายในตระกูลบุนนาคบ่งชี้ให้เห็นว่ามีความพยายามจะทำให้หน่วยงานสังคมนี้อยู่อย่างยั่งยืน²

จากที่กล่าวมาข้างต้นการสนับสนุนการแต่งงานระหว่างตระกูลสำคัญๆ จึงเป็นการรักษาฐานพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เพราะกลุ่มตระกูลเป็นตัว แทนของการเชื่อมโยงระหว่างราษฎรในท้องถิ่นกับรัฐ เนื่องจากกลุ่มตระกูลสำคัญๆ มีความรับผิดชอบในการควบคุมประเทศทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม การที่พระมหากษัตริย์สร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างตระกูลขุนนางจึงเป็นอีกวิธีหนึ่งที่จะสร้างความเป็นเอกภาพในการปกครอง ซึ่งราชสำนักจะสามารถแทรกแซงโดยใช้มาตรการใดมาตรการหนึ่งเพื่อให้หรืออยู่เหนือตระกูลที่มีอำนาจทางการเมืองได้ง่าย

การเข้าแทรกแซงเพื่อให้อำนาจรัฐอยู่เหนืออำนาจกลุ่มตระกูลนั้น รัฐสามารถใช้การแทรกแซงความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ ถ้าฎีกาหรือกล่าวโทษถูกส่งไปถึงกรุงเทพฯ หรือหากมีการร้องเรียนจากเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น ถ้ามูลนายข่มขู่ทารุณไพร่ หรือหากเจ้าหน้าที่โหดร้ายกับทาสหรือไพร่ของเขา รัฐก็จะดำเนินการในนามของผู้ถูกเอาเปรียบนั้น ข้อกำหนดนี้มีการทบทวนเป็นระยะและมีการบังคับใช้ตามกฎหมาย เพื่อให้ทาสได้รับอิสรภาพโดยการ ทำงานใช้หนี้ นอกจากนี้วิธีการที่กล่าวมาแล้วรัฐยังมีมาตรการต่างๆ เพื่อลดภาระการเกณฑ์แรงงานไพร่ และเวลาที่เรียกเกณฑ์เป็นเวลา เข้าเดือนออกเดือน³

นอกจากนี้การใช้พระราชอำนาจควบคุมขุนนางผ่านการดูแลเอาพระทัยใส่ด้านการประกอบอาชีพของราษฎรยังกระทำได้โดยทรงโปรดฯ ให้เจ้าเมือง กรรมการรายงานน้ำฝนต้นข้าวให้ทรงทราบ ถ้ามีปัญหาเกิดขึ้นเช่น น้ำมาก หรือน้ำน้อย จะทรงมีพระบรมราชโองการมายังเจ้านายและขุนนางจากส่วนกลางไปทำการแก้ไขในเรื่องชลประทาน หรือทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้า

¹ พระธรรมรัตนดิลก (อาคม อุตตโร). (2552). *สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์*. (Online).

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ; และ กัญฉิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*.

³ แหล่งเดิม. หน้า 286.

เมือง กรมการเมืองทำหน้าที่ในการแก้ปัญหา¹ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ติดตามผลงานและโปรดฯให้ข้าราชการจากส่วนกลางไปตรวจการและรายงานสภาพตามหัวเมืองเสมอ ดังกรณี พระยาไชยา (กลับ) เจ้าเมืองไชยา ซึ่งราษฎรร้องเรียนมากกว่าทำการกดขี่ข่มเหงราษฎร ก็โปรดฯให้จัดการชำระ และในที่สุดก็ถูกลงโทษอย่างหนัก²

ระบบการตรวจสอบอำนาจของเจ้านายและขุนนางนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบความเป็นไปของราชอาณาจักร และทรงมีความชอบธรรมในการลงโทษเจ้านายและขุนนางที่กระทำความผิด ในฐานะผู้พิทักษ์ความยุติธรรมสูงสุดที่ต้องตัดสินใจตามจรรยาบรรณส่วนมากทรงมอบให้คณะเสนาบดี ผู้มีอิทธิพลและอำนาจเป็นผู้ตัดสินคดี นับเป็นนโยบายที่ทรงใช้อำนาจฝ่ายชอบธรรมจัดอำนาจที่ไม่เป็นธรรม ด้วยวิธีการนี้พระองค์สามารถดำรงอยู่ในฐานะกษัตริย์ โดยได้รับความจงรักภักดีจากมวลชนพื้นฐานของระบบ คือ ราษฎร และได้รับความยำเกรงจากข้าราชการเพิ่มขึ้น ในเมื่อพระองค์สามารถล่วงรู้ถึงความเคลื่อนไหวหรือความประพฤติของพวกเขา รวมทั้งมีความชอบธรรมในอำนาจที่จะจัดการกับผู้ผิดได้ โดยไม่ทำให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อเสถียรภาพพระองค์

1.3 การใช้อำนาจอย่างมีเหตุผล

เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงหลายด้านได้เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันสืบเนื่องมาจากนโยบายทางการค้าและการเมืองของชาติมหาอำนาจตะวันตกที่เริ่มเข้ามา มีอิทธิพลตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มจากการพยายามเข้ามาทำสนธิสัญญาทางการค้า และขยายขอบเขตไปสู่เรื่องทางการเมืองในที่สุด ในระยะเวลาที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ แม้ระบบการปกครองและกฎหมายของไทยยังคงอยู่ในรูปแบบเดิม แต่ก็มีเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเรื่องแนวความคิดด้านกฎหมายปกครอง ซึ่งมีลักษณะที่ก้าวหน้ามากขึ้นทั้งนี้ โดยมีพระราชวิสัยทัศน์อันก้าวหน้าของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นปัจจัยสำคัญ

การใช้อำนาจอย่างมีเหตุผลนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงการใช้อำนาจและสถานภาพของพระองค์เองเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาบางตอนดังนี้ "...กระหม่อมฉันเล่า บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ตั้งไว้ให้เป็นบิดามารดาของคนทั้งแผ่นดิน ใครขัดขวางเกี่ยวข้องกับใครที่ไหน

¹ ห.จ.ก. ,ก.ท.. ร. 4 เล่ม 2 จ.ศ. 1214 สารตราว่าด้วยให้พระยาอาหารยริรักษำกับข้าหลวงเสนาเมืองปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์. (อ้างอิงจาก นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 231.)

² คดีพระยาไชยา (กลับ) จะได้กล่าวอย่างละเอียดในหัวข้อการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน เพราะคดีนี้มีจุดเริ่มต้นจากการที่ราษฎรได้ถวายฎีการ้องเรียนเข้ามาเป็นจำนวนมาก

พยายามไปด้วยกำลังตัวไม่ตลอดได้แล้วก็มาเร่งเอาแต่กระหม่อมฉันคนเดียว กระหม่อมฉันจะ
ล่าเอียงเพี้ยงธรรมไปด้วยความรัก ความกลัว ความโกรธ ความหลงผิดยุติธรรมไปก็ไม่ได้...”¹

จากแนวคิดมนุษยนิยมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ได้รับมาจากปัจจัย
ต่างๆ ทั้งก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติและเสด็จครองราชสมบัติแล้ว ทำให้พระองค์ทรงมี
พระราชดำริอยู่บนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์มิใช่ได้อำนาจที่มาจากความเป็นพระโพธิสัตว์ หรือ
อำนาจเทวสิทธิ์ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชอำนาจที่มาจาก
มนุษย์ โดยทรงใช้พระราชอำนาจในการตรากฎหมายโดยตรง ทรงปรับปรุงประสิทธิภาพของ
กฎหมาย และการบังคับใช้ให้กฎหมายที่พระองค์ทรงตราขึ้นมีผลบังคับทั่วทั้งราชอาณาจักร ตาม
หลักนิติธรรมซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการปกครองเพื่อให้ราษฎรทุกคนมีความเสมอภาคทางกฎหมาย
เมื่อกระทำผิดต้องได้รับการ พิพากษาตัดสินโดยใช้กฎหมายเดียวกัน ศาลประเภทเดียวกัน และ
กระบวนการอย่างเดียวกัน²

การใช้พระราชอำนาจโดยมีกฎเกณฑ์เหตุผลที่แน่นอนผ่านกฎหมายที่ทรงริเริ่มตราขึ้นนี้
เห็นได้จากพระราชบัญญัติที่พระองค์ตราขึ้นไม่มีประกาศฉบับใดเลยที่อ้างอิงอำนาจมาจากคัมภีร์
พระธรรมศาสตร์ ดังที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวง³ เพราะทรงเห็นว่าบทบัญญัติในพระ
ธรรมศาสตร์⁴ ซึ่งเป็นกฎหมายหลักนั้นไม่สามารถจะบังคับใช้ครอบคลุมพฤติกรรมใหม่ๆ ของ
ประชาชน ซึ่งเป็นผลจากระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบใหม่ที่หลั่งไหลเข้ามาในสยามขณะนั้นได้

นอกจากปรับปรุงระบบกฎหมายแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรง
เปลี่ยนแปลงวิธีการพิจารณาคดีให้ ยึดหลักเหตุผลและเอกสารเป็นสำคัญ มากกว่าวิธีพิจารณาคดี
แบบเดิมที่ยึดถือกันมาที่การตัดสินคดีใช้ความเชื่อทางศาสนาเป็นหลักในการพิจารณาคดี โดยใช้วิธี
สืบพยานโดยการให้ปากคำไม่ให้ความสำคัญกับเอกสารเท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะเชื่อว่าผู้ที่มาให้ปากคำ
ต้องพูดแต่ความจริงเพราะ มีความเชื่อว่า การละเมิดกฎหมายก็เปรียบเสมือนการทำความชั่ว ซึ่ง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าปัทมราชปิระภาตรี
ศก ศักราช 1223. *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 153.

² กมล สมวิเชียร. (2516). *ประชาธิปไตยกับสังคมไทย*. หน้า 12.

³ จตุรงค์ รอดกำเนิด. (2549). *แนวความคิดทางกฎหมายปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 110.

⁴ แนวคิดทางกฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นการสืบทอดแนวคิดทางกฎหมายในสมัยอยุธยา
ซึ่งครอบคลุมทั้งแนวคิดในการจัดโครงสร้างการปกครองทั้งส่วนกลางและภูมิภาค ระบบบริหารราชการ ระบบ
ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับราษฎรในระบบไพร่ เป็นต้น แนวคิดทางกฎหมายนี้อาจมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้าง
ตามกาลสมัย ทั้งนี้เนื่องจากแนวคิดทางนิติศาสตร์สมัยโบราณที่ว่า กฎหมายเป็นหลักการที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ
ซึ่งปรากฏอยู่ที่กำแพงจักรวาล พระมหากษัตริย์มิได้อำนาจบัญญัติกฎหมายอย่างแท้จริง หากแต่ทรงมีพระราช
ภาระในการดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและดูแลทุกข์สุขของราษฎร โดยอาศัยกฎหมายที่ตกทอดมาคือ
กฎหมายพระธรรมศาสตร์ และพระราชศาสตร์

นอกเหนือจะเป็นเหตุให้ต้องรับโทษทัณฑ์ในปัจจุบันชาติแล้ว ยังส่งผลต่อวิถีชีวิตในอนาคตชาติด้วย¹ เหตุที่ระบบการค้นหาความจริงของไทยให้ความสำคัญกับพยานบุคคลมากที่สุด เป็นเพราะตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตลอดจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อิทธิพลของพุทธศาสนามีอยู่อย่างเด่นชัดในสังคม และไม่อาจแยกออกการเมืองได้

การพิจารณาตีความแบบเดิมนั้นจะให้พยานหรือผู้ให้ปากคำทุกคนสาบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เสียก่อนเพราะมีความเชื่อว่า พยานหรือผู้ให้ปากคำต้องพูดแต่ความจริง หากกล่าวเท็จ ต้องได้รับโทษทัณฑ์ตามบทลงโทษตามสภาพบังคับ และต้องได้รับโทษตามสภาพบังคับในทางศาสนา คือ ผลกรรมที่จะได้รับทั้งในชาตินี้และชาติหน้า

ในกรณีที่มีการสืบพยานบุคคลไม่สามารถค้นหาความจริงได้ ตุลาการยังไม่สามารถหาข้อยุติแห่งคดีได้ กระบวนการต่อไปที่ตุลาการนำมาใช้เพื่อค้นหาความจริงก็ยังคงเป็นวิธีการที่ใช้พิสูจน์ต่อพยานบุคคลอยู่เช่นเดิม นั่นคือการนำเอาพยานบุคคลหรือตัวความทั้งสองฝ่ายมาพิสูจน์กันด้วยวิธีดำเนินน้ำลุยไฟ หรือการใช้วิธีจารีตนครบาล ซึ่งก่อนจะดำเนิน การดังกล่าวจะต้องมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายเพื่อให้คุ้มครองตัวคนที่ถูกพิสูจน์อันจะนำไปสู่ความจริงที่ต้องการ

การพิสูจน์ด้วยจารีตนครบาลนี้กฎหมายเชื่อว่าภายใต้โลกทรรศน์ดังกล่าว ตุลาการสามารถค้นหาความจริงได้จากตัวคนที่มาให้ถ้อยคำได้ ส่วนพยานหลักฐานชนิดอื่นๆ เป็นเพียงส่วนประกอบของการพิสูจน์ความจริงเท่านั้น ดังนั้นจะพบว่าในกรณีของพยานที่เป็นเอกสาร ที่บัญญัติไว้ใน กฎหมายตราสามดวง ว่าด้วย “พระไอยการลักษณะณญาณ” * ได้กำหนดหลักเกณฑ์ในการสืบพยานที่เป็นหนังสือ เอกสารไว้เพียง 4 มาตราเท่านั้นคือ มาตราที่ 23 มาตราที่ 24 มาตราที่ 25 และมาตราที่ 27 ดังนี้

มาตรา 23 อนึ่งอ้างสักขีพยาน หมิ่นเท่าอ้างโฉนฎฎีกาตราสารกฎหมายเบาะแสเถียงนแลบอกคดีแก่ท่านผู้มีบันดาคักคิดดำรงราช ถ้าเป็นพยานอาษาให้โหมลาหนึ่งเป็นพิไนยหลวงโดยบันดาคักคิด

หนึ่งจะเผชิญหนังสือบริคนสัญญา ถ้าโฉนฎฎีกาตราสารให้กระลาการเผชิญเอามาใส่กับต้นสำนวนถ้าโจท / จำเลย ตัดใจในหนังสือนั้นว่าอักษรนั้นบุบถลาย ท่านให้ดูอักษรถลายนั้นถ้าอักษรหมิต้องกันท่านให้บังคับับันชาว่าถลาย²

มาตรา 24 อนึ่งถ้าโจท / จำเลย ตัดใจว่าหนังสือทั้งสองนั้น ตัวอักษรลายมือหมิต้องกัน ให้อาลักษณดูท่านองอักษรทั้งสองนั้น ถ้าท่านองอักษรฝนทองฟองมันหันอากาศราชปักซี่ ฟิน เอกพินโทนถคหิตหันทพากฎไม่ม้วนไม่มลายบาทพินลาก่าง ท่านองอักษรนั้นต้องกัน ท่านให้ฟังเอาเป็นท่านองอักษรอัน

¹ พิชัย ลิ้มปวีร์พรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 401.

* สะกดตามต้นฉบับเดิม

² กรมศิลปากร. (2521). พระไอยการลักษณะณญาณ มาตรา 23. *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*.

เดียว ถ้า โจท/จำเลย ว่าหนังสืออักษรนั้นหมีได้เขียนก็ดี แลเขียนให้ว่าหมีไช่ลายมือก็ดี ให้ ผู้เขียนนั้น เขียนหนังสือใหม่ให้อาลักษณ์ดูทำนองอักษร เก่าใหม่ ถ้าทำนองอักษรใหม่นั้นต้องกันท่านให้ฟัง¹

มาตรา 25 อนึ่งทั้งสองอ้างดวงตราจำหน่ายกรม แลตราสำคัญให้กระลาการไปเผชิญถ้าแลทั้งสองตั้งใจดวง ตราว่าหมีไช่เส้นแวงเดือนดวงตรานั้น เคลื่อนคลาดผิดเพี้ยนแลให้เอาดวงตรานั้นมาพิดเคราะห์ดู ถ้า ต้องกันท่านให้ฟัง ถ้าเส้นแวงเดือนคล้ายคลึงหมีต้องกันท่านว่าอย่าให้ฟัง ให้ผู้พิพากษาแลอาลักษณ์ เลงดูอักษรแลดวงตราโดยธรรมจะได้ดวงทิพจักษุ²

มาตรา 27 อนึ่งดูความอ้างสารกรมทัน แลหนังสือบริคนสัญญาที่มีพญาณเจ้ากันด้วย ท่านว่าฟังเอาได้³

ในกฎหมายพระไอยการลักษณะฎาณ ในกฎหมายตราสามดวง จะมีเพียง 4 มาตรา ข้างต้นเท่านั้นที่ให้ความสำคัญกับเอกสารหลักฐานจากทั้งหมด 67 มาตรา ซึ่งถือว่าเป็นจำนวนน้อย มาก

เมื่อความรู้ในวิทยาการตะวันตกเริ่มเข้ามาในสังคมไทยได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เกี่ยวกับความคิดในโลกหน้า เนื้อ งามจากวิทยาการตะวันตกตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบความคิดใน แบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ซึ่งเป็นความคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลและพิสูจน์ได้จากข้อเท็จจริงเชิง ประจักษ์ ดังนั้นจึงย่อมมีส่วนสนับสนุนแนวความคิดในเชิงสัญนิยมและเหตุผลนิยมของกลุ่มชนชั้นนำ ในสมัยนั้น ที่เริ่มก่อตัวขึ้นมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาติหน้าหรือโลกหน้าซึ่งเป็น สิ่งที่ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์ได้ ดังนั้นความคิดเกี่ยวกับชาติหน้าจึงเริ่มหมดความสำคัญลง ไปในหมู่ชนชั้นนำดังกล่าว

อิทธิพลทางความคิดแบบใหม่นี้ปรากฏให้เห็นชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับเอกสารกรมธรรม์ และให้ลงลายมือชื่อเป็นหลักฐานสำคัญใน การพิจารณาคดี ดังปรากฏใน “ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญมณฑล กรุงเทพมหานคร” และ “ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป”⁴

¹ กรมศิลปากร. (2521). พระไอยการลักษณะฎาณ มาตรา 24. *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 220 – 221.

² พระไอยการลักษณะฎาณ มาตรา 25. *แหล่งเดิม*. หน้า 221.

³ พระไอยการลักษณะฎาณ มาตรา 27. *แหล่งเดิม*. หน้าเดิม.

⁴ โปรดดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือใน หนังสือสำคัญมณฑลกรุงเทพฯ และ ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกงไฉลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 242-248.

สำหรับกรณีพยานเอกสาร การให้ความจริงมิได้มากกระทำต่อหน้าศาล และไม่ต้องมีการสาบานตัวต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์แต่อย่างใด¹

การริเริ่มเปลี่ยนแปลงระบบค้นหาความจริงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ทำให้การให้ความสำคัญแก่พยานบุคคลที่แต่เดิมอาศัย “ความละเอียดรอบคอบ” เป็นตัวควบคุมเริ่มลดลง คำสาบานของพยานอาจไม่สามารถเป็นหลักประกันว่าการพิจารณาคดีจะได้รับความจริงอีกต่อไป ทำให้การสืบพยานบุคคลซึ่งเคยเป็นหลักในการพิจารณาคดีในช่วงเวลาก่อนหน้านั้นลดความสำคัญลงไป ขณะที่การให้ความสำคัญกับพยานหลักฐานที่เป็นเอกสารที่เป็นสิ่งซึ่งสามารถพบเห็น รับรู้ และพิสูจน์ได้โดยอาศัยข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์เริ่มมีมากขึ้น

การปรับเปลี่ยนวิธีค้นหาความจริงเพื่อให้การใช้อำนาจตุลาการมีความเป็นเหตุเป็นผลสามารถพิสูจน์ในเชิงประจักษ์ได้นั้น วิวัฒนาการของการพิมพ์และผลิตกระดาษก็มีส่วนสำคัญในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีประกาศให้ความตกลงต่าง ๆ ของราษฎรทำเป็นเอกสารในหลายกรณี เช่น ในการทำสัญญาชนิดต่าง ๆ กับชาวตะวันตก กกำหนดให้ควรทำเป็นหนังสือสัญญาทั้งสิ้น เช่น

...ห้ามมิให้ผู้ใดขายที่สวนแกคนนอกประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงยังไม่ถึง 10 ปี เป็นแต่ให้เช่ามีกำหนดเป็นระยะนั้นไม่ได้ห้าม เมื่อจะให้เช่านั้นให้มาทำสัญญาว่ากล่าวกันต่อหน้ารั้วแขวงอำเภอ แลเจ้าพนักงานให้รู้เห็นเป็นพยานไว้ อย่าให้ลอบขายด้วยโวหารว่าให้เช่า ... ถ้าราษฎรที่เป็นเจ้าของที่อยู่แต่ก่อนจะให้คนอังกฤษแลคนซึ่งขึ้นกับอังกฤษหรือฝรั่งเศสอเมริกันเป็นชาวเมือง...ซึ่งมาทำสัญญาแล้วนั้น...จะขายให้ชาติทั้งที่บ้านที่เรือนที่สวนที่นาก็ได้ไม่ห้าม แต่เมื่อจะให้เช่าหรือจะขายให้นั้นให้ทำหนังสือสัญญากำหนดราคา มีวันคืนเดือนปีให้แน่นอนต่อหน้ารั้วแขวงอำเภอพนักงานให้รู้เห็นเป็นพยาน หรือเมื่อจะให้เงินรับเงินแลผิดผ่อนกันอย่างไร ก็ให้มีสักขีพยานแลไปรับไปให้เป็นสลักสำคัญ ...²

นอกจากการเปลี่ยนแปลงระบบกฎหมาย และการพิจารณาคดีบางส่วนแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประสบปัญหาที่เจ้านายและขุนนางมิได้ตระหนักถึงความสำคัญ และความจำเป็นที่จะต้องปฏิบัติตามกฎหมายและมักละเมิดกฎหมายและพระบรมราชโองการอยู่บ่อยครั้ง พระองค์จึงต้องปรับปรุงประสิทธิภาพและการบังคับใช้กฎหมายให้เกิดความยุติธรรมโดยเสมอภาคกันโดยทรงออกประกาศห้ามไม่ให้ผู้มีอำนาจเข้าไปเกี่ยวข้องในการพิจารณาคดี ดังนี้

¹ พิชัย ลิ้มปวรพรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 405.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศว่าด้วยการประพุดต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันที่มาจากในเมืองไทย. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 100 -101.

(ตอนต้นฉบับขาดหายไป) ตั้งแต่ที่สืบไป ห้ามมิให้ผู้ กระทำเรื่องราวกราบบังคมทูลพระกรุณาแลร้อง ถวายฎีกาเก็บเอาความผู้อื่นมาว่า แลเอาพระนามเจ้าตั้งกรม เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรม แลชื่อขุนนางไม่ได้ เป็นแม่กองมากตี่ขุนศาลว่าได้เพ็ดทูลเจ้ากรมนั้น พระองค์นั้นได้ร้องกับขุนนางกรมนั้น กับอึ่งขุนศาล ตูลาการ เจ้าพนักงานเรียกเก็บเงินค่าฤชาธรรมเนียมถูกต้อง ไม่เหลือเกินผิดกฎหมายแล้ว ห้ามอย่าให้ เข้ามาว่ากล่าวเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดมีฟังจะให้ตกเอาคดีเป็นแพตามรูปความแล้ว จะให้ลงพระราช อาญาโดยฐานละเมิดเป็นพินัยหลวง...¹

การดำเนินนโยบายทางการเมืองเพื่อให้การใช้อำนาจของเมืองหลวงครอบคลุมนำทั่วทั้ง ราชอาณาจักรต้องอาศัย “กฎหมาย” เป็นเครื่องมือสำคัญ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติในระยะแรกพระองค์ทรงประสบปัญหาที่ชนชั้นปกครองเพิกเฉยไม่ปฏิบัติตามกฎหมายที่ทรงประกาศใช้และกฎหมายก็ไม่อาจให้ความคุ้มครองแก่ราษฎรสามัญ ได้อย่าง แท้จริง และยังประสบปัญหาความหละหลวมของระบบไพร่ซึ่งทำให้ยากต่อการระบุงำนไพร่ และการควบคุมไพร่ในสังกัด พระองค์จึงทรงปรับปรุงประสิทธิภาพกฎหมายให้ดียิ่งขึ้น เพราะกฎหมาย คือ ตัวแทนแห่งอำนาจรัฐ เมื่อมีการเพิกเฉยต่อกฎหมายย่อมแสดงถึงการไม่ยอมรับอำนาจรัฐนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับปรุงประสิทธิภาพของกฎหมาย และการบังคับใช้ กฎหมายเพื่อให้การปกครองประเทศมีระเบียบเรียบร้อย เหมาะสมกับบริบททางสังคม และเป็นที่ยอมรับของชาวต่างชาติ

นอกจากนี้การปรับปรุงประสิทธิภาพของกฎหมายและการบังคับใช้ยังเป็นการขจัดอิทธิพล ของผู้มีอิทธิพลที่กดขี่ข่มเหงประชาชน ดังจะเห็นได้จาก “ประกาศเรื่องข้าเจ้าแข็งบ่าวนายแรงข่มเหง ราษฎร”² ซึ่งในประกาศฉบับนี้พระองค์ทรงต้องการที่จะขจัดกลุ่ม “ผู้มีอิทธิพล” ให้หมดไปจากสังคม ดังเช่นมีประกาศอีกหนึ่งฉบับที่สนับสนุนลักษณะดังกล่าวคือ “ประกาศพระราชบัญญัติรับฟ้องความ เจ้าแลห้ามเจ้ามิให้ไปไกลพระนคร ” ซึ่งมีลักษณะที่ชัดเจนในการบังคับใช้กฎหมายและให้ความ คุ้มครองสิทธิทางกฎหมายของประชาชน เห็นได้จากข้อความในประกาศส่วนหนึ่ง ดังนี้

...ถ้ามีผู้ใดร้องฟ้องกล่าวโทษเจ้าต่างกรม พระองค์เจ้ายังไม่ได้ตั้งกรมแลหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่คน โดยมากเรียกว่าเจ้า แลเจ้าจอมข้างในๆ พระบรมมหาราชวังแลพระบรมราชวังก็ดี ถ้าความมีผู้มาฟ้อง แลแล้วถูกขุนแลขุนศรีธรรมราชจำศาล แลผู้รักษาเมืองกรมการ พนักงานรับฟ้องจะใช้คำตอบอย่างเก่าว่า เป็นความเจ้านายแลข้างในพระราชวังจน ใจรับไม่ได้ดังนี้ อย่าให้มีเลยเป็นอันขาดทีเดียว ว่าอย่างนี้ เหมือนท่านทั้งปวงเป็นข้าเจ้าแผ่นดินที่เป็นคนเถื่อนคนป่า เป็นโจรผู้ร้ายปล้นบ้านปล้นเมืองมาเก่าแลดู ร้าย ให้ท่านถือหางให้พี่น้องบุตรภรรยาเที่ยวคุมเหงราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินแล้วจุกโรงศาลเสีย เมื่อ

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศห้ามมิให้ผู้มีอำนาจเข้าไปเกี่ยวข้องในการ พิจารณาคดี. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 47-48.

² ประกาศเรื่องข้าเจ้าแข็งบ่าวนายแรงข่มเหงราษฎร. *แหล่งเดิม*. หน้า 287-288.

พูดตั้งนี้เป็นอันกลัวเจ้ากัณหาเล็กน้อยไป ไม่เห็นแก่แผ่นดินใหญ่ ถ้ามีความอย่างนี้ให้รีบให้โจทก์ให้การต่างฟ้องเถิดถ้วน แล้วคุมตัวโจทก์ไว้อย่าให้ใครเอาตัวไปแลอย่าให้หนีไป...¹

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพยายามเป็นอย่างยิ่งในการที่จะใช้ประกาศอันมีผลบังคับใช้ในทางกฎหมายเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงขอบข่ายแห่งพระราชอำนาจ กล่าวคือ หากกฎหมายได้รับการยอมรับและปฏิบัติตามอย่างกว้างขวางย่อมหมายถึง การที่คนในสังคมยอมรับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจนิติบัญญัติ ทั้งยังแสดงว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีเสถียรภาพทางการเมืองที่มั่นคง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามทำให้คนทุกกลุ่มในสังคมยอมรับ และปฏิบัติตามกฎหมายที่ทรงประกาศใช้ ดังจะเห็นได้จากประกาศที่มีลักษณะให้เจ้านายและขุนนางเห็นความสำคัญและเกรงกลัวพระราชอำนาจ กระทำสิ่งใดโดยพลการและไม่ได้กราบบังคมทูลให้ทราบ เช่น “ประกาศให้ผู้ที่ไปราชการ หัวเมือง แลต่างประเทศทำหนังสือกราบบังคมทูลโดยตรง” เพื่อที่พระองค์จะได้ทรงรับรู้ความเคลื่อนไหวของขุนนางและความเป็นไปของบ้านเมืองและเป็นการป้องกันการแอบติดต่อดังกล่าวระหว่างเจ้าหัวเมืองซึ่งอาจเป็นภัยต่อความมั่นคงของบ้านเมืองดังข้อความในประกาศที่ว่า

...ตั้งแต่นี้สืบไป โปรดเกล้าฯดำรัสให้ข้าทูลละอองคนใดถือศักดินา ตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป จะไปราชการ หัวเมืองปักษ์ใต้ ฝ่ายเหนือ ฝ่ายตะวันตก ตะวันออก เมืองประเทศราชก็ดี และจะเป็นราชทูต อุปทูต ตริทูต ออกไปประเทศต่างๆ ก็ดี ถ้าข้าทูลละอองไปถึงบ้านเมืองใด มีเหตุการณ์สิ่งใด แลสืบทราบข่าวคราวแปลกประหลาดควรจะต้องบอก ก็ให้พร้อมกันบอกเข้ามากราบบังคมทูล ... ถ้าข้าราชการคนใดไม่บอกเหตุการณ์มากราบบังคมทูลพระกรุณาตามรับสั่งจะเอาตัวเป็นโทษ ให้มหาภัย กลาโหม กรมท่า กรมพระสัสดี หมายบอกข้าราชการ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนพระบรมมหาราชวัง ให้รู้แจ้งทั่วทุกตำแหน่งอย่าให้ขาดได้ตามสั่ง...²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามสร้างความสำคัญแก่กฎหมายโดยทรงมีพระบรมราชาธิบายใน ประกาศห้ามมิให้ตีกัน เรื่องกะแปะอัฐและโสฬสจะใช้ไม่ได้ ว่า “...สิ่งของบังเกิดขึ้นตามพระราชบัญญัติทั้งปวงก็ต้องคงเป็นพระราชบัญญัติอยู่ จะทำลายล้างเลิกถอนไม่ได้...”³

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศพระราชบัญญัติรับฟ้องความเจ้าแลห้ามเจ้ามิให้ไปไกลพระนคร. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 355 - 358.

² ประกาศให้ผู้ที่ไปราชการ หัวเมืองแลต่างประเทศทำหนังสือกราบบังคมทูลโดยตรง. *แหล่งเดิม*. หน้า. 144-145.

³ ประกาศห้ามมิให้ตีกันเรื่องกะแปะอัฐและโสฬสจะใช้ไม่ได้. *แหล่งเดิม*. หน้า. 323 - 324.

จากแนวพระราชดำริด้านการปกครองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านความมีเหตุผลของอำนาจที่ได้กล่าวมาทั้งหมด จะ เห็นได้ว่าพระองค์ทรงพยายามใช้หลักนิติธรรม (The Rule of Law)¹ และนิติรัฐ (Legal State)² อันเป็นหลักสำคัญยิ่งในการปกครองสมัยใหม่ที่มีระบบกฎหมายในการปกครองรัฐมาจากคำสั่งหรือข้อบังคับของ “รัฐจารีตนิยม”³ ซึ่งเป็นกฎหมายมีที่มาที่เป็นรูปธรรมมากกว่ากฎหมายพระมนุสธรรมศาสตร์ ทำให้กฎหมายที่พระองค์ตราขึ้นมีลักษณะเพื่อบำบัดทุกข์ บำรุงสุขของราษฎร เพื่อให้ราษฎรมีความเสมอภาคในทางกฎหมาย มีศักดิ์ศรี และไม่มีใครมีอภิสิทธิ์เหนือบุคคลอื่น อันจะนำไปสู่ความยุติธรรมในสังคม

การปกครองแบบทันสมัยนั้นการปกครองต้องก่อให้เกิด “ความยุติธรรมในสังคม” คือการปราศจากความเหลื่อมล้ำต่ำสูง อย่างไม่มากมายของบุคคลในสังคม⁴ แต่การที่จะทำใหบุคคลมีฐานะเท่ากันในทุกๆ ด้านย่อมเป็นไปได้ยาก ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรับปรุงประสิทธิภาพของกฎหมาย เพื่อให้กฎหมายเป็นสิ่งควบคุมสังคมเพื่อเป็นพัฒนาการขั้นหนึ่งในการนำพาการเมืองแบบจารีตก้าวผ่านไปสู่การเมืองแบบทันสมัยในสังคมไทยได้ง่ายขึ้น

2. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างระบบการเมือง (Differentiation and Specialization)

ความทันสมัยทางการเมืองนอกจากจะมีองค์ประกอบด้านความมีเหตุผลของอำนาจแล้ว การบริหารงานเพื่อให้ระบบการเมืองการปกครองเข้าสู่ความทันสมัยจำเป็นต้องมีการเปลี่ยนระบบการเมืองแบบดั้งเดิมที่การบริหารงานของหน่วยงานต่างๆ มิได้เป็นงานเฉพาะ ซึ่งทำให้แต่ละ

¹ หลักนิติธรรม (The Rule of Law) คือ การตรากฎหมาย กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ และกติกาดังกล่าว ให้ทันสมัยและเป็นธรรม ตลอดจนเป็นที่ยอมรับของสังคมและสมาชิก โดยมีการยินยอมพร้อมใจ และให้ถือปฏิบัติร่วมกันอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม

² นิติรัฐ (Legal State) เป็นระบบซึ่งฝ่ายปกครองอยู่ภายใต้กฎหมายเช่นเดียวกับพลเมืองซึ่งเป็นเอกชน และอยู่ภายใต้การควบคุมทางกฎหมายของศาล กล่าวคือ แม้รัฐและหน่วยงานของรัฐจะทำการเพื่อสาธารณะประโยชน์ และอยู่ในฐานะที่เหนือกว่าเอกชนโดยมีอำนาจกำหนด ก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวในสิทธิหน้าที่แก่เอกชนได้ฝ่ายเดียวได้ก็เนื่องจากกฎหมายมหาชนให้อำนาจไว้ แต่กฎหมายนั้นเองก็เป็นสิ่งที่จำกัดอำนาจมิให้รัฐหรือหน่วยงานของรัฐนั้นใช้อำนาจที่เกินขอบเขตด้วย. บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. (2537). *กฎหมายมหาชน เล่ม 2 : การแบ่งแยกกฎหมายมหาชนและเอกชน และพัฒนาการกฎหมายมหาชนในประเทศไทย*. หน้า 48 – 55.

³ ลักษณะสำคัญของกฎหมายประกอบด้วย 1) กฎหมายจะต้องมาจากรัฐจารีตนิยม 2) กฎหมายเป็นคำสั่งหรือข้อบังคับที่ใช้ทั่วไป 3) กฎหมายเป็นข้อบังคับที่ใช้ได้เสมอไป 4) กฎหมายเป็นข้อบังคับที่ต้องปฏิบัติตาม 5) กฎหมายต้องมีสภาพบังคับ “รัฐจารีตนิยม” มาจากคำว่า “รัฐ” สันนิษฐานกับคำว่า “อริปไตย” หมายถึง ผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในรัฐ

⁴ กมล สมวิเชียร. (2516). *ประชาธิปไตยกับสังคมไทย*. หน้า 17.

หน่วยงานมีหลายหน้าที่ ทำให้ประสิทธิภาพในการบริหารงานลดลงเมื่อสังคมได้เริ่มก้าวเข้าสู่สังคมแบบทันสมัย

ในกรณีการปรับปรุงโครงสร้างระบบบริหารราชการแผ่นดินนั้นได้รับการปรับปรุงโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เพื่อให้การบริหารราชการแผ่นดินมีประสิทธิภาพขึ้น สาเหตุของการปรับปรุงนอกจากข้อบกพร่องของระบบเดิมที่มีอยู่แล้วอาจเป็นไปได้ว่าการเสียประสิทธิภาพนอกอาณาเขตได้สะท้อนให้เห็นสภาพล้าหลังของกฎหมายและการศาลไทย จนทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความจำเป็นต้องแก้ไขข้อบกพร่องเหล่านั้นดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ในการริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในลักษณะของการจัดการเกี่ยวกับโครงสร้างของระบบการเมืองให้มีการจำแนกแยกแยะหน้าที่อย่างสูง และทำงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน เพื่อจัดการเกี่ยวกับภาระหน้าที่และปัญหาต่างๆ ในสังคมที่เกิดขึ้นอย่างมากมายและซับซ้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริที่ทรงคำนึงถึงความสามารถของผู้ปฏิบัติงานด้านนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นขุนนางไทยและชาวต่างชาติด้วย

เมื่อการทำงานในสังคมที่เริ่มเข้าสู่ความทันสมัยซึ่งคนไทยยังไม่มีความเข้าใจในสายงานสมัยใหม่ทำให้ในรัชสมัยของพระองค์มีข้าราชการเป็นชาวตะวันตกหลายชาติ ได้เข้ามารับราชการเป็นผู้เชี่ยวชาญในงานสาขาต่างๆ และทรงส่งคนไทยไปศึกษาดูงานยังต่างประเทศเพื่อให้คนเหล่านี้กลับมาเป็นผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน และเข้าใจระบบการบริหารงานแบบใหม่

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงใช้ระบบคุณธรรมเข้ามาแทนที่ระบบอุปถัมภ์ในระบบราชการเพื่อคัดกรองคนที่มี ความสามารถในงานสาขาต่างๆ มากกว่าการทำงานในระบบอุปถัมภ์ที่ใช้ระบบพวกพ้องมากกว่าความสามารถเฉพาะด้าน ดังนั้นแนวพระราชดำริทางการเมืองในประเด็นของการจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างระบบการเมืองนี้จึงแบ่งหัวข้อศึกษาได้ 3 ประเด็นคือ

- 2.1) การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่าง
- 2.2) การวางรากฐานการทำงานเฉพาะด้านและการส่งคนไปศึกษาดูงานยัง

ต่างประเทศ

- 2.3) การใช้ระบบคุณธรรมในวงราชการ

2.1. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่าง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงระบบบริหารราชการแผ่นดินให้มีประสิทธิภาพโดยทรงจ้างชาวต่างชาติหลายคนมาทำงานในสายงานเฉพาะด้านที่คนไทยยังไม่มีความสามารถเพียงพอ เช่น กิจการด้านทหาร ซึ่งเป็นความจำเป็นในการปรับปรุงประเทศให้เป็นแบบตะวันตกในช่วงแรก

การปรับปรุงระบบทหารให้เป็ นแบบตะวันตกนี้เป็นความจำเป็นลำดับแรกๆ ของแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะหลังชัยชนะของอังกฤษที่

มีเหนือ จีน พม่า และชัยชนะของฝรั่งเศสที่มีเหนือญวนด้วยประสิทธิภาพของอาวุธและรูปแบบกองทัพที่เหนือกว่าได้ย้าแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเร่งสร้างกองทัพสมัยใหม่ และอาวุธยุทธโศปกรณ์ที่มีประสิทธิภาพมากกว่าเดิม พระองค์ทรงสั่งซื้อปืนเพิ่มด้วยเหตุผลว่า “...บ้านเมืองก็เจริญขึ้นแล้วปืนใหญ่ๆ ที่จะรักษาพระนครยังมีอยู่น้อย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสั่งปืนกระสุน 10 นิ้ว เข้ามาเพียง 100 บอก ยังไม่พอใช้ จึงโปรดให้พณหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ สั่งปืนกระสุน 12 นิ้ว ปืนกระสุน 8 นิ้ว เข้ามาอีก...”¹ และโปรดฯให้จ้างนายทหารนอกราชการชาวอังกฤษ 2 คน คือ ร้อยเอกอิมเปย์ (Captain Impey) และร้อยเอกโทมัสจอร์จ นอกซ์ (Thomas George Knox) เข้ามาฝึกหัดทหารอย่างยุโรป

ร้อยเอกอิมเปย์ เป็นทหารนอกประจำการของกองทัพบกอังกฤษ ประจำประเทศอินเดีย เข้ามาเป็นครูฝึก จัดระเบียบทหารบกใหม่ตามแบบตะวันตกใน พ.ศ. 2394 ร้อยเอกอิมเปย์ได้รับมอบหมายให้ฝึกทหารในกรมอาสาลาวและเขมร ในพระบรมมหาราชวัง ให้จัดเป็นกองร้อย เรียกว่า “ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป” หรือ “ทหารเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง” การฝึกสอนทหาร ได้จัดระเบียบแบบแผน และฝึกสอนทางบกเป็นครั้งแรก ตามแบบอย่างทหารอังกฤษ มีการแบ่งแยกเป็น กองพัน กองร้อย หมวดหมู่ มีผู้บังคับบัญชา ชั้นนายพัน นายร้อย นายสิบ ลดหลั่นกัน ลงมา และเรียกขานเป็นคำอังกฤษ เพราะผู้สอนไม่อาจแปลคำเป็นภาษาไทยได้ ทหารพวกนี้จึงได้ชื่อเรียกอีกอย่างว่า “ทหารเกณฑ์หัดอย่างอิหรอบ”² ในขั้นต้นได้จัดเหล่าทหารรักษาพระองค์ โดยแบ่งออกเป็นสองกอง เรียกว่า กองทหารหน้า และกองทหารรักษาพระองค์ปืนปลายหอก ว่างหลวงเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้กองทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรปหรือกองทหารรักษาพระองค์เป็นทหารประจำพระองค์ ผลัดเปลี่ยนกันอยู่เวรรักษาพระราชฐาน การบังคับบัญชาทหารทั้งสองนี้แบ่งเป็นกองร้อย หมวด และหมู่ ซึ่งได้ถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน³

ในปี พ.ศ. 2395 โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกองทหารเพิ่มขึ้นอีก 2 กอง คือ กองรักษาพระองค์อย่างยุโรป (กองทหารรักษาพระองค์ปืนปลายหอกข้าหลวงเดิม) และ กองปืนใหญ่อาสาญวน เพื่อทดแทนอาสาญวนเข้ารีตที่โอนไปขึ้นกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ส่วนทหารมอญที่เคยขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมนั้น โปรดเกล้าฯ ให้คงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 262.

* ยุโรป

² ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). *พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับ ๒๐๐ ปี แห่งการบรมราชสมภพ (๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๗)*. (online).

³ รอง ศยามานนท์. (2525). การปฏิรูปทางการคมนาคม ขนส่งและการสื่อสาร. *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 : รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*. หน้า 530.

(ช่วง บุนนาค) ทหารพวกนั้นจึงเปลี่ยนไปเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบ¹ การฝึกทหารวังหน้านั้นมีทหารนอกราชการชาวอังกฤษชื่อ ร.อ.โทมัส จอร์จ นอกซ์ เป็นผู้ฝึกให้ในลักษณะเดียวกับร้อยเอก อิมเปย์ ทหารที่ได้รับการฝึกและจัดแบบตะวันตกมีดังนี้ (1) กองรักษาพระองค์อย่างยุโรป (2) กองทหารหน้า และ (3) กองปืนใหญ่ อาสาญวน ทหารบกต่างๆ ที่กล่าวมาเป็นแบบแผนของทหารบกที่มีต่อมาจากทุกวันนี้²

ใน พ.ศ. 2397 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองทหารล้อมพระราชวัง ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสทรงกำกับทหารกองนี้ พ.ศ. 2398 โปรดเกล้าฯ ตั้งพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ³ ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกองทหารหน้า ผู้บัญชาการกองนี้ทรงปรับปรุงการตั้งกองทหารไว้ตามหน่วยต่างๆ มารวมที่สนามชัย คือ

- 1) กองทหารฝึกแบบยุโรป
- 2) กองทหารมหาดไทย (เกณฑ์มาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ)
- 3) กองทหารกลาโหม (เกณฑ์มาจากหัวเมืองฝ่ายใต้)
- 4) กองทหารเกณฑ์ หัต (พวกขุนหมื่นสียกในกรมต่าง ๆ คือ 10 คน ชักออกเสีย 1

คน)

หลังจาก พ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกองทหารอย่างยุโรปขึ้นอีกหลาย กอง ต่อมา พ.ศ. 2405 โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพเป็นผู้บังคับบัญชาคนใหม่ ครั้นถึงปลายรัชสมัย ร.อ.น็อกซ์ ได้ขอลาออกจึงไม่มีนายทหารฝรั่งเหลืออยู่ในกองทัพอันทางราชการกองทัพจึงได้จ้าง นายทหารฝรั่ง เศสชื่อ นายลามาช (Lamache) ต่อมาได้เป็นหลวงอุปเทศทวยหาญ ซึ่งมาแก้วิธีฝึกหัดทหารไทย และเปลี่ยนระเบียบการฝึกเป็นภาษาฝรั่งเศส เปลี่ยนไปได้ไม่นานก็สิ้นรัชกาล⁴

กิจการทหารไทยซึ่งได้ปรับปรุงขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ เจริญรุ่งเรืองขึ้น จนสามารถจัดไปสมทบกับกองทัพที่ส่งไปปราบฮ่อ และเป็นแนวทางของการปรับปรุงกิจการทหารครั้งใหญ่อย่างกว้างขวางในรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา

นอกจากปรับปรุงกองทหารบกโดยจ้างนายทหารชาวต่างชาติมาฝึกแล้ว กิจการทหารเรือยังได้รับการปรับปรุงโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวม หมายให้ผู้ที่มีความสามารถ

¹ สมเด็จพระยาตราชานุภาพ. (2514). ความทรงจำ. หน้า 159.

² ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฌบับ ๒๐๐ ปี แห่งการบรมราชสมภพ (๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๗). (Online).

³ กรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ ทรงเป็นเจ้านายพระองค์หนึ่ง ที่ศึกษาวิทยาการตะวันตกตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3

⁴ ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). เล่มเดิม. (Online).

และความสนใจด้านนี้เป็นผู้ดูแลซึ่งผู้นั้นก็คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งเป็น “ผู้บัญชาการทหารเรือวังหน้า”¹ ทรงวางระเบียบแบบแผน ควบคุมการฝึกสอน และทรงอำนวยการต่อเรือกลไฟขึ้นได้ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงเป็นคนไทยพระองค์แรกที่เป็นเจ้าของเรือกำปั่นที่ทำด้วยเหล็กทั้งลำ คือ “เรือมงคลราชปักษี” ซึ่งเป็นเรือสกุณเนอร์ (Schooner) ขนาด 100 ตัน²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือวังหน้า ส่วนทหารเรือหน่วยอื่นที่ไม่ได้ขึ้นกับวังหน้า ให้ขึ้นกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหม ผู้ซึ่งมีความสามารถในกิจการทางทะเล และการต่อเรือ ได้จัดการต่อเรือกลไฟหลวงสำหรับใช้เป็นประโยชน์แก่ประเทศ โดยเริ่มเปลี่ยนแปลงเรือรบจากกำปั่นรบใช้ใบมาเป็นกำปั่นรบกลไฟ และเรือรบกลไฟชนิดใช้จักรข้างจักรท้าย เรือที่ต่อสำเร็จเวลานั้น ชื่อ “สยามอรสมผล” มีจักรข้างยาว 75 ฟุต เฉพาะเครื่องจักรและกลไกนั้นสั่งมาแต่ประเทศอังกฤษ ส่วนลำเรือนั้นต่อที่กรุงเทพฯ เมื่อได้เรือสยามอรสมผลใช้ในทางราชการเป็นที่สบพระราชหฤทัยแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จัดการสร้างต่อไปอีกหลายลำ ส่วนเรือใบที่เคยต่อและใช้อยู่แต่ก่อนมีพระราชดำริจะเลิกเสีย³

เมื่อการสร้างกำปั่นทางเรือเป็นเรื่องสำคัญ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุvardนิภาธร พร้อมด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เสด็จไปทอดพระเนตรกิจการต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์และปีนัง เพื่อศึกษาการปกครอง ทำจอดเรือ อยู่ต่อและซ่อมเรือรบ เรือสินค้าและกิจการอื่นๆ เพื่อปรับปรุงกองทัพเรือไทย และการเมืองให้ทันสมัย ในราชการวังหลวง เมื่อเรือกลไฟเพิ่มจำนวนมากขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “กรมเรือกลไฟ” ขึ้นในกรมทหารเรือของวังหลวงมีพระยาอรสมผลภิบาลเป็นเจ้ากรม ส่วนกองเรือวังหน้าขึ้นต่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเหมือนเดิม⁴

¹ หลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงจัดตั้ง กรมทหารเรือวังหน้าขึ้น ทรงสร้างโรงทหารเรือขึ้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ของตำหนักแพ (บริเวณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในปัจจุบัน) นอกจากนั้นยังได้ทรงดัดแปลงกำปั่นไทยให้เป็นเรือรบ 2 ลำ โดยพระราชทานนามว่า “อาสาวดิรส” และ “ยงยศโยชฌิยา”. มุลนิธิอนุรักษโบราณสถานในพระราชวังเดิม กองทัพเรือ. (2552). *พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว*. (Online).

² รอง ศยามานนท์. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 : รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475*. หน้า 532.

³ ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). *พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับ ๒๐๐ ปี แห่งการบรมราชสมภพ (๑๘ ตุลาคม ๒๔๔๗)*. (Online).

⁴ รอง ศยามานนท์. (2525). *เล่มเดิม*. หน้า 534.

นอกจากกิจการทหารที่ต้องใช้ผู้ที่มีความสามารถเฉพาะด้านแล้ว กิจการตำรวจยังได้รับการวางพื้นฐานในรัชสมัยของพระองค์อีกด้วย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งตำรวจทำหน้าที่รักษาการเหมือนอย่างเช่นตำรวจในปัจจุบันนี้ แต่ไม่ได้เรียกว่าตำรวจ หากเรียกว่า “โปลิศ” มีปรากฏในบันทึกจดหมายเหตุรายวันของ หมอบรัดเลย์ ประจำเดือน เมษายน ว่า “เมษายน พ.ศ. 2404 กองโปลิศที่จัดตั้งขึ้นใหม่ ลงมือรักษาหน้าที่ตอนสำเพ็ง”¹

จากบันทึกดังกล่าวแสดงว่า “โปลิศ” ซึ่งตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยภายในพระนคร ปฏิบัติงานคล้ายหน้าที่ของตำรวจที่ปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบันแต่ในครั้งนั้นไม่ได้เรียกว่า “ตำรวจ” เรียกทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “โปลิศ” จากเอกสารของนายพันตำรวจโท ฟอर्टี (C.H. Forty) เขียนเรื่อง “A Sketch of Siam's Gendarmerie” ลงในหนังสือพิมพ์ตำรวจในประเทศอังกฤษ (ก่อนพ.ศ. 2475) ชื่อหนังสือ “The Police Journal” ผู้แต่งเรื่องนี้เป็นชาวต่างประเทศ เคยเข้ามารับราชการตำรวจในประเทศสยาม สามารถจดจำรวบรวมเรื่องราวได้ความว่า ในพ.ศ. 2405 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ชาวอังกฤษผู้หนึ่งนามว่า เอส เย เบิก เอ็มส์ (S.J. Burg Aims) ให้เป็นผู้ตั้งกองตำรวจขึ้นในพระนครเป็นครั้งแรก สมัยนั้นเป็นเวลาก่อนที่ตำรวจในกรุงลอนดอนซึ่งใช้เครื่องแบบสีน้ำเงิน ได้เปลี่ยนจากหมวกสูง (Top hat) มาใช้หมวกยอด (Helmet)²

นอกจากกิจการด้านความมั่นคงของประเทศแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ชาวต่างชาติที่มีความสามารถในงานสาขาใหม่ๆ ที่ชาวไทยยังไม่มีความสามารถ เช่น งานด้านกฎหมายมีชาวฝรั่งเศสรับราชการเป็นที่ปรึกษาทางด้านกฎหมายของไทย ชาวเดนมาร์กเป็นนายวงดุริยางค์และครูฝึกทหารกองทัพ คอนอเมรี กันเป็นหัวหน้าศุลกากรและผู้อำนวยการวิทยาลัยหลวงสำหรับบุตรขุนนาง ส่วนวิศวกร นั้นมักจะเป็นชาวยุโรปหรือปรัสเซียเพื่อสร้างถนน สะพาน คลอง เสาโทรเลข โรงกาษาปณ³

การเปลี่ยนแปลงระบบการทำงานที่ใช้ผู้มีความชำนาญเฉพาะด้านที่สำคัญอีกด้านหนึ่งที่ได้เกิดจากแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนอกเหนือจากการเมืองก็คือ การแพทย์ การแพทย์ในรัชสมัยนี้แพทย์หลวงหรือหมอหลวงเป็นบุคคลที่ได้รับการคัดเลือกเข้ามา

¹ ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับ ๒๐๐ ปี แห่งการบรมราชสมภพ (๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๗). (Online).

² แหล่งเดิม. (Online).

³ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.

เป็นพิเศษเพื่อฝึกหัดให้ปฏิบัติหน้าที่อยู่ภายในราชสำนัก โดยพระเจ้าอยู่หัวจะทรงแต่งตั้งและพระราชทานเงินเดือนด้วยพระองค์เอง¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงในวงการแพทย์ โดยพระองค์ทรงศึกษาวิธีการบำบัดรักษาโรคบางอย่างจากพระสหายที่เป็นมิชชันนารี และในยามที่พระมเหสีและเจ้าจอมทรงมีพระอาการประชวรหรือเจ็บป่วย ซึ่งแต่เดิมการรักษาอาการเจ็บป่วยของพระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้า ฝ่ายในนั้นพระมหากษัตริย์จะได้รับรายงานอาการป่วยจากขุนนางและทรงส่งแพทย์หลวงไปให้การรักษา ด้วยเหตุนี้ผู้ป่วยจึงไม่มีโอกาสเลือกรักษาด้วยวิธีอื่น และการคัดเลือกแพทย์เข้ามาปฏิบัติงานภายในราชสำนักถือเป็นกิจธุระภายในพระราชวงศ์ด้วยตนเอง และวิธีนี้มิได้ใช้เฉพาะกับการเลือกสรรแพทย์มาประจำการในราชสำนักเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงผู้ปฏิบัติงานด้านอื่นๆ นับตั้งแต่ช่างฝีมือไปจนถึงตำแหน่งที่มีความสำคัญรองลงมา เป็นต้นว่าคนดูแลช่างทรง และม้าทรง เป็นต้น²

ผู้ปฏิบัติงานด้านต่างๆ นี้ในอดีตถือเป็นประเพณีที่บุคคลเหล่านี้จะได้รับสิทธิในการรับช่วงอาชีพหรือดำเนินธุรกิจการค้าต่อกันมาเมื่อถึงวัยอันควร และจะค่อยๆ ก้าวขึ้นไปทีละขั้นจนกว่าจะประสบผลสำเร็จในวิชาชีพนั้นๆ การเลื่อนขั้นจะพิจารณาจากลำดับอาวุโสมากกว่าจะพิจารณาจากความสามารถ จึงเป็นเหตุให้เกิดความเสียหายขึ้นบ่อยครั้ง³

การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างทั้งทางการเมืองและด้านอื่นๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ริเริ่มขึ้นนี้เป็นการวางรากฐานระบบการทำงานที่จะมีความซับซ้อนขึ้น ตามสายการบังคับบัญชา หรือสายงานที่หลากหลาย แต่คล่องตัวมากขึ้น หากยังไม่มีมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างดังกล่าวการบริหารงานแบบเดิมที่ไม่มีความชัดเจนในสายงาน หรือมีการทับซ้อนกันอยู่จะทำให้ประเทศสยามไม่สามารถเป็นประเทศที่ก้าวเข้าสู่ความทันสมัยได้เลย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงย้ำให้การทำงานมีความชัดเจนโดยทรงประกาศเตือนสติพนักงานให้ทำงานเฉพาะตำแหน่งของตนเองดังมีข้อความบางตอนดังนี้

เตือนสติว่าราชการใดๆ ข้าราชการตามพนักงานในกรมนั้นๆ แล้วผู้นั้นๆ ก็ต้องทำตามพนักงานของตัวเอง ไม่ต้องคอยรับสั่งเลย ควรต้องทำทุกประการ ถ้าขาดไปก็มีความผิด แต่ผู้ใดเป็นขุนนางตำแหน่ง พนักงานอื่น ถึงจะมีความสวามิภักดิ์จะมาช่วยทำการนอกพนักงานของตัวเองก็ไม่ได้ ...แต่บางที่ผู้ที่เป็น

¹ สมิท มัลคอล์ม. (2537). *ราชสำนักสยามในพระศตวรรษของหมอลสมิท*. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. หน้า 204.

² แหล่งเดิม. หน้า 208.

³ แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

พนักงานอื่นมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯสั่งให้ฯให้ทำการของพนักงานอื่นเป็นครั้งเป็นคราว หรือบางสิ่งบางอย่างก็ว่าทำได้เป็นคราวๆ...¹

เมื่อระบบการบริหารราชการแผ่นดินมีความชัดเจนขึ้นในการทำงานที่มีความซับซ้อนก็จะสามารถดำเนินไปได้โดยมีประสิทธิภาพ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประสบอุปสรรคเรื่องบุคคลากรในระบบงานแบบใหม่พระองค์จึงทรงเร่งส่งเสริมการศึกษาแบบใหม่ขึ้นในรัชสมัยของพระองค์

2.2 การส่งคนไปศึกษาต่องานยังต่างประเทศเพื่อวางรากฐานผู้มีความชำนาญเฉพาะด้าน

การปรับเปลี่ยนระบบการเมืองแบบดั้งเดิมเพื่อไปสู่ความทันสมัยนั้นต้องการบุคคลากรที่มีความรู้สามารถในการปฏิบัติงานแบบใหม่ หรือระบบใหม่เพื่อสนองต่อความต้องการใหม่ๆ ในสังคม เมื่อการเมืองของประเทศสยามได้เริ่มเข้าสู่ความทันสมัย แต่บุคคลากรยังไม่มีความพร้อมและจำนวนไม่เพียงพอต่องานในรูปแบบใหม่ๆ ที่ใช้เทคโนโลยีแบบทันสมัยที่ล้นไหลเข้ามาในสยามหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในการปรับปรุงให้การเมืองของไทยเป็นแบบทันสมัย พระองค์จึงต้องใช้ขุนนางและผู้ปฏิบัติงานที่มีความรู้ในวิทยาการสมัยใหม่ อันนำไปสู่การส่งเสริมการเล่าเรียนแบบใหม่ให้กับพระบรมวงศานุวงศ์ สนมนางใน ขุนนาง และบุคคลทั่วไป ทรงส่งเสริมการศึกษาวิทยาการแบบตะวันตก ทรงว่าจ้างชาวต่างชาติเข้ามาทำงานในราชสำนัก และการส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่างประเทศ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาซึ่งเป็นรากฐานของการสร้างบุคคลากร ในสังคมการเมืองแบบใหม่ พระองค์จึงทรงส่งเสริมให้พระราชโอรสและพระราชธิดาได้รับการศึกษาแบบใหม่ที่เปรียบเสมือนเป็นการเตรียมพระราชโอรสและพระราชธิดาให้พร้อมที่จะเผชิญโลกใหม่ที่ผุดแผกไปจากเดิม ทั้งนี้ทรงเห็นว่า ประมุขของประเทศในภายหน้าจำเป็นต้องศึกษาความคิดเห็นทางวิทยาการ การทูต และการปกครองแบบตะวันตก แนวทางการศึกษาของพระราชโอรสและพระราชธิดา จึงเริ่มเปลี่ยนแปลงลงไปจากเดิม คือ มีการศึกษาภาษาอังกฤษและวิชาการแบบตะวันตกควบคู่ไปกับการศึกษาตามราชประเพณีโบราณ ทรงส่งเสริมให้สตรีในวังได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษจากภรรยาของมิชชันนารีอเมริกัน คือ นางบริดเจ็ล นางมัตตูน นางสมิท หลังจากขึ้นครองราชย์ได้เพียง 4 เดือน และได้ดำเนินการสอนติดต่อกันถึง 3 ปี ในบรรดาผู้เรียนมี เจ้าจอมมารดากลิ่น เจ้าจอมมารดากรมพระนเรศฤทธิ์ ซึ่งเรียนรู้ภาษาอังกฤษจนพอพูดได้รวมอยู่ด้วย

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศเตือนสติพนักงานต้องทำงานเฉพาะตำแหน่ง. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 195.

ต่อมาในพ.ศ.2405 โปรดฯให้จ้างนางแอนนา เลียว โนเวนส์ (Mrs. Anna Leonowens) ชาวอังกฤษเข้ามาเป็นครูถวายพระอักษรให้บรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดา โดยตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมหาราชวัง วิชาที่สอนนอกจากวิชาภาษาอังกฤษแล้ว ยังมีวิชาภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์และอื่นๆ อีก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวงานด้านการศึกษาของมิชชันนารีได้ขยายตัวออกไปมากขึ้นกว่าเดิม คณะมิชชันนารีได้พยายามขยายแนวความคิดตลอดจนถ่ายทอดการศึกษาแบบตะวันตกเข้าไปในหมู่สามัญชน มิชชันนารีคณะเพรสไบทีเรียนได้พยายามจัดตั้งโรงเรียนแบบตะวันตกขึ้นบนที่ดินที่ได้รับพระราชทานที่ตำบลกุฎีจีนใน พ.ศ. 2395 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหวังว่า เด็ก ๆ เหล่านั้นจะได้ใช้ภาษาอังกฤษเป็นเครื่องมือไปสู่การศึกษาวิทยาศาสตร์และอื่นๆ ที่กำลังเจริญอยู่ในแถบตะวันตก¹

ในระยะหลังๆ ความนิยมที่จะเล่าเรียนภาษาและวิชาการต่างๆ จากพวกมิชชันนารีโดยส่วนตัวจะแพร่หลายขึ้น ทั้งในกลุ่มเจ้านายและสามัญชนโดยทั่วไป ทั้งนี้จะเนื่องมาจาก การขยายตัวทางการค้าหลั การทำสนธิสัญญาบาว์ริงใน พ.ศ.2398 นั้นเอง การติดต่อกับพ่อค้าชาวต่างประเทศมีกว้างขวางมากขึ้นกว่าเดิม ประกอบกับเป็นการเจริญรอยตามพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดคนรู้ภาษาฝรั่ง “ทรงพระราชดำริ ---- เห็นว่าผู้ใดมีสติปัญญาสมควรจะเอาเข้ามาเป็น นที่ปรึกษาด้วย ...”² และผู้ที่รู้ภาษาอังกฤษจะมีโอกาสให้เข้ารับราชการใกล้ชิดเบื้องยุคลบาทได้ไม่ยาก³

จากค่านิยมในการศึกษาแบบใหม่ทำให้การส่งนักเรียนไทยไปเรียนต่างประเทศมีมากขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยนักเรียนไทยมีทั้งที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ และที่บิดามารดาส่งไปเอง ซึ่งสะท้อนให้เห็น “ความเร่งด่วน” และ “ความเชื่อมั่น” ในวิชาการตะวันตกถึงกับต้องส่งคนไป “รับ” สิ่งเหล่านั้นมาใช้ในบ้านเมือง

นักเรียนที่บิดามารดาส่งออกไปเอง และได้กลับมารับราชการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี 3 คนซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้บันทึกไว้ คือ

พระยาอัครราชวราท (หวาด บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาอภัยสงคราม ซึ่งสมเด็จพระยารมมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ฝากนายเรือรบอเมริกันไปฝึกหัดวิชาทหารเรือ แต่ได้เรียนเฉพาะภาษา กลับมาได้รับราชการเป็นหลวงวิเศษพจนการกรมท่า

¹ ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส. (2504). *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4*. หน้า 128.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2534). *ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ. ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*. หน้า 15.

³ ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. (2525). *การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411 – 2475*. หน้า 28.

พระยาวรรคราชวราร (เนตร) บุตรพระยาสมุทบุรานุรักษ์ ออกไปเล่าเรียนที่สิงคโปร์แล้วได้กลับเข้ามาถวายตัวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานสัญญาบัตรตั้งเป็นขุนศรีสยามกิจ ผู้ช่วยกงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์แล้วเลื่อนเป็นหลวงศรีสยามกิจ ตำแหน่งไวยังกงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้เป็นบิดาได้ส่งไปศึกษาที่อังกฤษเป็นเวลา 3 ปีเมื่อกลับมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานสัญญาบัตรเป็นตำแหน่งนายราชานัดย่นุหารหุ้มแพรพิเศษในกรมพระอักษณัณท์พนักงานเชิญรับสั่งไปต่างประเทศและทรงใช้สอยในหน้าที่ราชเลขาการภาษาอังกฤษมาจนตลอดรัชกาล¹

นักเรียนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใ ห้ออกไปศึกษา ณ ต่างประเทศคณะแรก ซึ่งออกเดินทางไปพร้อมคณะทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2400 มี 2 คน คือ นายทต บุนนาค อายุ 16 ปี บุตรพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) และนาย เทศ บุนนาค (เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์) อายุ 17 ปี บุตรสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ทั้งสองได้รับการฝากฝังให้กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจัดให้ศึกษาในโรงเรียนราชวิทยาลัยที่กรุงลอนดอน แต่ปรากฏว่าเมื่อคณะทูตเดินทางกลับ นักเรียนทั้งสองก็กลับด้วยโดยไม่ทราบเหตุผล²

นอกจากนี้ยังมีนักเรียนอีก 3 คน ซึ่งออกไปศึกษาที่ยุโรปและกลับเข้ามารับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (โต บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ได้เล่าเรียนวิชาทหารปืนใหญ่จากอังกฤษ นับเป็นคนแรกสำเร็จวิชาทหารจากยุโรป เจ้าพระยาราชานุประพันธ์ (สุดใจ บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ได้ไปเล่าเรียนที่อังกฤษเช่นกัน และหลวงดำรงสุรินทรฤทธิ์ (บิ้น) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ได้ไปเรียนที่ฝรั่งเศส³

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสนับสนุนการศึกษาแบบใหม่แก่เจ้านายขุนนาง และสนนนางในแล้ว ยังทรงสนับสนุนการศึกษาสำหรับพวกสามัญชนด้วย การที่สามัญชนในสมัยนั้นสนใจศึกษาเล่าเรียนในวิทยาการแบบใหม่นั้นมีปัจจัยจากความสนใจในการเรียนเพื่อการค้าและการติดต่อกับมิชชันนารี รวมทั้งคงมีผู้ออกไปเรียนภาษาอังกฤษที่สิงคโปร์ด้วย แต่ไม่ทราบว่ามีจำนวนเท่าใด ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้มีบันทึกหลักฐานไว้ใน “ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ” ว่าผู้ที่ได้เรียนทั้งภาษาและวิชาอื่นๆ จากมิชชันนารี และได้เข้ารับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเพียง 6 คน ดังนี้

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2534). *ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*. หน้า 16 - 17.

² ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. (2525). *การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2475*. หน้า 30.

³ แหล่งเดิม. หน้า 30 - 31.

นายเทียนฮี้ ได้เล่าเรียนภาษาและมีโอกาสติดตามมิชชันนารีไปศึกษา วิชาแพทย์ที่อเมริกา ได้ประกาศนียบัตรเป็นแพทย์กลับมาเมืองไทย พ.ศ. 2414 รัชราชการในกรมมหาดเล็กได้เป็นหลวงดำรง แพทยาคุณ แล้วไปรับราชการ ในกระทรวงมหาดไทยได้เป็นพระมนตรีพจนกิจ และพระยาสารสินสวามิ ภักดีตามลำดับ

นายสิน เรียนรู้ภาษาพูดได้คล่องแคล่ว แต่หนังสือไม่สู้ชำนาญ ได้เป็นที่หลวงอินทร มนตรีฯ ใน กระทรวงพระคลัง แล้วเป็นพระยาสมุทบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการคน 1

นายสุด รับราชการเป็นตำแหน่งล่ามในกระทรวงกลาโหม และกรมแผนที่ แล้วไปรับราชการใน กระทรวงมหาดไทย ได้เป็นหลวงนรภการพิทักษ์ มหาดไทยมณฑลพิษณุโลก แล้วเลื่อนเป็นพระ ต่อมา เป็นพระยาอุดรกิจพิจารณา ผู้ว่าราชการเมืองอุดรดิศถ์

นายเปลี่ยน เป็นล่ามทูตไปประจำอยู่กรุงลอนดอนชั่ว ราวแล้วกลับมาได้รับราชการในกรมทหารหน้า เป็นนายร้อยเอก แล้วไปรับราชการในกรมตำรวจพระนครบาล เป็นที่หลวงวิสูตรบริหารและไปรับ ราชการกระทรวงมหาดไทยเป็นพระเสนีพิทักษ์ มาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้เป็นพระยาชนินทรภักดี ใน กระทรวงมรุทธ

นายปูน รับราชการในกรมตำรวจพระนครบาล ได้เป็นที่หลวงอนุมัติมนูกิจ มาในรัชกาลที่ 6 เลื่อนเป็น พระธรรมนูญเบศร

นายอยู่ เคยรับราชการเป็นล่ามทูตไปยุโรป กลับมาได้เป็นล่ามในกรมไปรษณีย์โทรเลข และกรมทหาร ม้า แล้วมาอยู่กรมราชโลหกิจ ได้เป็นที่ขุนสกลโลหการ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นหลวงสกลโลหการ¹

สำหรับผู้ที่ได้เรียนรู้วิชาช่างเฉพาะอย่างจากมิชชันนารีจนมีชื่อเสียงและได้รับพระราชทาน บรรดาศักดิ์จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ นายจิตร หรือ ขุนฉายาพิศลักษณ์ ซึ่ง ได้เรียนวิชาถ่ายรูปจนสามารถตั้งห้างถ่ายรูปขึ้นได้เป็นแห่งแรก และเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เลื่อนขึ้นเป็น หลวงอัคนีนฤมิตร เจ้ากรมแก๊สหลวง²

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการศึกษาแบบตะวันตก เป็นอันมาก ทั้งการศึกษาภายในประเทศและการศึกษาต่างประเทศ โดยวิธีส่งนักเรียนออกไปศึกษา รวมทั้งมีผู้ชวนขยายศึกษาหาความรู้จากบรรดามิชชันนารีบ้าง ติดตามมิชชันนารีออกไปศึกษาถึง

¹ สมเด็จพระบรมราชานุภาพ. (2534). ตำนานการที่ไทยเรียนภาษาอังกฤษ. ชุมนุมพระ นิพนธ์สมเด็จพระบรมราชานุภาพ. หน้า 17 -18.

² ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. (2525). การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411- 2475. หน้า 29.

ต่างประเทศบ้าง หรือบิดามารดาส่งออกไปศึกษาด้วยทุนทรัพย์ส่วนตัวบ้างบรรดาผู้ที่เดินทางออกไปศึกษาต่อต่างประเทศเหล่านี้ ได้กลับเข้ามารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกือบทั้งสิ้น

ส่วนการศึกษาภายในโรงเรียนของมิชชันนารีเพิ่งอยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น ความจำเป็นและความเร่งด่วนที่ต้องปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้า เพื่อเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยให้ ประเทศปลอดภัยต่อการรุกรานของชาติตะวันตก ทั้งยังเป็นพระบรมราโชบายของพระองค์ที่มีมาแต่ ครั้งยังทรงผนวชอยู่¹ พระองค์จึงทรงเร่งปรับปรุงประเทศในด้านต่างๆ ให้ทันสมัย กิจการใดที่คนไทยไม่อาจปฏิบัติได้ด้วยตนเอง ก็ทรงว่าจ้างชาวต่างประเทศเข้ามารับราชการ เช่น กิจการทหารบก กิจการทหารเรือ ตำรวจนครบาล นับว่าเป็นการปรับปรุงบ้านเมืองที่ได้ผลวิธีหนึ่ง เพื่อ แก้ปัญหาเฉพาะหน้าเกี่ยวกับการขาดแคลนตัวบุคคลที่มีความสามารถในวิทยาการที่ทันสมัยแบบตะวันตกซึ่งจำเป็นสำหรับการพัฒนาประเทศ ซึ่งปรากฏว่ามีชาวยุโรปและอเมริกันเข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง 84 คน²

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวทรงมี พระราชหฤทัย มุ่งมั่นที่จะทรงปรับปรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญทันสมัยอย่างอารยประเทศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุภาณุนิภาธรไปดูงานการปกครองและบำรุงบ้านเมืองของอังกฤษที่สิงคโปร์ เมื่อ พ.ศ. 2404³ นอกจากนั้นยังทรงส่งข้าราชการออกไปศึกษาวิชาเฉพาะอย่างที่พระองค์ทรงต้องการอีกด้วย เช่น ไปดูงานโรงพิมพ์ ไปฝึกหัดการซ่อม นาฬิกา และในตอนปลายรัชกาลถึงกับทรงมีแผนการที่จะเสด็จไปประพาสที่ สิงคโปร์ตามคำกราบบังคมทูลเชิญโดยเซอร์ แฮรี ออร์ด (Sir Harry Ord) ผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรวิธีการปกครองบ้านเมืองของฝรั่ง แต่พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน แผนการเสด็จประพาสสิงคโปร์จึงจะงักอยู่จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ. (2514). *ความทรงจำ*. หน้า 122.

² วิมล บัวสุวรรณ. (2497). *ประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยประเทศในสมัยใด*. หน้า 117.

³ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ. (2514). *เล่มเดิม*. หน้า 247.

2.3 การใช้ระบบคุณธรรม¹ ในวงราชการ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ขุนนางของพระองค์ใช้ความสามารถตรงตามหน้าที่ที่รับผิดชอบอยู่เพื่อบริหารงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีได้คำนึงถึงแต่ความสนิทสนมและตระกูลของข้าราชการเป็นหลักอย่างรัชกาลก่อน นั่นก็คือพระองค์ทรงนำระบบคุณธรรมมาใช้ในระบบราชการอย่างกว้างขวางมากขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คนโดยไม่เลือกสังกัด ต่างจากระบบอุปถัมภ์ กรณีนี้เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบางตอนที่พระองค์ทรงให้เหตุผลในการที่ให้พระยาอภัยภูเวียง เจ้ากรมวังหน้าทำหน้าที่เป็นศาลรับสั่งของพระองค์ทำหน้าที่จับโจรผู้ร้าย ซึ่งชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่าทรงต้องการใช้คนที่มีความสามารถเฉพาะตำแหน่ง และทรงรู้สึกเสียดายหากบุคคลนั้นไม่ได้ใช้ความสามารถที่มีอยู่

...ฉันคิดว่าพระยาอภัย เป็นผู้กว้างขวางเคยสืบสวนรู้จักที่ดีที่ร้าย จะคิดตามจับผู้ร้ายผู้ผิด ที่หลบ หลีกหายได้ด้วยง่าย แลเป็นผู้มีฝีมือปากจะชำระความโจรผู้ร้ายความหัวไม่จับคนสูบฝิ่นแลอื่นนั้นเคล่าคล่องแข็งแรง ก็เมื่อฉันจะไม่ใช้บ้าง กระทรวงความกรรมนี้ที่บนนั้นมีน้อย การที่สนัดของพระยาอภัยก็จะไปอับหนึ่งอยู่ อื่นขุนหมื่นแลตำรวจเลวเก่าๆ ที่ชำนาญในถ้อยความแลจับผู้คุมคนตามพระยาอภัยขึ้นไป ถาขึ้นไปก่อนนั้นก็มาก ก็ถ้าท่านไม่ได้ทรงใช้สอยฤาใช้สอยแต่น้อยในการที่เขาชำนาญ

¹ ระบบคุณธรรม (Merit System) เป็นวิธีการคัดเลือกบุคคลเข้าทำงาน โดยใช้การสอบรูปแบบต่างๆ เพื่อประเมินความรู้ ความสามารถของบุคคลที่มีคุณสมบัติครบตามต้องการ โดยไม่คำนึงถึงเหตุผลทางการเมืองหรือความสัมพันธ์ส่วนตัวเป็นสำคัญ การบริหารราชการแบบทันสมัยโดยใช้หลักคุณธรรมยึดหลัก 4 ประการ ได้แก่

(1) ความเสมอภาคในโอกาส (Equality of Opportunity) หมายถึง การเปิดโอกาสที่เท่าเทียมกันในการสมัครงานสำหรับผู้สมัครที่มีคุณสมบัติ ประสบการณ์ และพื้นความรู้ตามที่ระบุไว้ โดยไม่มีข้อกีดกัน อันเนื่องมาจากฐานะ เพศ ผิว และศาสนา กล่าวคือทุกคนที่มีคุณสมบัติตรงตามเกณฑ์จะมีสิทธิในการถูกพิจารณาเท่าเทียมกัน

(2) หลักความสามารถ (Competence) หมายถึง การยึดถือความรู้ความสามารถเป็นเกณฑ์ในการคัดเลือกบุคคลเข้าทำงาน โดยเลือกผู้ที่มีความรู้ความสามารถให้เหมาะสมกับตำแหน่งมากที่สุดโดยจะบรรจุแต่งตั้งผู้ที่มีความเหมาะสมตามเกณฑ์มากกว่า เพื่อให้ได้คนที่เหมาะกับงานจริงๆ (Put the right man to the right job) หากจะมีการแต่งตั้งพนักงานระดับผู้บริหาร ก็จะมีการพิจารณาจากผลการปฏิบัติงานขีดความสามารถหรือศักยภาพของการบริหารงานในอนาคต

(3) หลักความมั่นคงในอาชีพการงาน (Security on tenure) หมายถึง หลักประกันการปฏิบัติงานที่องค์การให้แก่บุคลากรว่าจะได้รับการคุ้มครอง จะไม่ถูกกลั่นแกล้งหรือถูกให้ออกจากงานโดยปราศจากความผิด ไม่ว่าจะโดยเหตุผลส่วนตัวหรือทางการเมือง ช่วยให้ผู้ปฏิบัติงานรู้สึกมั่นคงในหน้าที่ หลักการที่ผู้บริหารใช้ในเรื่องของความมั่นคงในอาชีพการงาน

(4) หลักความเป็นกลางทางการเมือง (Political neutrality) หมายถึง การไม่เปิดโอกาสให้มีการใช้อิทธิพลทางการเมืองเข้าแทรกแซงในกิจการงาน หรืออยู่ภายใต้อิทธิพลของนักการเมือง หรือพรรคการเมืองใดๆ. ไพโรจน์ อุลิต. (2552). ระบบการบริหารทรัพยากรมนุษย์. (Online).

ความฉลาดอาจหาญของพวกนั้นก็ไปอับนิงอยู่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดินทั่วไป แลไม่เป็นผลประโยชน์แก่ตัวเขาบ้าง...¹

การคัดเลือกขุนนางเข้าปฏิบัติหน้าที่นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกวาดขันทั้งขุนนางส่วนกลางและขุนนางส่วนภูมิภาค อย่างเช่นกรณี ของตำแหน่ง เจ้าเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามคัดเลือกผู้ที่จะออกไปรับราชการอย่างพิถีพิถัน ไม่เพียงแต่พิจารณาจากชาติกำเนิดและความจงรักภักดีเท่านั้น แต่ยังคำนึงถึงความสามารถในการบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อความร่มเย็นเป็นสุขราษฎรตามหัวเมืองด้วย

การใช้ระบบคุณธรรมรวมไปถึงการจัดการทุจริต ในวงราชการอีกด้วย เพราะการทุจริตนำมาซึ่งการได้มาซึ่งขุนนางที่ไม่มีความสามารถเพียงพอ ก่อให้ความเดือดร้อนของประชาชน ดังกรณีการติดสินบน การวิ่งเต้นเพื่อให้ได้ตำแหน่งเจ้าเมือง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นว่าหากยังมีการวิ่งเต้นเพื่อเป็นเจ้าเมืองแล้วนั้น ผู้ที่ได้เป็นเจ้าเมืองคงไม่ใช่คนดีหรือมีความสามารถเป็นที่ยอมรับอย่างแน่นอน และผลเสียจะต้องตกแก่ราษฎรที่ไม่สามารถเลือกเจ้าเมืองได้ ดังปรากฏใน พระราชปรารภเรื่อง “เดินเป็นผู้ว่าราชการเมือง” โดยมีความตอนหนึ่งที่ทำให้ทราบว่า การวิ่งเต้น (สมัยนั้นเรียก “เดิน”) จะนำมาสู่ความเดือดร้อนของประชาชน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิทรงโปรดเลย บางครั้งถึงกับใช้ถ้อยคำรุนแรงในประกาศ ดังนี้

...เงินสินบนนั้นจะเอามาแต่ไหน ที่มีของตัวก็จะลงทุนของตัวมาเสียสินบน ถ้าไม่มีก็คงจะกู้ยืมเขามาเสียสินบนต้องเสียดอกเบี้ยไปพลาง ต้นทุนแลดอกเบี้ยนั้นจะเอาที่ไหน ก็คงจะไปรีดเอาที่ไพร่บ้านพลเมืองแลลูกค้ำวาณิชดิบๆ สุกๆ ...ไปต่างๆ ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ...ผู้ใดเดินเห็นจะเป็นผู้สำเร็จราชการหัวเมือง คนนั้นสำหรับเกี่ยวกับปีศาจที่เรียกว่าห่า ผู้ได้รับสินบนเดินเห็นช่วยแก้ไขให้คนเช่นนั้นได้ไปเป็นผู้สำเร็จราชการหัวเมือง จะได้บาปกรรมมากนักเหมือนเอาห่าไปปล่อยในบ้านในเมืองเป็นที่อยู่ของมนุษย์ขอเสียเถิดอย่าเอาเลย...²

และบางตอนใน “ประกาศว่าด้วยการเดินเป็นเจ้าเมือง” ดังนี้

...ตามธรรมเนียมที่ผู้สำเร็จราชการเมืองจะได้นั้น ก็มีแต่ค่าที่หนึ่งค่าประทับ แลส่วนพินัยที่แบ่งกันในปีหนึ่งแทนเบี้ยหวัด ประตุที่จะได้โดยธรรมเนียมนั้นก็คล้ายๆ กับข้าราชการในกรุงดอก กับผู้ที่จะเดินไป

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 58 -59.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). พระราชปรารภเรื่อง เดินเป็นผู้ว่าราชการเมือง. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 372-373.

เป็นที่ผู้สำเร็จราชการ ณ หัวเมืองนั้นโดยอย่างต่ำก็ 30 ซึ่งขึ้นไปโดยอย่างใหญ่ก็เพียง 300 ซึ่งลงมา จึงเห็นทั่วว่าคนที่อยากจะไปด้วยสินบนดังนี้ คือเป็นใจผีโพงผีห้าตั้งใจแต่จะกินเลือดกินเนื้อมนุษย์ในเมืองนั้น ไม่มีเมตตากรุณา ยิ่งแรงสินบนมากเสียด ออกเบี้ยเจ้าหนี้มาเสียสินบนมากก็ร้อนมาก จะเปลื้องหนี้อยากจะผ่อนดอกเบี้ยหรืออยากจะทำเอาทุนคืน คงจะไปทำผิดๆ ถูกๆ บังหลวงฉ้อราษฎ์เกินราชการเอาผู้ร้ายมาผูกให้ชดผิดๆ หรือคิดเอาสินบนปล่อยผู้ร้ายเสีย หรืออื่นๆ อะไรๆ ไปไม่หยุดหย่อนเป็นแน่ผู้ใดที่เห็นแก่สินบนรับสินบน ช่วยเดินเห็นว่ากล่าวเพ็ดทูลและไต่ให้ผู้หนึ่งๆ ได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนั้น ถ้าได้เงินสินบนด้วยเหตุนี้ ก็คือว่าผู้หนึ่งหากฎาแก่มนุษย์มิได้ชื่อว่าคิดเอาเลือดเนื้อของราษฎรคนยากคนไร้ที่อยู่บ้านห่างเมืองไกลมาขายให้อ้ายยักษ์อ้ายผีเป็นผีโพงผีห้า ผู้ที่หากิน อย่างนี้จะได้บาปหนักหนาทีเดียว ที่ว่าดังนี้ผู้ที่ชื่อๆ อยู่ในสัตย์ในธรรมคงเห็นจริงด้วยหมด...¹

อย่างไรก็ตามการใช้ระบบคุณธรรมนี้ไม่สามารถใช้ได้ทั้งระบบ ราชการ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะการรับราชการแบบสืบตระกูลยังไม่มีการยกเลิก แต่พระองค์ก็ทรงพยายามปรับปรุงระเบียบบริหารให้เป็นระบบคุณธรรมมากยิ่งขึ้น เช่น โปรดฯ ให้มี “ประกาศให้เลือกพระราชครูลูกขุน พระมหाराชครูโปรหิต พระมหाराชครูมหิธร ” แทนการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ เนื่องจากตำแหน่งดังที่ประกาศเป็นตำแหน่งผู้พิพากษาซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องกับสุขทุกข์ของประชาชนโดยตรง ทรงใช้วิธีการให้ขุนนางได้เลือกตั้งอย่างเสรีและในทางลับ และมีได้ทรงกีดกันผู้ใดที่จะได้รับเลือกในตำแหน่งนี้ ดังจะเห็นได้จากข้อความในประกาศบางตอนดังนี้

...พระมหाराชครูโปรหิตอาจารย์ พระมหाराชครูมหิธร พระครูพิเชต พระครูพิราม 4 ตำแหน่งนี้ เป็นผู้พิพากษา ตัดสินผิดแลชอบ สุขทุกข์ความของท่านทั้งหลายทั่วกัน ...เมื่อผู้ครองแผ่นดินจะตั้งผู้สำเร็จตัดสินความ ก็ย่อมให้คนทั้งปวงเลือก แล้วจดหมายชื่อเข้ามาส่งต่อพนักงาน เจ้าพนักงานสอบดูถ้ามีชอบท่านผู้ใดมาก ก็ให้ผู้หนึ่งเป็นผู้ตัดสินคดีของราษฎร...ขอให้พระราชวงศ์ที่ตั้งกรมแล้ว และยังไม่ได้ตั้งกรม ข้าราชการเจ้าพระยา แลพระยาพระหลวงในพระบรมมหาราชวัง แลพระบวรราชวัง คิดตรองเลือกดูที่พอใจอย่าให้ปรึกษากันว่าจะพอใจผู้ใด ... มิได้บังคับว่าให้เลือกเอาแต่ข้าราชการในพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวัง ถึงข้าเจ้าบวรราชการ ถ้าเห็นว่ามิสติปัญญาควรจะตัดสินความโดยสัตย์โดยธรรมตามพระราชกำหนดกฎหมายให้สิ้นสงสัยพอใจแก่คนทั้งปวง ก็ให้เขียนชื่อส่งมอบให้อาลักษณ์...พระบรมวงศานุวงศ์ก็ให้เขียนถวายเข้ามาองค์ละฉบับทุกๆ องค์ ข้าราชการก็ให้เขียนเข้ามาถวายคนละฉบับๆ จงทุกๆ คน โปรดเกล้าฯว่าอย่าให้รังเกียจสงสัยว่าจะทรงลอลวงล้อเลียนอย่างไรอย่างหนึ่งเลย แล้วอย่าให้คิดวนเวียนรั้งรอว่าเมื่อจะเลือกผู้หนึ่งๆ เข้าไปตามใจตัวจะไม่ถูกพระกระแสตอกกระมังก็ดี แลถ้าจะเลือกเข้าไปแล้วจะไม่ ได้เป็นดังว่าเข้าไป จะต้องอายุเขาดอกกระมังก็ดีเช่นนี้ ก็อย่างเก่าๆ อย่างนี้ขอเสียเถิด นิสัยใจคนต่างๆ กัน...²

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศว่าด้วยการเดินเป็นเจ้าเมือง. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 375 – 376.

² ประกาศให้เลือกพระราชครูลูกขุน พระมหाराชครูโปรหิต พระมหाराชครูมหิธร. *แหล่งเดิม*. หน้า 186-187.

เมื่อมีการการเลือกตำแหน่งผู้พิพากษาแล้ว ก่อนการแต่งตั้งยังต้องมีการสอบและสืบประวัติของบุคคลนั้นก่อน เพื่อคัดสรรผู้ที่มีคุณสมบัติเพียบพร้อมจริง ๆ โดยให้มีการเรียบเรียงประวัติส่งมาเป็นลำดับเพื่อที่พระองค์จะทรงตรวจประวัติก่อนการแต่งตั้ง¹

จากความเปลี่ยนแปลงในระบบราชการและงานใหม่ๆ ที่มีผู้ชำนาญทางเทคนิค (Technocrat) ที่ส่วนใหญ่เป็นชาวต่างชาติ จะมีคนไทยบ้างเป็นส่วนน้อย ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานการศึกษาแบบใหม่ทั้งในประเทศและส่งออกไปศึกษาตุงานยังต่างประเทศดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว แต่ถึงแม้พระองค์ทรงพยายามใช้ผู้ที่มีความชำนาญเฉพาะด้าน และใช้ระบบคุณธรรมเพื่อจัดระบบอุปถัมภ์ไปวงราชการ แต่ในความเป็นจริงระบบอุปถัมภ์ก็ไม่อาจหายไปจากสังคมไทยได้

3. การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation)²

จากปัจจัยด้านต่างๆ ที่ทำให้โลกทรรศน์ของชนชั้นนำไทยเริ่มเปลี่ยนไป ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาทำให้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชย์แล้วพระองค์ทรงปรับเปลี่ยนนโยบายด้านการเมือง เพื่อให้กลุ่มคนต่างๆ ในสังคมมีส่วนร่วมทางการเมืองมากขึ้น ทำให้ในรัชสมัยของพระองค์มีผู้ที่มีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างกว้างขวางมากขึ้น

การมีส่วนร่วมทางการเมืองนี้อาจจะแตกต่างจากการมีส่วนร่วมทางการเมืองในปัจจุบันในทางปฏิบัติ แต่หากพิจารณาในทางทฤษฎีและบริบททางสังคมและการเมืองในสมัยนั้นแล้ว ถือได้ว่าราษฎรไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีส่วนร่วมทางการเมืองเป็นอย่างมาก

การมีส่วนร่วมทางการเมืองของกลุ่มต่างๆ ทางสังคมนับว่าเป็นสิ่งชี้วัดความทันสมัยทางการเมืองอย่างหนึ่ง เพราะการมีส่วนร่วมทางการเมือง คือรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชนอันนำไปสู่การพัฒนาการเมืองในระบอบประชาธิปไตยในประเทศต่างๆ ซึ่งสามารถ

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศให้ผู้จะตั้งตระการเลือกสรรตระการที่ลูกความไม่รังเกียจ. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 506 -507.

² การมีส่วนร่วมทางการเมืองว่า หมายถึง การกระทำใด ๆ ก็ตามที่เกิดโดยความเต็มใจไม่ว่าจะประสบผลสำเร็จหรือไม่ และไม่ว่าจะมีการจัดการอย่างไรเป็นระเบียบหรือไม่ และไม่ว่าจะเกิดขึ้นเป็นครั้งคราวหรือต่อเนื่องกัน จะใช้วิธีที่ถูกต้องตามกฎหมายหรือไม่ถูกกฎหมาย เพื่อผลในการที่ จะมีอิทธิพลต่อการเลือกนโยบายของรัฐหรือต่อการบริหารงานของรัฐ หรือต่อการเลือกผู้นำทางการเมืองของรัฐบาล ไม่ว่าจะป็นในระดับท้องถิ่นหรือระดับชาติ การมีส่วนร่วมทางการเมือง มีความหมายรวมถึงบทบาทของประชาชนในการกระทำใด ๆ เพื่อมีอิทธิพลต่อผลที่ออกมาทางการเมือง. สุจิต บุญบงการ. (2537). *การพัฒนาทางการเมืองของไทย : ปฏิสัมพันธ์ระหว่างทหารสถาบันทางการเมือง และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน*. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (Online).

วิเคราะห์ รูปแบบความสัมพันธ์ของการเมืองแบบมีส่วนร่วม (Participative politics) ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ 2 ประเด็นดังนี้

3.1) บทบาทของประชาชนในการกระทำใดๆ ที่มีอิทธิพลต่อผลที่ออกมาทางการเมือง

3.2) การมีส่วนร่วมทางการเมืองก่อให้เกิดผู้มีส่วนร่วมทางการเมือง (Participant)

3.1 บทบาทของประชาชนในการกระทำใด ๆ ที่มีอิทธิพลต่อผลที่ออกมาทางการเมือง

บทบาทของราษฎรที่ส่งผลต่อการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ชัดเจนคือ “การถวายฎีกา” การถวายฎีกาเป็นพฤติกรรมที่แสดงออกถึงการมีส่วนร่วมในการเมือง การปกครองของราษฎรอย่างชัดเจนที่สุด เพราะเป็นวิธีการเดียวที่ราษฎรจะมีความรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ ชีวิตของพวกเขาได้รับอิทธิพลอย่างมากจากรัฐบาล รวมทั้งเขาเองก็มีอิทธิพลต่อการดำเนินงานของรัฐ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อการถวายฎีกาโดย พระองค์ทรงอำนวยความสะดวกและลดข้อจำกัดต่างๆ ในการเข้าถวายฎีกา¹ ทำให้ราษฎรของพระองค์สามารถเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการเมืองการปกครองได้มากขึ้น

...แลความฎีกานั้น ทรงพระราชดำริว่า ผู้จะเข้ามาตีกลองร้องถวายฎีกาได้ลำบาก เพราะต้องเสียเงินค่าไขกุญแจ จึงโปรดให้เลิกตีกลองเสีย ยกเอากลองวินิจฉัยเถรีไปทำหอไว้ที่ริมป้อมสิงขรชั้นวันถือน้ำก็ให้ขุนศาลไปเวียนเทียนสมโภชทุกคราว ป่าวร้องให้ราษฎรมาร้องถวายฎีกาที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในวันขึ้น 7 ค่ำ แรม 7 ค่ำบ้าง แรม 13 ค่ำบ้างเสด็จออกรับฎีกาของราษฎรเสมอถ้าเป็นการร้องจะร้องเมื่อใดก็ได้...²

นอกจากการอำนวยความสะดวกให้แก่ราษฎรในการถวายฎีกาโดยการลดข้อจำกัดต่างๆ ลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงให้ความสำคัญในการไต่สวนฎีกาที่ราษฎรร้องเรียนเข้ามาอย่างรวดเร็ว ดังปรากฏในประกาศบางตอนดังนี้

...อนึ่งขุนศาล ตุลาการ ซึ่งชำระความของราษฎรทุกๆ ศาลถ้าความขัดขวางประการใดก็ให้ร้องเรียนกับแม่กอง ถ้าแม่กองชำระตัดสินไปแล้ว ก็ให้คัดข้อความขึ้นหาฤาฯ พณฯ ลูกขุน ณ ศาลหลวง ปรีกษาไม่ตกลงหรือปรีกษาแย้งกันก็ดีก็ให้เอาข้อความแลคำปรีกษาแย้งขึ้น กราบเรียนหาฤาฯ พณฯ ลูกขุนศาลฯ ปรีกษาไม่สำเร็จแล้วแก้กันได้ ก็ให้เอาข้อความนั้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ย่าให้ขุนศาลตุลา

¹สามารถอ่านรายละเอียดเกี่ยวกับการถวายฎีกาเพิ่มเติมได้ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์การ. (2547). ประกาศเรื่องถวายฎีกา, ประกาศกำหนดเวลาถวายฎีกา, ประกาศการที่จะทูลเกล้าฯถวายฎีกา. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 32, 90, 125, 160- 161.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). การพระราชกุศล. *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 259.

การกตความของราษฎรไว้ให้เห็นชัดเป็นอันขาดทีเดียวนั้น ให้กรมมหาดไทย กลาโหม กรมเมือง หมายถึงประกาศข่าวร้องชำระราชการฝ่ายทหาร พลเรือน ข้าเจ้าต่างกรม ยังไม่ได้ตั้งกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวัง ในพระบวรราชวัง แลราษฎรให้รู้จึ่งทั่วตามรับสั่ง¹

จากการให้ความสำคัญในการถวายฎีกาของราษฎรทำให้ “...ฎีกาครั้งนั้นมาก คราวหนึ่งก็ถึง 10 ฉบับ 20 ฉบับ ผู้ที่มีบรรดาศักดิ์ก็ต้องระวังตัว ไม่อาจที่จะเบียดเบียนคุมเหงราษฎร..”² การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อการถวายฎีกาของราษฎรเป็นอย่างมาก ทำให้การถวายฎีกาเป็นช่องทางที่ราษฎรสามารถเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองได้อย่างชัดเจนที่สุด การถวายฎีกาบางครั้งยังก่อให้เกิดการเรียกคืนอำนาจโดยการถอดถอน ปลดออกจากราชการ (Recall)³ ดังเช่น กรณีของพระยาไชยา (กลับ) และผู้สำเร็จราชการเมืองระยอง ซึ่งเป็นการถอดถอนและลงโทษขุนนางที่เป็นผลมาจากการที่ราษฎรได้มีฎีการ้องเรียนเข้ามา และได้มีการไต่สวนเป็นความจริง ดังจะได้ยกตัวอย่างบางส่วนของคำพิพากษา คดีพระยาไชยาบางตอน ที่ได้มีการตีพิมพ์ลงในประกาศ และกรณีที่ราษฎรชาวระยองถวายฎีกากล่าวโทษผู้สำเร็จราชการเมืองดังนี้

...พระยาไชยาได้ว่าราชการเมืองไชยามาได้ 4 ปี ภายหลังมีผู้มาฟ้องกล่าวโทษพระยาไชยาหลายข้อ จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาเทพอรชุน หลวงนายสิทธิ นายจำเขมงศ์ สตรียาวุทธออกไปชำระ ก็มีผู้มาฟ้องกล่าวโทษพระยาไชยาเข้ามาอีกมากมายหลายเรื่องนัก นับกว่า 60 เรื่อง 70 เรื่อง ชำระไปให้ก็แพ้ใจทุกเรื่อง แต่พระยาไชยาไม่อ่อนน้อมกระด้างกระเดื่องต่อตุลาการฯ จึงได้มีใบบอกกล่าวโทษเข้ามาอีก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ...ให้มิทอ้งตราไป ถอดถอนเสียจากที่ แล้วให้จำตรวนไว้...⁴

และกรณีของผู้สำเร็จราชการเมืองระยอง ซึ่งมีราษฎรถวายฎีกากล่าวโทษเข้ามา ดังนี้

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศห้ามไม่ให้ผู้มีอำนาจเข้าไปเกี่ยวข้องในการพิจารณาคดี. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 47 - 48.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 259.

³ การเรียกคืนอำนาจโดยการถอดถอน ปลดออกจากตำแหน่ง (recall) เป็นรูปแบบหนึ่งของการมีส่วนร่วมทางการเมืองในระบบประชาธิปไตยที่เป็นการควบคุมการใช้อำนาจของผู้แทนประชาชนในการดำรงตำแหน่งทางการเมืองแทนประชาชน หากปรากฏว่า ผู้แทนราษฎรใช้อำนาจในฐานะ “ตัวแทน” มิใช่เป็นไปเพื่อหลักการที่ถูกต้อง หรือเพื่อผลประโยชน์ส่วนรวมที่แท้จริง ในทางตรงกันข้าม กลับเป็นการใช้อำนาจโดยมิชอบ โดยทุจริต หรือเพื่อประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก ประชาชนผู้เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยสามารถเรียกร้องอำนาจที่ได้รับมอบไปนั้นกลับคืนมาโดย การถอดถอน ปลดออกจากตำแหน่ง

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). คำพิพากษาแลพระราชกระแสตัดสินเรื่องโทษย้ายกลับพระยาไชยา. *เล่มเดิม*. หน้า 180.

... หมิ่นนาเวศ หมิ่นชำนานู นายฉาย นายคำ นายทิน นายย้อยกับไพร่เมืองระยองเข้าชื่อกันทำเรื่องราร้องถวายฎีกา 3 ฉบับ กล่าวโทษพระราชกัณฑ์ศรีสงคราม ผู้สำเร็จราชการเมืองระยอง พระนักรโประการจางวาง แลกรมการอื่นๆ เป็นหลายประการมีใจความว่า ผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการเมืองระยองทำข่มเหงให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนต่างๆ แลสรรเสริญหลวงราชกัณฑ์ศรีสงครามปลัดเมืองระยองว่าเป็นคนสัตย์ซื่อดีกว่ากรมการอื่น หมิ่นนาเวศ หมิ่นชำนานูขอสมัครอยู่กับหลวงปลัดเป็นนายควบคุมต่อไป...¹

กรณีราษฎรเมืองระยองถวายฎีกากล่าวโทษผู้สำเร็จราชการเมืองระยองนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกษาธิบดีออกไปชำระความ และเมื่อเจ้าพระยาวรวิงศ์มหาโกษาธิบดีออกไปก็ชำระความก็ปรากฏเป็นความจริงตามที่ราษฎรได้ร้องเรียนมา

การดำเนินการย้าย ถอดถอน และสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนาง ที่มีผลมาจากข้อร้องเรียนหรือฎีกาของราษฎรนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำเป็นครั้งคราวตามกรณี เช่น เมื่อปี พ.ศ. 2395 ชาวเมืองเพชรบุรี เข้ามาร้องทุกข์ว่า ราษฎรเมืองเพชรบุรีต่างก็ได้รับความเดือดร้อนเนื่องจากโจรผู้ร้ายชุกชุม เมื่อไปฟ้องร้องต่อเจ้าเมืองต่างๆ ก็ไม่เอาใจใส่ คดีที่ฟ้องกันในโรงศาลก็ไม่ชำระ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากพระยาเพชรบุรีชรามากและตาพิการทั้งสองข้าง จึงไม่สามารถปฏิบัติราชการให้เป็นไปโดยเรียบร้อย ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาจำแสนยบดีเจ้ากรมพลัมภ์ไปเป็นเจ้าเมืองเพชรบุรี ส่วนเจ้าเมืองคนเดิมนั้นให้ถอดจากตำแหน่ง² และกรณีที่คล้ายกันนี้ก็เกิดที่เมืองหลังสวนอีกในปี พ.ศ. 2409 เจ้าเมืองหลังสวนตาบอดทั้งสองข้างกรมการเมืองก็ไม่กล้าแจ้งเข้ามายังกรุงเทพฯ เนื่องจากเกรงอำนาจพระหลังสวนต่อมาหลวงพรหมอักษรเชิญท้องตราจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองหลังสวน จึงได้รู้ข้อเท็จจริง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดพระหลังสวนออกจากตำแหน่ง และแต่งตั้งหลวงพรหมกัณฑ์ ยกบัตรเมืองชุมพร ไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองหลังสวนแทน³

แม้ว่าการถอดถอนขุนนางข้างต้นจะไม่ใช้การถอดถอนโดยประชาชนโดยตรงแต่การร้องเรียนเข้ามาของประชาชนก็ถือว่าเป็นสิ่งที่ราษฎรไทยสมัยนั้นสามารถทำได้อย่างเสรีที่สุดใน

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศเรื่องราษฎรเมืองระยองถวายฎีกากล่าวโทษผู้สำเร็จราชการเมือง. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 579 – 580.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. โปรดให้พระยาจำแสนยบดี ออกไปว่าราชการเมืองเพชรบุรี 13 ธันวาคม 2395. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 73 จ.ศ.1214*. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). *พระบรมราชโบายด้านการปกครองที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ.2394-2411). หน้า 83.)

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. ให้หลวงยกบัตรเมืองชุมพรไปว่าราชการเมืองหลังสวน 25 มิถุนายน 2409. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 6 เล่มที่ 54 จ.ศ.1228*. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). *เล่มเดิม*. หน้า 83.)

ระบบการเมืองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งและถอดถอนขุนนางตามพระราชอัธยาศัย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎร และขุนนางได้มีส่วนร่วมในการปกครองได้อย่างกว้างขวางเป็นอย่างมาก

นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นว่าบทบาทของขุนนาง และราษฎรยังส่งผลต่อพระบรมราชาบาย ทางสังคมด้วย เช่น กรณีเสนาบดีเข้าชื่อกันทำเรื่องราวทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องราษฎรกล่าวว่าพระบาง พระพุทธรูปทำให้ฝนแล้ง

... ด้วยได้ยืมราษฎรชายหญิงหลายพวกหลายเหล่าบ่นซุบซิบกันอยู่เนื่องๆ มานานแล้วว่า ครั้งตั้งแต่พระเลิมเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งมาอยู่เมืองหนองคาย เชิญลงมาไว้ ในกรุงเทพมหานคร เมื่อปลายปีมะเส็งนพศก¹ และพระสัยะเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งมาอยู่ด้วยพระเลิม ณ เมืองหนองคาย และพระแสนเมืองมหาไชยเชิญมาไว้ ณ วัดประทุมวนารามเมื่อปลายปีมะเมียสัมฤทธิ์ศก² นั้นมา ฝนในแขวงกรุงเทพมหานครน้อยไปกว่าแต่ก่อนทุกปีต้องบ่นว่าฝนแล้งทุกปี ลางพวกก็ว่าพระพุทธรูปเหล่านี้ไปอยู่ที่ไหนของแพงที่นั่น แลว่าของลาวเขาถือว่าพระพุทธรูปของบ้านร้างเมืองเสีย ปีศาจมักสิงสู่ ลาวเรียกว่า พุทธยักษ์ รังเกียจนักไม่ให้เข้าบ้านเมือง ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังเรื่องๆ จึงได้ปรึกษากัน ราฟิ่งถึงกาลเก่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เป็นแม่ทัพเสด็จขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ครั้งก่อน ก็ได้พระพุทธรูปมีชื่อทั้งปวงในเมืองนั้นมาอยู่ในอำนาจ แต่ทรงเลือกให้เชิญลงมากรุงธนบุรี แต่พระแก้วมรกตกับพระบาง 2 พระองค์ พระพุทธรูปมีชื่อนอกนั้น โปรดให้คงอยู่เมืองจันทน์ ... ครั้นได้ล่วงมานาน 200 ปีเศษ เจ้าเมืองเวียงจันทน์รบกับเจ้าเมืองหลวงพระบาง ได้ชัยชนะเมืองหลวงพระบาง จึงให้เชิญพระบางมาไว้เมืองเวียงจันทน์ ตั้งแต่นั้นมาเมืองเวียงจันทน์ก็ไม่มีความสุข เกิดรบพุ่งในพี่น้องเองบ้าง ต้องรบกับญวนเสียอำนาจต้องยอมแพ้ญวน แล้วภายหลังจึงได้ (เสีย) เมืองต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เมื่อเสด็จขึ้นไปปราบปรามเมื่อปีกุนเอกศก ศักราช 1141 นั้น ก็พระแก้วกับพระบางมาอยู่ด้วยกันที่กรุงธนบุรีได้ 2 ปี ก็เกิดวุ่นวาย ขอพระราชทานโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้แยกย้ายพระแก้วกับพระบางให้อยู่ห่างต่างบ้านเมืองกัน จึงจะมีความเจริญแก่พระนครซึ่งตั้งใหม่ในครั้งนี้... ถ้าโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม มีพระราชประสงค์จะให้เป็นที่นมัสการบูชาของราษฎรที่เป็นลาวได้ทำบุญเต็มศรัทธาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า จะขอรับพระราชทานพระพุทธรูปที่ลาวนับถือ คือ พระเลิม พระสัยะ พระแสน ฤาพระบาง พระแทรกคำ พระฉนสมอ พระมีชี้อื่นๆ ด้วย พระราชทานคืนให้เจ้าเมืองหัวเมืองลาวที่เดิม ฤาเมืองอื่นที่รับถือรับไปไว้ทำบุญบูชา ถ้าถ้าทรงพระราชดำริเห็นว่า ได้เชิญมาแล้ว จะคืนไปเป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ ก็ขอพระราชทานพระบางพระราชทานไปเมืองหลวงพระบาง ให้ได้ประดิษฐานอยู่ที่เมืองเดิม ก็จะเป็นพระเกียรติยศมาก...³

¹ พ.ศ. 2400

² พ.ศ. 2401

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). เสนาบดีเข้าชื่อกันทำเรื่องราษฎรกล่าวว่าพระบาง พระพุทธรูปทำให้ฝนแล้ง. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 284 – 288.

จากการที่เหล่าเสนาบดีทำเรื่องเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ทำให้ทรงพระราชทานพระบางคืนไปเมืองหลวงพระบาง

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสดับในเรื่องรานั้นแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นด้วยครั้นมาถึงปีชาลอัฐศก¹ เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้รับพระบางขึ้นไปประดิษฐานไว้เมืองหลวงพระบางตามเดิม เจ้าอุปฮาดราชวงษ์ได้เชิญเสด็จพระบางออกจากวัดจักรวรรดิราชาวาส ณ เดือน 5 ขึ้น 15 ค่ำ² เวลาเพลแล้ว โปรดให้ไปประทับไว้ที่พระตำหนักน้ำ ทำการสมโภชอยู่ 3 วัน แล้วบอกบุญพระราชาคณะเปรียญ การสัตนุรุชห์ขึ้นไปส่งเพียงปากเกรด...³

จากตัวอย่างข้างต้นเห็นได้ว่าการถวายฎีกามีผลต่อพระราชดำริทางการเมือง และสังคมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลายด้าน ตัวอย่างการเปิดโอกาสให้ราษฎรถวายฎีการ้องเรียนการทำงานของขุนนางปรากฏมากในประกาศเกี่ยวกับพิกัตภาษี เพราะราษฎรในสมัยนั้นต้องเสียภาษีอากรหลากหลายประเภท และมีถูกขุนนางที่ส่งไปจากส่วนกลางเอาเปรียบอยู่เสมอ เนื่องจากราษฎรไม่รู้พิกัตภาษี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้ประกาศพิกัตภาษี เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว ดังปรากฏในประกาศพิมพ์โฆษณาพิกัตภาษีอากรตอนหนึ่งดังนี้

...จึงได้มีธรรมเนียมเรียกภาษีอากรกับราษฎรตามพิกัตมาจนทุกวันนี้ ก็แลการซึ่งตั้งเจ้าภาษีอากรให้ออกไปเก็บก็ได้พิกัตภาษีอากรแจ้งอยู่ในท้องตราแล้ว ได้ให้หัวเมืองคัดลอกท้องตราไว้ทุกหัว เมือง แล้วให้ประกาศแก่นายบ้านนายอำเภอ กำหนด ให้ประกาศกับราษฎรให้รู้ทั่วตามพิกัตท้องตรา ก็เมื่อประกาศนั้นราษฎรได้รู้บ้าง มิได้รู้บ้าง ที่ไม่รู้พิกัตในท้องตรานั้นมีมาก เพราะฉะนั้นเจ้าภาษีไปเก็บเหลือเกินพิกัตไป ราษฎรที่มีได้รู้ก็ยอมให้เก็บไม่มีใครอาจฟ้องร้องว่า ากกล่าวได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คิดพิกัตภาษีอากรทั้งปวงตีพิมพ์แจกไปทุกแขวงทุกตำบลให้ราษฎรรู้พิกัตภาษีอากรจงทั่วกัน แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้าเจ้าภาษีอากรมาเก็บเงินแก่ราษฎรเหลือเกินนอกจากพิกัตที่ตีพิมพ์นั้นแล้ว ก็ให้ราษฎรผู้ได้รับความเดือดร้อนมาร้องฟ้องต่อเจ้ากระทรวงที่ภาษีอากรขึ้นอยู่ในพระคลังนั้นๆ⁴

¹ พ.ศ. 2409

² วันที่ 31 มีนาคม ยังเป็นปีฉลู สัปตศก พ.ศ. 2408 (ปฏิทินสำหรับคั่นวันเดือนจันทรคติกับสุริยคติขระบุว่า วันเสาร์เดือน 5 ขึ้น 15 ค่ำ ปีชาลอัฐศก ตรงกับวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2409)

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชทานพระบางคืนไปเมืองหลวงพระบาง. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 288.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศพิมพ์โฆษณาพิกัตภาษีอากร. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 64 -65.

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของประชาชนไม่จำกัดเฉพาะราษฎรไทยเท่านั้น บทบาทของชาวต่างชาติที่เข้ามาอยู่ในประเทศสยามยังส่งผลนโยบายที่ออกมาทางการเมืองด้วย อันนำไปสู่ปรากฏการณ์ทางสังคมด้วยเห็นได้จากกรณีที่ทรงพระราชทานที่ให้ชาวต่างประเทศตั้งห้างและขุดคลองถนนตรง และดังนี้

ในปีมะเส็งนั้น พวกกงสุลนายห้างต่างประเทศเข้าชื้อกันทำหนังสือยื่นว่า เรือลูกค้าจะขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพมหานครทางไกลนัก หน้าฤดูน้ำ น้ำก็เชี่ยวแรงนัก กว่าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครได้ป่วยการหลายวัน จะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายได้ปากคลองพระโขนงตลอดถึงบางนา จะให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนามาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ปรึกษาท่านเสนาบดี ท่านเสนาบดีปรึกษาเห็นพร้อมกันให้กราบทูลว่า ถ้าชาวยุโรป ยกกันลงไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ก็จะห่างไกลออกไปก็มีคุณอย่างหนึ่ง ด้วยความหยุกหยิกนั้นน้อยลง ถึงจะขุดคลองให้เดินเป็นทางลัดก็ควร...¹

และการที่ทรงโปรดเกล้าให้ตัดถนนและขุดใน พ.ศ. 2404 ก็เป็นผลจากการที่...พวกกงสุลเข้าชื้อกันมีหนังสือถวายว่า ชาวยุโรปเคยขึ้นรถขี่ม้าไปเที่ยวตากลมอากาศ ได้ความสบายไม่มีใครเจ็บไข้ เข้ามาอยู่กรุง ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถขี่ม้าไปเที่ยวพากันเจ็บไข้เนื่องๆ ...จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองจึงให้พระอินทราธิบดีศรีราชรองเมืองเป็นนายงาน ได้จัดการตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือน 3 ขึ้น 6 ค่ำทำทางก่อถนนที่สะพานเหล็กริมบ้านเจ้าเขมรออกไป 2 สาย...²

จากตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นว่าจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญในสิทธิทางการเมืองทั้งของราษฎรชาวสยามและชาวต่างชาติ ทำให้ผู้คนที่อยู่ในรัชสมัยของพระองค์เข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองมากขึ้น ส่งผลให้แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลายเรื่องเป็นผลมาจากการมีส่วนร่วมของประชาชนในลักษณะต่างๆ ซึ่งส่งผลต่อการวางรากฐานความทันสมัยทางสังคมเพื่อเปลี่ยนผ่านจากยุคจารีต ไปสู่ความทันสมัยต่อไป

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชทานที่ให้ชาวต่างประเทศตั้งห้างและขุดคลองถนนตรง. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 125.

² พระราชทานที่ให้ชาวต่างประเทศตั้งห้างและขุดคลองถนนตรง. แผลงเดิม. หน้า 169.

3.2 การมีส่วนร่วมทางการเมือง ทำให้เกิดผู้มีส่วนร่วมทางการเมือง (Participant)¹

การที่ผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลากหลายกลุ่มมากขึ้นไม่จำกัดเฉพาะชนชั้นเจ้านาย และขุนนางชั้นสูง ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดโอกาสให้แก่บุคคลต่างๆ ร่วมรับผิดชอบทางการเมือง การสาธารณประโยชน์มากขึ้น เห็นได้จากในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ที่ได้มีบันทึกเกี่ยวกับการสร้างสะพาน คลอง หลายแห่งที่ปรากฏชื่อผู้รับผิดชอบในการสร้างและซ่อมแซมมีทั้งสามัญชน และเศรษฐีชาวจีนดังนี้

สร้างสะพานข้ามคลอง

การถนนแล้ว ยังไม่มีสะพาน ได้บอกบุญเจ้าแลขุนนางเจ้สัวตามแต่ผู้ใดจะศรัทธา รับทำ สะพานข้ามคลองที่ตรงถนนใหม่ข้าม ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ที่สมุหพระกระลาโหม รับทำสะพานเหล็ก² ข้ามคลองรอบกรุงริมวังเจ้าเขมรข้าม คิดทั้งค่าเหล็กสะพานส่งเข้า มา ค่าจ้างค่าไม้ค้ำอิฐ รวมเป็นเงิน 160 ชั่ง ที่สะพานหันเก่าข้ามคลองรอบกรุงลงไปวัดจักรวรรดิ ทำสะพานเหล็กอีกสะพานหนึ่ง เป็นของหลวง ราคาเครื่องเหล็กที่ส่งเข้ามาก็เหมือนกัน สะพานข้ามคลองวัดจักรวรรดิลงไปถนนสำเพ็ง เป็นสะพานไม้ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิศุณนารถนิภา ารร จ้างทำ ค่าไม้ค่าเหล็กเหมาะเสร็จ เป็นเงิน 10 ชั่ง สะพานข้ามศาลาเจ้าใหม่³ สะพานหนึ่ง เป็นสะพานก่ออิฐปูนของพระศรีทรงยศ จ้างทำเหมาะเสร็จเป็นเงิน 20 ชั่ง สะพานหนึ่ง ข้ามคลองวัดสามจีน เป็นสะพานไม้หลวงจิตรจำนงจ้างทำเหมาะเสร็จเป็นเงิน 12 ชั่ง สะพานข้ามคลองผดุง ริมป้อมปิดปัจฉิม เป็นสะพานไม้ของท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ที่สมุหพระกระลาโหมจ้างทำเหมาะเสร็จเป็นเงิน 13 ชั่ง สะพานข้ามคลองหลังบ้านกงสุลอังกฤษ เป็นสะพานก่ออิฐปูน ของพระภานุสมบัตินามบูรณ (ยิ้ม) จ้างทำเหมาะเสร็จ 18 ชั่ง สะพานหนึ่งข้ามคลองบางรัก เป็นสะพานอิฐปูนของหลวงพิศาลผลพานิช จ้างทำเหมาะเสร็จเป็นเงิน 20 ชั่ง สะพานหนึ่ง ข้ามคลองวัดยานาวารามข้างเหนือ เป็นสะพานก่ออิฐปูนของพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (จ๋อง) จ้างทำเหมาะเสร็จเป็นเงิน 20 ชั่ง

¹ ผู้มีส่วนร่วมทางการเมือง (Participant) หมายถึง ผู้ที่กระตือรือร้นที่จะเข้าเกี่ยวข้องกับทางการเมือง เช่น การเข้าร่วมประชุมทางการเมือง เป็นสมาชิกพรรคการเมือง และสนใจกับปัญหาสาธารณะ ฯลฯ การมีส่วนร่วมทางการเมืองในความหมายนี้ อาจรวมถึงกิจกรรมที่ไม่ชัดเจนเท่าการลงคะแนนเสียง บางครั้งแม้จะไม่ไปลงคะแนนเสียง แต่มีการติดตามข่าวสารการเมือง ถกเถียงแสดงความคิดเห็นต่อปัญหาทางการเมือง ก็ถือว่ามีส่วนร่วมทางการเมือง. เสน่ห์ นนทะโชติ. (2524). *การสื่อสารทางการเมืองกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของ ประชาชนในชุมชนชนบทไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านวังคล้า อ.เสิงสาง จ.นครราชสีมา*. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (Online).

² สะพานดำรงสถิต (สะพานเหล็กเป็นสะพานที่มีรางเหล็กและล้อที่คานด้านล่าง สำหรับเปิดสะพานให้แยกจากกัน สะพานแห่งนี้ เรียกว่า สะพานเหล็กบน คู่กับสะพานเหล็กล่าง คือ สะพานพิทยเสถียร)

³ ศาลเจ้าเก่า

สะพานหนึ่ง ข้ามคลองวัดยานนาวารามข้างใต้ เป็นสะพานก่ออิฐปูนของหลวงนาวาเกนิกกร จ้างทำหมา
เสร็จเป็นเงิน 18 ซั่ง สะพานหนึ่ง ข้ามคลองวัดลาว¹ เป็นสะพานก่ออิฐปูนของหลวงไมตรีวิช จ้างทำ
หมาเสร็จ เป็นเงิน 17 ซั่ง สะพานข้ามคลองบางขวาง เป็นสะพานก่ออิฐปูนของหลวงภาชีวิเสศ จ้างทำ
หมาเสร็จเป็นเงิน 20 ซั่ง สะพานข้ามคลองวัดใหม่² เป็นสะพานก่ออิฐปูนของชลธิบุตรอำแ ดงแพง จ้าง
ทำหมาเสร็จเป็นเงิน 16 ซั่ง สะพานข้ามปลายคลองบางรักริมคลองบางขวางชุดใหม่ เป็นสะพานก่ออิฐ
ปูนของเจ้าพระยาพลเทพ³ (หลง) จ้างทำหมาเสร็จ เป็นเงิน 12 ซั่ง สะพานหนึ่ง ข้ามคลองถนนตรง
ต่อเนื่องมาสะพานเจ้าพระยาพลเทพ เป็นของพระเจ้าลูกเธอกรมหมื่นวิศุณนารถนิภา ธร จ้างทำหมา
เสร็จเป็นเงิน 12 ซั่ง สะพานหนึ่ง ข้ามคลองประทุมวัน เป็นสะพานไม้ของเจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิ
บดี จ้างทำหมาเสร็จเป็นเงิน 10 ซั่ง อีกสะพานหนึ่ง ข้ามคลองประทุมวันมาข้ามคลองผดุงมาคลอง
ถนนตรง เป็นสะพานไม้ ของเจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดี จ้างทำหมาเสี ็จ เป็นเงิน 13 ซั่ง แล
ถนนนอกนั้น โปรดให้ชื่อว่าถนนเจริญกรุง⁴

กลุ่มผู้มีส่วนร่วมทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่จำกัด
เฉพาะเพศชายเท่านั้น เพราะปรากฏว่าสตรีได้เข้ามาร่วมรับผิดชอบทางการเมือง การ
สาธารณประโยชน์มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการที่ เจ้าคุณแช ธิตาของสมเด็จพระยาบรมมหา
ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) กับท่านผู้หญิงนวล ร่วมกันขุดคลองบั้งลี แขวงเมืองสมุทรสงคราม⁵

นอกจากนี้กลุ่มราษฎรทั่วไปยังสามารถมีส่วนร่วมในการรักษาความสงบเรียบร้อยของ
สังคม โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้วิธีให้ประชาชนดูแลรับผิดชอบในเรื่องต่างๆ
เช่น กรณีที่ ต้องการลดการทะเลาะวิวาทในสังคมนักทรง "...ให้เจ้าของบ้านเจ้าของเรือน รักษา
บ้านเรือนเขตแดนของตัว อย่าให้ผู้อื่นมาชกตีวิวาทที่หน้าบ้านเรือนของตัวได้ ...ถ้าผู้ใดเมาสุราแล้ว
มิได้กลับบ้านเรือนของตัว บังอาจไปเที่ยวชกตีวิ วาทกันที่บ้านเรือนเขตแดนผู้อื่น ก็ให้เจ้าของบ้าน
เจ้าของเรือนจับตัวผู้ที่เมาสุรามาชกตีวิวาทให้จงได้..."⁶ ในบางครั้งเมื่อมีงานเทศกาลเช่นสงกรานต์
มักมีการทะเลาะวิวาท และคนเมาสุราเที่ยวอาละวาดอยู่เสมอๆ ในกรณีนี้พระองค์ก็ทรงมี "ประกาศ
กำหนดอำนาจเจ้าบ้านและเจ้าพนักงานในการจับกุม" ซึ่งให้อำนาจแก่เจ้าบ้านดังนี้

¹ วัดสุทิวราราม

² วัดกันมาตยาราม

³ นามเดิมว่า หลง บุญ-หลง เสนาบดีกรมนาในสมัยรัชกาลที่ 4

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). สร้างสะพานข้ามคลอง. *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 170 -172.

⁵ ขุดคลองบางลี่และแก้คลองลัดยี่สานเมืองสมุทรสงคราม. *แหล่งเดิม*. หน้า 249.

⁶ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศว่าด้วยคนพาลเสพสุราในเวลาตรุษสงกรานต์, ประกาศเรื่องคนเสพสุราในวันสงกรานต์. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 89, 153 - 154.

...การทุกวันนี้คนที่เป็นพาลเมาสุราพากันเที่ยววิวาทชกตีฟันแทง แยกชิงวิ่งราวราษฎรตามถนนหนทาง
 ลางที่ก็เกิดวิวาทกันขึ้น มีถ้อยความได้ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุรีพระบาทอยู่เนือง ๆ บัดนี้โปรดเกล้า
 โปรดกระหม่อม ตั้งพระราชบัญญัติพระราชทานกำลังอำนาจให้กับเจ้าของบ้านทุกตำบล ...ตั้งแต่นี้ไป
 เมื่อหน้า ถ้าผู้ใดไปวิวาทชกตีฟันแทงกันที่หน้าบ้านผู้ใด ให้เจ้าของบ้านว่ากล่าวห้ามปรามเสีย ถ้าห้ามมิ
 พัง ให้เจ้าของบ้านจับตัวผู้วิวาทไว้...ถ้าเจ้าของบ้านจับตัวผู้บุกรุกเข้ามาวิวาทได้แล้วให้มัดผูกจ่าจอ งไว้
 ให้มันคง แต่ห้ามมิให้เจ้าของบ้านแลสมิครพรรคพวกชกต่อยทุบถองตบตีผู้ที่ต้องจับได้ตัวไว้แล้วนั้นอีก
 เลย ... แลผู้ที่ต้องจับไว้วันนั้นให้เจ้าของบ้านเอาตัวไปส่งกับนายอำเภอ ถ้าเจ้าของบ้านอยู่ในอำเภอ
 พระบรมมหาราชวัง หรืออำเภอในพระบรมราชวังให้ส่งตามอำเภอ นั้น...¹

นอกจากนี้ยังทรงมีประกาศให้ "...ราษฎรออกนึ่งยามตรวจตรา หน้าบ้านหน้าเรือนของตัว
 อย่าให้เกิดโจรผู้ร้ายมาตีฟันฉกชิง วิ่งราว ตัดช่องย่องเบาหลบกิ่งไฟบ้านเรือนเขตแดนของตัวได้..."²

จากตัวอย่างการมีส่วนร่วมทางการเมืองดังกล่าวจะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวนี้ ทรงมอบอำนาจและสิทธิทางการเมืองขึ้นพื้นฐานแก่ราษฎรของพระองค์ ผ่านทาง
 กฎหมายที่ทรงตราขึ้น โดยกฎหมายในรัชสมัยของพระองค์มิได้เป็นการบัญญัติใหม่ทั้งหมดเสีย
 ที่เดียว หากแต่ส่วนหนึ่งเป็นการแก้ไขและพัฒนาาระบบกฎหมายดั้งเดิมให้มีวิวัฒนาการในทางที่จะ
 เอื้อประโยชน์ต่อสังคม ส่วนรวมมากขึ้น การที่สิทธิทางการเมืองของราษฎรได้รับการบรรจุไว้ใน
 กฎหมาย ทำให้ราษฎรเริ่มตระหนักถึงสิทธิของตนเองมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

นอกจากนี้การเข้ามาของ "ความเป็นตะวันตก" ยิ่งสร้าง "ความรู้สึกนึกคิดขององค์อธิปัตย์
 ส่วนกลาง" ที่มีต่อหัวเมืองและเมืองประเทศราช ซึ่งองค์อธิปัตย์ คือ ผู้ที่ทำให้เสีย หรือได้ดินแดน
 พระมหากษัตริย์ จึงมีพันธกิจคือ ผลักดันให้สังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เจริญก้าวหน้า รวมทั้ง
 ปลุกฝังสำนึกทางประวัติศาสตร์ให้ราษฎร มีสำนึกทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน เห็นได้ จากการที่
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเผยแพร่เนื้อหาในศิลาจารึกหลักที่ 1(ไม่ว่าศิลาจารึก
 หลักนี้จะได้รับการสร้างโดยใครและตั้งแต่เมื่อใดก็ตาม แต่พระองค์ทรงเป็นผู้เผยแพร่เนื้อหาของ
 จารึกหลักนี้ให้ปรากฏแก่มหาชน) โดยทรงเน้นอุดมการณ์ "เมืองไทยนี้ดี" ความเป็นระเบียบ ความ
 สงบสุข ความมั่นคง และความเจริญก้าวหน้าของเมืองไทย เป็นผลมาจากการปกครองของ
 พระมหากษัตริย์ที่ทรงไถ่ชีวิตประชาชน ทรงรับรองกรรมสิทธิ์เอกชนและเปิดเสรีทางการค้า ทรง
 อำนวยความยุติธรรมในการตัดสินคดีความ และทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา รวมทั้งทรงสอน
 ศีลธรรมแก่คนทั้งหลาย เมื่อประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของเมืองไทยแล้วก็ทำให้ "เมืองไทยนี้ดี"

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศกำหนดอำนาจเจ้าบ้านแลเจ้าพนักงานในการ
 จับกุม. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 131.

² ประกาศให้ตรวจตรารักษากันเรือนแลจับกุมโจรผู้ร้าย. *แหล่งเดิม*. หน้า 274 – 275.

อย่างแท้จริง จึงสมควรที่ชาวสยามทุกคนจะรัก “เมืองไทย” และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์แห่ง “เมืองไทย” อย่างเต็มที่¹

จากแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้กล่าวมาทั้งหมดเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้พยายามเปลี่ยนผ่านสังคมไทยให้ก้าวไปสู่ความเป็น “สมัยใหม่” ซึ่งนโยบายทางการเมืองเป็นสิ่งชี้วัดความทันสมัยหรือความเป็นสมัยใหม่ได้ชัดเจนที่สุด นอกจากจะทรงพยายามสร้างโลกทัศน์แบบใหม่ให้แก่สังคมไทยแล้วพระองค์ยังทรงสร้างความเจริญในโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การศึกษาแบบใหม่ การคมนาคมด้านต่างๆ เป็นต้น สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ประชาชนรับรู้ได้ เพราะถ้าประชาชนไม่สามารถรับรู้สิ่งที่พระมหากษัตริย์ทำย่อมเกิดปัญหาในการยอมรับพระมหากษัตริย์อย่างแน่นอน ในขณะที่เดียวกันกลุ่มชนชั้นนำ ก็เริ่มยอมรับว่าราษฎร คือ องค์ประกอบหนึ่งของรัฐ ซึ่งแตกต่างจากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่ราษฎรเป็นเพียงส่วนหนึ่งของรัฐ

การยอมรับซึ่งกันและกันนี้ มีนัยทางการเมืองที่สำคัญคือ เป็นการรับรู้ถึงความสำคัญของการดำรงอยู่ร่วมกันของชนทุกกลุ่มในสังคม ความคิดเรื่อง “ชาติ” และ “บ้านเมือง” ซึ่งเป็นแนวคิดเกี่ยวกับรัฐสมัยใหม่ จึงเกิดขึ้น เมื่อมีชาติ บ้านเมือง ก็ย่อมมีความคิดเรื่องหน้าที่พลเมือง และพลเมืองดีขึ้นมาเพื่อจะนำพาชาติให้ “ศิวิไลซ์” นั่นเอง ความคิดเรื่องชาติบ้านเมืองนี้เองที่ได้กลายเป็นแรงขับในรัชสมัยต่อมาที่เริ่มกระบวนการสร้าง “รัฐชาติ” ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

แม้ว่าแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงออกใน 3 ลักษณะคือ 1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority) 2. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างระบบการเมือง (Differentiation and Specialization) และ 3. การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation) จะไม่ปรากฏชัดเจนหรือครบสมบูรณ์อย่างเช่นการปกครองในปัจจุบันแต่พระราชดำริในการปกครองที่พระองค์ทรงริเริ่มนั้นทำให้ฐานะและบทบาทของ สิทธิพลเมือง (Civil Rights) และ อำนาจอธิปไตยของชาติ (Sovereignty of State) มีบทบาทที่สำคัญและเกี่ยวโยงสัมพันธ์กันอย่างยิ่งโดยเฉพาะต่อการกำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองให้ตอบสนองต่อความยั่งยืน (Sustainable) ในเป้าหมายหลากหลายมิติ

ทั้งนี้เพราะฐานะบทบาทและความสัมพันธ์ที่ไม่อาจแยกออกจากกันได้ของประเด็นทั้งสองนี้ จะเป็นตัวชี้วัดและส่งผลต่อการกำหนดเป้าหมาย การออกแบบเครื่องมือและกระบวนการตัดสินใจของประเทศให้ตอบสนองต่อความยั่งยืนที่ว่านี้ได้

โดยนัยการเข้าถึงสิทธิพลเมืองของประชาชนในทาง เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมผ่านกระบวนการตัดสินใจในนโยบายสาธารณะอย่างแท้จริงนั้น จะส่งผลสะท้อนต่อทิศทางการใช้

¹โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. *ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*. หน้า 19 - 291.

อำนาจอธิปไตยของรัฐ ที่หลอมรวมเอาผลประโยชน์ของสังคมส่วนรวม (ราษฎร) ไปสู่จุดหมายปลายทางอย่างเกื้อกูลต่อกันได้

ในทางตรงกันข้ามหากสิทธิหรืออำนาจทางการเมืองพลเมืองถูกจำกัดตัด ทอนหรือมีอยู่ในระดับต่ำ หรือเต็มไปด้วยเงื่อนไข ผลที่จะมีต่อการตัดสินใจในการใช้อำนาจอธิปไตยแห่งรัฐก็จะลดน้อยตามไปด้วย ดังตัวอย่างสิทธิเสรีภาพของราษฎรในด้านการเมืองที่ราษฎรพึงได้รับข้อมูลข่าวสารซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้มีการพิมพ์ประกาศ และ ราชกิจจานุเบกษา แจกจ่ายไปยังหัวเมืองต่างๆ อย่างกว้างขวาง และร่วมแสดงออกในความคิดเห็นต่อนโยบายสาธารณะ หรือนโยบายทางการเมืองได้ ทำให้ฐานะและบทบาทของราษฎรมี “สิทธิพลเมือง” ในทางการเมืองชัดเจนขึ้น สิทธิดังกล่าวไม่ได้มีความหมายจำกัดอยู่แต่เพียงเฉพาะประโยชน์ส่วนบุคคลเท่านั้น เพราะสิทธิพลเมืองได้ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในเชิง “คุณค่า” ของการใช้อำนาจของราษฎรที่เริ่มตระหนักถึงอำนาจที่พึงกระทำได้ของตนเอง และรัฐบาลหรือราชสำนักก็ ไม่สามารถจะตัดสินใจแทนคนทั้งประเทศได้อย่างรวดเร็ว เด็ดขาดเช่นเดิม

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าความทันสมัยทางการเมือง ที่พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มขึ้นนี้พระองค์ทรงพยายามผลักดันการเมืองของประเทศมีความก้าวหน้าโดยทรงพยายามสร้างกลไกระบบราชการที่มีอำนาจเข้มแข็งและสามารถป้องกันอิทธิพลจากภายนอก ซึ่งการสร้างคามทันสมัยเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการริเริ่มภายในโดยปราศจากการแทรกแซงจากภายนอกทำให้ สามารถรักษาเอกราชของประเทศไว้ได้ และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การริเริ่มทางการเมืองของพระองค์เป็นการวางรากฐานให้สยามได้พัฒนาประเทศในด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่องในรัชกาลต่อมา ดังที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงกล่าวไว้ว่า “...อันที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ก่อน หรืออาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้พระราชทานแนวพระบรมราชาบายไว้...”¹ ซึ่งจะเห็นได้ว่าหลายประการของการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบเดิมอันเป็นผลมาจากแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ ได้ส่งผลมาสู่การเมืองแบบใหม่และสังคมแบบใหม่ซึ่งได้พัฒนามาอย่างต่อเนื่องในรัชกาลต่อมาจนถึงปัจจุบัน

¹พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร. (2511). การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. หน้า 163.

บทที่ 5

ผลกระทบจากความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากปัจจัยที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ว่าจะเป็น ปัจจัยภายในอันได้แก่ การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา การที่ ทรง ได้มีโอกาสใกล้ชิดสนทนากับราษฎรขณะทรงผนวช การที่ทรงมีโอกาสได้ศึกษาโยบายการปกครองบ้านเมืองก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ รวมทั้งปัญหาการเมืองภายในหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต ประกอบกับปัจจัยภายนอกคือ การแผ่ขยายอิทธิพลของชาติตะวันตกรวมทั้งการล้นไหลเข้ามาของวิทยาการสมัยใหม่พร้อมๆ กับเหล่ามิชชันนารี ซึ่งปัจจัยเหล่านี้ล้วนมีผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองที่มีความสอดคล้องกับทฤษฎีความทันสมัยทางการเมือง อันเป็นการวางรากฐานในการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยทั้งระบบในสมัยต่อมา

ผลกระทบจากความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ปรากฏในด้านต่างๆ อย่างชัดเจนและได้ดำเนินไปอย่างรวดเร็ว ภายหลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษ และสนธิสัญญาในลักษณะเดียวกันกับประเทศอื่นๆ อีกหลายประเทศในเวลาต่อมา

การศึกษาถึง ผลกระทบ จาก ความทันสมัยทางการเมืองตาม แนวพระราชดำริ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะศึกษาใน 3 ด้าน ดังนี้

1. ด้านการเมือง การปกครอง
2. ด้านเศรษฐกิจ
3. ด้านสังคม และวัฒนธรรม

1. การเมืองการปกครอง

จากแนวพระราชดำริและการดำเนิน การทางการเมืองการปกครองตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นผลมาจากแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีทางการเมืองไทยจากที่เคยเป็นอยู่ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ภายนอกประเทศ และการเมืองภายในประเทศมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้การเมืองของไทยเริ่มมีพัฒนาการและเป็นระยะการวางรากฐานเพื่อเปลี่ยนผ่านไปสู่การปฏิรูปการเมืองอย่างสมบูรณ์ ในรัชสมัยต่อมา

ผลจาก แนว พระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในต่อไปนี้

1.1 ด้านความมั่นคงภายในประเทศ

1.2 ด้านกฎหมายและการศาล

1.3 ด้านการต่างประเทศ

1.1 ด้านความมั่นคงภายในประเทศ

การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางผู้ใหญ่ล้วนมีส่วนสำคัญในการสนับสนุนให้พระองค์ได้ครองราชสมบัติ บุคคลเหล่านี้จึงเปรียบได้กับผู้สนับสนุนพระราชอำนาจของพระองค์ กลุ่มขุนนางที่ทรงอิทธิพลที่สุดในสมัยนั้นก็คือขุนนางตระกูล “บุณนาค” นอกจากขุนนางตระกูลบุณนาคแล้วผู้ที่มีบทบาททางการเมืองในราชสำนักสยามอีกผู้หนึ่งคือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงมีพระปรีชาสามารถ รอบรู้จัดเจนในงานราชการเนื่องด้วยเคยผ่านงานราชการมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งเป็นที่รู้จักและยอมรับจากชาวตะวันตกอย่างกว้างขวาง

จากปัญหาสืบเนื่องเรื่องการสืบราชสมบัติหลังสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้การเมืองในรัชสมัยของพระองค์แบ่งเป็นช่วงแห่งอำนาจ 3 ช่วง คือ 1) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2) กลุ่มขุนนางตระกูลบุณนาค และ 3) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อการเมืองภายในไม่มีเอกภาพย่อมส่งผลโดยตรงต่อความมั่นคงของประเทศ ยิ่งในช่วงเวลาที่สยามต้องเผชิญกับภัยคุกคามจากภายนอก ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามดำเนินพระบรมราชาบายทางการเมืองเพื่อประสานผลประโยชน์ของอำนาจทั้ง 3 ฝ่ายเข้าด้วยกันเพื่อเสถียรภาพทางการเมือง และความมั่นคงภายในราชอาณาจักร เพื่อป้องกันการแทรกแซงจากภายนอกและรักษาอธิปไตยของชาติเอาไว้ โดยพระองค์ทรงดำเนินพระบรมราชาบายทางการเมืองเพื่อประสานผลประโยชน์ของอำนาจต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพและเสถียรภาพทางการเมืองดังนี้

1.1.1 การประสานประโยชน์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับขุนนางตระกูลบุณนาค

กลุ่มขุนนางตระกูลบุณนาคเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการเสด็จขึ้นครองราชสมบัติของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่สิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รวมถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทำให้ดูเหมือนว่าอำนาจการปกครองและบริหารบ้านเมืองอย่างแท้จริงอยู่ในกำมือของตระกูลดังกล่าว ลักษณะนี้เป็นการบั่นทอนพระราชอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์เสมือนดังสมมุติเทพของพระมหากษัตริย์ลง เมื่อเป็นเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามดำเนินการสร้างดุลแห่งอำนาจ เพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งกับตระกูลบุณนาค และรักษาพระราชอำนาจในฐานะประมุขสูงสุดของประเทศไว้ ทำให้เกิดการประสานผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน ซึ่ง

ส่งผลดีต่อทั้ง 2 ฝ่ายดังจะพิจารณาจากมูลเหตุแห่งการสถาปนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ของตระกูลขุนนางดังนี้

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังจะเสด็จสวรรคตนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขณะนั้นยังทรงเป็นสมณเพศอยู่ ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เพียงพระองค์เดียวที่มีอำนาจทางทหาร หรือไพร่พลในความดูแลอยู่เลย พระองค์จึงเป็นแต่เพียงพระภิกษุวัย กลางคนรูปหนึ่งที่มีได้มีไพร่พลอาวุธ หรืออำนาจทางการเมืองการทหารใดๆ ที่จะไปเป็นข้อต่อรอง หรือค้ำจ้ำกับขุนนางตระกูลขุนนางได้ ดังนั้นการที่ขุนนางตระกูลขุนนางเลือกสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้สืบราชสมบัติจึงเป็นการสะดวกต่อการเจรจา ต่อรอง ควบคุม ตลอดจนประสานผลประโยชน์ระหว่างกันได้ง่ายกว่าการเลือกสนับสนุนพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นๆ

นอกจากนี้สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเสด็จขึ้นครองราชย์ในลักษณะ “ไร้อำนาจ” เช่นนี้ นอกจากจะไม่ทรงมีอำนาจเพียงพอที่จะรื้อถอนอำนาจและผลประโยชน์ของขุนนางตระกูลขุนนางแล้ว ขุนนางตระกูลขุนนางยังคงหวังว่าการเป็นผู้สนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ย่อมจะทำให้พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ทรงตระหนักในบุญคุณของตระกูลตน และบริหารบ้านเมืองโดยโอนอ่อนผ่อนตามแนวทางและนโยบายของตระกูลตนเป็นหลักด้วย

จากการสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของตระกูลขุนนางนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึง “ที่มา” และพระราชอำนาจของพระองค์เป็นอย่างดี เพื่อเป็นการตอบแทนบุญคุณของขุนนางตระกูลขุนนาง และระงับข้อขัดแย้งซึ่งอาจเกิดขึ้นหากทรงหลงลืมบุญคุณเหล่านี้ พระองค์จึงทรงพระราชทานยศฐาบรรดาศักดิ์ เลื่อนตำแหน่ง และแต่งตั้งขุนนางให้เข้าดำรงตำแหน่งทางราชการตามพระราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์รัชกาลก่อนๆ ทรงเคยปฏิบัติมาแต่หากพิจารณาหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 จะพบว่า ขุนนางตระกูลขุนนางได้รับพระราชทานยศฐาบรรดาศักดิ์สูงกว่าผู้อื่น กล่าวคือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) ได้เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติตามลำดับ นอกจากนี้ ขุนนางตระกูลขุนนางทั้งสองท่านจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “สมเด็จพระเจ้าพระยา” แล้วยังได้รับพระราชทานศักดินาถึง 30,000 มีการจารึกนามลงในแผ่นสุพรรณบัฏเนื้อแปด ได้รับพระราชทานกลด เสลี่ยงงา และพระแสงประดับพลอยลงยาราชาชาติซึ่งทั้งหมดนี้เป็นเครื่องยศสำหรับเจ้าต่างกรม¹ ส่วนขุนนางที่ไม่ใช่สายตระกูลขุนนางอย่างพระยาราษฎร์ภูวดี (โต) ซึ่งดำรงตำแหน่งสมุหนายกนั้นได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เพียง “เจ้าพระยา” มีนามว่า “เจ้าพระยานิกร

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ ขุนนาง). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 49 – 50.

บดินทร” และได้รับการจารึกนามลงสุพรรณบัฏเมื่อเจ็ดเท่านั้น ส่วนเครื่องยศ เจ้าพระยาบดินทรได้รับพระราชทานกระบี่จักรีเพียงอย่างเดียว¹

นอกจากนี้การให้เกียรติและยกย่องขุนนางตระกูลขุนนางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้แสดงออกอย่างชัดเจน ดังที่เทาเซนต์ แฮร์ริส (Townsend Harris) ทูตอเมริกันที่เข้ามาติดต่อขอทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับราชสำนักสยามใน พ.ศ. 2399 กล่าวไว้ว่า “...ด้วยเหตุที่ตระกูลของอัครมหาเสนาบดีได้ยกพระเจ้าแผ่นดินขึ้นนั่งบัลลังก์ พวกเขาจึงทวีความมั่งคั่งและสำคัญมากขึ้น จนกระทั่งขณะนี้คนในตระกูลของเขาดำรงตำแหน่งสำคัญทุก ๆ ตำแหน่งในประเทศ...”²

นอกจากการพระราชทานยศฐานบรรดาศักดิ์แล้ว ขุนนางตระกูลขุนนางยังมีอำนาจมากกว่าอำนาจของขุนนางทั่วไปกล่าวคือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) ได้รับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการตลอดทั่วทั้งพระราชอาณาจักรส่วนสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) เป็นผู้สำเร็จราชการในพระนคร³ นอกจากนี้ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เรื่องเสด็จขุนนางเป็นเจ้า พระยาและสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานอำนาจให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) มีอำนาจอาญาสิทธิ์ถึงขั้นสั่งประหารชีวิตคนได้ นับเป็นขุนนางคนเดียวที่ได้รับพระราชทานอำนาจดังกล่าว⁴

สิ่งหนึ่งที่สะท้อนถึงการยกย่องเกียรติของขุนนางตระกูลขุนนางคือ สมเด็จพระยาทั้งสองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการยกย่องให้มีฐานะสูงกว่าขุนนางธรรมดา ดังจะเห็นได้จากลักษณะนามที่ใช้สำหรับสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาตินั้นใช้คำราชาศัพท์ว่า “องค์” กล่าวคือ เรียกสมเด็จพระยาสอง องค์ ไม่ใช่ว่าสองคน หรือสองท่านอันเป็นคำสุภาพที่ใช้สำหรับตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ เช่น เรียกสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ว่า สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ และเรียกสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติว่า สมเด็จพระยาองค์น้อย

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยกย่องให้เกียรติสมเด็จพระยาทั้งสองของตระกูลขุนนางแล้ว พระองค์ยังทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์และตำแหน่งทางราชการให้ขุนนางในตระกูลขุนนางอีกหลายท่าน เช่น โปรดฯให้พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) เป็น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ดำรงตำแหน่งว่าที่สมุหพระกลาโหม (เพราะขณะนั้นสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) ยังคงดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหมอยู่) จมื่นราชามาตย์ (ข้า) ได้เป็นเจ้าพระยาวิวัฒน์มหา

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 50.

² เทาเซนต์ แฮร์ริส. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. (2515). *บันทึกประจำวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส*. หน้า 50.

³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์. *เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 30 - 31. (อ้างอิงจาก วันทนีย์ สงศิริ. (2525). *การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 155.)

⁴ วันทนีย์ สงศิริ. (2525). *เล่มเดิม*. หน้าเดิม.

โกษาธิบดี ผู้ช่วยราชการในกรมท่า ยกจมีนสมุหพิमान (แพ) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยให้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาจางวางพระคลังสินค้า ยกนายพลพัน (ชุ่ม) บุตรสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ เป็นพระยามนตรีสุริยวงษ์ จางวางมหาดเล็ก ให้นายจัน บุตรท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นเจ้าหมีนไวยวรรณารถ ภายหลังโปรดให้เลื่อนที่ขึ้นเป็นพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก¹

หากพิจารณาตำแหน่งสำคัญๆ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเห็นว่า ตำแหน่งสำคัญทั้ง 3 คือ ตำแหน่งสมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีกรมพระคลัง อันเป็นตำแหน่งที่สามารถสร้างอำนาจทางการเมือง และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากตำแหน่งที่ครองอยู่ได้มากกว่าขุนนางที่ดำรงตำแหน่งอื่นๆ และจะพบว่าขุนนางตระกูลขุนนาคได้ครอบครองสองตำแหน่งหลังไว้โดยไม่ยอมปล่อยให้หลุดมือไป กล่าวคือ เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2398 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า) ได้เข้าดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหม และเสนาบดีกรมพระคลังตามลำดับ นับเป็นการสืบทอดตำแหน่งราชการแทนที่บิดา

การตอบแทนบุญคุณของขุนนางตระกูลขุนนาคดังที่กล่าวมานี้เป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการสนับสนุนจากขุนนางตระกูลขุนนาคให้ขึ้นครองราชย์ทำให้พระองค์ทรงระลึกถึงบุญคุณของขุนนางตระกูลนี้ ในฐานะที่เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดินเพราะทรงตระหนักว่า พระองค์ทรงผนวชยาวนานถึง 27 ปี แม้การผนวชจะเป็นวิถีทางในการสร้างบารมีที่ทำให้พระองค์ทรงมีความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ก็ตาม แต่ความเป็นภิกษุยอมทำให้พระองค์ไม่ทรงมีโอกาสสร้างฐานอำนาจทางการเมืองและการเมืองที่เข้มแข็งได้² ดังนั้นเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์พระองค์จึงทรงอาศัยขุนนางตระกูลขุนนาคเป็นกำลังสำคัญในการบริหารบ้านเมือง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและขุนนางตระกูลขุนนาคได้ดำเนินนโยบายทางการเมืองในลักษณะประสานผลประโยชน์ต่อกันได้อย่างดีตลอดรัชสมัยนี้ยังเกิดจากสาเหตุหนึ่งคือ การที่ทั้ง 2 ฝ่ายต่างก็มีแนว คิดสมัยใหม่เหมือนกันทั้ง 2 ฝ่าย กล่าวคือ ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตก เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส ได้เข้ามามีอิทธิพลในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อยู่มาก ดังจะเห็นได้จากที่อังกฤษเข้ายึดครองพม่าเป็นอาณานิคม เป็นต้น ดังนั้นสยามเองก็ได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากร และเป็นที่ยกย่องจากชาติมหาอำนาจเหล่านั้นในการที่จะเข้ามาติดต่อกับค้าขายอย่างเสรี รวมถึงการหาช่องทางตักตวงเอาทรัพยากรภายในประเทศสยามด้วย การยึดมั่นในวิถีทางการทูต

¹โปรดอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า ขุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 52 – 53.

²วันทนีย์ สงศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 159 – 160.

แบบเก่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจนำพาซึ่งความเสียหายอย่างใหญ่หลวง มาสู่บ้านเมืองได้ ประกอบกับสถานการณ์ของประเทศสยามเวลานั้นเป็นช่วงที่กำลังมีการเปลี่ยน รัชกาลอยู่พอดี จึงนับว่าเป็นช่วงเวลาที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการตกเป็นเมืองขึ้นของมหาอำนาจ ตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ หากพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ไม่ทรงมีความรอบรู้ และความเข้าใจใน เรื่องสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศอย่างเพียงพอ

ขุนนางตระกูลขุนนาคที่เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในขณะนั้นที่เป็นกำลังสำคัญของประเทศ และมีความเข้าใจในสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศรวมทั้งมีความรู้เกี่ยวกับศาสตร์ตะวันตก สมัยใหม่เป็นอย่างดีคือ พระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และ จมื่นราชามาตย์ (ข้า บุนนาค) ทั้ง 2 ได้เล็งเห็นถึงคุณสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ที่จะต้องทรงมีความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ การเมืองระหว่างประเทศ และปัญหาของประเทศสยามขณะนั้นด้วย เพื่อหลีกเลี่ยงมิให้เกิด ปัญหาความบาดหมางกับมหาอำนาจตะวันตก ดังเช่นที่เกิดขึ้นในรัชกาลก่อน ดังนั้นท่านทั้งสองจึงมี ส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการเสนอและสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ได้รับราชสมบัติ¹ เพราะเหตุว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้น พระองค์ทรงมีชื่อเสียงเป็นที่ประจักษ์ว่า ทรงเป็นผู้มีความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์โลก การเมืองระหว่างประเทศ และสถานการณ์ของประเทศเป็นอย่างดี

ความรู้ในเรื่องศิลปวิทยาการตะวันตกของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนั้นมีความปลอดภัยต่อฐาน อำนาจของขุนนางตระกูลขุนนาค เนื่องด้วยวิชาที่พระองค์ทรงสนพระทัยศึกษานั้นเน้นไปทางดาราศาสตร์ ประวัติศาสตร์สากล และวรรณคดีเป็นสำคัญซึ่งต่างจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงสนพระทัยศึกษาวิชา การต่อเรือกำปั่น และเรื่องอาวุธปืนใหญ่ กระสุน ดินดำมากกว่าเรื่องอื่น ๆ จึงเป็นเรื่องเสียงอย่างมาต่อความมั่นคงของอำนาจตระกูลขุนนาค ดังนั้น จึงเป็นการดีต่อตระกูลขุนนาคมากกว่าหากสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ องค์ต่อไป

แนวคิดทางการเมืองสมัยใหม่ที่เหมือนกันของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ พระยาศรีสุริยวงศ์เป็นสิ่งที่ผสมผสานหัวอำนาจทั้งสองเข้าไว้ด้วยกันเป็นอย่างดี แนวคิดในการที่ต้องการ เปลี่ยนแปลงการเมืองไปสู่ความทันสมัยของพระยาศรีสุริยวงศ์แสดงออกอย่างชัดเจน เมื่อ เซอร์จอห์น เบาว์ริง ได้เข้ามาเจรจาขอทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้าซึ่งพระยาศรีสุริยวงศ์นับว่า เป็นขุนนางสำคัญของสยามคนแรกที่ได้พบกับเซอร์จอห์น เบาว์ริง โดยเบาว์ริงได้บันทึกเกี่ยวกับ เรื่องนี้ไว้ว่า “เขา (พระยาศรีสุริยวงศ์) กล่าวว่า ระบบที่เป็นอยู่ในขณะนี้ก่อให้เกิดความหายนะและความเลวร้าย ประชาชนต้องแบกภาระภาษีหนักจนเกินควร และพวกเขาที่ไม่มีความสุข และสิ่งที่ดี ที่สุดก็คือการกำจัดระบบการค้าผูกขาดซึ่งเป็นอันตรายต่อประเทศ”² พระศรีสุริยวงศ์ยัง “ปรารถนา

¹ เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ. หน้า 77.

² เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 2. หน้า 237.

ให้มีการเปลี่ยนแปลงโดยสิ้นเชิง”¹ เพื่อประโยชน์ของบ้านเมืองซึ่งเบาวิริงได้วิเคราะห์ถึงแนวคิดและความจริงใจในการเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองของพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า

...เขาปรารถนาให้มีการเปลี่ยนแปลงโดยสิ้นเชิง ตัวเขาเองเป็นคนมีฐานะมากแต่จะมาพบข้าพเจ้าได้ทุกเมื่อ (ตอนค่ำเป็นช่วงที่ดีที่สุด) เพื่อปรึกษาหารือและจะทำทุกอย่างเท่าที่จะ สามารถทำได้ ถ้าเขาไม่ใช่คนหลอกลวงชั้นยอด เขาก็ต้องเป็นคนที่รักชาติบ้านเมืองอย่างแท้จริง...²

เบาวิริงยังได้บันทึกเกี่ยวกับความตั้งใจอันแน่วแน่ของพระยาศรีสุริยวงศ์ที่ต้องการจะช่วยให้เบาวิริงเจรจาสนธิสัญญา สำเร็จซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อสยามว่า “...เขาบอกข้าพเจ้าครั้งแล้วครั้งเล่าว่าหากข้าพเจ้ามีนโยบายอันแน่วแน่ที่จะช่วยให้ประชาชนพ้นจากการถูกกดขี่และช่วยให้บ้านเมืองรอดพ้นจากการผูกขาดสินค้า เขาก็จะฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ รวมไปถึงข้าพเจ้า...”³

จากแนวคิดที่ต้องการเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองให้หลุดพ้นจากระบบเก่าของพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สอดคล้องกับแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เมื่อทั้งสองฝ่ายร่วมกันบริหารบ้านเมืองจึงส่งผลให้เสถียรภาพทางอำนาจทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และของตระกูลขุนนางต่างก็มีความมั่นคงและดำเนินไปในรูปแบบที่ต่างฝ่ายต่างพึงพอใจด้วยกัน

กล่าวโดยสรุป จากการดำเนินการด้านการเมืองการปกครองเพื่อความมั่นคงภายในของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการประสานผลประโยชน์ระหว่างพระองค์กับขุนนางตระกูลขุนนางจะเห็นว่าแม้ว่าทั้งสองฝ่ายต่างมีแนวคิดเหมือนกันแต่หากไม่มีการยอมรับซึ่งกันและกันก็ไม่สามารถร่วมงานกันได้ สิ่งสำคัญที่สุดของการประสานผลประโยชน์ระหว่างข้าอำนาจทั้งสองคือ “การยอมรับในแนวคิดซึ่งกันและกัน ” โดยทั้ง 2 ฝ่ายต่างยอมรับในแนวคิดสมัยใหม่ทั้งคู่ การสถาปนาสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ พระองค์ทรงมีแนวคิดทันสมัยที่โดดเด่นตั้งแต่เมื่อทรงผนวชอยู่ แนวพระราชดำริแบบทันสมัยของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่นี้สอดคล้องกับแนวคิดของขุนนางหัวสมัยใหม่อันมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้นำยอมทำให้กลุ่มนี้ได้รับประโยชน์และทำให้คงอำนาจของตระกูลขุนนางสืบต่อไป

ส่วนด้านพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงเล็งเห็นถึงประโยชน์ของการที่สนับสนุนขุนนางตระกูลขุนนางในสายการบริหารบ้านเมือง เพราะนอกจากจะระงับข้อขัดแย้งกับกลุ่มขุนนางแล้วพระองค์ก็ทรงตระหนักดีถึงแนวคิดทางการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนางหัวใหม่ที่ก้าวขึ้นมามีบทบาททางการเมืองซึ่งจะช่วยเป็นฐานอำนาจของพระองค์ และเข้าใจในแนวทางการบริหารบ้านเมืองแบบใหม่ของพระองค์เป็นอย่างดี

¹เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 2*. หน้า 238.

²แหล่งเดิม. หน้า 238.

³แหล่งเดิม. หน้า 252.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเชื่อใจ และเชื่อในแนวคิดทางการเมืองแบบทันสมัยของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอย่างมากว่าเป็นแนวคิดทางการเมืองที่ตรงกัน เห็นได้จากการเจรจาสนธิสัญญาเบาว์ริงที่มีความสำคัญต่อบ้านเมือง พระองค์ทรงโปรดฯให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้หนึ่งในคณะกรรมการดำเนินการเจรจากับเซอร์จอห์น เบาว์ริง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีบทบาทเป็นผู้ประสานการเจรจาระหว่างคณะทูตของเบาว์ริง กับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ จนทำให้มีการลงนามในสนธิสัญญา เบาว์ริงได้เป็นผลสำเร็จ

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นว่าแม้ว่าการสถาปนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวของขุนนางตระกูลขุนนาจะเป็นเรื่องการเมืองเพื่อรักษาอำนาจของตระกูลตนเองแต่หากพิจารณาในแง่ของแนวคิดแล้วจะเห็นว่า เหตุผลสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้ทั้ง 2 ฝ่ายสามารถร่วมกันดำเนินการบริหารบ้านเมืองได้อย่างดีก็คือ แนวคิดการเมืองแบบทันสมัยของทั้ง 2 ฝ่ายที่เริ่มก่อตัวมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระยาศรีสุริยวงศ์ต่างก็อยู่ในกลุ่มหัวก้าวหน้าด้วยกันทั้งคู่ ทำให้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจของทั้ง 2 ฝ่ายอยู่บนรากฐานของความคิดการเมืองแบบทันสมัยเหมือนกัน

ความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับตระกูลขุนนาที่นับเป็นการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองเพราะความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับขุนนางตระกูลขุนนาเป็นไปในลักษณะพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกย่องเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ หรือที่พระองค์ทรงเรียกว่า “คุณศรีสุริยวงศ์” อยู่มาก¹ เห็นได้จากทุกครั้งที่พระองค์ทรงตัดสินพระทัยทำสิ่งใดพระองค์จะ ทรงปรึกษาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และทรงคล้อยตามความคิดของท่านผู้นั้นอยู่เสมอ²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องพึ่งพิงพระยาศรีสุริยวงศ์อยู่มาก เพราะไม่อาจจะทรงตรวจตรากิจการทั้งหมดของราชอาณาจักร ได้ด้วยพระองค์เอง ดังนั้นทั้งพระองค์และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ต่างก็มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจซึ่งกันและกัน แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อาจจะใช้อำนาจมาก แต่ท่านไม่ได้ครอบครองความชอบธรรมที่จำเป็นเพื่อที่จะสถาปนาตนเองเป็นพระมหากษัตริย์ ท่านไม่ได้แสดงตนว่าเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียง การที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

¹ วันทนีย์ ส่งศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 163.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ปีชวด พ.ศ. 2409. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 123.

ได้แนะนำสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ว่าไม่ให้ใส่ใจกับตระกูลขุนนางนั้น แสดงให้เห็นว่ามีคนจำนวนมากที่ริษยาตำแหน่งของพวกเขา และต้องการลดความน่าเชื่อถือของตระกูลขุนนาง¹

จากพระบรมราโชบายในการปกครองเพื่อสร้างเกียรติภาพทางการเมืองทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางพระองค์ในลักษณะถ่อมตน และยกย่องให้เกียรติต่อเสนาตระกูลขุนนาง ผลจากการดำเนินแนวพระบรมราโชบายเช่นนี้ทำให้เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต² แล้วการผลัดแผ่นดินเป็นไปด้วยความเรียบร้อย เนื่องจากเหล่าเสนาบดีโดยเฉพาะขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งเป็นกลุ่มที่มีบทบาทในการสถาปนาผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ตั้งแต่หลังสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมาพร้อมใจกันยกให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานารถ ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สืบต่อไป

ในการประชุมเลือกผู้สืบราชสมบัตินี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ มีบทบาทสำคัญกล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้นได้มีรับสั่งให้หาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เข้าไปเฝ้าในที่ทรงพระประชวร แล้วทรงมีพระราชหัตถเลขาออกมายังพระที่นั่งอนันตสมาคม ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง กรมขุนและเสนาบดีอ่านข้อความพระราชหัตถเลขาซึ่งทรงมีพระราชดำริว่า “...ซึ่งจะสืบพระราชสุริยวงศ์ต่อไปภายหน้านั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอก็ได้ให้ปรึกษากันจงพร้อมแล้วแต่จะเห็นท่านผู้ใดมีปริชาคควรรักษาแผ่นดินได้ก็ให้ยกขึ้น...”³

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตลงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นผู้เรียกประชุมผู้สืบราชสมบัติ โดยได้สั่งให้สังฆการีไปเชิญกรมหมื่นบวรวัชรังษีสุริยพันธ์ และพระราชอาคันตุกะฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ซึ่งไปประชุมเยี่ยมฟังพระอาการอยู่ที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์⁴ 25 องค์ ให้อาราธนามาฟังเป็นประธานในเวลาประชุม ท่ามกลางพระที่นั่งอนันตสมาคม ตรงหน้าพระมหาเศวตฉัตร พร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองผู้ใหญ่ผู้น้อยมาอยู่ที่ประชุมนั้น คอยฟังคำปรึกษา⁵

เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่า เจ้านายและขุนนางมาพร้อมกันแล้ว จึงได้แจ้งแก่ที่ประชุมว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงแต่งตั้งรัชทายาทและทรงมีพระราชดำรัส

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญฉิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*. หน้า 318.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 พระชนมพรรษา 65 พรรษา ทรงดำรงสิริราชสมบัติเป็นเวลา 18 ปี

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 322.

⁴ พระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). *เล่มเดิม*. หน้า 328.

ให้ที่ประชุมเลือกผู้ที่เห็นสมควรขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ จึงขอให้ออกความเห็นกันได้โดยไม่ต้องมีความเกรงกลัวใดๆ

กรมหลวงเทเวศน์วัชรินทร์ พระเจ้าน้องยาเธอใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงศ์ทั้งหมดได้เสนอต่อที่ประชุมว่า

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเดชพระคุณ ได้ทำ นุบำรุงพระวงศานวงศ์แลชุบเลี้ยงมุขมนตรีใหญ่น้อยขึ้นเป็นอันมากมีพระคุณเหลือล้นไม่มีสิ่งใดจะทดแทนพระคุณนั้นได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิณพิทยานารถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณท่าน เห็นว่ายังทรงพระเยาว์อยู่ก็ช่วยกันทำนุบำรุงกว่าจะทรงพระเจริญขึ้น¹

เมื่อกรมหลวงเทเวศน์วัชรินทร์ตรัสจบ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเป็นรายบุคคล ทุกคนประสานมือยกขึ้นรับว่าสมควรแล้ว ส่วนพระสงฆ์ถามเฉพาะกรมหมื่นบวรวัธน์ สิริยพันธ์พระองค์เดียว² และที่ประชุมเห็นพ้องต้องกันว่าให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปจนกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงผนวช³

การเสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระราชบิดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเครื่องแสดงถึงผลสำเร็จในการประสานผลประโยชน์ทางการเมืองระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับขุนนางตระกูลขุนนาคนผู้ได้ชื่อว่า “King Maker” ได้เป็นอย่างดี

1.1.2 การประสานประโยชน์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติในปี พ.ศ. 2394 พระองค์ทรงโปรดฯ ให้สถาปนาพระอนุชาธิราช กรมขุนอิศรังสรรค์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอิสริยยศเท่าเทียมกับองค์พระมหากษัตริย์ ในวันอาทิตย์ เดือน 6 แรม 10 ค่ำ⁴ ด้วยทรงมีพระราชดำริเห็นว่า

...สมเด็จพระอนุชาธิราชก็ทรงพระปรีชารอบรู้การในพระนครแลการต่างประเทศ แลฉบับธรรมเนียมต่างๆ แลศิลปศาสตร์ในการณรงค์สงครามเป็นอันมาก พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยก็รักใคร่นับถือมาก เมื่อกระทำสัตย์สาบานถวายก็ได้ออกพระนามทั้งสองพระองค์

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 330.

² แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

³ วิไลเลขา บุณศิริ; สิริรัตน์ เรื่องวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). ประวัติศาสตร์ไทย 2. หน้า 324.

⁴ วันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2394

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระทัยเสนาหายิ่งนัก มีการรณรงค์สงครามคืบหน้ามาประการใด จะได้ให้เสด็จไปเป็นจอมพลยุทธาหาญทั้งปวง ปราบัจจามิตรข้าศึกศัตรู มีพระเดชานุภาพจะได้เหมือนสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเหมือนกัน...¹

ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ หรือวังหน้า ในสมัยนี้แตกต่างจากวังหน้าในรัชกาลก่อน กล่าวคือ วังหน้าในรัชสมัยนี้ทรงมีพระเกียรติยศเหมือนพระมหากษัตริย์อีกพ ะองค์หนึ่งชาวต่างประเทศ เรียก วังหน้าในสมัยนี้ว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ 2 หรือ “Second King” ซึ่งภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว พระองค์โปรดฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระอนุชา เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

การจัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้นำแบบอย่างการจัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกมาใช้ แต่ดัดแปลงแก้ไขและลดพิธีบางอย่างในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพระบรมราชาโองการมีมหาเศวตฉัตร 9 ชั้น และเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์อันได้แก่ พระมหาพิชัยมงกุฏ พระขรรค์ ทานพระกร พระแสง ฉลองพระบาท พระแสงอศตาวุธ เป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติ ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับพระบรมราชาโองการ มีบรรดาศักดิ์ 7 ชั้น ไม่มีเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มีแต่อนุราชมงกุฎองค์หนึ่งเป็นเครื่องเฉลิมพระเกียรติ² แต่รายละเอียดเกี่ยวกับลำดับขั้นตอนของการจัดพิธีบรมราชาภิเษกยังคงให้มีลักษณะคล้ายคลึงพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแบ่งให้ข้าราชการวังหลวงทุกตระกูลขึ้นไปรับราชการในพระบรมราชวัง รวมทั้งทรงเพิ่มตำแหน่งข้าราชการในสังกัดพระบรมราชวังให้เหมือนอย่างตำแหน่งข้าราชการในวังหลวง เพื่อให้สมกับที่ทรงมีพระเกียรติยศเหมือนพระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเงินปีให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่าจำนวนที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลก่อนๆ เคยได้รับอีก 1,000 ชั่ง ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีรายได้สำหรับใช้จ่ายเบี้ยหวัดข้าราชการปีละ 2,000 ชั่ง³ (เทียบได้ประมาณ 160,000 บาท) นอกเหนือจากเงินปีที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้พระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 30.

² หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5. สมุดไทยดำ, เส้นดินสอขาว, เลขที่ 2494, มัดที่ 247. เรื่อง *ธรรมเนียมขัตติราชประเพณีวังหลวงวังหน้า*. อ้างอิงจาก วันทนีย์ สงศิริ. (2525). *การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 168.) และสามารถดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 2 – 34.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5*. หน้า 258.

ยังทรงได้รับพระราชทานเงินภาษีอากรบางอย่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแบ่งให้ขึ้นกับฝ่ายพระบรมราชวังอีกทางหนึ่งด้วย

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นนับว่าแปลกไปจากรัชกาลก่อนๆ เพราะเดิมนั้นกรมพระราชวังบวรมีพระเกียรติยศไม่เท่าเทียมกับองค์พระมหากษัตริย์ แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้มีพระอิสริยยศเท่าเทียมกับองค์พระมหากษัตริย์นั้น เป็นเพราะว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความจริงที่ว่า พระอนุชาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นเจ้านายที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักกันดีและเป็นผู้ที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองอยู่ในรัชกาลที่ 3 อีกทั้งยังเป็นคนหนุ่มหัวก้าวหน้าที่รอบรู้วิชาการสมัยใหม่เป็นอย่างดียอมจะเข้าพระทัยในพระบรมราชาบายทางการเมืองการปกครองของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

การที่พระอนุชามีพระภารกิจในการกำกับกองทหารสมัยใหม่สมัยนั้นพระองค์ย่อมทรงมีข้าราชการบริพารและพรรคพวกสนับสนุนอยู่ไม่น้อย ประกอบกับพระอนุชาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เองก็ทรงปราถนาสิทธิราชบัลลังก์ ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 หมอบรัดเลย์ได้บันทึกว่า เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงเก็บพระองค์อยู่เงียบๆ ไม่ติดต่อกับชาวอังกฤษและพวกมิชชันนารีเหมือนเช่นเคย กรณีนี้อาจตีความไว้ว่าเป็นเพราะพระองค์มีพระประสงค์ที่จะสร้างคะแนนนิยม เพราะการคบค้าสมาคมกับชาวตะวันตกไม่ใช่เรื่องดีนัก ในสายตาของพวกอนุรักษนิยม นอกจากนั้นยังมีหลักฐานที่กล่าวว่า ขณะที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้สวรรคตนั้น เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ได้เสด็จไปเฝ้าพระเชษฐาที่วัดบวรนิเวศแล้วกราบทูลพระเชษฐาว่า “พี่เถรจะเอาสมบัติหรือไม่เอา ถ้าเอาก็รีบสีกไปเถอะ ถ้าไม่เอาหม่อมฉันจะได้เอา”¹ พระวชิรญาณย่อมทรงทราบข่าวพระอนุชาของพระองค์ทรงปรารถนาสิทธิในราชบัลลังก์ ดังนั้น เมื่อเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ทูลเชิญให้พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์พระองค์จึงตรัสเป็นเงื่อนไขว่า พระองค์ไม่ทรงขัดข้องที่จะขึ้นครองราชสมบัติ แต่ขอให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ทูลเชิญพระอนุชาขึ้นเป็นกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้การสถาปนาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่สองจึงนับว่าเป็นพระบรมราชาบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะปิดกั้นโอกาสไม่ให้พระอนุชาทรงคิดว่า อาจจะมีทางเป็นใหญ่ขึ้นไปได้อีก² หรือเพื่อปิดหนทางไม่ให้พระอนุชาคิดแย่งชิงราชบัลลังก์ของพระองค์นั่นเอง

การสถาปนาให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอิสริยยศสูงขึ้นเช่นนี้ นับว่าเป็นผลดีต่อองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแง่ที่เป็นการระดมผู้ที่มีสติปัญญา นอกเหนือไปจากเป็นการกระทำตามราชประเพณี³ อีกทั้งเป็นการรวมพลังเผชิญปัญหาที่คุกคามใน

¹ โสมทัต เทเวศร์. (2513). *เจ้าฟ้าจุฑามณี*. หน้า 170.

² พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2517). *เจ้าชีวิต*. หน้า 362.

³ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.

ขณะนั้น โดยเฉพาะการป้องกันการแผ่อิทธิพลของขุนนางสกุลขุนนาคที่ทวีขึ้นจนสามารถเป็นผู้ชี้หน้าในการเลือกสรรผู้สืบสันตติวงศ์ ดังนั้นเพื่อมิให้เป็นอันตรายต่อสถาบันกษัตริย์ พระองค์จึงจำเป็นต้องอาศัยการสนับสนุนจากพระอนุชา ที่มีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง เพราะอย่างไรเสีย “เลือดย่อมข้นกว่าน้ำ” ทั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีความสนิทสนมกับขุนนางต่างสังกัด ในขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นปราศจากฐานกำลัง เพราะทรงผนวชอยู่ถึง 27 ปี นอกจากนี้ยังมีปัญหาภายนอกที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองระหว่างประเทศในขณะนั้น ซึ่งพระองค์และกรมขุนอิศเรศรังสรรค์จะได้ร่วมมือกันดำเนินวิเทโศบายด้านการต่างประเทศที่เป็นประโยชน์ที่สุดแก่บ้านเมือง¹ เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าก็เป็นบุคคลที่มีความคิดสมัยใหม่ และมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตกอย่างกว้างขวาง

แต่อย่างไรก็ตามหากพิจารณาฐานะและบทบาทของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดโอกาสให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงบทบาททางการเมืองการปกครองน้อยมาก ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระองค์ก็ไม่สู้สนพระทัยด้านการบริหารประเทศมากนัก ยกเว้นบางโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ประทับอยู่ในพระนคร เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกใน พ.ศ. 2400 ก็ทรงมอบพระราชอำนาจให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริหารประเทศแทน² นอกจากนี้ยังมีงานเกี่ยวกับพิธีการต่างๆ เช่น ทรงช่วยรับรองคณะทูตจากต่างประเทศ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงผู้นำรัฐในต่างประเทศทรงลงพระนามร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสนธิสัญญาที่ทำกับประเทศต่างๆ ในยุโรปและประเทศสหรัฐอเมริกา³

การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าทรงมีบทบาททางการเมืองน้อยสาเหตุหนึ่งอาจจะเป็นเพราะพระองค์ทรงพอพระทัยในฐานะที่ทรงได้รับ ประกอบกับทรงพระประชวรเป็นวัณโรค ซึ่งเป็นโรคร้ายแรงในสมัยนั้น พระองค์คงจะทรงตระหนักดีว่าพระองค์จะทรงมีพระชนมายุไม่ยืนยาว⁴ ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้มอบหมายพระราชภารกิจเกี่ยวกับการบริหารบ้านเมืองให้ทรงรับผิดชอบ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้เสนอพระองค์ว่าทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเข้าร่วมในด้านการบริหารบ้านเมือง ด้วยเกรงว่าจะเป็นการแข่งบารมีกับ

¹ ชมพูนุท นาคริักษ์. (2549). มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์. (2549): 12.

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศการรักษาพระนครคราวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 142 – 144.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญญิกา ศรีอุดม. (2548). พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. หน้า 301.

⁴ ประภัสสร บุญประเสริฐ. (2516). ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 233.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมักทรงใช้เวลาเที่ยวเตร่รักษาพระองค์ โดยเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักสีทาของพระองค์ที่จังหวัดสระบุรีเป็นเวลานานๆ

กล่าวโดยรวมแล้วพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่สนพระทัยที่จะเข้ามามีอำนาจทางการบริหารตั้งพระราชหัตถเลขาของพระองค์ถึงเจ้าพระยาองค์น้อย (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) เมื่อคราวที่พระองค์เสด็จยังสระบุรีใน พ.ศ. 2399 ว่า “การที่ต้องขึ้นมารับขังครั้งนี้ใจดีฉันก็คิดว่าใคร่หลีกเลี่ยง (เอกสารเลื่อนลง) จากเรื่องกวีรกราดต่างๆ แต่ฟังข่าวดูก็ทราบว่ามีหลีกเลี่ยงไปหาพ้นไม่”² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงกล่าวเกี่ยวกับพระอัยยาศัยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ยังโปรดทรงดำเนินเที่ยวเตร่ตามลู่แกวบ้านเหมือนเมื่อยังเป็นกรมอยู่ในรัชกาล ที่ 3 เสด็จอยู่วังหน้า โดยปกติ โปรดทรงฝึกซ้อมหัตถการ หรือมิฉะนั้นก็นัดคนไปขี่ม้า ถ้ากลางวันเล่นคลี กลางคืนเล่นซอเนหา แต่มีส่วนการบ้านเมืองนั้นไม่ทรงเอาพระราชธุระที่เดียว แม้เมื่อฝรั่งต่างชาติเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีก็ไม่ทรงเกี่ยวข้องในการปรึกษาหารือ³

เซอร์จอห์น เบาว์ริงถึงกับตั้งข้อสังเกตถึงการมีส่วนร่วมในการปกครองของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “ไม่ว่าจะพิจารณาในแง่ความสุขุมรอบคอบ หรือการวางเฉยในกิจการของบ้านเมือง ดูพระองค์ทรงหลีกเลี่ยงที่จะเข้ามามีบทบาทและหากว่าพระองค์ทรงมีอิทธิพลอยู่มาก ก็จะไม่ทรงแสดงออกมาให้เห็นเป็นที่ปรากฏ”⁴

ในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบไม่ส่วนในการปกครองเลย และมีข่าวลือว่าพระองค์สะสมกำลัง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงทราบว่ากองกำลังของวังหน้า นั้นมีอยู่มาก⁵ แต่ก็ไม่ได้มีความขัดแย้งอย่างรุนแรงเกิดขึ้นเลย ในพ.ศ. 2408 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเยี่ยมประชวรถึงห้องพระบรรทม พระบาทสมเด็จพระ

¹ ประยูร ลิทธิพันธ์. (2506). สามวัง. หน้า 549.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 4 แฟ้ม ร. 4.99/1. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาองค์น้อย 13 กุมภาพันธ์ 2399. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราโชบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411). หน้า 33.)

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5. หน้า 224.

⁴ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 2. หน้า 267.

⁵ บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). เล่มเดิม. หน้าเดิม.

พระปิ่นเกล้าได้กราบทูลเกี่ยวกับข่าวลือที่ว่าสะสมกำลังให้ทรงทราบ ดังที่มีปรากฏในบันทึกของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จเข้ามาทอดพระบาท ทรงพระกันแสงว่า หาช่องทางที่จะกราบทูลอยู่ ช้านานก็ไม่มีโอกาส บัดนี้ไม่มีใคร จะขอกราบทูลน้ำใจที่ซื่อสัตย์สุจริตต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท มีผู้ กราบบังคมทูลกล่าวโทษว่าสะสมเครื่องศาสตราวุธกระสุนดินดำขึ้นไว้ ก็ได้สะสมไว้จริงมีอยู่มากไม่น้อย กแล้วใคร แต่เป็นความสัตย์จริงที่จะได้คิดประทุษร้ายต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไม่มีเลยสักชนิดหนึ่ง แล้วถวายสัตย์สาบานเป็นอันมาก ซึ่งตระเตรียมไว้นั้นเพื่อป้องกันผู้อื่นเท่านั้นเอง...¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2408 ข่าวลือเกี่ยวกับ พระองค์ในเรื่องจะแย่งชิงราชสมบัติก็หมดไป

การประสานผลประโยชน์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เกิดความมั่นคง ภายใต้อาณาจักรเพราะว่า พระมหากษัตริย์ต่างก็ทรงมีแนวพระราชดำริแบบทันสมัยทั้งคู่ ดังนั้นความขัดแย้งใดๆ ในพระบรม ราชโอรสจึงไม่เกิดขึ้นเพราะต่างฝ่ายต่างมุ่งหวังให้บ้านเมืองก้าวพ้นจากระบบจารีตอันเป็นสิ่งถ่วง ความเจริญของบ้านเมือง

นอกจากการสร้างความมั่นคงภายในโต ยการสร้างดุลอำนาจระหว่างข้าอำนาจทั้ง 3 ขั้ว ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำให้พระ ราชอำนาจของพระองค์มีมากขึ้น และมีความมั่นคงเพียงพอที่จะทรงมีบทบาทเป็นผู้นำในการทำให้ ประเทศสยามดำรงไว้ซึ่งอิสรภาพ และมีความเจริญรุ่งเรือง นอกจากนี้ การสถาปนาอุดมการณ์ใหม่ ยังเอื้อต่อการวางรากฐานทางการเมืองและวัฒนธรรม ที่จะช่วยให้สถานภาพของพระราชโอรสซึ่งจะ เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ มีความมั่นคง และสามารถตอบสนองต่อปัญหาใหม่ๆ ได้อย่างมี ประสิทธิภาพในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและปัญหาทางเศรษฐกิจ และการเมือง อันยุ่งยากและซับซ้อน ทั้งภายในและระหว่างประเทศ

ปรากฏการณ์ที่เห็นได้ชัดประการหนึ่งในรัชสมัยของพระองค์คือ พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเน้นอุดมการณ์ “เมืองไทยนี้ดี” ในศิลาจารึกหลักที่ 1 ไม่ว่าศิลาจารึกหลักนี้สร้าง โดยใครและตั้งแต่เมื่อใดก็ตาม แต่พระองค์ทรงเป็นผู้เผยแพร่เนื้อหาของจารึกหลักนี้ให้ปรากฏแก่ มหาชน

อุดมการณ์ “เมืองไทยนี้ดี” ในจารึกหลักที่ 1 มีสาระสำคัญว่า ระเบียบ ความสงบสุข ความ มั่นคง และความเจริญก้าวหน้าของเมืองไทย เป็นผลมาจากการปกครองของพระมหากษัตริย์ ที่ทรง

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสาร ร.5 แฟ้ม ร.5 รล 3/1 – 13. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราชโอรสด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระ ราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411). หน้า 34.)

ใกล้ชิดประชาชน ทรงรับรองกรรมสิทธิ์เอกชนและเปิดเสรีทางการค้า ทรงอำนวยความสะดวกธรรมชาติธรรมในการตัดสินใจ และทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา รวมทั้งทรงสอนศีลธรรมแก่คนทั้งหลาย ซึ่งเมื่อนำมาประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ของเมืองไทยแล้ว ก็ทำให้ “เมืองไทยนี้ดี” อย่างแท้จริง จึงสมควรที่ชาวสยามทุกคนจะรัก “เมืองไทย” และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ของประเทศ¹

แม้ว่าในสมัยนี้จะไม่เกิดการนิยามความหมายของ “ชาติสยาม” และ “ชาติไทย” อย่างชัดเจน แต่ผลจากพระราชกรณียกิจ ทางการเมืองหลายประการได้ ช่วยวางรากฐานอันสำคัญยิ่ง สำหรับการปรับเปลี่ยนอุดมการณ์รัฐและการสถาปนาความหมาย ของ “ประเทศสยาม” หรือ “ชาติไทย” โดยพระราชโอรส คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ในเวลาต่อมา

จากแนวพระราชดำริเพื่อความมั่นคงภายในนี้ยังได้นำไปสู่การ สร้างอัตลักษณ์ “ข้าราชการ” ขึ้นเนื่องจากทรงพยายามสร้าง “ระบบราชการสมัยใหม่” เพื่อเป็นกลไกในการบริหารราชการของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แทนระบบมูลนาย -ไพร่ แต่ในระยะแรกนั้น ระบบราชการยังไม่สามารถขับเคลื่อนด้วยตัวเองได้ เพราะยังขาดทรัพยากรบุคคลหัวที่มีความสามารถสอดคล้องกับระบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่กำลังเปลี่ยนไป รวมทั้ง ประสิทธิภาพในการขยายอำนาจในการจัดการทรัพยากรออกไปทั่ว ราชอาณาจักร ยังขึ้นอยู่กับตัวบุคคลที่เป็น ขุนนางหรือข้าราชการที่เป็นคนดีมีความซื่อสัตย์มากน้อยเพียงใดเป็นสำคัญ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงให้ความสำคัญ ญอย่างมากแก่การ ศึกษาแผนใหม่ และการสร้างประวัติศาสตร์ชาติไทยร่วมกัน เพื่อให้ราษฎรและขุนนางต่างก็สำนึกในหน้าที่ และทำงานอย่าง เต็มกำลังความสามารถ ด้วยพลังแห่งความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยนั่นเอง

จากการเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งได้กล่าวมาแล้ว ทำให้รูปแบบของราชสำนักสยามเปลี่ยนรูปมาเป็น “รัฐบาล” ที่มีภาระหน้าที่ในการ ควบคุม และบริการสังคม ซึ่งเป็นการวางรากฐานแก่รูปแบบการเมืองของ “รัฐบาลสยาม” และดำเนินต่อมาจนถึงปัจจุบัน

1.2 ด้านกฎหมายและการศาล

การเปลี่ยนแปลงทางด้านกฎหมายและการศาลในรัชสมัยนี้เกิดขึ้นสืบเนื่องจากแนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบกับนโยบายทางการค้า และการเมืองของชาติตะวันตกที่เริ่มเข้ามามีอิทธิพลตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มจากการพยายามเข้ามาทำสนธิสัญญาทางการค้า และขยายขอบเขตไปสู่เรื่องการเมืองในที่สุด ในระยะเวลาที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อนี้ แม้วาระบบการปกครองและกฎหมายของสยามจะยังคงอยู่ในรูปแบบเดิม แต่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเรื่องกฎหมายได้มีลักษณะก้าวหน้ามากขึ้น

¹ สายชล สัตยานุรักษ์. (2552). *หนึ่งศตวรรษการปลูกฝังวิธีคิดสังคมและวัฒนธรรมไทย*. (Online).

ทั้งนี้โดยมีแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นปัจจัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างหลักกฎหมายที่ผู้คนทั่วไปสามารถเข้าถึงได้ การขจัดกลุ่มอิทธิพลออกจากสังคม รวมทั้งสร้างระบบกฎหมายที่ต่างชาติดียอมรับและเหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นพันธะหน้าที่ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงดำเนินการเพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบ ความยุติธรรมและความสงบสุขในสังคม

การเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายที่มาจากแนวพระราชดำรินี้ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แสดงออกให้เห็นอย่างชัดเจนในรูปแบบของประกาศเป็นจำนวนมาก การที่สยามตกอยู่ในภาวะแห่งการเผชิญกับการค้าเสรี และกระแสอิทธิพลจากมหาอำนาจตะวันตกทำให้กฎหมายเดิมที่มีอยู่ไม่อาจวิวัฒนาการที่จะสนองความเปลี่ยนแปลงทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมได้ทัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีบทบาทอย่างสูงในการนำสังคมไทยให้ตามกระแสดังกล่าวให้ทัน โดยปรากฏว่าได้ทรงให้ออกประกาศต่างๆ ทั้งที่มีลักษณะเป็นกฎหมาย เป็นคำอธิบายหรือชี้แจง เพื่อสื่อสารกับราษฎรของพระองค์โดยตรง ประกาศต่างๆ ได้สะท้อนแนวพระราชดำริทางการเมือง การปกครอง ของพระองค์อย่างน่าสนใจ และนับเป็นยุคเริ่มต้นที่พระมหากษัตริย์ทรงถือว่า ทรงมีพระราชอำนาจในการตรากฎหมายขึ้นใช้บังคับอย่างแท้จริง¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อำนาจนิติบัญญัติตรากฎหมายขึ้นบังคับใช้เพื่อให้สอดคล้องทันต่อสถานการณ์แล้ว วิธีการพิจารณาคดีก็ย่อมต้องปรับเปลี่ยนเช่นกัน การให้ความสำคัญกับเอกสารหลักฐานมีมากขึ้น ซึ่งพัฒนาการของการผลิตกระดาษ และการพิมพ์เป็นเหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้การใช้เอกสารเป็นที่นิยมมากขึ้น และมีความสำคัญอย่างยิ่งด้านกฎหมาย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดฯ ให้ฟื้นฟูในด้านศาลและการถวายฎีกาขึ้นมาใหม่ โดยการปรับปรุงวิธีการศาลและการยื่นถวายฎีการ้องทุกข์ ทำให้ราษฎรมีโอกาสที่จะได้รับความยุติธรรมเสมอภาคกันมากขึ้น

ในสมัยก่อนหากราษฎรมีเรื่องเดือดร้อน ต้องไปยื่นเรื่องฟ้องที่ขุนศรีธรรมราช ผู้เป็นเจ้าศาลแล้วเจ้าศาลจะนำเรื่องราวนั้นๆ เสนอต่อพระศรีภูริปริชาซึ่งทำหน้าที่ประทับฟ้อง เมื่อผ่านการประทับฟ้องแล้วตุลาการก็จะมีหมาย หรือไปเกาะเอาตัวผู้เป็นจำเลยมาชำระ สำหรับการชำระเป็นหน้าที่ของศาลต่างๆ เช่น ศาลกรมเมือง ศาลกรมนา ศาลกรมคลัง ฯลฯ เป็นต้น² แล้วแต่ว่าลักษณะความผิดจะเข้าข่ายอำนาจของกรมใด นอกจากนี้ผู้ที่เป็นโจทก์ยังต้องเสียค่าธรรมเนียมมากมาย เช่น ค่าสั่ง ค่า

¹ จตุรงค์ รอดกำเนิด. (2549). แนวความคิดทางกฎหมายปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 109 – 110.

² บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราโชบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411). หน้า 77.

เชิงประจักษ์ ค่าเทียบ ค่าชี้สองสถาน ค่าสืบพยาน ค่าชั้นสูตร ค่า เบี้ยเลี้ยง ค่าคัตทุล ค่าใส่บท ค่า
 ปรีक्षाชี้ขาด ฯลฯ¹ การฟ้องร้องกันถึงโรงถึงศาลต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง รวมทั้งเสียเวลาเป็นอันมาก
 ระบบศาลแต่เดิมจึงมีลักษณะเป็นเครื่องมือรักษาผลประโยชน์ของผู้มั่งคั่งเท่านั้น ทางออกที่ราษฎร
 พอจะกระทำได้คือ การยื่นฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ แต่โอกาสที่จะเข้าถวายฎีกากระทำได้ยากมาก
 เพราะพระมหากษัตริย์ในสมัยก่อนไม่ค่อยเสด็จออกไปไกลๆ ยิ่งราษฎรที่อยู่ห่างไกลแทบไม่มีโอกาส
 ถวายฎีกาเลย²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับปรุงวิธีการศาลและการยื่นถวายฎีกา
 ร้องทุกข์ โดยพระองค์ทรงเสด็จออกรับฎีกาเอง หากทรงเสด็จออกรับฎีกาไม่ได้ ก็ให้ยื่นเรื่องต่อขุน
 นางวังหลวง วังหน้า เพื่อจะได้นำความขึ้นทูลเกล้าต่อไป การปรับปรุงการถวายฎีกานี้ทำให้มีผลการ
 พิจารณาคดีรวดเร็วขึ้น ทรงเอาใจใส่ในทุกข์ร้อนของประชาชนในเรื่องนี้มาก เพราะเป็นอีกช่องทาง
 หนึ่งที่ทำให้พระองค์ทรงรับรู้ความเดือดร้อนของประชาชนโดยแท้จริง ระเบียบวิธีการนี้ยังเป็นการ
 ขจัดอภิสิทธิ์ของกลุ่มขุนนางที่มีอิทธิพลในสังคมไทย ทำให้เกิดความเท่าเทียมกันทางกฎหมาย

เมื่อการเทคโนโลยีการพิมพ์เจริญก้าวหน้าเป็นที่แพร่หลายในสยาม รวมทั้งแนวคิด
 เกี่ยวกับเหตุและผล ทางวิทยาศาสตร์ซึ่งให้ความสำคัญกับหลักฐานที่เป็นรูปธรรมมากกว่านามธรรม
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงออกประกาศให้ความตกลงต่างๆ ระหว่างราษฎรไทย
 ด้วยกันหรือระหว่างราษฎรไทยกับชาวตะวันตกให้ควรทำเป็นหนังสือสัญญาทั้งสิ้น เช่น เมื่อราษฎร
 ไทยต้องการขายหรือให้เช่าที่ดินต่อชาวต่างชาติ ดังนี้ “...เมื่อจะให้เช่านั้นให้มาทำหนังสือสัญญาว่า
 กล่าวกันต่อหน้ารั้วแขวงอำเภอ แลพนักงานให้รู้เห็นเป็นพยานไว้อย่าให้ลอบขายด้วยโวหาร ...”³
 หรือ “...แต่เมื่อจะให้เช่าหรือจะขายให้นั้นให้ทำหนังสือ สัญญากำหนดที่กำหนดราคา...”⁴ เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ตามกฎหมายเก่าก็มี
 กำหนดให้เอกสารสัญญาบางชนิดต้องทำหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร เมื่อเกิดคดีพิพาทขึ้นแล้วมี
 การนำเอาเอกสารเหล่านั้นมาอ้างในคดี แต่ปรากฏว่าคู่ความอีกฝ่ายหนึ่งมักจะอ้างแย้งกับข้อความ
 ในเอกสารดังกล่าวในหลายกรณี เช่น อ้างว่าชำระหนี้แล้วแต่ยังไม่ได้รับเวนคืนสารกรมธรรม์บ้าง
 ไม่ได้รับการสลักหลังสารกรมธรรม์บ้าง หรือเอกสารสัญญานั้นเกิดขึ้นจากการข่มขู่ หรือเนื้อความไม่

¹โปรดดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศเรื่องค่าฤชาธรรมเนียม. *ประชุม
 ประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 8 -10.

²ประเพณีการถวายฎีกานี้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์โดยผู้ที่
 เข้าถวายฎีกาต้องถูกโบยก่อน 30 ที ในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดฯให้ยกเลิกการโบยเสีย แต่ราษฎรก็ยังมีโอกาสน้อย
 ในการถวายฎีกา ในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดฯให้มีกล่อง “วินิจฉัยเภารี” สำหรับให้ราษฎรตีก่อนถวายฎีกา แต่ต้องเสีย
 เงินค่าฎีกาต่อกรมวัง 5 บาท ทำให้ราษฎรไม่ยอมเข้าฎีกา

³ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศว่าด้วยการประพุดตีต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แล
 อเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย. *เล่มเดิม*. หน้า 100.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 101.

เป็นไปตามเจตนา แล้วจะขอสืบพยานบุคคลหักล้างเนื้อความในเอกสารนั้น พระองค์ทรงเห็นว่าวิธีการเหล่านี้ก่อให้เกิดปัญหาความล่าช้าในการดำเนินคดีเป็นอย่างมาก¹ พระองค์จึงทรงสนับสนุนให้ใช้หลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรในการทำสัญญาต่างๆ ทุกชนิด ดังจะยกข้อความบางส่วนในประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกลงลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป ดังนี้

...ธรรมเนียมพระราชกำหนดกฎหมายซึ่งมีมาแต่โบราณ แลธรรมเนียมประเทศอื่นใหญ่ๆ แทบทุกประเทศให้ร่วมกันในการตัดสินคดีความใดๆ ก็ว่าด้วยชายคนเป็นทาส หรือสัญญาจ้างใช้การ หรือขายที่ดินแลเรือแลอื่น ๆ แลภูหนี้ แลยืมสิน แลจำนำ แลเช่าสิ่งของที่ดินโรงเรือนเรือ หรือส่งเงินหนี้เดิม ดอกเบี้ย หรือเงินภาษีอากร แลผิดนัดทานบนไบบยอมแลสัญญาเหตุอื่นๆ บรรดาซึ่งจะเชื่อฟังแต่ถ้อยคำพูด คำกล่าวปากเปล่าไม่ได้ เพราะเกรงว่านานไปจะมีวิวาททุ่มเถียงกัน จึงต้องมีหนังสือเป็นสำคัญให้ไว้ต่อกัน คือเป็นสำคัญให้ไว้ต่อกัน คือเป็นหนังสือสารกรมธรรม์ หนังสือขาย หนังสือสัญญาจ้าง แลเช่า แลประกัน แลประทวน แลหนังสือสัญญาผิดนัด แลตัวรับตัวส่งเงินหนี้เดิม แลดอกเบี้ย แลค่าภาษีอากร ย่อมใช้มีชื่อหมายลายมือผู้เขียนกำหนดศุภมาสวันคืน แลขีดแกลง แลมีกำหนดนับบรรทัด แลลงชื่อผู้เขียนไว้เป็นพยานด้วยทั้งปวงก็ดี อนึ่ง หนังสืออีกพวกหนึ่งเป็นหนังสือซึ่งเขียนไว้เป็นแมนยาในโรงศาล คือคำฟ้อง คำให้การ คำเทียบ คำสอบ คำพยานทานบนไบบยอมไบบ สัตย์ยอมมีธรรมเนียมหยิกผูกเลียบหมายมือไว้เป็นสำคัญด้วยกันทั้งโจทก์ทั้งจำเลย หรือผู้ที่มีตราใช้ก็ประทับตราไว้เป็นสำคัญนั้นก็ดี บรรดาหนังสือทั้งปวงที่กล่าวนี้ ถ้ามีใช้หนังสือซึ่งผู้จะฉ้อฉลปลอมทำควรคัดค้านเสียได้แน่นอนแล้ว ก็ย่อมประมาณในการตัดสินคดีความทุกเรื่องทุกราย ดีกว่าพยานอ้างสืบ ซึ่งเป็นที่รังเกียจว่าจะซักซ้อมแลมีชั้นเชิงในการถามนั้นๆ...²

จากประกาศฉบับดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าความคิดเกี่ยวกับการหาความจริงจากพยานที่ว่า ตุลาการสามารถค้นหาความจริงจากพยานบุคคลได้ง่ายกว่าการทำเอกสารได้ถูกปรับเปลี่ยนกลายเป็นว่าพยานบุคคลนั้นย่อมสามารถซักซ้อมกันก่อนได้ ซึ่งย่อมรวมไปถึงพยานบุคคลย่อมคิดหาวิธีการเอาตัวรอดได้ เพราะจิตใจมนุษย์ย่อมเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา และไม่สามารถเห็นหรือพิสูจน์ได้อย่างชัดเจน ซึ่งต่างกับเอกสารที่มีความมั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง

จากแนวคิดและวิธีการสืบสวนที่เปลี่ยนไป ทำให้เห็นว่าแนวคิดเดิมที่ว่า จิตนั้นสามารถถูกควบคุมได้ภายใต้กรอบความคิดเรื่องกรรมในทางพุทธศาสนา เพราะการโกหกเป็นบาป ได้เริ่มเปลี่ยนไป เพราะความคิดเรื่องผลกรรมที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้อย่างทันท่วงที่เริ่มลดความสำคัญลงในสังคมที่กำลังจะก้าวไปสู่ความทันสมัย เพราะมนุษย์สามารถโกหกได้เสมอเพื่อเอาตัวรอด ขณะที่ในกรณีของเอกสารหลักฐานนั้น เป็นสิ่งที่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์

¹พิชัย ลิมปวีรพรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 409.

²ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกลงลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4*. หน้า 245 – 246.

นอกเหนือจากเหตุผลที่อิทธิพลความคิดทางพุทธศาสนาเริ่มลดน้อยลงในสังคมไทยแล้ว เหตุผลอีกประการหนึ่งของการปรับเปลี่ยนการพิจารณา คติก็เพื่อแก้ไขปัญหาความล่าช้าในการ ดำเนินคดี เนื่องจากตามระบบกฎหมายในอดีต วิธีการสืบพยานบุคคล พยานต้องมาให้การต่อหน้า ศาลเท่านั้น พยานไม่อาจทำคำพยานเป็นลายลักษณ์อักษรมายื่นแทนการให้ปากคำได้ ซึ่งตาม หลักเกณฑ์การสืบพยานของไทยในอดีตนั้น ทุกคดีจะต้องมีพยานบุคคล มาสืบในศาลเสมอ หากใน คดีมีพยานบุคคลจำนวนเท่าใดตุลาการก็ต้องสืบให้ครบ ปรากฏว่ามีคดีความที่ยังค้างพิจารณา ไม่เสร็จเนื่องจากไม่ได้ตัวพยานมาสืบ แม้ว่าการหาตัวพยานบุคคล บางครั้งอาจเป็นการ ยากลำบาก แต่ก็ก็เป็นหน้าที่ของตุลาการที่ต้องกระทำ หากสืบพยานไม่ครบถ้วน ก็ไม่อาจยุติการ พิจารณาได้¹ เมื่อเป็นเช่นนี้การพิจารณาเอกสารยอมทำได้สะดวกกว่าการพิจารณาตัวบุคคล เพราะ การจะนำตัวบุคคลมายังศาลเพื่อให้ตุลาการไต่สวนนั้นบางครั้งเป็นเรื่องยากลำบากมากทำให้บางคดี ใช้เวลานานในการพิพากษา และยังเกิดปัญหาที่มีคดีค้างศาลเป็นจำนวนมาก การ ปรับเปลี่ยนมาใช้ เอกสารแทนการสืบพยานบุคคลจึงเป็นสิ่งที่ช่วยแก้ปัญหาดังกล่าวได้อย่างดี

เมื่อนาระบบพยานเอกสารมาใช้มากขึ้นในการพิจารณาคดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงกำหนดให้ตุลาการพิจารณาจากเอกสารไปได้ทันที ตามเนื้อความที่ระบุในเอกสาร โดย ไม่ต้องสนใจการโต้แย้งด้วยวิธีนำเอาพยานบุคคลมาสืบหักล้าง พระองค์ทรงได้มีประกาศว่าคู่ความ ไม่จำเป็นต้องมาให้ปากคำที่โรงศาล คู่ความอาจทำเอกสารเหล่านี้มาเองแล้วมายื่นยังโรงศาลได้ ไม่ว่า คำหา หรือคำให้การ คำพยานอื่นใด ซึ่งรวมทั้งการถวายฎีกาด้วย² ทรงกำหนดให้เจ้าของ เรื่องราวดังกล่าวจะต้องพิจารณาให้ถี่ เอกสารบางฉบับอาจมิใช่คู่ความเป็นผู้เขียน แต่อาจเป็นบุคคล อื่นหรือเจ้าหน้าที่ในโรงศาลเป็นผู้เขียน ซึ่งต้องตรวจสอบให้ละเอียด หากไม่ตรงกับความเป็นจริง ต้องรีบคัดค้านทันที

บางครั้งถ้าตัวความ (ผู้เป็นคดีความ) อ่านหนังสือไม่ออกก็ต้องไปวานให้ผู้อื่นที่ไว้ใจได้อ่าน ให้ฟัง เช่น กรณีฎีกาของเงินตงเท่ง ใน พ .ศ. 2406 ซึ่งจ้างให้นายชานโหวหารเขียนฎีกาเรื่องเงินกู้ ปรากฏว่านายชานโหวหาร เขียนตัวเลขผิดจากจำนวนเงิน 6 ชั่งเป็น 2 ชั่ง แต่เงินตงเท่งมิได้สนใจ เพราะอ่านหนังสือไม่ออก³ ซึ่งหากตัวความไม่สนใจแล้วป รากฎว่าข้อความในเอกสารผิดไปจาก ความจริงจะมาร้องคัดค้านในภายหลังไม่ได้

¹ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. บัญชีบันทึกข้อความคำฟ้องร้องต่างๆ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 136.* (อ้างอิงจาก พิชัย ลิ้มปวีร์พรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการ ยุติธรรมของไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์.* (29): 411.)

² โปรดอ่านรายละเอียดใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลง แงงไต่ลายมือในหนังสือสำคัญในหัวเมืองทั่วไป. *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4.* หน้า 245 – 246.

³ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. คำให้การเรื่องนายชานโหวหารให้การเรื่องเงินตงเท่ง. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1225 เลขที่ 95.* (อ้างอิงจาก พิชัย ลิ้มปวีร์พรรณ. (2550). *เล่มเดิม.* หน้า 411.)

การให้ความสำคัญกับเอกสารและการลงลายมือชื่อนี้ นอกจากจะได้มีการกำหนดให้ คู่ความลงลายมือชื่อในคำให้การนั้นแล้วลูกขุน ผู้ตัดสินคดีก็ทรงให้ต้องลงชื่อในท้ายคำปรึกษาด้วย เนื่องจากหลายครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาคำปรึกษาของลูกขุนบาง เรื่องแล้วทรงเห็นว่าตัดสินไม่เป็นธรรม พระองค์จะทรงนำไปซักถามบรรดาลูกขุน ซึ่งต่างก็อ้างว่าตน มิได้ตัดสินลูกขุนผู้ใดลักเอาชื่อไปลงในคำปรึกษา จึงทรงกำหนดให้ลงชื่อของตนเองทุกครั้งแล้ว ประทับตราตำแหน่ง¹

ยังมีอีกกรณีหนึ่งที่ถือว่าเป็นผลจากการปรับเปลี่ยนความคิดเกี่ยวกับหลักฐานที่เป็น เอกสารสัญญาซึ่งก็คือ การแสดงความเป็นเจ้าของที่ดิน จากเดิมที่ความเป็นเจ้าของที่ดินแสดงออก โดยการครอบครอง ผู้ใดครอบครองที่ดิน หรือทำประโยชน์ในที่ดินส่วนใดก็ถือว่าเป็นสิทธิมากกว่า บุคคลอื่นในที่ดินส่วนนั้น แต่ต่อมาเมื่อที่ดินมีราคาสูงขึ้นส่งผลให้ข้อพิพาทเกี่ยวกับที่ดินมีมากขึ้น ด้วยวิธีพิสูจน์ความเป็นเจ้าของด้วยการพิจารณาจากการครอบครองย่อมต้องใช้การสืบพยาน บุคคลทำให้เกิดความล่าช้า โดยเฉพาะกรณีข้อถกเถียงเกี่ยวกับการซื้อขายฝาก หรือขายขาด จึงทรง มีพระราชดำริให้ตุลาการยึดถือเอาว่าหากเอกสารโฉนดตราแดงว่าอยู่ในความครอบครองของผู้ใด ผู้ นั้นก็เป็นผู้มีสิทธิในที่ดิน²

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของไทยอยู่ภายใต้อิทธิพลของแนวคิดทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ภายใต้ความคิดดังกล่าว ระบบ กฎหมายและกระบวนการยุติธรรมของไทยเชื่อว่ากฎหมายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์บังคับได้ทั้งทางความคิด และการปฏิบัติ ดังนั้นทุกคนจึงจะพูดแต่ความจริง หรือประพฤติในศีลธรรม เพราะเมื่อทำผิดหรือให้ การเท็จกฎหมายและบทลงโทษจะมีสภาพบังคับทั้งโทษทัณฑ์ตามกฎหมายและส่งผลสืบเนื่องไปยัง ชาติหน้า ก่อให้เกิดความละอายต่ออาป ดังนั้นความจริงในการพิจารณาคดีจึงสามารถหาได้จากตัว คน แต่เมื่อความคิดในเชิงสังคมนิยมและมนุษยนิยมได้เริ่มก่อตัวขึ้นในสังคมไทยมาตั้งแต่ปลายรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้แนวคิด ดังกล่าวชัดเจนและเป็นรูปธรรมมากขึ้น ส่งผลให้ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม และการเวียนว่าย ตายเกิดลดลง พระมหากษัตริย์ทรงบัญญัติกฎหมายที่ส่งผลให้เห็น ในชาติปัจจุบัน และให้ ความสำคัญกับการกระทำและหลักฐานที่ปรากฏเห็นมากกว่าให้ความสำคัญในสำนึกคิดที่มีอาจ

¹ สำนักหอสมุดแห่งชาติ. ต้นร่างประกาศให้เซ็นชื่อประทับตราตำแหน่งในท้ายคำปรึกษาตัดสินคดี ต่าง ๆ. *กฎหมายรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 34-65* ตู 108 ชั้น 2/3 มัดที่ 77. (อ้างอิงจาก พิชัย ลิมปาวรพรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 413.)

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศเรื่องจำนำแลขายฝากกรรมสิทธิ์ที่ดิน. *ประชุม ประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 483 - 484.

พิสูจน์ได้ สิ่งเหล่านี้ทำให้ระบบกฎหมายไทยและกระบวนการยุติธรรมเริ่มเคลื่อนที่ไปในสังคมที่กำลังก้าวสู่ความทันสมัยอย่างสอดคล้องกัน

1.3 ด้านการต่างประเทศ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประเทศในเอเชีย เช่น ญวน พม่า และจีนแทบจะไม่มีผลสำคัญต่อประเทศสยามเลย เห็นได้จากเมื่อในพ.ศ. 2401 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จเมืองจันทบุรี พระองค์ทรงโปรดฯ ให้เรือป้อมไฟรีพินาศและพิฆาตข้าศึกที่จันทบุรีออกเสีย ซึ่งทั้งสองป้อมนี้เคยมีความสำคัญเป็นอย่างมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการรับศึกทางทะเลจากญวน¹ เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะประเทศเหล่านี้ได้ตกอาณาเขต และกึ่งอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตกแล้ว

ส่วนประเทศพม่านั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างพม่ากับอังกฤษ ทรงติดตามสถานการณ์ด้านตะวันตกนี้อยู่เสมอว่าขณะนี้อังกฤษมีอิทธิพลถึงส่วนไหนของพม่าแล้ว และเมื่อพม่ามีพรมแดนติดกับสยาม การเข้ามาแทนที่พม่าของอังกฤษยิ่งจะเป็นอันตรายต่อบูรณภาพทางดินแดนของประเทศไทย เพราะเมื่อบรรดาเมืองประเทศราชของพม่าตกเป็นของอังกฤษ เมืองประเทศราชของสยามที่อยู่ติดๆ กัน ก็อาจขอเข้าพึ่งอำนาจอังกฤษด้วย

การให้ความสำคัญเรื่องพรมแดนระหว่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นได้จากปฏิกริยาที่พระองค์ทรงมีต่อการทำสงครามระหว่างสยามกับเชียงตุง ในพ.ศ. 2395 โดยพระองค์โปรดฯ ให้ขุนนางไทยและผู้ชำนาญชาวตะวันตกออกไปสำรวจและทำแผนที่ (สามารถดูรายละเอียดได้ในบทที่ 3) ซึ่งนับว่าเป็นความคิดใหม่ของพระมหากษัตริย์ไทย นอกจากนี้พระองค์ยังเสริมสร้างสัมพันธไมตรีที่ดีกับเมืองชายแดนของสยามมีต่อ ราชธานีตั้งจะเห็นได้จากพระองค์โปรดฯ ให้ตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้น เมืองกาญจนบุรี 7 เมืองโดยเมืองทั้ง 7 ได้แก่ สมิงสิงหบุรี ลุ่มลุ่ม ท่าตะกั่ว ไทรโยค ท่าขนุน ทองผาภูมิ ท่ากระดาน และทรงพระราชทานเสื้อเข็มขบคนละตัวเป็นของขวัญ² การแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการนี้เป็นเสมือนการสร้างแรงจูงใจและของขวัญในการทำงานของขุนนางหัวเมืองให้สวามิภักดิ์ต่อเมืองหลวงและไม่รู้สึกว่าเป็นเมืองหลวงทอดทิ้งหรือไม่ให้ความสำคัญซึ่งส่งผลดีต่อการปกครองราชอาณาจักร

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงดำเนินในรูปแบบการค้าบรรณาการจนถึง พ.ศ. 2395 ระหว่างนั้นมีการส่งทูตไปเมืองจีน 2 ครั้ง

¹ ชุมชุมเรื่องจันทบุรี. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ถวายงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2514. (ม.ป.ท.) หน้า 125. (อ้างอิงจาก นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 273.)

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้น เมืองกาญจนบุรี 7 เมือง แลตั้งเงินเวชเป็นขุนราชภัตการ. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 185 – 186.

คือใน พ.ศ. 2394 และ พ.ศ. 2395¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความเสื่อมอำนาจของจีนตั้งแต่เมื่อครั้งทรงผนวชแล้ว แต่การที่ยังส่งทูตไปจีนตามราชประเพณีเดิมนั้น นอกจากจะเป็นการกระทำเพื่อเป็นที่ยอมรับของคนในปกครองของพระองค์แล้ว ยังอาจเป็นด้วยทรงเห็นประโยชน์ที่สยามจะได้รับจากจีนทางการค้าด้วย

การส่งทูตไปเมืองจีนเมื่อพ.ศ. 2395 นั้นเกิดเหตุร้ายขึ้นอย่างหนึ่งกับคณะทูตคือ เมื่อทูตกลับจากเฝ้าพระเจ้าฮำฮองที่ปักกิ่ง ถึงเมืองเอียงเชียงกุย คณะทูตถูกปล้น ผู้ร้ายฆ่าจีนหองสอง² ใหญ่ตายคนหนึ่ง ทูตมาถึงเมืองกวางตุ้ง จงตีกซำระเอาตัวผู้ร้ายไม่ได้ ชดใช้แต่เพียงสิ่งของ นับจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงระงับการส่งทูตไป³

สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระราชประสงค์จะดำเนินความสัมพันธ์แบบนี้กับจีนเพราะทรงทราบว่าข้อความในพระราชสาส์นของสยามกับจีนมีเนื้อความต่างกัน พวกจีนได้แปลงคำว่าขอเป็นไม่ตรีเป็นขออ่อนน้อมเป็นเมืองขึ้นดังได้ทรงอธิบายในประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี ตอนหนึ่งดังนี้

...ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลานั้นหลงใหลเชื่อคำพวกจีนเหล่านั้นกราบทูลหลอกลวงต่างๆ ช่างโง่เง่าทั้งพระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดี จึงยอมให้จีนพวกนั้นแต่งพระราชสาส์นเป็นหนังสือจีน แต่ว่ารับสั่งว่าให้ล่ามจีนพวกนั้นแต่งตามฉบับสำเนาความในพระราชสาส์นซึ่งเป็ นอักษรไทยแลความไทย ฝ่ายพวกจีนทั้งนั้นก็แต่งยกย้ายเสียใหม่ตามใจชอบของตัวไม่ให้ไทยทราบด้วย ครั้นแต่งเป็นหนังสือจีน ก็กลับความเสียอย่างอื่น เขียนใจความว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยลุกขึ้นยืนก้มไปถึงพระเจ้าแผ่นดินกรุงปักกิ่ง ขออ่อนน้อมยอมตัวถวายเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอาณาจากรของพระเจ้ากรุงปักกิ่ง แลขอถวายเมืองเป็นเมืองก้อง 3 ปีครั้งหนึ่ง...⁴

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าหากจีนมีการแปลพระราชสาส์นเช่นนี้ เมื่อฝรั่งเสสและอังกฤษยึดครองจีนได้แล้วก็จะอ้างข้อความนั้นทวงสิทธิเหนือสยาม เช่นเดียวกับที่ฝรั่งเสสพยายามอ้างสิทธิเหนือญวนที่มีต่อเขมร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงปรึกษากับเสนาบดีผู้ใหญ่⁵ และเมื่อ พ.ศ. 2404 ทรงได้มีพระราชสาส์นตอบไปถึงพระเจ้ากรุงจีนมีใจความตอนหนึ่งว่า

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 65 -66.

² ท้องสื่อเป็นชื่อตำแหน่งล่ามจีนแต่ครั้งโบราณ

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *เล่มเดิม*. หน้า 67.

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). *ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 534.

⁵ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). *เรื่องพระราชสาส์นเจ้ากรุงจีน. เล่มเดิม*. หน้า 192 – 194.

...กรุงพระมหานครศรีอยุธยาที่กรุงปักกิ่งก็เป็นทางพระราชไมตรีกันมาช้านาน ก็ คิดจะไปจ้มนั่งอยู่
 ทุกคราวก็อง มิให้เสียทางพระราชไมตรีซึ่งมีมาแต่ก่อน แต่เห็นว่าเมื่อปีชวดจัตวาศก * ที่กรุงพระมหา
 นครศรี อยุธยาได้แต่งทูตานุทูตออกไปจ้มนั่งขอหองกรุงปักกิ่ง ครั้นทูตกลับไปถึงตำบลสนา แขวง
 เมืองเชียงเชียงกุ่ม มีโจรเข้าตีชิงเอาของทรงยินดีตอบแทน แลของทูตไปสิ้น แล้วฆ่าเงินทองสิ่งใหญ่
 ตายเสียคนหนึ่ง จงตมมิได้ชำระเอาตัวโจรมาทำโทษให้ได้ ที่กรุงพระมหานครศรีอยุธยาได้รับความ
 อับยศไปครั้งหนึ่ง ครั้นจะแต่งทูตานุทูตออกมาตอบแทนหองก็เห็นว่าโจรผู้ร้ายยังกำเริบมากอยู่ จึงได้งด
 ทูตไว้ ครั้นถึงมรสุมปีเถาะสัปตศก ** กำหนดก็องก็ได้สืบทราบว่าพวกกบฏกำเริบมากขึ้นยิ่งกว่าแต่ก่อน
 จึงต้องงดก้องไว้...¹

นอกจากการเลิกจ้มนั่งกับจีนแล้วเพื่อให้บรรลุถึงความสำเร็จในการรักษาเอกราชและ
 บูรณภาพทางดินแดน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระชับสัมพันธไมตรีกับเจ้า
 ประเทศราชอย่างแน่นแฟ้น เพราะขณะนั้นอังกฤษและฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลมาถึงชายแดนไทยแล้ว
 คือ ฝรั่งเศสทางด้านภาคตะวันออกเฉียงใต้กับเขมร และอังกฤษทางใต้ ทางตะวันตกและทางเหนือ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่าอำนาจของสยามไม่อาจสู้กับอังกฤษและ
 ฝรั่งเศสได้ พระองค์ก็พยายามผูกสัมพันธกับประเทศราชด้วยความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติ ทรง
 ปฏิบัติต่อเจ้าประเทศราชเช่นเดียวกับเจ้านายในราชตระกูล เห็นได้จากข้อความในพระ
 ราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระหริรัถย์รามราชาธิบดี และสมเด็จพระนโรดมกษัตริย์เขมร แทบทุก
 ฉบับที่ท้าวความถึงความสัมพันธ์อันสนิทสนม เช่น “แต่ตัวเจ้าเมืองเขมรองค์นี้เป็นพวกไทยแท้ แต่
 เมื่อยังหนุ่มๆ อยู่กันได้มาอยู่ในกรุงนี้ถึง 29 ปี เป็นมิตรชอบกัน เล่นด้วยกันมาแลฉันยังเด็กอยู่”² กับ
 สมเด็จพระนโรดมก็ทรงกล่าวถึงเสมอว่าเป็นประดุจลูกหลาน เช่น “จดหมายนี้ข้าพเจ้าให้มาถึงเธอทั้ง
 2 ก็เป็นการนอกธรรมเนียมเหมือนลูกป้าอาน่าให้มาถึงหลาน เพราะเห็นแก่องค์สมเด็จพระหริรัถย์
 รามมหาอิศราชาธิบดีผู้บิดา เคยรักใคร่สนิทกันมาแต่ก่อนมิใช่เป็นแต่นับถือสามัญว่าเป็นเจ้าประเทศ
 ราชเมืองขึ้นเท่านั้น”³

* พ.ศ. 2395

** พ.ศ. 2398

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาล
 ที่ 4. หน้า 181.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระหริรัถย์ ณ กรุง
 กัมพูชา. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 41.

³ พระราชหัตถเลขา ถึงองค์พระนโรดมแลองค์พระหริราชดณัย ณ กรุงกัมพูชา. แหล่งเดิม. หน้า 46.

ทางด้านมลายูก็เช่นกัน เมื่อสุลต่านหมัดเข้าเฝ้าพระองค์ทรงใต้ให้การต้อนรับ “ธรรมเนียมราชสกุลในไทยนี้ เมื่อรู้เป็นแน่ว่าผู้นั้นเป็นบุตรหลานเชื้อวงศ์ของสกุลที่ชนเป็นอันมากนับถือแล้ว ก็ไม่ดูถูกดูหมิ่นรังเกียจจริงจน เพราะฉะนั้นสุลต่านหมัดเข้ามาหาถึงบ้านถึงเมืองครั้งนี้ ก็มีความยินดีจึงได้แต่งตัวตามยศตั้งเครื่องยศรับเป็นการนับถือ”¹

ฐานะของเจ้าประเทศราชสมัยนี้ยังได้รับการยกย่องถึงขนาดที่ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้พระราชโอรสธิดาที่ประสูติจากเจ้านายเมืองประเทศราชดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า² ซึ่งแต่ก่อนนั้นเป็นได้เพียงพระองค์เจ้า เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองประเทศราช คือ นักร้องเยียม พระราชธิดาของสมเด็จพระนโรดม ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาให้เป็น นักพระองค์เจ้ากัมโพชสุดาตวงใน พ.ศ. 2408³ และตงกุสุเปีย (สุเปีย) พระขนิษฐาของสุลต่านหมัดเมืองสิงา แต่ปรากฏว่าทั้งสองท่านไม่มีพระราชโอรสและธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้านพระราชวิเทโศบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีต่อประเทศมหาอำนาจตะวันตกนั้น ทรงใช้การทูตเป็นหลักในการเจรจากับต่างประเทศ และเมื่อไม่อาจใช้นโยบายทางการทูตเป็นเครื่องต่อรองสำเร็จพระองค์ก็จำพระทัยที่ต้องยอมเสียผลประโยชน์ตามที่มหาอำนาจตะวันตกเรียกร้อง การสูญเสียครั้งสำคัญในรัชสมัยพระองค์ คือ เสียดินแดนเขมรส่วนนอกให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2406 ทางพทตินัยและทางนิตินัยใน พ.ศ. 2410 ซึ่งนับเป็นปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงพระราชดำริแบบใหม่ของกษัตริย์ไทยที่ต้องยอมเสีย “ชัตติยามานะ” (pride of king) ตามแบบเดิมที่มีอยู่ ยอมเสียพระเกียรติยศที่ไม่สามารถแสดงแสนยานุภาพปกป้องพระราชอาณาเขตด้วยสงครามตามแบบพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนๆ ได้ เพื่อแลกกับเอกราชที่มีค่าเหนือสิ่งอื่นใด

พระราชดำรินี้ในเรื่องนี้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวค่อยๆ พัฒนาขึ้นหลังจากที่พระองค์พยายามทุกวิถีทางที่จะรักษาเอกราช และบูรณภาพทางดินแดนตามวิถีการทูตอย่างเต็มที่ และพระองค์คงต้องทรงอดกลั้นและขมขื่นพระราชหฤทัยมิใช่น้อยที่ต้องยอมเสียความรู้สึกของชัตติยามานะแบบเดิมที่ทรงมีอยู่ จึงได้ทรงพยายามหาเหตุผลมาอธิบายการกระทำของพระองค์ว่ามีได้เป็น

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ครั้งไปเมืองสิงคโปร์ ปีระกา พ.ศ. 2404. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 191.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม. หน้า 17 – 18. (อ้างอิงจาก นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 279.)

³ ห้องสมุดวชิรญาณ. สำเนาจดหมายร่างศุภอักษรของสมเด็จพระนโรดมตอบว่าด้วยโปรดเกล้าเลื่อนนักร้องเยียม บุตรีเป็นนักร้องเจ้ากัมโพชสุดาตวง กับเรื่องอัยสวาและนายวน. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 (พ.ศ.2408) เลขที่ 67. (อ้างอิงจาก นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). เล่มเดิม. หน้าเดิม.)

การเสียเกียรติยศ แต่เป็นสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับสถานการณ์ เพื่อทดแทนความรู้สึกของพระองค์และเพื่อสร้างภาพพจน์ใหม่ขึ้นทดแทนภาพพจน์ของพระมหากษัตริย์ที่มีชัติยมาณะแบบเดิม¹

นับแต่ครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ที่จะรักษาเอกราชและบูรณภาพทางดินแดน พระองค์ทรงหวังว่าการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจะช่วยให้บรรลุเป้าหมายนี้ได้ เพื่อความไม่ประมาทพระองค์จึงทรงชักชวนให้สหรัฐอเมริกาและฝรั่งเศสเข้ามาทำสนธิสัญญาทางไมตรี เพื่อถ่วงดุลอำนาจกับอังกฤษ

หลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว การดำเนินนโยบายต่างประเทศของพระองค์เป็นไปด้วยความระมัดระวังในสองประการ ประการแรก คือมิให้ไทยตกเป็นเหยื่อของลัทธิล่าอาณานิคมของจักรวรรดินิยมตะวันตก ประการที่สอง ระมัดระวังมิให้การดำเนินนโยบายต่างประเทศทำลายภาพพจน์ของพระองค์ว่า มีพระเกียรติยศน้อยกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงถือเป็นเกียรติยศอย่างยิ่งที่ได้มีการติดต่อบรรดาประเทศกับประเทศอังกฤษ ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาว่า

...ฮาริมิตปากอิสเกอร์ผู้ถือรับสั่งพระเจ้ากรุงบริตาเนีย เข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญาที่ลงตราแล้วนั้น ครั้นเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ได้เชิญพระราชสาสน์ตอบเรื่องเครื่องราชบรรณาการบางสิ่ง ซึ่งพระเจ้ากรุงบริตาเนียทรงยินดีมอบมานั้นมาส่งให้แก่กรุงสยามในที่ประชุมใหญ่ กรุงสยามก็ได้เคารพรับด้วยความยินดียิ่งนัก พันที่จะเปรียบได้ด้วยเห็นว่าการนั้นก็เป็นการเกียรติยศอันยิ่งใหญ่แก่ กรุงสยามมาประจักษ์มาก เพราะคนทั้งโลกได้ทราบอยู่ทั่วกันว่า พระเจ้ากรุงบริตาเนียมีพระเดชานุภาพแลอำนาจโตใหญ่แผ่ไปในต่างประเทศทั่วทิศ มีพระอาณาเขตครอบงำไป จนพระอาทิตย์ไม่รู้ตกกลับดวงเลย เมื่อได้มีพระเมตตากรุณามาถึงกรุงสยามเป็นอันมาก โดยความที่กล่าวในพระราชสาสน์ ที่มีมานั้น ก็เป็นพะเดชพระคุณอันอัศจรรย์แก่กรุงสยามใหญ่หลวง เพราะว่าแต่ก่อนมายังไม่ได้ทราบเลยว่าเมืองใดในประเทศอินเดียทั้งปวง จนตลอดแผ่นดินจีน จะได้เคยรับพระราชสาสน์แลเครื่องมงคลราชบรรณาการแต่พระเจ้ากรุงบริตาเนียอย่างครั้งนี้...²

ด้านการทูตกับประเทศมหาอำนาจ จนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การอ่อนน้อมถ่อมตน และชักชวนให้มหาอำนาจทั้งสามชาติใช้นโยบายทางการทูตผ่อนปรนเจรจา และให้ความเมตตาต่อสยาม เช่น ในพระราชสาสน์ถึงสมเด็จพระนางวิกตอเรียแห่งอังกฤษ ซึ่งพระยามนตรีสุริยวงศ์ราชทูตเชิญไปมีข้อความตอนหนึ่งว่า “บัดนี้กรุงสยามมีความคิดคำนึงถึงพระเดช

¹ นฤมล ธีรวัฒน์ . (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว . หน้า 278.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว . (2548). พระราชสาสน์ถึงสมเด็จพระนางวิกตอเรียมหาราชินี ขอพระราชทานไปลอนดอน พระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูตเชิญไป . รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 262.

พระคุณพระราชไมตรีพระเจ้ากรุงบริตาเนียมาก ด้วยเหตุผลของความพระราชไมตรีอันสนิท และความดำริจัดการดีเป็นคุณเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองสยามนี้ประจักษ์มากหลายประการ¹

ในพระราชสาส์นที่มีไปถึงพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมีข้อความตอนหนึ่งว่า

...แผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ์ไม่มีความร้อนรำคาญได้ ก็ด้วยพระเจ้าแผ่นดินประเทศใหญ่ๆ ในเมืองที่มาทำสัญญาแล้วนั้นทรงคิดและไตร่ ถามถึงด้วยพระเมตตากรุณาเนื่องๆ ในการอันควรเมื่อเหตุใดๆ หากจะบังเกิดมี เพราะฉะนั้นขอพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจงทรงพระเมตตากรุณาปราณีแก่ผู้ครองสยามประเทศนี้ให้จงมาก...²

ในพระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีแห่งสหรัฐอเมริกา เมื่อ พ.ศ.2399 มีข้อความตอนหนึ่งว่า

...บัดนี้กรุงสยามของปฏิญาณทำให้แน่ใจมาแก่ท่านและผู้อื่นที่จะได้อ่านพระราชสาส์นนี้ ว่าทางไมตรีอันตรงและสัญญาการค้าขายที่แก้ไขให้ดีขึ้นในครั้งนี้จะให้เป็นไปด้วยดีในระหว่างยูไนเต็ดสเตตอเมริกา และแผ่นดินสยามนั้น แต่นี้จะติดพันสงบระงับเรียบร้อย ตลอดเวลาสืบพระบรมวงศานุวงศ์ และท่านผู้ที่จะมาสืบพระราชอิสริยยศในแผ่นดินสยาม แต่ขอให้ผู้ครองนครยูไนเต็ดสเตตอเมริกาซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่มีอำนาจมาก และเป็น เมืองตั้งอยู่ในยุติธรรมยั่งยืนมั่นคง จงเป็นที่พึงอันดีแก่แผ่นดินสยามซึ่งมีอำนาจเล็กน้อยพอประมาณนี้ ... หากจะมีถ้อยความเกี่ยวข้องต้องข่มขู่แต่อำนาจทางทะเลใหญ่อันใดอันหนึ่งที่จะมีมาแต่บ้านเมืองใหญ่ๆ อันอื่นที่มีอำนาจมากขออย่าได้เพิกเฉยละเลยเสียไปเอาเป็นธุระหรืออย่างหนึ่งเมื่อใดมีผู้ใดไปฟ้องกล่าวโทษผู้ครองสยามอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จงให้ไต่ถามและพิจารณาพิพากษาโดยยุติธรรมที่เที่ยงต้องแท้...³

นอกจากการดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบใหม่และการต่างประเทศที่เปิดรับไมตรีกับชาติตะวันตกแล้วพระองค์ยังดำเนินการทางการทูตในเชิงรุก คือ ทรงมีพระราชสาส์นไปยังประมุขของประเทศต่างๆ เรื่อยมา คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา ฮอลันดาและเยอรมัน พระองค์ทรงส่งคณะทูตเดินทางไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งอังกฤษครั้งหนึ่ง และจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ถึง 2 ครั้ง นอกจากนี้ยังทรงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระสันตะปาปาที่ 9 ด้วย⁴ ซึ่งการติดต่อกับสมเด็จพระสันตะปาปาอันเป็นที่นับถือสูงสุดของคริสตศาสนิกชน น่าจะมีผลทางการเมืองต่อพระองค์ด้วย คือ ทำให้พระองค์มีเกียรติภูมิยิ่งขึ้นในสายตาของตะวันตก

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชสาส์นถึงสมเด็จพระนางวิกตอเรียมหาราชินี ขอพระราชทานไปลอนดอน พระยามนตรีสุริยวงศ์ ราชทูตเชิญไป. *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 261.

² พระราชสาส์น กำกับสุพรรณบัฏซึ่งมองซิเอออมองตังจ้ราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปถวายพระเจ้าแผ่นดินไปเลียนที่ 3 เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2399. *แหล่งเดิม*. หน้า 352 – 354.

³ พระราชสาส์น ถึงประธานาธิบดีอเมริกา เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2399. *แหล่งเดิม*. หน้า 395 – 396.

⁴ พระราชสาส์น ถึงสันตปาปาที่ 9. *แหล่งเดิม*. หน้า 337 - 381.

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพยายามแสดงให้ประเทศตะวันตกเห็นถึงเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินตะวันออกคือ การที่โปรดฯ ให้ทำเครื่องราชอิสริยาภรณ์เช่นเดียวกับที่ประเทศทางยุโรปมีอยู่ และพระราชทานตอบแทนให้เมืองที่ทรงได้รับมา เช่น ฝรั่งเศส¹ และทรงพยายามให้ชาติมหาอำนาจได้ตระหนักถึงประวัติศาสตร์อันยาวนานของชาติไทย ที่มีวัฒนธรรมอันเก่าแก่และพระราชวงศ์กษัตริย์ที่สืบต่อกันลงมา ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงพระราชทาน “จดหมายเหตุแลตำนานพงศาวดารสยามแต่ย่อๆ เป็นภาษาละติน”² แก่เซอร์จอห์น เบาว์ริง เมื่อครั้งเข้ามาทำสนธิสัญญาใน พ.ศ. 2398

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะแสดงออกถึงความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกเป็นอย่างดี แต่พระองค์ก็มิได้มีความไว้วางพระราชหฤทัยในความเป็นมิตรของประเทศเหล่านั้นนัก เนื่องจากทรงเริ่มเห็นความพยายามของฝรั่งเศสที่จะใช้อิทธิพลและอำนาจช่วงชิงเขมรไปจากสยาม และทรงตระหนักว่านโยบายถ่วงดุลระหว่างชาติมหาอำนาจไม่ได้ผลเท่าที่พระองค์หวัง เพราะแม้พระองค์จะพยายามดึงอังกฤษเข้ามาถ่วงดุลฝรั่งเศสด้วยการให้ความสัมพันธ์ที่สนิทสนมกับอังกฤษเป็นพิเศษ จนถึงกับมีพระราชหัตถเลขาถึงนายเอกซ์ เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2409 ว่าในกรณีที่จำเป็นแล้วพระองค์ยังพอพระทัยที่จะให้ไทยอยู่ใต้อำนาจคุ้มครองของอังกฤษมากกว่าฝรั่งเศส³ แต่อังกฤษก็คงให้ความช่วยเหลือไทยได้เพียงคำแนะนำและวิธีการปฏิบัติตนต่อฝรั่งเศสเท่านั้น ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอมทำสัญญากับฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2410 ตามสาระในสัญญานั้นไทยต้องเสียดินแดนเขมรส่วนใหญ่และเกาะอีก 6 แห่ง เป็นเนื้อที่ประมาณ 124,000 ตารางกิโลเมตรให้ฝรั่งเศส โดยยอมยกเลิกการเรียกร้องสิทธิเหนือเขมร เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่ฝรั่งเศสยอมรับสิทธิของคนไทยเหนือเสียมราฐและปัตทอง⁴

นอกจากการดำเนินการทางการทูตอย่างระมัดระวังแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดฯ ให้เลือกหาราชธานีสำรองไว้อีกแห่งหนึ่งให้ห่างจากทะเล ตอนแรกทรงสนพระทัยเมืองนครราชสีมาซึ่งมีความเจริญทางการค้า ทรงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นไปตรวจตราพร้อมกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม ทั้งสองท่านเห็นต้องกันว่ากรมหมื่นนครสวรรค์ทรงทราบยังกันดารและเมืองนี้อัตคัดน้ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชสาส์น ถึงสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 พระราชทานไปยังประเทศฝรั่งเศส. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 382 – 386.

² พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษพระราชทานไปยัง เซอร์ ชยอน เบาว์ริง ราชทูตอังกฤษ ปีเถาะ พ.ศ. 2398 (กรมพระสวัสดิ์ดี แปลถวายใหม่). แหล่งเดิม. หน้า 182.

³ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 283 - 284.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 284.

จึงโปรดฯให้สร้างพระราชวังที่ลพบุรี เพื่อเป็นราชธานีสำรอง¹ เหตุที่ทรงเลือกเมืองลพบุรีนี้เพราะเห็นว่าเป็นเมืองที่มีกำแพงป้อมปราการแน่นหนาสามารถป้องกันศัตรูได้และมีชัยภูมิทางยุทธศาสตร์ดี ไม่ปรากฏว่าเคยแพ้แก่ศัตรูข้าศึกมาก่อนตามพงศาวดาร² จึงโปรดฯให้บูรณะปฏิสังขรณ์พระนารายณ์ราชนิเวศน์เมืองลพบุรี³ เป็นที่ประทับเพื่อให้จะได้เป็นเกียรติยศแก่พระองค์ และเชิดชูเกียรติยศสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระเจ้าแผ่นดินแต่กาลก่อนให้ปรากฏและเพื่อจะให้มิช้าจะไปนานาประเทศว่า พระนครที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินสยามมีหลายชั้นหลายแห่ง มิใช่จะมีแต่กรุงอมรรัตนโกสินทร มหินทรยุททยาแห่งเดียว⁴

ในขณะที่สยามกับอังกฤษมีความสัมพันธ์ทางการทูตกันค่อนข้างแน่นแฟ้นเป็นพิเศษแต่ผลประโยชน์ทางภาคปฏิบัติมิได้เป็นไปอย่างราบรื่นนักเกี่ยวกับปัญหาพรมแดนทั้งทางมลายูและพม่า เมื่อปี พ.ศ. 2404 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เดินทางไปสิงคโปร์ ทางกรุงเทพฯก็มีเรื่องหัวเมืองมลายูและการตีตราสัตว์กับอังกฤษ รวมทั้งเรื่องสุรากับฝรั่งเศส⁵

การดำเนินการทางการเมืองแบบทันสมัยที่เห็นชัดเจนด้านการต่างประเทศอีกประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ การแบ่งเขตแดน เพื่อความชัดเจนของอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนแบบใหม่ (ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3) และลดความตึงเครียดเรื่องพรมแดน แต่เมื่อปัญหาเขมรมีความตึงเครียดขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีความระมัดระวังต่อประเทศตะวันตกเพิ่มขึ้น เพราะทรงตระหนักดีว่าประเทศตะวันตกมิได้ให้เกียรติพระองค์และราชอาณาจักรอย่างแท้จริง ด้วยว่า คนไทยนั้น “ยังมีมาน้อยมาก พระเจ้าแผ่นดินและราษฎรแทบทั้งหมดก็เป็นมิชฌาทิภูฏี”⁶ คือไม่นับถือคริสต์ศาสนา และในที่สุดสยามต้องเสียดินแดนเขมรให้แก่ฝรั่งเศส ใน พ.ศ.2410 แต่ก็นับว่านโยบายการทูตประสบผลสำเร็จ เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านในขณะนั้น สยามเป็นเพียงชาติเดียวเท่านั้นในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

¹ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (2509). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสมานมธุรพจ (อัมพันธ์ สมานมธุรพจน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 ก.พ. 2509. หน้า 120.

² นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 285.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). *ทรงสร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 312 – 313.

⁴ นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). *เล่มเดิม*. หน้าเดิม.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ครั้งไปเมืองสิงคโปร์ ปีระกา พ.ศ. 2404. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 192 – 193.

⁶ พระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษ พระราชทานไปยังมิสเตอร์ ทอมัส ยอช นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำ ณ กรุงเทพฯ ปีชาล พ.ศ. 2409. *แหล่งเดิม*. หน้า 231.

ที่รอดพ้นจากภัยจักรวรรดินิยม และสามารถดำรงรักษาเอกราชไว้ได้ และในรัชสมัยของพระองค์ยังได้มีการเปิดประเทศทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับชาติตะวันตก มากกว่าพระมหากษัตริย์ไทยแต่ก่อนทุกพระองค์ มีผลให้ประเทศสยามได้เริ่มก้าวเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลก อยู่ในกระแสการเมืองโลก และเป็นที่ยึดจึกในระดับสากลมากขึ้น

เมื่อพิจารณาถึงพระราชดำริและการดำเนินการทางการเมืองการปกครองตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นว่าพระองค์ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลงวิถีทางการเมืองไทยที่เป็นอยู่ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ภายนอกประเทศมากยิ่งขึ้น โดยพระองค์ทรงใช้นโยบายทางการเมืองทูตเป็นหลักในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ และหลีกเลี่ยงข้อขัดแย้งที่จะนำไปสู่ความรุนแรง ส่วนการเมืองภายในประเทศนั้นทรงพยายามที่จะวางรากฐานระบบรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ และการตรวจสอบอำนาจข้าราชการ โดยผ่านการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายและประเพณี

2. ด้านเศรษฐกิจ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบทันสมัยนำไปสู่วิเทศব্যแบบใหม่ เลิกการปิดตัวเองแยกตัวโดดเดี่ยวแบบเก่า การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษ ในพ.ศ. 2398 นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปิดประเทศสยามและเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งในสังคมโลก เพราะในเวลาต่อมาสยามได้ทำสนธิสัญญาทางไมตรีและการค้ากับประเทศตะวันตกอื่นๆ อีกหลายประเทศ ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบต่อเศรษฐกิจสยามอย่างใหญ่หลวง กล่าวคือทำให้เศรษฐกิจสยามเปลี่ยนแปลงลักษณะพื้นฐานจากระบบการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นระบบการผลิตเพื่อการค้า และเปลี่ยนระบบการแลกเปลี่ยนจากการแลกเปลี่ยนโดยตรงมาเป็นการแลกเปลี่ยนโดยใช้เงินเป็นสื่อกลาง

การเปลี่ยนแปลงทั้งสองประการนี้ทำให้เศรษฐกิจสยามเริ่มพัฒนาเข้าสู่ระบบทุนนิยมเสรี และเชื่อมกับระบบเศรษฐกิจของโลกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเป็นผลจากนโยบายทางการเมืองนั่นเอง ซึ่งจะศึกษาในหัวข้อต่อไปนี้

- 2.1 สาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริง
- 2.2 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของสยาม
- 2.3 การเปลี่ยนแปลงของชนชั้นนายทุนในสยาม

2.1 สาระสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วพระองค์ทรงขจัดอุปสรรคต่างๆ และปรับเปลี่ยนธรรมเนียมต่างๆ ให้ต่างชาติยอมรับว่าสยามประเทศไม่ใช่ชาติป่าเถื่อนไร้อารยธรรม และไม่ปิดกั้นตนเองจากโลกภายนอก ทรงไม่รังเกียจการติดต่อกับชาติตะวันตก ทำให้ชาติตะวันตกปรับเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับการเข้ามาเจรจาการค้ากับสยามโดยอังกฤษคือชาติแรกที่เข้ามาติดต่อทางไมตรีและการค้าโดยได้แต่งตั้งเซอร์จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) ซึ่ง

เป็นผู้ตรวจการค้า ของอังกฤษในฮ่องกงเข้ามาเป็นทูต ในการเจรจากับสยาม (เบาว์ริง ได้รับการแต่งตั้งโดยตรงจากพระราชินีวิกตอเรียของอังกฤษให้เดินทางเข้ามาในไทย ก่อนหน้านั้นอังกฤษเคยส่ง เซอร์เจมส์ บรูค มาขอแก้ไขสนธิสัญญาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ไม่สามารถตกลงได้)

เซอร์จอห์น เบาว์ริง เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนมีนาคม พ .ศ. 2398 โดยเรือรบชื่อ แรตเลอร์ (Rattler) และเกรเซีย (Grecian) เมื่อเบาว์ริงมาถึง เขาพอใจกับการต้อนรับจากราชสำนักสยามมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดพิธีต้อนรับเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับทูต การเจรจาลงนามในสนธิสัญญาความสัมพันธ์ทางการค้าและการทูตใช้เวลาไม่ถึงเดือนก็สามารถตกลงกันได้ในเดือน เมษายน พ .ศ. 2398 สรุปสาระสำคัญของสนธิสัญญาได้ดังต่อไปนี้¹

1. คนที่อยู่ในสังกัดอังกฤษจะอยู่ภายใต้อำนาจของกงสุล เท่ากับว่าประเทศไทยยินยอมให้คนต่างด้าวมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต
2. คนในสังกัดอังกฤษได้รับสิทธิทำการค้าโดยเสรีในเมืองท่าทุกแห่ง และอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯได้เป็นการถาวร
3. ยกเลิกการเก็บภาษีขาเข้าที่เรียกเก็บตามความกว้างของปากเรือ โดยมีการกำหนดพิกัดภาษีขาเข้าและขาออกไว้ตายตัวคือ ภาษีขาเข้าเก็บในอัตราร้อยละ 3 ส่วนภาษีขาออกเก็บภาษีได้ครั้งเดียว ไม่ว่าจะเรียกชื่ออากรภายใน (Inland tax) อากรผ่านด่าน (transit tax) หรือขาออกก็ตามที่² ให้มีการกำหนดอัตราตายตัวในแต่ละชนิด ในระยะแรกมีระบุไว้ในสนธิสัญญา 64 ประเภทต่อมาแฮรี เอส ปาร์ก (Harry S. Parkes) ผู้แทนอังกฤษได้ขอทำต่อท้ายสนธิสัญญาเบาว์ริงว่า สินค้าอื่นๆ นอกเหนือจากที่กล่าวมาในสนธิสัญญาให้เสียภาษีเฉพาะภาษีภายใน หรือภาษีขนส่งอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น³
4. พ่อค้าอังกฤษได้รับอนุญาตให้ค้าขายกับราษฎรได้โดยตรง โดยไม่มีการแทรกแซงจากบุคคลที่สาม (เท่ากับการยกเลิกระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า)
5. รัฐบาลสยามขอสงวนสิทธิ์ที่จะระงับการส่งออกข้าว เก ลือ และปลา ในกรณีที่เกิดการขาดแคลนขึ้นภายในประเทศ
6. ประเทศสยามยอมให้ข้าวเป็นสินค้าออก และอังกฤษสามารถนำฝิ่นมาขายได้แต่ต้องขายเข้ามาติดต่อกับเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลสยามเท่านั้น

¹สามารถดูสนธิสัญญาฉบับเต็มได้ใน Likhit Dhiravegin. (1975). *Siam and colonialism (1855 - 1909) : an analysis of diplomatic relations*. Bangkok :Thai Watana Panich.

²ลิขิต ธีรเวคิน. (2544). *วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย*. หน้า 92.

³มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 578.

7. มีการเติมข้อความในภาคผนวกว่า สยามถืออังกฤษเป็นชาติที่ได้รับการอนุเคราะห์
ยิ่ง

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงสามารถทำได้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นการณ์ไกลว่า ถึงเวลาที่สยามจะต้องเปิดประเทศแม้ว่าจะต้องยอมเสียเปรียบตะวันตกบ้างคือ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต และพิกัดภาษีที่คงที่ การเจรจาควรตั้งอยู่บนพื้นฐานความเข้าใจ และความปรารถนาดีต่อกัน หลังจากนั้นก็มีอีกหลายประเทศได้เข้ามาทำสนธิสัญญากับประเทศสยามในลักษณะเดียวกันกับสนธิสัญญาเบาว์ริงได้แก่ ฝรั่งเศส และสหรัฐอเมริกา ในพ.ศ. 2399 เดนมาร์กและแคว้นฮันเซียติก ในพ.ศ. 2401 ฮอลแลนด์ ในพ.ศ. 2403 รัสเซีย ในพ.ศ. 2405 เบลเยียม อิตาลี นอร์เวย์ และสวีเดน ในพ.ศ. 2411

2.2 การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของสยาม

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนอกจากจะเป็นการเปิดประเทศสยามแล้วยังได้ส่งทั้งผลดีและผลเสียต่อโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของสยามดังนี้

1) สยามกลายเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจระหว่างประเทศในฐานะประเทศที่ค้าขายโดยอิสระ และได้รับประโยชน์จากการค้าดังกล่าว แม้ว่าจะมีข้อเสียเปรียบอยู่มากในกรณีการเก็บภาษีแบบตายตัวทำให้รายได้ของรัฐถูกจำกัด แต่อย่างไรก็ตามหลังการทำสนธิสัญญาแล้ว สยามได้กลายเป็นตลาดข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของเอเชีย¹ การเปลี่ยนรูปแบบจากการค้าขายแบบผูกขาดมาเป็นการค้าเสรีทำให้มีพ่อค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อกับสยามมากขึ้นกว่าเดิมมาก ดังที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ได้บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ดังนี้

...ลูกค้าวานิชมาตั้งห้าง ค้าขายสิ่งของต่างๆ ที่ไม่เห็นก็ได้ เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น แลลูกค้านานาประเทศก็เข้ามาค้าขายซื้อข้าวออกไป ปีหนึ่งก็ถึง 300 ลำ ล่วงปีก็ถึง 400 ลำ ราษฎรก็ได้ขายข้าวไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง 80,000 เกวียนบ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง แลภาษีฝิ่นก็ได้เงินภาษีปีละ 6,000 ชั่ง 7,000 ชั่ง เงินค่านา ก็ถึง 4,000 ชั่ง 5,000 ชั่ง ราษฎรมั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล จนชั้นแต่ลาวเป็นคนเกียจคร้าน ไม่ใคร่ทำอะไรไถนา...²

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่าผลจากการค้าเสรีได้ทำให้การค้าขายของสยามขยายเป็นอย่างมาก ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาในระยะเวลาไม่ถึง 5 ปี ปรากฏว่ามีเรือต่างชาติเข้ามาในไทย

¹James C. Ingram. (1970). *Economic Change in Thailand Since 1970*. Stanford University Press. (อ้างอิงจาก มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 578.)

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี. (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. หน้า 259.

ถึงปีละ 300 - 400 ลำ (ซึ่งก่อนหน้านี้นี้มีเพียงปีละ 10-12 ลำ) ทำให้มีรายได้เข้าประเทศไทยปีละหลายล้านดอลลาร์¹

2) เศรษฐกิจสยามผันผวนตามระบบเศรษฐกิจโลก การที่ระบบเศรษฐกิจสยามกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจโลกทำให้หากเกิดวิกฤตการณ์ทางการเงินและการค้าระหว่างประเทศขึ้น จะส่งผลถึงเศรษฐกิจสยามให้ได้รับความกระทบกระเทือนได้ นอกจากนี้อัตราภาษีขาเข้าและภาษีขาออกถูกจำกัดโดยผลของสนธิสัญญา ทำให้รายได้ของรัฐมีจำกัด การผลิตภาคอุตสาหกรรมของไทยเสื่อมโทรม เศรษฐกิจสยามต้องหันไปพึ่งสินค้าเข้าแทน² หรืออาจเรียกได้ว่าเป็น “การผลิตแบบพึ่งพา”³ เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะก่อนพ.ศ. 2398 การผลิตเพื่อจำหน่ายในสยามมีอยู่อย่างจำกัดเนื่องจากระบบตลาดมีขนาดเล็กและไม่มีการแบ่งงานกันทำขนาดใหญ่ แต่หลัง พ.ศ. 2398 กระบวนการแบ่งงานกันทำได้เริ่มพัฒนาขึ้นในขอบเขต ระหว่างประเทศ ผลก็คือ การเติบโตของการผลิตเพื่อขายในสยามพึ่งพาอุปสงค์ภายนอกเป็นส่วนใหญ่ โดยเนื้อแท้แล้วการผลิตถูกปรับสนองรับความต้องการของจักรวรรดินิยม ซึ่งขณะนั้นกำลังแผ่ขยายไปทั่วภาคพื้นเอเชียในรูปโฉมต่างๆ⁴ อย่างไรก็ตาม การผลิตเพื่อขายแบบพึ่งพาที่เกิดขึ้นก็ไม่ได้ทำลายระบบศักดินาที่ดำรงอยู่ในขั้นมูลฐานแต่อย่างใด

3) อุตสาหกรรมพื้นบ้านเสื่อมโทรมลง เนื่องจากการกำหนดพิกัตอัตราภาษีศุลกากรสินค้าเข้าไว้ตายตัวเพียงร้อยละ 3 ในสนธิสัญญา ทำให้สินค้าผ้าราคาถูกทะลักเข้ามาจากต่างประเทศ ผลก็คือ ชาวนาไทยเลิกทอผ้าใช้เอง และหันไปซื้อผ้าแทน การเปิดให้ค้าข้าวได้อย่างเสรีได้ทำให้ชาวนากลายเป็นผู้ผลิตพืชผลทางการเกษตรเฉพาะอย่าง และใช้เวลาส่วนใหญ่ทำนา ส่งผลให้การผลิตสินค้าที่ใช้บริโภคในครัวเรือน น้ำตาล และสินค้าส่งออกอื่นๆ มีผลผลิตน้อยลง⁵

4) การค้าขายและเศรษฐกิจระบบเงินตราขยายตัว การพัฒนาของการผลิตเพื่อขายแบบพึ่งพาทำให้ชนชั้นนายทุนพาณิชย์เติบโตขึ้นทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างชาวนากับตลาดโลก พวกเขาเป็นคนกลางที่ซื้อ คัดเลือก และขนส่งผลผลิตจากชาวนาไปขายให้กับคลังสินค้าในกรุงเทพฯ ขณะเดียวกันพวกเขาก็นำสินค้าสั่งเข้ามาขายให้ชาวนาหรือแลกเปลี่ยนกับผลผลิตของชาวนา กระบวนการนี้ทำให้การค้าขายภายในและเศรษฐกิจเงินตราขยายตัว ทำให้เศรษฐกิจเลี้ยงตัวเองแตกสลาย การ

¹The American Missionary Association. *Bangkok Recorder*. p.134. (อ้างอิงจาก วิลเลียม บรุณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย 2*. หน้า 261.)

²สุนทร อัสสะไวย์; และ นิติ กลไกศล. (2525). *วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจหลังสงครามโลกครั้งที่ 1*. (อ้างอิงจาก มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 578.)

³ลิขิต ธีรเวคิน. (2544). *วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย*. หน้า 95.

⁴แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

⁵แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

เติบโตเศรษฐกิจเงินตราทำให้มีความต้องการเงินสดมากขึ้น การเรียกเก็บภาษีรัฐชูปการแทนการเกณฑ์แรงงานก็สะท้อนให้ถึงผลกระทบด้านนี้

5) ความไม่พร้อมด้านเทคโนโลยีในการผลิต กล่าวคือ ความต้องการในการผลิตเพื่อค้าขายสินค้าเกษตรโดยเฉพาะข้าวนั้นมีมากขึ้นแต่ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีของสยามยังอยู่ในขีดจำกัด ทั้งนี้เพราะการขาดพื้นฐานทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ดีพอ การที่ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีไม่สะสมพอกพูน ก็เป็นเพราะความรู้ดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างกระจัดกระจาย ทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ส่วนหนึ่งเกี่ยวพันกับการที่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีต่างชาติและอีกส่วนหนึ่งเกี่ยวพันกับพลังจุดรั้งของระบบศักดินา¹

6) การขูดรีดชาวนาจากชนชั้นนายทุน การขูดรีดชาวนาเปลี่ยนจากการที่รัฐเข้าไปเก็บภาษีมากมายหลายประเภทอย่างแต่ก่อนกลายเป็น การขูดรีดโดยนายทุนพาณิชย์เงินสมคบกับขุนนางขูดรีดชาวนา เนื่องจากนายทุนพาณิชย์เป็นชาวจีนไม่มีฐานอำนาจ จึงต้องพึ่งพาอาศัยขุนนาง ขณะเดียวกันขุนนางก็เข้ามาดำเนินการธุรกิจผ่านนายทุนพาณิชย์ ดังนั้นจึงเกิดระบบ วนการทำให้ขุนนางกลายเป็นพ่อค้า และทำให้นายทุนพาณิชย์กลายเป็นขุนนาง ขณะเดียวกันชาวนาซึ่งเคยถูกระบบศักดินาขูดรีดมาแต่ก่อน ก็ยังคงถูกขูดรีดต่อไปจากการพัฒนาทางเศรษฐกิจแบบใหม่นี้

จากผลกระทบข้างต้นจะเห็นได้ว่าการทำธิสัญญาเบาว์ริงได้ส่งผลกระทบต่อภาพรวมของเศรษฐกิจสยามทั้งระบบที่มีทั้งผลดีและผลเสีย แต่อย่างไรก็ตามการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนับว่าเป็นผลสำเร็จเป็นอย่างมากด้านการเมืองและเศรษฐกิจซึ่งว่าเป็นการเปลี่ยนโฉมหน้าทางเศรษฐกิจของไทยอย่างใหญ่หลวง เพราะการเปิดประเทศค้าขายกับต่างชาติ และยกเลิกการผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้านับว่าเป็นเรื่องใหญ่และแสดงถึงความกล้าหาญเด็ดเดี่ยวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก เพราะนโยบายนี้ก่อให้เกิดผลกระทบโดยตรงต่อพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ส่วนมากซึ่งมีผลได้ผลเสียกับระบบการค้าแบบเก่า ทั้งนี้เพราะบุคคลเหล่านี้ล้วนผูกขาดทางการค้าด้วยอิทธิพลจากตำแหน่งข้าราชการซึ่งระบบเศรษฐกิจมีผลต่อการเมืองการปกครองมิใช่น้อย เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ของประเทศมีอาชีพเกษตรกรรม และมีฐานะยากจน ทำให้ไม่มีเวลาสนใจต่อกิจการบ้านเมืองเพราะต้องพะวงถึงปัญหาปากท้อง ความสำนึกทางการเมืองย่อมเกิดขึ้นได้ยาก อีกทั้งระบบการค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าก่อให้เกิดผลเสียต่อการปกครองแบบทันสมัยที่ราษฎรมีส่วนร่วมในการปกครอง ทำให้ความเสมอภาคในโอกาสของคนในสังคมเสียไป เมื่อการค้าเสรีได้ขยายไปยังทั่วราชอาณาจักร ราษฎรมีเสรีภาพในการประกอบอาชีพและยังสามารถค้าขายได้ โดยตรงกับชาวต่างชาติทำให้ราษฎรไทยสามารถรับวัฒนธรรม แนวคิดต่างๆ ที่มาพร้อมกับพ่อค้าชาวตะวันตก ทำให้การเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมทันสมัยแบบตะวันตกดำเนินไปได้ไม่ยากนัก

¹ลิขิต ธีรเวคิน. (2544). *วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย*. หน้า 95 – 96.

2.3 การเปลี่ยนแปลงของชนชั้นนายทุน

ลักษณะทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นไปลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพที่อิงกับการเกษตรเป็นสำคัญ ลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งของระบบเศรษฐกิจไทยในช่วงนี้คือ ความรุ่งเรืองของการค้าสำเภาระหว่างประเทศสยามกับจีน ซึ่งถือได้ว่าเป็นคู่ค้าที่สำคัญ แต่หลังจากสยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว การค้าสำเภากับจีนก็หมดความสำคัญลง ราชสำนักสยามยกเลิกการจิ้มก้องกับจีนและได้หันมาค้าขายกับชาติตะวันตกอย่างคึกคักดังได้ยกตัวอย่างไว้แล้ว

สนธิสัญญาเบาว์ริงและสนธิสัญญาที่ทำกับประเทศอื่นๆ ในเวลาต่อมามีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของเศรษฐกิจไทยและเป็นการเปิดโอกาสให้นายทุนชาวตะวันตกเข้ามาแข่งขันกันกับนายทุนเดิมในสังคมไทย ซึ่งสามารถแบ่งลักษณะของนายทุนในสังคมไทยได้เป็น 3 กลุ่มด้วยกันคือ 1) นายทุนชาวตะวันตก 2) นายทุนชาวจีน และ 3) นายทุนชนชั้นนำในสังคมไทย

กลุ่มนายทุนชาวตะวันตก ได้แก่บริษัทการค้าของชาวตะวันตกที่เข้ามาในสังคมไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง นายทุนกลุ่มนี้จะเป็นตัวจักรสำคัญในการเปลี่ยนแปลงกิจการการค้าดั้งเดิมของประเทศสยาม กล่าวคือ เป็นตัวช่วยขยายตลาดทรัพยากรธรรมชาติของสยาม เช่น ข้าว ไม้สัก และดีบุก ขณะเดียวกันก็เป็นผู้นำเข้าสินค้าบริโภคและเครื่องจักรมาสู่สังคมไทยด้วย

ตัวอย่างการเข้ามาของนายทุนตะวันตกตั้งแต่ พ.ศ. 2398 คือการขยายกิจการของบริษัทบอร์เนียวคอมพานี จำกัด บริษัทนี้เป็นบริษัทที่เก่าแก่ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2394 และได้เข้ามาดำเนินการในเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2399 ในฐานะผู้ส่งออกข้าวและน้ำตาลจากจันทบุรีสู่ยุโรปและได้ทำกิจการด้านประกันภัย ในพ.ศ. 2407¹ หลังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชนชั้นนายทุนตะวันตกได้ขยายกิจการมากขึ้น เช่น บริษัท Bangkok Rice Milling Company เปิดกิจการโรงเลื่อยครั้งแรกที่วัดพระยาไกร พ.ศ. 2413 และได้รับสัมปทานไม้สักจากรัฐบาล จนกลายมาเป็นบริษัทการค้าที่ใหญ่ที่สุดในประเทศสยามในช่วงเวลานั้น โดยทำการส่งออกข้าว และไม้สักไปยังประเทศต่างๆ ในเอเชีย และนำเข้าเส้นด้าย ฝ้าย เบียร์ ไวน์ กระสอบป่าน และสับจากดินแดนอาณานิคมของยุโรป นอกจากนี้ยังเป็นตัวแทนของบริษัท Bangkok Wharf Syndicate Ltd. บริษัท ศรีราชาจำกัด เป็นตัวแทนสัมปทานของบริษัทต่างประเทศกว่า 120 บริษัทในกรุงเทพฯ²

กล่าวได้ว่านับตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมานายทุนชาวตะวันตกมีโอกาเข้ามาแข่งขันกับกิจการของชาวจีนและชนชั้นนำในระบบศักดินาไทยได้ ภายหลังจากสนธิสัญญาเบาว์ริงปรากฏว่ากิจการที่ชาวตะวันตกสามารถเข้ามาแทนที่ ชาวจีนได้คือ กิจการเดินเรือและการค้าต่างประเทศด้วย

¹ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*.

หน้า 729.

² Akira Suehiro. (1985). *Capital Accumulation and Industrial Development in Thailand*.

pp. 2 – 16,17.

เทคโนโลยีที่ก้าวหน้ากว่า และมีความสัมพันธ์กับตลาดในยุโรปที่ดีกว่า ทำให้บริษัทของตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษสามารถเข้าควบคุมการค้าต่างประเทศของสยามได้

สำหรับนายทุนชาวจีนนั้นถือได้ว่าเป็นผู้มีอิทธิพลอย่างมากในวงการ เศรษฐกิจไทย แม้จะถูกทำลายโดยนายทุนตะวันตกในช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงก็ตาม กลุ่มนายทุนชาวจีนแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มเจ้าภาษีนายอากร และกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่เข้าร่วมในกิจการค้าภายในและต่างประเทศ

กลุ่มเจ้าภาษีนายอากรเป็นกลุ่มที่ได้รับอนุญาตจากพระมหากษัตริย์ให้มีสิทธิผูกขาดในกิจการโรงฝิ่น การพนัน และสุรา ระบบเจ้าภาษีนายอากรเริ่มในสมัยรัชกาลที่ 2 และเฟื่องฟูในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และค่อยๆ ถูกแทนที่โดยการเก็บภาษีของรัฐในปลายรัชกาลที่ 5 ระบบเจ้าภาษีนายอากรนี้เองที่เปิดโอกาสให้พ่อค้าชาวจีนได้สะสมมูลค่าส่วนเกินทางเศรษฐกิจและหลังจากนั้นก็นำไปลงทุนในกิจการต่างๆ เช่น โรงสีไฟ¹ เป็นต้น

ส่วนกลุ่มพ่อค้าชาวจีนที่เข้าร่วมในกิจการค้าภายในและต่างประเทศนั้นมีบทบาทมาก โดยเฉพาะการค้าภายในประเทศซึ่งชาวตะวันตกไม่สามารถที่จะเข้าแทรกแซงได้ ทั้งนี้เนื่องมาจากอุปสรรคทางด้านภาษา และขาดเครือข่ายการค้าภายในที่ดี แต่ทว่าการค้าระหว่างประเทศตกอยู่ในมือของพ่อค้าตะวันตกที่ต้องการสินค้าภายในจึงต้องอาศัยนายทุนหรือนายหน้าชาวจีนเป็นผู้ช่วยเหลือ หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงชาวจีนก็ได้ปรับปรุงกิจการของตัวเอง กิจการของชาวจีนที่ประสบความสำเร็จมากที่สุดคือ กิจการโรงสีและกิจการค้าข้าว²

สำหรับกลุ่มนายทุนชาวไทยนั้นก่อน พ.ศ. 2398 ชนชั้นสูงได้ร่วมลงทุนในกิจการระหว่างประเทศ โดยการเก็บส่วยและภาษีจากราชฎลงเรือสำเภาไปค้าขายในต่างประเทศ ซึ่งการค้าลักษณะนี้ได้สร้างกำไรให้แก่ชนชั้นสูงเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะชนชั้นสูงเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องลงทุนทำการผลิตแต่สามารถนำเอาสินค้าในรูปส่วยและภาษีจากราชฎในลักษณะ “ได้เปล่า” แล้วนำไปขายในต่างประเทศ อย่างไรก็ตาม หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ชนชั้นสูงรวมทั้งพระมหากษัตริย์ก็ไม่สามารถผูกขาดการค้าได้ แต่ทว่าการเข้ามาของระบบทุนนิยมตะวันตกก็ได้สร้างแนวทางการลงทุนรูปแบบใหม่แก่ชนชั้นสูงของไทย ซึ่งตัวแทนของนายทุนชนชั้นสูงของไทยคือ กรมพระคลังข้างที่มีบทบาทอย่างมากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพิจารณาจากผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาว์ริงด้านเศรษฐกิจแล้วจะเห็นว่าในแง่กิจการเช่นสนธิสัญญาเบาว์ริงนั้น ไม่ใช่เรื่องของการเปิดประเทศจากสังคมพอเพียง ไปสู่ทุนนิยมผ่านการบังคับของต่างชาติเพียงอย่างเดียวแต่เป็นการก้าวเข้าสู่เครือข่ายเศรษฐกิจโลกที่มีอังกฤษเป็นแกน

¹ Akira Suehiro. (1985). *Capital Accumulation and Industrial Development in Thailand*. pp. 2 – 12.

² มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*. หน้า 730.

นำ ซึ่งทำให้ไทยเปลี่ยนจากการเข้าสู่เศรษฐกิจโลกผ่านการเชื่อมกับจีน มาสู่การส่งออกข้าวซึ่งต้องการแรงงานในประเทศและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจและการปฏิรูปการเมืองครั้งใหญ่ในสมัยต่อมา

3. ด้านสังคม และวัฒนธรรม

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเข้าสู่ความที่ทันสมัยตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ฐานะและบทบาทของ “สิทธิพลเมือง” (Civil Rights) ได้เริ่มปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจนกว่าแต่ก่อน และเมื่อสยามได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษและสนธิสัญญาลักษณะเดียวกันกับชาติตะวันตก ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อสภาพสังคมไทยโดยเฉพาะบริเวณกรุงเทพฯ และหัวเมืองที่มีสถานกงสุลตั้งอยู่ วิทยาศาสตร์ วิทยาการใหม่ๆ วัฒนธรรม ตลอดจนแนวความคิดแบบตะวันตกหลังไหลเข้ามาสู่ประเทศสยามมากยิ่งขึ้น ส่งผลให้สังคมวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในด้านต่างๆ ดังนี้

3.1 การเพิ่มสิทธิ เสรีภาพแก่ราษฎร

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงที่เริ่มมีการยอมรับสิทธิบางประการของราษฎรอย่างเห็นได้ชัด ราษฎรจึงมิได้เป็นแต่เพียงข้าแผ่นดินที่จะต้องปฏิบัติตามพระราชโองการหรือถูกกำหนดขอบเขตการดำรงชีวิตด้วยระบบไพร่ หากแต่สามารถเลือกแนวทางของชีวิตได้บ้าง เช่น ราษฎรได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เป็นแรงงานรับจ้างทำงานกับต่างชาติ อันเป็นผลมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทรงประกันสิทธิแก่ราษฎร เพื่อป้องกันไม่ให้นายเงินขูดรีดด้วยการกำหนดอัตราดอกเบี้ยและค่าป่วยการที่แน่นอน¹ เช่น ประกาศพิกัตอาคารค่าน้ำให้เก็บตามเครื่องมือ² เป็นต้น นอกจากนี้การยอมรับสิทธิบางประการของราษฎรก็ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อชีวิตของราษฎรไทยอย่างมาก คือ การที่พระองค์ทรงส่งเสริมสิทธิราษฎรดังนี้

3.1.1 สิทธิในการกำหนดวิถีชีวิต

ปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมสิทธิและเสรีภาพของราษฎรคือ การค้าแบบเสรีซึ่งมีระบบเงินตราเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งทำให้ เป็นสิ่งดึงดูดให้มีการเข้ามาค้าขายของชาวต่างชาติมากขึ้น และชาวต่างชาติที่เข้ามาย่อมต้องการแรงงานพื้นเมืองในสถานประกอบและงานกิจการทั่วไป ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีประกาศอนุญาตให้ราษฎรรับจ้างทำงานให้แก่ชาวต่างชาติได้ ใน “ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯรับจ้างฝรั่ง” ความตอนหนึ่งว่า

¹ เสถียร ลายลักษณ์ ; และคณะ . พระราชบัญญัติเรื่องเงินกู้แลขายตัว ให้คิดดอกเบี้ยเพียงชั่งละบาท . ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 8 ภาค 2. (อ้างอิงจาก พงศ์ริตา เกษมสิน . (2531). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์. หน้า 97.)

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศพิกัตอาคารค่าน้ำให้เก็บตามเครื่องมือ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 231 – 235.

...บัดนี้ก็มีลูกค้าวาณิชคนผิวขาวที่เรียกว่าฝรั่งหลายพวกหลายคนเอาเงินทองเป็นอันมากเข้ามาแล้วคิดอ่านจัดซื้อสินค้า แลหาที่ทางจะซื้อจะเช่าแลจ้างคนฝ่ายไทยใช้ให้เป็นครูสอนภาษาแลทำ การงานต่างๆ พระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดีก็มีความยินดีว่าราษฎรฝ่ายไทยที่ยากจนจะได้ช่องเพื่อจะค้าขาย แลรับจ้างทำการหาเงินทองเป็นประโยชน์เจริญแก่บ้านเมือง...¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงย้ำมาในประกาศว่าให้เสรีของ ราษฎรทุกหมู่เหล่าสามารถไปรับจ้างชาวต่าง ชาติรับจ้างทำงานได้ทุกประเภทจริงๆ เพื่อเป็นประโยชน์แก่ตัวราษฎรเองดังนี้

...เพื่อจะให้เชื่อถือคำประกาศมีตราหลวงเป็นสำคัญให้เชื่อเอาเป็นจริงเป็นประมาณอย่าให้เชื่อคำเล่าลือต่างๆ ใครๆ คือ ไทย จีน ญวน พม่า มอญ เขมร ลาว เขมร มลายู แลลูกหลานฝรั่งโปรตุเกสเดิมนั้น ทั้งปวง ทั้งหญิงทั้งชาย ใครจะไปรับจ้างคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งอยู่ให้ใช้ทำการในบ้านเรือนในเรือของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งนั้นก็ดี จะรับเอาการของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งมาทำในบ้านเรือนของตัวแลที่ใดๆก็ดี หรือจะเป็นแต่อยู่ในบ้านเรือนตัว ไปทำการของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งตามเวลาตั้ง ครูที่ไปสอนหนังสือสอนภาษา แลคนไปจ้างชุดอยู่ต่อเรือแลอื่นๆ นั้นก็ดี โปรดให้ห้ามทุกอย่างมิได้ห้าม คนทั้งปวงที่ยากจะรับจ้าง จงได้จ้างเป็นผลประโยชน์ของตัวเลี้ยงชีวิตเถิด ไม่มีความผิดอันใดเพราะที่รับจ้างคนนอกที่เรียกฝรั่งนั้นเลย...²

เมื่อมีประกาศเช่นนี้ออกมานับว่าเป็นการให้สิทธิ และเสรีภาพแก่ ราษฎรในการประกอบอาชีพ เป็นอย่างมาก เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงจำกัดสิทธิในการทำงาน หรือลักษณะงานนี้เอง ทำให้คนไทยจำนวนมากได้ไปทำงานให้กับต่างชาติ ทำให้คนไทยเหล่านี้ได้รับรู้แนวคิด วัฒนธรรม วิทยาการใหม่ๆ ของชาวตะวันตก

ในขณะที่เดียวกันสิทธิเสรีภาพในการเข้ามาค้าขายของชาวต่างชาติก็ได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมายด้วยเช่นกันกับชาวไทย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้ชาวต่างชาติสามารถซื้อที่ และเช่าที่ดินได้ แต่อยู่ในเขตที่กำหนด ดังปรากฏใน “ประกาศว่าด้วยเขตที่ซึ่งฝรั่งจะเช่าหรือซื้อได้” นอกจากนี้ยังทรงออกประกาศ เพื่อให้ความคุ้มครองชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายและพักอาศัยในเมืองไทยด้วย พระองค์เห็นสมควรว่า ชาวต่างชาติต่างๆ ที่เข้ามาค้าขายนั้นต้องเสียภาษีเช่นเดียวกับคนไทย เพื่อเงินภาษีที่ได้จะนำมาพัฒนาประเทศ เพื่อให้ประชาชนอยู่ดีกินดีไม่ขายตัวลงเป็นทาส ดังความบางตอนใน “ประกาศว่าด้วยการประพฤติต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย” ดังนี้

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณธิการ. (2547). ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงศรีอยุธยาจ้างฝรั่ง. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 106.

² ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงศรีอยุธยาจ้างฝรั่ง. *แหล่งเดิม*. หน้า 106 -107.

...จะขอให้คนฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกัน แลชาติอื่นๆ ซึ่งอยู่ในบังคับฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกัน ได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์เดชพระคุณ อาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่ท่ามาหากินในแผ่นดินซึ่งเป็นพระราชอาณาจักรกรุงสยามให้สมควรแก่การที่บ้านเมืองเป็นไมตรีกัน จะยอมให้เสียภาษีอากรในที่เพาะปลูก แลค่าน้ำ ค่าตลาด แลภาษีสินค้าขาเข้าขาออกทั้งปวงทุกอย่างเสมอกันกับคนชาติอื่น ภาษาอื่นซึ่งเข้ามาอาศัยพึ่งพระบรมโพธิ์ท้าว มาหากินอยู่แต่ก่อน ... เมื่อพวกฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกันเอาเงินทองมาแต่นอกประเทศลงทุนซื้อที่ เช่าที่ แลจ้างลูกจ้างใช้ เงินทองเมืองอื่นก็จะได้ตกอยู่ในแผ่นดินจำเรียมแก่ราษฎรพระนครนี้ ราษฎรที่ยากจนจะได้รับจ้างเลี้ยงชีวิตดีกว่าชายตัวเป็นทาส...¹

กรณีของการพระราชทานสิทธิแก่ราษฎรที่น่าสนใจคือการให้ปัจเจกบุคคลมีสิทธิในชีวิตของตนเองมากขึ้นกว่าที่เคยมีมา ได้แก่การเพิ่มสิทธิแก่ผู้ที่เป็นบุตรและภรรยาในเรื่องของการขายตัวเป็นทาสและการแต่งงาน แต่เดิมผู้ที่เป็นบิดามารดามีสิทธิในชีวิตบุตร สามมีสิทธิในชีวิต ภรรยา ดังที่ได้ระบุไว้ในพระไอยการทาส* ในกฎหมายตราสามดวงว่า

มาตราหนึ่ง ถ้าผู้พ่อแม่แม่ขายเงินเอาซื้อลูกเมียเข้าคนใส่ในกรรมกรรมขายท่านว่า เป็นสิทธิ แม้เจ้า สีนบอกรักดีมีได้บอกก็แต่ตัวเรือนเบี้ย ซึ่งมีชื่ออยู่ในกรรมกรรมนั้น ท่านว่าเปนสิทธิได้โดยกระบิลเมือง ท่าน เหตุว่าเจ้าผู้พ่อแม่แม่ขายเงินนั้นเปนอิศรภาพแล²

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่เห็นด้วยกับกฎหมายเก่านี้ เนื่องจากทรงได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก และอิทธิพลทางพุทธศาสนา คือการให้ความสำคัญในหลักของความเท่าเทียมกันของมนุษย์ และถือว่าความเสมอภาคของบุคคลเป็นสิ่งบ่งชี้ถึงความเจริญของบ้านเมือง ขณะเดียวกันความจำเป็นในการปรับปรุงบ้านเมืองให้เป็นที่ยอมรับของชาติ ตะวันตกยังเป็นปัจจัยกระตุ้นให้พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับราษฎรยิ่งขึ้น

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศรับรองสิทธิในชีวิตของปัจเจกบุคคลว่า “บิดามารดาไม่ได้เป็นเจ้าของบุตรชายหญิง ตั้งหนึ่งคนเป็นเจ้าของวัว กระบือ ช้างม้า จะตั้งราคาขายตามชอบใจ ... เมื่อบิดามารดาอยากจนจะขายบุตรยอมรับค่าตัวแต่เพียงไรก็ขายได้แต่เท่านั้น ”³ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงมี พระราช

¹ ชาญวิทย์ เกษตร ศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศว่าด้วยการประพุดติต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันที่มาอยู่ในเมืองไทย. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 97-99.

* เขียนตามแบบตัวสะกดเดิม

² กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 312.

³ เสถียร ลายลักษณ์ ; และคณะ. พระราชบัญญัติเรื่องเงินกู้แลขายตัวให้คิดดอกเบี้ยเพียงซ่งละบาท . *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 3*. (อ้างอิงจาก พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการร่างรัฐธรรมนูญพระมหากษัตริย์*. หน้า 98-99.)

วินิจฉัยในตักกกฎหมายเดิมที่ให้สิทธิแก่บิดามารดาขายบุตรและสามีขายภรรยาไว้หน้าสนใจยิ่ง และยิ่งทำให้เห็นถึงแนวคิดในเรื่องของความเสมอภาคและเท่าเทียมกันของพระองค์ได้เป็นอย่างดี ดังปรากฏในความบางตอนของ “ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร” ดังนี้

....ถ้าพ่อแม่เอาเงินเอาซื้อลูกเมียข้าคนลงในกรมธรรม์ขายท่านว่าเป็นเป็นสิทธิ์ แม้เจ้าสินบอกก็ดี มิได้บอกก็ดี แต่ตัวเรือนเบี้ยซึ่งมีชื่ออยู่ในกรมธรรม์นั้น ท่านว่าเป็นสิทธิ์ได้โดยกระบิดเมืองท่าน เหตุว่าเจ้าพ่อแม่เอาเงินนั้นเป็นอิสรภาพ บทหนึ่งว่า เมีย ก็ดีลูกก็ดี เอาชื่อพ่อแม่ผู้ลงในกรมธรรม์ขาย ท่านว่ามีเป็นสิทธิ์ เหตุว่าเมียลูกนั้นมิได้เป็นอิสระแก่พ่อแม่ผู้แม่...¹

กฎหมายเดิมมีอยู่เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริว่า “กฎหมายบทนี้เมื่อพิเคราะห์ดูเหมือนผู้หญิงเป็นควาย ผู้ชายเป็นคนไป หาเป็นความยุติธรรมไม่ ให้ยกเลิกเสีย”² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้มีพระราชบัญญัติใหม่ว่า “ถ้าผู้เมียจะเขียนชื่อเมียในสารกรมธรรม์ขาย ถ้าเมียมิใช่เมียทาสมีค่าตัวมีสารกรมธรรม์อยู่ในมือผู้แล้ว ต่อเมียยอมให้ขาย ลงลายมือแกลงใจด้วยเป็นสำคัญ ผู้เขียนสารกรมธรรม์หรือผู้หนึ่งเป็นพยานรู้เห็นด้วยจึงเป็นอันขาย”³ ในพระราชบัญญัติใหม่นี้ยังครอบคลุมถึงการขายบุตรเป็นทาสด้วยดังนี้

...ถ้าพ่อแม่เอาลูกมาขาย ถ้าลูกอายุยังไม่ถึง 15 ปี แลอยู่กับพ่อแม่มัน ถึงไม่มีแกลงใจยอมด้วย ก็เป็นอันขายได้ แต่ถ้าลูกแยกย้ายไปจากพ่อแม่หรือแม่ที่เป็นผู้ชายแล้ว คือพ่อแม่โกรธกัน หย่าร้างกัน ลูกตกไปอยู่ข้างอื่นจากผู้ขาย หรือญาติของฝ่ายอื่นจากผู้ขาย จะลอบเอาชื่อมาขายไม่ได้ ไม่เป็นอันขาย ให้เร่งเงินเอาแต่ผู้ชายแลผู้ขายประกัน จะเกาะเรือนเบี้ยไม่ได้ ก็ถ้าลูกชายก็ดีลูกหญิงก็ดีถึง 15 ปีขึ้นไปแล้วถ้าพ่อแม่จะเอามาขาย ต่อมันลงแกลงใจยินยอมมีผู้รู้เห็นด้วย จึงเป็นอันขาย...⁴

จากพระราชบัญญัติที่ให้สิทธิในชีวิตของราษฎรนี้ทำให้ผู้หญิงและบุตรได้ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมกับเพศชายมากขึ้น นอกจากสิทธิดังกล่าวแล้วสิ่งที่นับว่าเป็นการปฏิวัติแนวคิดในสังคมที่เพศชายเป็นใหญ่ การยกระดับสิทธิสตรีในสมัยนี้นับว่าเป็นแนวคิดที่ก้าวหน้ามากในสังคมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า “ลัทธิผู้ชายเป็นใหญ่”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้พระราชทานสิทธิให้แก่ราษฎรอย่างเดียว แต่พระองค์ทรงลิดรอนสิทธิที่ขุนนางมีเพื่อขจัดความเป็นกลุ่มอิทธิพลในสังคมก่อให้เกิดความยุติธรรมเท่าเทียมในสังคมพระองค์จึงโปรดฯ ให้มี “ประกาศห้ามมิให้ทาสแลลูกหนี้หนีเข้าแอบแฝงในที่ผู้มี

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 495 – 496.

² แหล่งเดิม. หน้า 496.

³ แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 497.

บุญจับกุมยาก ” และมีพระราชกระแสเรื่องทาสลูกหนี้หนีเงินไปอาศัยวังเจ้าบ้านขุนนางแล ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งพระองค์ได้คาดโทษไว้รุนแรงมากเพราะเป็นโทษในลักษณะการชองสมผู้คน ดังนี้

อ้ายอีผู้หนีไปแอบแฝงในที่ซัดขวางตามตัวหายากนั้นจะเอาไปประหารชีวิตเสีย เพราะมันเป็นผู้คิดอ่าน ก่อเยี่ยงอย่าง จะให้เกิดชองขึ้นในบ้านในเมือง อื่นๆ เพราะมันวิ่งเข้าไปเป็นผงติดไต้รองเท้าผู้ที่มีบุญไม่รู้ตัวแล้วจะเสียมเขาควยให้ชีวิตกัน แลเมื่อมีเหตุขึ้น ถ้าอ้ายอีผู้ใดหนีอย่างนี้ต้องรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิต¹

...ทุกวันนี้มีที่หลายแห่งคือวังเจ้าบ้านขุนนางใหญ่ๆ ที่คนเล่าลือเป็นที่ยำเียงเกรงขาม เมื่อผู้คนข่าวไฟร ทาสลูกหนี้ของคนบรรดาศักดิ์น้อยแลราษฎรสามัญหนีเข้าไปแอบอิงอาศัยอยู่ เจ้าหม่อมขุนนางถึงรู้จะไปติดตามไม่ได้ จะว่าเป็นดังชองที่เขาวงกตก็คล้ายกัน บัดนี้มีพระราชบัญญัติห้ามอย่าให้คนข้างหน้าข้างในที่อยู่ในสถานที่เช่นนั้น ถือว่าเจ้าวังแข่งเจ้าบ้านแรง แลแล้วแก่เรียมมารับ รongหรือแต่งคนมากลี่ย กล่อม เอาคนหลวงแลคนของเจ้านายผู้มีบรรดาศักดิ์ที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังไปแอบแฝงซัดขวางไว้ ในที่ดังว่านั้นเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามีผู้กล่าวขึ้นว่าไปอยู่ที่นั้นๆ เช่นว่ามานี้ จะต้องให้ไปต่อว่าชำระเอาตัวมาได้...²

นอกจากนี้ ยังมีกรให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรอีกอย่างหนึ่งคือเสรีภาพในการเล่นนั ดิ่ง ปรากฏในชุมนุมพระบรมราชาธิบายฯ ดังนี้

แต่ก่อนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีละคอนผู้หญิงแต่ในหลวงแห่งเดียว ด้วยมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้พระราชวงศานุ วงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝึกหัดละครผู้หญิง เพราะฉะนั้นข้างนอกจึงไม่มีใครเล่นละครผู้หญิงได้ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละครแต่ทว่าทรงแข่งซัดตีเตียนจะไม่ให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเงียบๆ อยู่ด้วยกันหลายราย มาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้ใดเล่นละครผู้ชายผู้หญิงก็ได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามิละครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติยศแผ่นดิน เตี่ยวันนี้

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศห้ามมิให้ทาสแลลูกหนี้หนีเงินเข้าแอบแฝงในที่ผู้มีบุญจับกุมยาก. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 173 -174.

² พระราชกระแสเรื่องทาสลูกหนี้หนีเงินไปอาศัยวังเจ้าบ้านขุนนางแลในพระบรมมหาราชวัง. *แหล่งเดิม*. หน้า 174.

ท่านทั้งปวงเห็นว่า ละครในหลวงมี ขึ้นก็หาไม่มีใครเล่นละครเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดและ
 ขอบอยู่ การอันนี้มีได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเถิด...¹

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสิทธิและเสรีภาพให้แก่ประชาชน
 ของพระองค์นี้ เป็นการวางรากฐานการปกครองแบบใหม่ที่กำลังถึงสิทธิเสรีภาพของประชาชนเป็น
 หลักและเป็นสิ่งที่น่ายกย่องคือ ในประเทศยุโรปหลายประเทศ ราษฎรเป็นผู้เรียกร้องสิทธิเสรีภาพ
 จากผู้ปกครอง เป็นการกระทำจากเบื้องต่ำไปสู่เบื้องสูง แต่สำหรับในประเทศไทย สยามแล้วเป็นการ
 กระทำจากเบื้องสูงไปหาเบื้องล่าง คือแทนที่จะรอให้ราษฎรเป็นผู้เรียกร้องสิทธิเสรีภาพของตนเอง
 จากพระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับเป็นผู้ที่พระราชทานสิทธิเสรีภาพ
 แก่ราษฎรเสียเอง

3.1.2 การส่งเสริมสิทธิสตรี

สิทธิสตรีในสังคมไทยเริ่มปรากฏชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ซึ่งส่วนหนึ่งมีมูลเหตุมาจากการทูลเกล้าถวายฎีกาของราษฎร ซึ่งนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม
 ดังกรณีคดีของอำแดงเหมือน ซึ่งเป็นคดีสำคัญคดีหนึ่งที่ส่งผลต่อการตราพระราชบัญญัติฉีกฎา จ.
 ศ. 1227 (พ.ศ. 2406) กล่าวคือ อำแดงเหมือนเป็นหญิงชาวบ้านในแขวงเมืองนนทบุรี ได้ทูลเกล้า
 ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อร้องทุกข์กรณีที่บิดามารดาบังคับให้
 แต่งงานกับนายภู่ ซึ่งตนเองไม่ไ้รัก และตนเองก็มีคนรักคือนายริดอยู่แล้ว อำแดงเหมือนถูกบิดา
 มารดาสมคบกับนายภู่ ให้มาจุดคร่านางไปที่บ้านนายภู่ และพยายามให้อยู่กันลำพังถึง 2 ครั้ง นางก็
 หลบหนีมาได้ทุกครั้ง และได้เข้าฎีกามายังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาฎีกาของอำแดงเหมือน แล้วทรงมี
 พระบรมราชวินิจฉัยว่า ให้อำแดงเหมือนอยู่กินเป็นภรรยา นายริดได้ เพราะ “หญิงนั้นอายุก็มาถึง 20
 ปีเศษแล้ว ควรจะเลือกหาผู้ตามใจชอบตนเองได้”² แต่ให้นายริดจ่ายเบี้ยละเมิดค่าฤชาธรรมเนียม
 แก่บิดาของอำแดงเหมือนและนายภู่ ให้เลิกอาศัยและยกฟ้องเถ้าแก่ของนายริด

นอกจากพระบรมราชวินิจฉัยในคดีนี้แล้วพระองค์ยังทรงได้วิพากษ์วิจารณ์ธรรมเนียม
 ปฏิบัติและแนวการตัดสินใจตัดสินคดีของตุลาการว่าเป็นไปตาม “ลัทธิผู้ชายในบ้านในเมืองทุกวันนี้” ซึ่งถือว่า
 ถ้าได้พาหญิงหรือจับต้องตัวหญิงในที่ลับแล้ว ก็ถือว่าหญิงนั้นตกเป็นเมียชายไปแล้ว และ “ตัดสินให้
 ผู้เป็นเจ้าของแลให้เมียเป็นตั้งสัตว์เดียรฉาน” จึงทรงได้วางหลักเกณฑ์ในการพิจารณาว่า การที่ชาย

¹ กรมศิลปากร. (2541). *ชุมนุมพระบรมราชธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวด
 วรรณคดีและหมวดโบราณคดี และประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณกะ*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
 พระราชทานเพลิงศพ นายสนั่น สุมิตร ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 14
 มีนาคม พุทธศักราช 2541. หน้า 104.

² มาลี พงษ์พงษ์สวัสดิ์. (2544). *สถานภาพทางกฎหมายของสตรี : พัฒนาการจาก “ควาย” สู่ “คน”*
 ข้อมูลจากพระบรมราชวินิจฉัยรัชกาลที่ 4. *ตุลาการ*. (Online).

หญิงจะเป็นผู้เมียกันได้นั้น ชายจะต้องมาสูขอหญิงต่อพ่อแม่ และหญิงต้องยอมไปอยู่ด้วย ต้องอยู่ร่วมทุกข์สุข ทำมาหากินร่วมกันติดต่อกันเป็นเวลา “หลายวันหลายเดือน ประจักษ์แจ้งแก่คนรอบบ้าน รอบเมืองไม่มีใครขัดใครเถียง ถึงจะตัดสินว่าเป็นผู้เมียกันได้¹

จากพระบรมราชวินิจฉัยดังกล่าวนับว่าเป็นการวางหลักฐานกฎหมายเกี่ยวกับพฤติการณ์ของความเป็นสามีภรรยาที่ชอบธรรมและชอบด้วยเหตุผล และทำให้ “ลัทธิผู้ชาย” ผ่อนคลายอำนาจลง

นอกจากคดีอำแดงเหมือนแล้ว คดีของอำแดงจันก็เป็นหนึ่งในการเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎหมาย เพื่อส่งเสริมสิทธิสตรีในสังคมไทย กล่าวคือ ในพ.ศ. 2410 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดฯให้ออกประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ชายเมีย บิดามารดาชายบุตร จ .ศ. 1229 ประกาศดังกล่าวมีมูลเหตุมาจากการทูลเกล้าถวายฎีกาของอำแดงจันต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยอำแดงจันได้กล่าวโทษนายเอี่ยม ผู้เป็นสามีว่า ลักเอาชื่อของตนไปขายเป็นทาสแก่ผู้อื่น โดยที่ตนมิได้รู้เห็นด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริว่า “ผู้ลักเอาชื่อภรรยาไปขาย ภรรยาไม่ได้รู้ไม่ได้เห็นด้วย จะเรียกว่าเป็นเรือนเบี้ย ไม่ควร”² ในขณะที่ทรงมีพระราชดำรินั้นพระองค์ไม่ทรงทราบหลักกฎหมายที่ใช้บังคับอยู่ในขณะนั้นมีสาระสำคัญอย่างไร และทรงโปรดฯให้ลูกขุนคัดบทกฎหมายทูลเกล้าฯถวาย สาระสำคัญของกฎหมายมีอยู่ว่า ผู้หรือพ่อแม่มีสิทธิที่จะเอาชื่อเมียหรือลูกใส่กรรมกรรมเพื่อขายให้แก่ผู้อื่นได้ โดยที่ลูกและเมียจะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม และพ่อแม่ “อำนาจอิสระ” เหนือเมียและลูก แต่ในทางกลับกันเมียหรือลูกจะเอาชื่อผู้หรือพ่อแม่ใส่ลงในกรรมกรรมเพื่อขายให้แก่ผู้อื่นไม่ได้ เพราะเมียและลูกมิได้มี “อำนาจอิสระ” เหนือผู้หรือพ่อแม่ เมื่อได้ทรงทราบหลักกฎหมายแล้วทรงมีพระราชดำริว่า “กฎหมายนี้เมื่อพิเคราะห์ดูเหมือนผู้หญิงเป็นควาย ผู้ชายเป็นคน หากเป็นยุติธรรมไม่ ให้อภัยเสีย”³

จากพระราชดำริดังกล่าว จะพบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปรียบเทียบกฎหมายเก่าปฏิบัติต่อหญิงชายอย่างไม่เท่าเทียมกันสถานภาพทางกฎหมาย การเมือง การปกครองของผู้หญิงในสมัยโบราณจนกระทั่งสมัย ของพระองค์ไม่ได้มีฐานะของความเป็นคน แต่มีฐานะเป็นเพียงทรัพย์สินของบิดามารดา และสามี ซึ่งบุคคลเหล่านี้จะกระทำต่อผู้หญิงอย่างไรก็ได้ ผู้หญิงไม่มีอิสรภาพ ในตัวเองสุดแท้แต่ว่าบิดามารดา หรือสามีจะจับวางไว้ให้อยู่ตรงไหน อันจะเห็น

¹ มาลี พฤษภ์งศวาลี. (2544). สถานภาพทางกฎหมายของสตรี : พัฒนาการจาก “ควาย” สู่ “คน” ข้อมูลจากพระบรมราชวินิจฉัยรัชกาลที่ 4. ดุลพาห. (Online).

² ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ชายเมีย บิดามารดาชายบุตร. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 495.

³ แหล่งเดิม. หน้า 496.

ได้จากข้อมูลพระบรมวินิจจัย หนังสือทูลเกล้าถวายฎีกาของ อำแดงเหมื่อน และอำแดงจั้น ตลอดจนจนถึงประกาศเรื่องให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกจากราชการ¹

ด้วยความไม่เสมอภาคระหว่างบุรุษและสตรีในกฎหมายเก่าของไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้มีการแก้ไขกฎหมายเพื่อเป็นการรองรับสิทธิในการตัดสินใจที่จะเลือกคู่สมรสของหญิงซึ่งอยู่ในวัยอันสมควรแล้ว ห้ามมิให้ผู้ชายเมียถ้ายังไม่ได้รับความยินยอมจากเมียก่อน การจำกัดอำนาจพ่อแม่ในการขายลูกในส่วนตัวพระองค์เองก็ได้ประกาศให้อิสระเสรีภาพแก่เด็กหญิงที่ถูกนำตัวมาถวายตัว และยังปรับความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ นางสนมกำนัล และครอบครัวหญิงเหล่านั้นใหม่ ซึ่งคงจะมีสาเหตุมาจากการถูกตั้งคำถามจากชาติตะวันตกเกี่ยวกับระบบผัวเดียวหลายเมียของสังคมไทย²

แม้ในสมัยนั้นจะมีการผ่อนคลายนอำนาจอิสระของบิดามารดาแต่สิทธิในการเลือกคู่ครองด้วยตนเองของผู้หญิงยังมีขอบเขตจำกัดอยู่ เพราะผู้หญิงที่มาจากครอบครัวบรรดาศักดิ์ ที่ประสงค์จะแต่งงานกับชายที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่า ก็ต้องได้รับความยินยอมจากบิดามารดาของตนก่อน ส่วนผู้หญิงสามัญชนมีสิทธิในการเลือกคู่ครองได้อย่างเต็มที่ จึงนับได้ว่าหญิงบรรดาศักดิ์มีอำนาจในการตัดสินใจเลือกคู่ครองน้อยกว่าหญิงสามัญชน³

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรง มีพระบรมราชโองการให้แก้ไขกฎหมายลักษณะลักพา กฎหมายลักษณะผัวเมีย ตลอดจนได้มีประกาศให้ข้าราชการฝ่ายในลาออกได้ รัชสมัยนี้จึงนับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของสิทธิความเป็นคนของผู้หญิงไทย โดยจุดเริ่มต้นนี้ทำให้เกิดการพัฒนาสถานภาพของผู้หญิงให้มีมากยิ่งขึ้นในสมัยต่อๆ มาหรืออาจกล่าวได้ว่า คำกล่าวที่ว่า “ผู้หญิงเป็นควาย ผู้ชายเป็นคน” เปรียบเสมือนตัวจุดประกายให้เกิดการตระหนักถึงสิทธิความเป็นคนของผู้หญิงก็เป็นได้

การให้สิทธิแก่สตรีในการแต่งงานและการเป็นเจ้าของชีวิตของตนเองเป็นอีกกรณีหนึ่งที่แสดงถึงการให้ความสำคัญกับสิทธิในชีวิตของราษฎรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับอิทธิพลจากค่านิยมของชาวตะวันตก แต่อย่างไรก็ตามแม้การเปลี่ยนแปลงกฎหมายเก่าจะไม่ได้ทำให้สตรีไทยได้รับความเสมอภาคเท่าเทียมกับบุรุษในทุกด้าน แต่อย่างน้อยที่สุดหลัก

¹สามารถอ่านรายละเอียดเกี่ยวกับประกาศอนุญาตให้ฝ่ายในลาออกจากราชการได้ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศทรงอนุญาตข้าราชการฝ่ายในทูลลาออก พ.ศ. 2397, ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมอยู่จนกราบถวายบังคมลาออกได้ แล้วด้วยเจ้าจอมมารดาแลหม่อมห้ามที่มีหม่อมเจ้ามีผัว พ.ศ. 2401, ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตข้าราชการฝ่ายในกราบถวายบังคมลาออก 12 คน พ.ศ. 2401, ประกาศทรงอนุญาตให้ข้างในกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ พ.ศ. 2404, ประกาศพระราชทานอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกนอกราชการได้ พ.ศ. 2406. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 60 – 62, 196 – 200, 298 – 299, 360 – 363.

²มาลี พุกฤษพงษ์สวัสดิ์. (2551). *ย้อนรอยความเป็นคนของผู้หญิง*. (Online).

³แหล่งเดิม. (Online).

กฎหมายเหล่านี้ก็ได้รับรองสิทธิส่วนบุคคลของสตรีขึ้นมาบ้างจากที่ไม่เคยมีมาก่อนเลย แต่สตรีก็ยังต้องอยู่ในฐานะทรัพย์สินของพ่อแม่ และสามีต่อไป เพียงแต่การใช้สิทธิของสามีและพ่อแม่จะต้องคำนึงถึงเงื่อนไขและขอบเขตที่กฎหมายใหม่ได้กำหนดขึ้นเท่านั้น

สามารถกล่าวได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ได้ทรงแก้ไขกฎหมายลักษณะลักพา กฎหมายผัวชายเมีย ตลอดจนได้มีประกาศให้ข้าราชการฝ่ายในลาออกจากราชการได้ พระราชกรณียกิจดังกล่าวของพระองค์จึงเป็นเสมือนการริเริ่มการแก้ไขหลักกฎหมายซึ่งก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนสถานภาพทางกฎหมายของสตรีในบางประเด็น

3.1.3 สิทธิในที่ดิน

แต่เดิมถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดิน หากพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่แห่งใดย่อมเป็นพระราชอำนาจที่ทรงมี แต่มาใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงแก้ไขกฎหมายนี้เสียใหม่โดยพระองค์ทรงพระราชทานสิทธิในการครอบครองที่ดินแก่ราษฎร

การเปลี่ยนแปลงนี้ เป็นผลมาจากแนวคิด “หลักการพื้นฐานเรื่องสิทธิในที่ดิน ” ที่ยึดหลักความเท่าเทียมกันของมนุษย์ในทางเศรษฐศาสตร์การเมือง¹ ซึ่งเป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับแนวคิดนี้มากจากการศึกษาวิทยาการ และศาสตร์สมัยใหม่ของตะวันตก รวมทั้งการได้คบหาสมาคมกับมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ และเมื่อสยามได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับประเทศอังกฤษทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจแบบเสรีขึ้นในประเทศ ก่อให้เกิดการขยายพื้นที่ทางการเกษตรมากขึ้น แนวคิดเรื่องที่ดินแบบเก่าที่ไม่ก่อให้เกิดการพัฒนาพื้นที่เพาะปลูกจึงลดความสำคัญลง เมื่อเป็นเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างแนวคิดเกี่ยวกับที่ดินแบบใหม่ให้มีผลทางกฎหมายโดย ทรงรับรองสิทธิในการครอบครองที่ดินของราษฎร ซึ่งราษฎรสามารถที่จะซื้อขายที่ดินของตนได้ เมื่อราษฎรมีสิทธิในที่ดินจึงไม่มีผู้ใดที่จะถืออำนาจยึดหรือเรียก ที่ดินโดยไม่ได้ซื้อที่ดินนั้น กฎเกณฑ์นี้มีอำนาจครอบคลุมการกระทำของทุกคนในราชอาณาจักรไม่ว่าแม้แต่พระมหากษัตริย์ที่มีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออก “ประกาศว่าด้วยพระราชทานที่บ้าน เรือน สวน นา” เพื่อยืนยันว่า

...ถ้ามีพระราชประสงค์จะเอาที่นั้นมาพระราชทานให้เป็นวัง บ้าน ฤาเป็นสวนทำแก่พระราชวงษานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในซึ่งมีความชอบโปรดปรานนั้นต้องไล่เจ้าของที่เก่าให้เสียราคาที่เปล่าๆ

¹ Sir William Petty (ค.ศ. 1623-1687) เปรียบเทียบว่า ที่ดินคือมารดาของผลผลิต (passive factor) และแรงงานคือบิดาของผลผลิต (active factor) หลักการเมืองแบบใหม่เชื่อว่า “มนุษย์เกิดมาเท่าเทียมกัน ” สิ่งที่ควรให้มีเท่าเทียมกัน 1) ที่ดิน ซึ่งรวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ 2) ตัวมนุษย์เอง ควรเป็นของแต่ละคน 3) สิ่งที่มนุษย์ลงแรงลงทุนผลิตขึ้นมา ใครผลิตใครสร้าง ก็ควรเป็นของผู้นั้น และยกให้กันหรือขายให้กันได้ ผู้รับก็ควรมีสิทธิในสิ่งที่รับมาหรือซื้อเพิ่มเติมที่

ตามกฎหมายเก่านั้นเห็นไม่ควรเป็นฉันทาคติไปไหนๆ คนทั้งปวงที่อยู่ในพระราชอาณาจักก็เป็นข้าแผ่นดินด้วยกันจะเชือดเนื้อคนนั้นเอามาใส่คนนี้ไม่พนักที่ผู้มีปัญญาจะเห็นว่าเปฉันทาคติ...¹

ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติเป็นตัวอย่าง เช่น ทรงซื้อที่ดินที่เพชรบุรีเนื้อที่ 736 ไร่ 2 งาน² นอกจากจะทรงประกันสิทธิในการครอบครองที่ดินแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประกันสิทธิในเคหสถานแก่ราษฎรด้วยการประกันสิทธิแก่เจ้าของบ้านที่จะจับกุมผู้ที่มาวิวาทอยู่หน้าบ้าน ดังมีใน “ประกาศกำหนดอำนาจเจ้าบ้านแลเจ้าพนักงานในการจับกุม” บางตอนว่า

...ถ้าผู้ใดไปวิวาทชกตีฟันแทงกันที่หน้าบ้านผู้ใด ให้เจ้าของบ้านว่ากล่าวห้ามปรามเสีย ถ้าห้ามมิฟัง ให้เจ้าของบ้านจับตัวผู้วิวาทไว้ ถ้าผู้วิวาทต่อสู้ เจ้าของบ้านมีบาดเจ็บ ผู้วิวาทก็มีบาดเจ็บ จะให้ปรับไหม แต่ผู้วิวาทให้กับเจ้าของบ้านฝ่ายเดียว ส่วนบาดเจ็บของผู้ที่มาวิวาทนั้นเป็นอันเจ็บเปล่า จะเอากลบไลไม่ได้ จะกล่าวว่าเจ้าบ้านทำให้เจ็บไม่ได้เลย เหตุเพราะว่าตัวบุกรุกไปต่อสู้กับเจ้าของบ้าน...³

นอกจากนี้ยังทรงมีมาตรการจูงใจให้ราษฎรเข้าไปพัฒนาพื้นที่รกร้างให้เกิดประโยชน์ทางการเกษตรโดยทรงออกประกาศงดเว้นการเก็บเงินค่านาจากราษฎรสำหรับการทำนาบุกเบิกเป็นปีแรก⁴ และประกาศยกเงินทางข้าวค่านาปีแรกโค่นสร้าง ดังข้อความในประกาศที่แสดงถึงความห่วงใยพลกนิกรรวมทั้งการสนับสนุนการเพาะปลูกให้สอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจในสมัยนั้น ดังความตอนหนึ่งว่า

...ทรงพระเมตตากรุณาพวกราษฎรอยู่ในพระราชอาณาจักนี้ ทรงเห็นว่าทุกวันนี้เพราะโปรดให้ลูกค้าต่างประเทศซื้อข้าวออกไปต่างเมืองราคาข้าวก็แพงกว่าแต่ก่อน...ข้าราษฎรที่ไม่ได้ทำนาค้าขายเป็นแต่ซื้อข้าวกิน ต้องเสียเงินราคาข้าวเมื่อซื้อกินมากไปกว่าแต่ก่อน จะได้รับความร้อนใจจึงทรงพระราชดำริจะให้ผู้ทำนาโค่นสร้างถางพงทำต่อๆ ออกไปให้ได้ผลเม็ดข้าวมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ...ถ้าราษฎรโค่นสร้าง

¹ หอสมุดวชิรญาณ. พระราชกำหนดว่าด้วยพระราชทานที่บ้าน เรือน สวน นา. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 117. (อ้างอิงจาก พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์. หน้า 101.)

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. จ.ศ. 1221. สารตราว่าด้วยให้ข้าหลวงออกไปซื้อที่นาเมืองเพชรบุรี เล่ม 17. หน้า 184. (อ้างอิงจาก พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). เล่มเดิม. หน้าเดิม.)

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานิการ. (2547). ประกาศกำหนดอำนาจเจ้าบ้านแลเจ้าพนักงานในการจับกุม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 131.

⁴ เสถียร ลายลักษณ์; และคณะ. ประกาศไม่ให้เรียกเก็บค่านาที่ราษฎรถากถางทำขึ้นใหม่ในปีแรกทำประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 7. (อ้างอิงจาก พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). เล่มเดิม. หน้า 100.)

ทางพงพอนาขึ้นใหม่ในปีมะเมีย สัมฤทธิศกนี้แลปีอื่นๆ ต่อไปภายหน้า ปีแรกทำอย่าให้ข้าหลวงเสนา
เรียกเก็บค่านาแก่ราษฎรเลย...¹

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าแนวคิดทางการเมืองสมัยใหม่มีส่วนสำคัญ ที่ทำให้สยามบรรลุ
ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งส่งผลให้เริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างทางเศรษฐศาสตร์
การเมืองของสยามซึ่งนำไปสู่นโยบายทางการเมืองที่สอดคล้องกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ เช่น
ตัวอย่างประกาศข้างต้นที่รัฐใช้เป็นส่วนหนึ่งของมาตรการในการส่งเสริมการปลูกข้าวเพื่อส่งออก
การได้รับสิทธิขั้นมูลฐานในสังคมจารีต และการเข้าถึงสิทธิเหนือที่ดินในแบบสมัยใหม่
นับว่าเป็น สิ่งใหม่ที่ไม่มียุติในจารีตความสัมพันธ์ระหว่างคนกับที่ดินในอาณาจักร สยามและดินแดน
ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มธรรมเนียม
ใหม่ของการถือครองกรรมสิทธิ์ส่วนตัว แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นเสรีแบบใหม่นั้น
จำเป็นต้องอาศัยหรือเกี่ยวพันกับการมีกรรมสิทธิ์ส่วนตัวหรือการมีทรัพย์สินส่วนตัวด้วย โดยเริ่มจาก
ที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนิน
รอยตามพระราชบิดา การเข้าถึงครองที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัวโดยเด็ดขาดนั้นมาสำเร็จสมบูรณ์ใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติโฉนดที่ดิน
พ.ศ. 2445

3.2 การให้ราษฎรมีส่วนรับผิดชอบในสังคม

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการชักชวนให้ราษฎรทั่วไป ช่วยกัน
สร้างสิ่งสาธารณะประโยชน์ โดยถือว่าเป็นสิ่งที่ราษฎรจะต้องช่วยกัน และมีความรับผิดชอบในสิ่งที่
เป็นประโยชน์ส่วนรวม เช่น ในการขุดคลองภาษีเจริญ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ได้ชักชวนให้
ราษฎรมีส่วนร่วมในการขุดคลองโดยออกประกาศถามความคิดเห็นของราษฎรว่า จะขุดคลองโดยวิธี
ใด โดยไม่ต้องใช้เงินของรัฐบาล²

จากการออกประกาศดังกล่าวปรากฏว่า ได้มีผู้เสนอวิธีสำหรับหาเงินมาขุดคลอง 2 วิธี คือ
ให้เก็บเงินจากเรือที่ขึ้นล่องตามลำคลองตามพิกัด และใช้วิธีตั้งโรงห่วยเป็นเวลา 3 ปี แล้วให้
ประชาชนแสดงความคิดเห็นโดยเขียนจดหมายลงลายมือชื่อตนเอง แล้วแจ้งความประสงค์ว่าจะใช้
วิธีใดระหว่าง 2 วิธีดังกล่าว³

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณารักษ์. (2547). ประกาศยกเงินทางข้าวนาปีแรกโค่นสร้าง. *ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 158.

² สุนันท์ ไชยเมล์. (2524). *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว*. หน้า 156.

³ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 436. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4*. (อ้างอิงจาก สุนันท์ ไชยเมล์. (2524).
เล่มเดิม. หน้าเดิม.)

นอกจากตัวอย่างดังกล่าวแล้วยังปรากฏในประกาศอีกหลายฉบับที่มีลักษณะของการเปิดโอกาสให้ราษฎรสามารถเป็นส่วนหนึ่งในนโยบายทางการเมือง หรือการสร้างสาธารณประโยชน์ต่างๆ เช่น ประกาศแผ่พระราชกุศลซ่อมแซมถนน พ.ศ. 2400 ประกาศแผ่พระราชกุศลให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองฯช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์ พ.ศ. 2401 หรือการซ่อมแซมสถานที่ที่สำคัญในชุมชน เช่น ประกาศว่าด้วยปฏิสังขรณ์วัดขุนแสน ซึ่งอยู่ใกล้พระราชวังจันทร์เกษมซึ่งเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของราษฎรละแวกนั้นตั้งความตอนหนึ่งดังนี้

...โปรดพระราชทานช่องโอกาสแก่ราษฎรให้บำเพ็ญเป็นพุทธบูชา ช่วยในการพระราชกุศลปฏิสังขรณ์พระมหาสถูปเจดีย์พระวิหาร...แลให้ราษฎรที่มีศรัทธาอุทิศสาหะบริจาตช่วยในการพระราชกุศลนั้นคนละอัฐหนึ่งสองอัฐขึ้นไปจนเพียงพอ สลึงบาทตำลึงขึ้นไปตามได้ ตามมีเถิด...ประกาศนี้แต่แก่ไทย จีน มอญ ลาวที่นับถือพระพุทธศาสนา ไม่ว่าอะไรแก่แขกแลฝรั่งที่ถือศาสนาอื่น...¹

นอกจากนี้การเชิญชวนให้ราษฎรเข้ามามีส่วนในการสร้างหรือซ่อมแซมสิ่งต่างๆ ในสังคมยังปรากฏให้เห็นในประกาศอีกหลายฉบับ เช่น ประกาศแผ่พระราชกุศลในการฉลองวัด หงษ์รัตนาราม ประกาศแผ่พระราชกุศลฉลองพระศรีรัตนมหาเจดีย์ และยังมีประกาศในลักษณะ “ขอแรง” ราษฎรให้ช่วยดูแลบ้านเมืองให้เรียบร้อยสวยงาม เช่น “...ปวาร้องข้าราชการแลราษฎรที่บ้านเรือนอยู่ใกล้ในกำแพงนอกกำแพงพระนครรอบนอก ให้ช่วยกันถอนต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ตามกำแพง ตามป้อม ตามประตู อย่าให้ต้นไม้รกร้างอยู่ตามป้อม ตามกำแพง ตามประตู หน้าบ้าน หลังบ้านให้เป็นอันขาด...”² เป็นต้น

นอกจากการที่ทรงให้ราษฎรมีส่วนร่วมในการตัดสินใจสร้างสาธารณประโยชน์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมอบหมายให้เอกชน เป็นผู้รับผิดชอบการสร้างงานสาธารณประโยชน์อีกมาก ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3

ในการชักชวนขุนนาง เชื้อพระวงศ์และราษฎรให้สร้าง ซ่อมแซม รวมถึงการเฉลิมฉลองสิ่งสาธารณประโยชน์ต่างๆ เป็นการแบ่งเบาภาระของรัฐบาล (ราชสำนัก) และนับว่าเป็นการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ยอมให้เอกชนเข้ามามีส่วนในการปกครอง หรือรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกันมากกว่าสมัยก่อนๆ เพราะสิ่งต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชักชวนให้ราษฎรสร้างนั้น ไม่จำกัดเพียงแต่การสร้างวัดตั้งสมัยก่อน แต่ทรงชักชวนให้สร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ต่อส่วนรวมโดยทรงถือว่าเป็น “การสร้างกุศล” อีกวิธีหนึ่ง

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศว่าด้วยปฏิสังขรณ์วัดขุนแสน. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 438 – 439.

² ประกาศขอแรงราษฎรบ้านใกล้เคียงตัดถอนต้นไม้ที่กำแพง, ป้อม, ประตู. *แหล่งเดิม*. หน้า 276.

การให้ราษฎรมีสิทธิในการเป็นส่วนหนึ่งของการดูแลรับผิดชอบต่อสังคมนี้ เป็นการปลูกฝังค่านิยมของราษฎรให้มีแนวคิดก้าวหน้าในการรับผิดชอบร่วมกัน ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมการเมืองแบบทันสมัย หรือแบบประชาธิปไตยที่ประชาชนจะมีแนวคิดโน้มน้าวเอียงที่จะร่วมแบ่งปัน (Share) ไม่ว่าทุกข์หรือสุขมากกว่าชุมชนหรือผูกขาดในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ทำให้วิถีทางการเมืองสามารถพัฒนาไปสู่การเมืองแบบทันสมัย หรือการเมืองแบบประชาธิปไตยได้ในที่สุด เพราะการจะพัฒนาการเมืองแบบทันสมัยนั้นสังคมกิจกรรมทางการเมืองต้องมีการร่วมมือกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อสังคมหรือส่วนรวม และพยายามมีส่วนร่วมในการปกครองรวมทั้งความเป็นผู้นำและผู้ตามที่ดีด้วย

จากการที่ราษฎรสามารถเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองได้ง่ายและมีบทบาททางการเมืองมากกว่าสมัยก่อนได้สะท้อนมุมมองในของผู้ปกครองว่ายอมรับในสิทธิ และรับรอง สิทธิบางประการของราษฎรอย่างชัดเจน แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชดำริว่า “... มนุษย์นั้นใครมาไม่ได้ ประหารชีวิตได้แต่พระเจ้าอยู่หัวเพราะมนุษย์เป็นข้าแผ่นดินตนเองโดยธรรมชาติ...”¹ แสดงว่าพระมหากษัตริย์คือเจ้าชีวิตและเจ้าของแผ่นดิน แต่ในทาง ปฏิบัตินั้นพระองค์ทรงรับรองสิทธิพลเมืองของของราษฎร และทรงยอมรับในสิทธิทางการเมืองบางประการของราษฎร ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงใช้อำนาจสิทธิขาดในการบริหารแผ่นดิน พระองค์ทรงลดพระราชอำนาจที่เป็นสิทธิ์ขาดของพระมหากษัตริย์ลงหลายประการดังจะเห็นได้จากทรงรับฟังและเปิดโอกาสให้ขุนนางถวายคำปรึกษาอยู่เสมอๆ

3.3 รัฐบาลกลายมาเป็นผู้มีบทบาทในการควบคุมและบริการสังคม

ผลจากการเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริบางประการทางการเมืองให้เป็นลักษณะที่ทันสมัยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้นับว่าเป็นการ “ก้าวสู่ความเป็นรัฐบาลด้วยการบริการและควบคุม”² หรือเรียกว่าเป็นการแปรรูป “รัฐ” มาเป็น “รัฐบาล” เห็นได้จากชัดเจนจากการที่ “รัฐจารีต” แบบเดิมไม่จำเป็นต้องทำหน้าที่ควบคุม และบริการให้เกิดความสุขทางโลกดังเช่นรัฐสมัยใหม่ รัฐในสมัยอยุธยา ก็บส่วยสินค้าจากไพร่พลโดยที่ไม่จำเป็นต้องสร้างกิจกรรมการบริการด้านอื่นๆ การแสดงตนเป็นพระโพธิสัตว์ของพระมหากษัตริย์ในรัฐจารีตเป็นสัญลักษณ์ของการจรรโลงธรรมให้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย แต่ก็ไม่ได้สร้างกลไกอำนาจรัฐในการทำหน้าที่ดังกล่าวขององค์อธิปัตย์³

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศว่าด้วยออกพระนามแลคำกราบทูล. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 79-80.

² พิณผกา งามสม. (2547). เรียนรู้สังคมสยามจากประกาศรัชกาลที่ 4 ตอนที่ 3. *ประกาศรัชกาลที่ 4: การสถาปนารัฐสมัยใหม่ และการกำหนดช่วงชั้นทางสังคม*. (Online).

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญญิกิ ศรีอุตม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*. หน้า 368.

ผลจากพระบรมราโชบายทางการเมืองที่เป็นการ เริ่มเปลี่ยน รัฐแบบเดิมมาสู่รูปแบบของ รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดจากการรัฐทำหน้าที่สร้างงานขึ้นมาเพื่อ การบริการและควบคุมเห็นชัดจากประชุมประกาศฯ เช่น การประชุมประกาศที่เก็บภาษีเพื่อสร้าง บริการ คำว่าทำนุบำรุงบ้านเมืองหรือทำให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขก็คือความหมายของการเปลี่ยน รูปเป็นรัฐบาลที่ต้องทำหน้าที่บริการและควบคุมสังคมให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันนั่นเอง

การแปรรูป “รัฐ” มาเป็น “รัฐบาล” ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ถือ ได้ว่าเป็นระยะแรกของความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับสังคม ซึ่งในรัชสมัยต่อมาการ แปรรูปรัฐจึงได้ก่อรูปที่ชัดเจนและมีการสร้างกลไกอำนาจรัฐให้ทำหน้าที่ตามพันธกิจของรัฐอย่างที่ เห็นในการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นแม้ว่ารูป ของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะไม่เด่นชัดนักแต่ก็ถือได้ว่าเป็น การวางรากฐานให้แก่แผ่นดินต่อมา

จากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแสดงให้เห็นถึงการ “รับ” หรือ “ปฏิเสศ” สิ่งต่างๆ จาก ตะวันตก รวมถึงการนำมาแปลงให้เป็น “ไทย”¹ สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัดคือ ความเปลี่ยนแปลง ด้านการควบคุมของรัฐ คือ การแบ่งชนชั้นในสังคม² ประเด็นที่ถูกเน้นย้ำที่สุดก็คือ การยกระดับของ สถาบันพระมหากษัตริย์ให้อยู่เหนือชนชั้นอื่นโดยทั่วไป มีการแบ่งระหว่างราชวงศ์กับหม่อมราชวงศ์ ลงมา³ การยกระดับการพูดถึงวันเฉลิม พระชนมพรรษา ให้เป็นวันสำคัญ และมีกิจกรรมเฉลิมพระ เกียรติ⁴ ซึ่งแสดงถึงการพยายามสถาปนาความคิดเรื่องราชวงศ์จักรีขึ้นในสังคมไทย

นอกจากการควบคุมและการแบ่งช่วงชั้นของสังคมแล้วยังมีการสร้างพื้นที่ของสังคมขึ้นมา เราจะพบว่า ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 มีการพูดถึงพื้นฐานทางสังคมในหลายมิติ ในกา รควบคุม พฤติกรรมของ ราษฎร มีการพูดถึงความสุภาพ หยาบคาย รวมทั้ง ความสะอาดความสกปรก และ บทบาทของรัฐในการควบคุมก็คือพยายามทำให้สกปรกหายไปกลายเป็นความสะอาดทำให้ความ หยาบคายหายไปกลายเป็นความสุภาพ การควบคุมแบบนี้คือ การสร้างพื้นที่แบบหนึ่งซึ่งกลายเป็น

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, และ กัญญิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*. หน้า 368.

² โปรดดูรายละเอียดใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2548). *ประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้ คำนำหน้าชื่อชนต่าง ๆ. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาล ที่ 4*. หน้า 273 -274.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). *ประกาศใช้คำนำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์*, “ประกาศห้ามมิให้เรียกหม่อมราชวงศ์ แลหม่อมหลวงว่าเจ้า. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 412, 544 – 546.

⁴ ประกาศเฉลิมพระชนมพรรษา. *แหล่งเดิม*. หน้า 399 – 400.

พื้นที่ที่รัฐจะต้องเข้าไปดูแล ซึ่งไม่เคยเกิดขึ้นก่อนหน้า แต่ถูกเน้นขึ้นมาใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งรัฐมีหน้าที่ทำนุบำรุงโดยการสร้างพื้นที่และรัฐเป็นคนดูแล¹

รัฐบาลยังมีหน้าที่สำคัญคือ “การบริการ” หน้าที่บริการของรัฐ ที่เกิดขึ้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ ส่งเสริมการค้าขาย บริการด้านความสะดวก การส่งเสริมด้านสมบัติส่วนบุคคล และที่น่าสนใจก็คือความรู้เรื่องสุขภาพอนามัยซึ่งเริ่มเป็นความรู้ที่เข้าไปสู่เรื่องของตัวบุคคลมากขึ้น

นอกจากการควบคุมและบริการของรัฐแล้ว การสร้างระบบเวลาของบ้านเมืองยังเป็นอีกด้านของอำนาจส่วนกลาง เพราะนอกจากการแบ่งช่วงชั้นสร้างพื้นที่ทางสังคมแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพยายามที่จะควบคุมเวลา การอธิบายเวลาที่เป็นมาตรฐานเดียวหรือพยายามที่จะทำให้เป็นมาตรฐานเดียว สามารถ จัดปฏิทินชีวิตของคนไทยขึ้นมาได้ สามารถทำให้แต่ละเมือง แต่ละช่วงใน 1 ปี กิจกรรมต่างๆ ถูกกำกับโดยพระมหากษัตริย์ การควบคุมเวลาได้หมายถึงการมีอำนาจมากขึ้น²

นอกจากนี้ยังมีการควบคุมทางเศรษฐกิจ คือการสร้างมาตรฐานกลางในการแลกเปลี่ยนขึ้น คือสิ่งที่เราเรียกว่าเงินตรา โดยสร้างความเชื่อถือขึ้นมา สิ่งที่สำคัญที่สุดของการเริ่มระบบแลกเปลี่ยนในสังคมเงินตราคือการสร้างความเชื่อถือให้ได้ อีกประการคือ การสร้างสิ่งที่เป็นความรู้ขึ้นมา การแสดงเป็นผู้มีภูมิปัญญาในทุกๆ มิติ ได้แสดงว่าเป็นผู้มีความรู้ทางด้านอดีตของสังคมไทย พร้อมๆ ไปด้วยกับการพยากรณ์อนาคตด้วยจึงทำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง สามารถที่จะถ่ายทอดอำนาจมายังพระราชโอรสได้อีกด้วย³

นอกจากนี้ยังพบอีกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความพยายาม ที่จะจัดระบบสังคมใหม่ในช่วงที่ระบบไพร่เริ่มเสื่อมลง ดังจะเห็นได้จากประกาศในเรื่องของมูลนาย ไพร่จิ้น เจ้าภาษี ซึ่งเป็นความปั่นป่วนของระบบไพร่ โดย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

¹โปรดดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณานุกรม. (2547). ประกาศห้ามไม่ให้ใช้คำว่า ซอบเนื้อเจริญใจ แลติดเนื้อต้องใจ ในคำกราบทูล, ประกาศห้ามมิให้กราบบังคมทูลทักอ้วนผอมขาวดำ , ประกาศวางโทษเรื่องทักอ้วนผอม, ประกาศเรื่องเรียกกะปิ น้ำปลา ว่าเยื่อเคย น้ำเคย (ฉบับที่ 1 และ 2), ประกาศห้ามไม่ให้เอาแผงไม้ไผ่จากมาทำเป็นพะเพิงในพระอารามหลวง, ประกาศด้วยท้องสนามหลวงแลท้องสนามไชย , ประกาศทรงเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำ แลให้ทอดเตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิง แลให้คิดทำลิ้มสลักรักษาเรือน , ประกาศขอแรงราษฎรบ้านไกลเคียงตัดถนนตันโพธิ์ ต้นไทร แลต้นไม้อื่นๆ ที่กำแพงบ่อประตู่, ประกาศให้พวกที่อยู่แถวทิมในพระราชวังทำความสะดวก. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 20 – 23, 35, 90, 121 -123, 276, 312 -314, 486.

²พิณผกา งามสม. (2547). *เรียนรู้สังคมสยามจากประกาศรัชกาลที่ 4 ตอนที่ 3*. (Online).

³โปรดดู อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พยายามที่จะจัดการด้วยการขยายอำนาจรัฐลงไปมากขึ้น ซึ่งนับว่าเป็น จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนระบบไพร่มาสู่ระบบใหม่¹

การควบคุมและบริการโดยรัฐบาลนี้ ยังก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระดับล่าง เนื้อหาจากในช่วงเปลี่ยนผ่านก่อนเป็นรัฐสมัยใหม่ ไม่มีใครมีอำนาจเด็ดขาด ดังนั้นผู้ใดสามารถช่วงชิงพื้นที่ได้ก็จะมีอำนาจมากขึ้น ในช่วงเวลานี้เอง อนาคตของขุนนางก็ไม่ได้วางอยู่บนฐานเศรษฐกิจแบบส่วยและแรงงานไพร่แบบเดิมแล้ว แต่ขึ้นอยู่กับระบบตลาด ดังนั้นขุนนางจึงแตกเป็นกลุ่ม ๆ ไม่มีผู้ใดมีอำนาจเด็ดขาด การที่ประกาศรัชกาลที่ 4 มีเนื้อหาครอบคลุมแทบทุกเรื่องในสังคม ทำให้ทุกกลุ่มสามารถรับรู้ความเป็นไปในสังคม หรือการเคลื่อนไหวของบุคคลต่าง ๆ ได้ ซึ่งราษฎร “มองเห็นซึ่งกันและกัน” ได้ ด้วยการหยิบเอาเรื่องนินทาขึ้นมาประกาศให้ทุกคนรู้ และการที่ทำให้ทุกคนเห็นซึ่งกันและกันได้ก็สามารถลดปัญหาเรื่องการรวมกลุ่มเพื่อแย่งอำนาจ และยังจะทำให้การเมืองภายในกลุ่มต่าง ๆ ลดลง การถวายฎีกาโดยง่ายของราษฎร รวมทั้งขั้นตอนการพิจารณาคดีที่รวดเร็ว และมักมีการประกาศคดีต่าง ๆ ออกแจกจ่ายเสมอ ทำให้กลุ่มอิทธิพลต้องระแวงระวังการใช้อำนาจ เพราะทุกสิ่งล้วนอยู่ในสายพระเนตรของพระมหากษัตริย์ตลอดเวลา

กล่าวโดยสรุปผลจากการดำเนินแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นอย่างมากภายในรัชสมัยของพระองค์และ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังได้ส่งผลต่อเนื่องไปยังรัชกาลต่อมา การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เกิดขึ้นคือ ระบบการเมืองสมัยใหม่นั้นรัฐบาลปรับเปลี่ยนบทบาทเป็นองค์กรที่มีโครงสร้างหน้าที่เฉพาะ มีบูรณภาพสูง มีการใช้เหตุผลทางโลก (Secular) ในการตัดสินใจ และการตัดสินใจทางการเมืองที่มีขอบเขตที่กว้างขวางมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งก็คือการพิมพ์ประกาศแจกจ่ายออกไปทั่วราชอาณาจักรนั่นเอง

นอกจากนี้การเผยแพร่ข้อมูลจากศิลาจารึกหลักที่ 1 ยังส่งผลให้ราษฎร มีความผูกพันทางประวัติศาสตร์เดียวกัน (ชาตินิยม) และมีความสนใจที่จะมีส่วนร่วมทางการเมือง อีกทั้งการเกี่ยวข้อทางการเมืองนั้น ก็เป็นผลของความสำราญ จากการตัดสินใจร่วมกันของผู้คนมากกว่าเรื่องของชาติกำเนิด และที่สำคัญคือมีระบบยุติธรรมที่ตั้งอยู่บนระบบกฎหมายในแบบนิติรัฐ พระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการทางการเมืองนี้ ได้ส่งเสริมให้เกิดลักษณะที่สำคัญสามประการได้แก่ การกระจายหน้าที่ออกจากโครงสร้างเดียว (Differentiation) การส่งเสริมความเท่าเทียมกัน (equality) และ ความสามารถในการแก้ปัญหาความขัดแย้งและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งใหม่² ในสังคมไทย

¹ พิณผกา งามสม. (2547). *เรียนรู้อสังคมาจากประกาศรัชกาลที่ 4 ตอนที่ 3*. (Online).

² สิทธิพันธ์ พุทธิสุน. (2550). *กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย*. (Online).

3.4 การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากสังคมชนบทเป็นสังคมเมือง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ริเริ่มปกครองและบริหารบ้านเมืองด้วยแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย ทำให้เกิดผลกระทบต่อโครงสร้างโดยรวมของประเทศ กล่าวคือ แนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยที่พระองค์ทรงได้นำมาใช้ในได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมืองการปกครอง กฎหมายและการศาล รวมทั้งนโยบายต่างประเทศ อันนำไปสู่นโยบายเปิดประเทศโดยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงซึ่งได้ก่อให้เกิดผลกระทบตามมาอย่างมากมายไม่เพียงแต่ด้านเศรษฐกิจเท่านั้นโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งวิถีชีวิตของราษฎร ยามก็ได้เปลี่ยนแปลงไปเพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตในบริบทของสังคมแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ได้

ผลกระทบจากการริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้วิถีชีวิตของราษฎรสยามที่ยึดมั่นกับขนบธรรมเนียมประเพณีตลอดจนโลกทัศน์ความเชื่อถือแบบเดิมได้เริ่มเปลี่ยนไป การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลดการเกณฑ์แรงงานไพร่แล้วใช้วิธีการจ้างแรงงานทำงานต่างๆ แทนทำให้ราษฎรมีโอกาสทำงานของตนเอง และมีอิสระในการประกอบอาชีพอื่นได้กว้างขวางขึ้น ส่งผลให้เกิดอาชีพต่างๆ ตามมาในสังคมนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงฐานะของคนในสังคมและการยกเลิกระบบไพร่ในสมัยต่อมา

เมื่อการค้าขายคล่องตัวมากขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้มีโรงงานและห้างร้านแบบใหม่เพื่อจำหน่ายและผลิตสินค้าเพิ่มขึ้นในสมัยนี้ เช่น มีโรงสีข้าวด้วยเครื่องจักรเป็นครั้งแรก¹ มีโรงงานทอผ้าด้วยเครื่องจักรทำให้ราษฎรผลิตผ้าเพิ่มขึ้น มีโรงงานรับซื้อผ้าโดยตรง มีโรงเลื่อยจักรซึ่งใช้เครื่องจักรแทนแรงงานคนแต่เดิมเป็นการเลื่อยด้วยมือ ทำให้ การส่งไม้โดยเฉพาะไม้สักไปขายยังต่างประเทศได้มากขึ้น² นอกจากนี้ยังมีการตั้งบริษัทการค้าของชาวต่างประเทศซึ่งตั้งห้างร้านค้าขายอยู่ในกรุงเทพฯ หลายบริษัท เช่น ห้างปากเกอร์ กูดเดล (Parker Goodale) ห้างเมสัน (Mason) ห้างบอร์เนียว (Borneo) ห้างสมิท (Schmit) ห้างพิกเคนแพคค์ (Pickenpack) ห้างมาร์ควอลด์ (Markwald) ซึ่งคนไทยเรียกว่า “ห้างมาแก้ว” ห้างอดแมน (Odman)³

ผู้ดำเนินการในกิจการของ บริษัทเหล่านี้มีทั้งที่เป็นผู้จัดการเป็นผู้ดำเนินการเองและเป็นกงสุล เช่น นายพิกเคนแพคค์ ผู้จัดการของห้างพิกเคนแพคค์ ดำเนินกิจการของตนเองเพื่อจำหน่ายสินค้า เป็นตัวแทนบริษัทประกันภัย ในขณะที่เดียวกันยังดำรงตำแหน่งเป็นกงสุลให้ประเทศฮอลันดา และรักษาการณ์ให้ประเทศอื่น เช่น สวีเดน นอร์เวย์⁴ จากการเกิดขึ้นของบริษัทห้างร้านต่างๆ จะเห็นว่าชาวตะวันตกได้เข้ามาค้าขายอย่างเสรี และการค้าขายขยายตัวไปอย่างมาก

¹ บางกอกรีคอร์ดเดอร์. (2409). กลไฟสีข้าว. 31 มกราคม 2409. (อ้างอิงจาก สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์ . (2547.มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมพลวัตของสยาม. วารสารศึกษาศาสตร์. 16(1): 36.)

² Bangkok Calender. (1862). p. 40. (อ้างอิงจาก แหล่งเดิม. หน้าเดิม.)

³ Bangkok Calender. (1868). p. 63. (อ้างอิงจาก แหล่งเดิม. หน้าเดิม.)

⁴ ขจร สุขพานิช. (2505). หนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนดาร์. ศิลปากร. หน้า 73 – 88.

นอกจากบริษัทห้างร้านและโรงงานแล้ว ยังมีกิจการโรงแรมที่ตั้งขึ้นในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่ ฟัลคโฮเทล (Falck's Hotel) มีนายซี ฟอล์ค เป็นเจ้าของ เปิดกิจการในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2406 และคาร์เตอร์โฮเทล (Carter's Hotel) มีนายพี คาร์เตอร์ เป็นเจ้าของ¹

ธุรกิจแบบใหม่ที่เกิดขึ้นนี้แสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิตแบบสังคมเมืองได้เริ่มขึ้นแล้วในกรุงเทพฯ เมื่อการเดินทางผ่านไปมาของคนต่างชาติต่างถิ่นมากขึ้น จึงมีความจำเป็นต้องสร้างระบบคมนาคมเพื่ออำนวยความสะดวกในด้านต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯให้มีการปรับปรุง และขยายเส้นทางคมนาคมทางบกโดยการสร้างถนนแบบใหม่แทนทางเกวียนแบบเดิม โดยเฉพาะถนนสายหลักในกรุงเทพฯ ได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม ทำให้สองฝั่งถนนมีร้านค้าตึกแถวชั้นเดียวเกิดขึ้นเป็นแหล่งค้าขายของชาวจีนและชาวตะวันตกเพิ่มขึ้น² ทำให้การค้าขายทางบกขยายตัวมากขึ้นเกิดเป็นห้างร้านและย่านการค้าที่สำคัญทำให้ราษฎรเริ่มเปลี่ยนแปลงจากความนิยมตั้งบ้านเรือนริมน้ำมาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณสองฟากฝั่งถนนกันมากขึ้น³ ซึ่งก่อให้เกิดเป็นลักษณะสังคมใหม่ที่จะกลายเป็นสังคมเมืองในเวลาต่อมา

ส่วนการสร้างถนนในหัวเมืองก็ได้มีการขยายเส้นทางตามหัวเมืองใหญ่ๆ เช่น การสร้างถนนจากเมืองสงขลาไปจนถึงเขตแดนไทรบุรี ซึ่งอังกฤษปกครองอยู่ในขณะนั้น หมอบริดเลย์ได้เสนอแนะให้สร้างตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเชียงใหม่ ซึ่งขณะนั้นยังปกครองในระบบเจ้าผู้ครองนครซึ่งจะช่วยให้มีการติดต่อค้าขายและเจริญสัมพันธอันดี ซึ่งเป็นผลดีทั้งการค้าและการเมืองภายใน

ด้านการคมนาคมทางน้ำก็ได้มีการขุดลอกคลองสายเดิม และได้ขุดขึ้นใหม่เพิ่มเติมเพื่อความสะดวกในการสัญจรและค้าขาย รวมทั้งมีการสร้างสะพานข้ามคลองเพื่อเชื่อมถนนอีกหลายสายซึ่งสะพานที่สร้างขึ้นนั้นมีทั้งที่สร้างด้วยไม้ เหล็กและอิฐปูนตามอย่างตะวันตก⁴

เนื่องจากสังคมแบบดั้งเดิมได้เริ่มเปลี่ยนแปลงเข้าสู่การกลายเป็นสังคมเมือง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงประการได้กลายเป็นการวางรากฐานทางวัฒนธรรมในสังคมไทย เช่น การแต่งกาย โดยการที่ทรงให้ขุนนางสวมเสื้อเวลาเข้าเฝ้า หรือประเพณีการปฏิบัติตนในโอกาสต่างๆ ให้เหมาะสมกับโอกาสและกาลสมัย เช่น โปรดฯให้ยกเลิกประเพณีการห้ามราษฎรเข้าเฝ้าในเวลาพระมหากษัตริย์เสด็จประพาส และเลิกการยิงกระสุนใส่ตาราชฎที่เฝ้าหน้าขึ้นมองพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการอนุญาตให้ชาวต่างประเทศเข้าเฝ้าและ

¹Bangkok Calender. (1868). p. 64. (อ้างอิงจาก สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547). มิถุนายน - ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมนวัตกรรมของสยาม. วารสารศึกษาศาสตร์. 16(1): 36.)

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). ความทรงจำ. หน้า 237.

³สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547). เสริมเติม. หน้า 41.

⁴สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). พระราชพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6. หน้า 417 - 419.

เปลี่ยนวิธีการเข้าเฝ้าของชาวตะวันตกจากหมอบกราบมาเป็นนั่งเก้าอี้ ซึ่งเป็นภาพลักษณ์ที่ดีในสายตาชาวตะวันตกอีกด้วย

ผลจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านโครงสร้างของสังคมไทยนอกจากจะมีผลดีแล้วยังก่อให้เกิดผลเสียตามมาคือ เมื่อมีการค้ากับต่างประเทศมากขึ้นทำให้ชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขาย ตั้งถิ่นฐาน ประกอบอาชีพและสัญจรไปมาผ่านประเทศสยามมากขึ้น ส่งผลให้ราคาสินค้าสูงขึ้นตามมา ค่าครองชีพของราษฎรก็สูงขึ้นตามไปด้วย นอกจากนี้ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในสังคมแบบเดิมก็เริ่มเปลี่ยนไปด้วย จากความเป็นอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกันของคนไทยที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันแต่เดิมและใช้สิ่งของแลกเปลี่ยนกัน เปลี่ยนเป็นการใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการซื้อขายสินค้า เงินกลายเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต ความนิยมของใช้จากต่างประเทศโดยเฉพาะจากชาติตะวันตกเริ่มมีมากขึ้น เช่น ของตกแต่งบ้าน เครื่องประดับ เครื่องเรือนต่างๆ เริ่มเป็นที่นิยมของบรรดาขุนนาง เจ้านายชั้นสูง ตลอดจนคนหบดีผู้มั่งคั่ง

นอกจากการนิยมวัตถุที่แสดงถึงความมั่งคั่งและความมั่งคั่งที่มาจากตะวันตกแล้ว วิถีชีวิตแบบชาวตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทในสังคมไทยมากขึ้น เช่น คนไทยเริ่มนิยมจัดงานเลี้ยงงานวันเกิด จัดเลี้ยงเพื่อนที่มั่งคั่งเยี่ยมเยียน จัดงานเลี้ยงครบรอบ ช่วงอายุต่างๆ มีการนัดเลี้ยงรับประทานอาหารตามบ้านขุนนางและคหบดีเป็นต้น ในงานเลี้ยงยังนิยมเลี้ยงอาหารและการจัดรูปแบบเป็นอย่างตะวันตกมิใช่เป็นแบบไทยอย่างเดิม¹ แม้ว่าสิ่งเหล่านี้จะยังจำกัดอยู่ในแวดวงสังคมชั้นสูงในขณะนั้น แต่นับได้ว่าเริ่มเป็นรากฐานให้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนไทยในเวลาต่อมา

การเริ่มเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองยังได้ก่อให้เกิดปัญหาสังคมตามมา เช่น การเปิดบ่อนการพนัน การค้าฝิ่น มีโจรผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์มากขึ้น มีการตั้งโรงรับจำนำขึ้นเพื่อให้ผู้ขาดเงินทองนำทรัพย์สินมาจำนำ มีการลักพาตัวเด็กไปเรียกค่าไถ่ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เนื่องจากคนติดฝิ่น ติดการพนันมากขึ้น²

นอกจากปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมแล้วยังเกิดปัญหาจากการที่ชาวตะวันตกเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศสยามมีจำนวนมากขึ้น มีทั้งพ่อค้า นักธุรกิจ บาทหลวง มิชชันนารี แพทย์ พยาบาล ครู นายช่าง ฯลฯ จึงเกิดการรวมกลุ่มทางสังคมขึ้นตามกลุ่มอาชีพ และกลายเป็นกลุ่มที่มีอำนาจในสังคมซึ่งกลุ่มเหล่านี้ได้เรียกร้องผลประโยชน์จากรัฐบาลสยาม เช่น การขอสิทธิในการตั้งถิ่นฐานใกล้ๆ กันเพื่อรวมเป็นชุมชนใหญ่ ขอให้รัฐบาลสร้างสิ่งอำนวยความสะดวก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 145 จ.ศ. 1227*. (อ้างอิงจาก จาก สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมนวนลักษณ์ของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 44.)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 284 จ.ศ. 1228*. (อ้างอิงจาก แหล่งเดิม. หน้าเดิม.)

ให้แก่พวกตน เช่น ถนน สะพาน ไฟฟ้า ประปา เป็นต้น¹ รวมไปถึงการขอจ้างคนไทยไปทำงาน ภายใต้การเป็นคณินในบังคับของตน นอกจากนี้ยังกำหนดให้รัฐบาลสยามให้การคุ้มครองดูแลความปลอดภัยให้แก่ชาวยุโรปด้วย² นับว่าเป็นการเอาเปรียบคนไทยในหลายด้าน ปัญหานี้จะทวีความรุนแรงมากขึ้นเมื่อรัฐบาลสยามต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับกรณีพิพาทระหว่างคนไทยกับชาวตะวันตก และคณินในบังคับของชาติตะวันตก เป็นผลให้รัฐบาลสยามต้องมีเรื่องเกี่ยวข้องกับหรือกระทบกับชาติตะวันตกอยู่เป็นประจำ ซึ่งปัญหาเหล่านี้บางครั้งอาจส่งผลให้เกิดข้อพิพาททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งเกิดเป็นปัญหาในระดับประเทศได้

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่ามิติในการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นไม่ได้ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างทางการเมืองเพียงอย่างเดียวแต่แนวคิดทางการเมืองกลายเป็นปัจจัย หรือต้นเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทั้งระบบก่อให้เกิดพัฒนาการของความรู้สมัยใหม่ (Enlightenment) การเกิดรัฐสมัยใหม่ (modern state) ซึ่งมีองค์ประกอบครบทั้ง 4 ประการของรัฐสมัยใหม่ ซึ่งได้แก่การมีดินแดน มีประชากร มีรัฐบาล และมีอำนาจอธิปไตย (แม้ว่าจะเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตก็ตาม แต่ก็ได้รับการยอมรับจากระบบกฎหมายระหว่างประเทศในฐานะเป็นรัฐสมัยใหม่) การเกิดระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ (modern economy) ซึ่งแม้ว่าการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ด้านหนึ่งจะนำไปสู่การสูญเสียรายได้ของรัฐและสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แต่ในอีกด้านหนึ่งก็จะพบการขยายตัวทั้งการค้าและรายได้ของรัฐในด้านอื่น ซึ่งได้แก่ ภาษีจากการพนันและสิ่งเสพติดต่างๆ ที่รัฐบาลจัดเก็บจากแรงงานจีน การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมสมัยใหม่ รวมทั้งวิถีชีวิตและวัฒนธรรมแบบสังคมเมืองที่มีกฎหมายรับรองสิทธิเสรีภาพ และลดความเหลื่อมล้ำทางเพศและชนชั้นลง จนกระทั่งกลายเป็นสังคมแห่งความเสมอภาค และสังคมประชาธิปไตยที่ปรากฏในยุคสมัยต่อมา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 150 จ.ศ. 1228*. (อ้างอิงจาก สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมนวัตกรรมของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1) : 44.)

² แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

บทที่ 6

บทสรุป

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นเวลาที่ประเทศสยามอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางการเมือง ในช่วงเวลาดังกล่าวประเทศสยามต้องเผชิญกับภัยจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เคลื่อนเข้ามาประชิดพรมแดน ภัยคุกคามดังกล่าวเป็น นเสมือนปัจจัยกระตุ้นให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกลุ่มชนชั้นสูงตระหนักถึงความด้อยพัฒนาของตนเองและยอมรับอารยธรรมความเจริญของตะวันตกอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้บทเรียนจากประเทศเพื่อนบ้านยังสะท้อนให้เห็นว่าการดำเนิน นโยบายทางการเมืองแบบจารีต ไม่สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมที่กำลังเปลี่ยนไปได้ และยังก่อให้เกิดความเสียหายต่อบ้านเมืองจนสูญเสียอธิปไตยในที่สุด จากปัจจัยภายนอกผนวกกับปัจจัยภายในซึ่งได้แก่อิทธิพลของพุทธศาสนาก่อให้เกิดโอกาสพบปะใกล้ชิดกับราษฎรทุกระดับทั้งในเมืองหลวงและตามชนบทในหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งสภาพการเมืองภายในราชสำนัก ทำให้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์ทรงได้ริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบใหม่ซึ่งเป็นเสมือนการก้าวออกจากกรอบแนวคิดแบบเดิมของสังคมไทย เพื่อให้สยามประเทศปรับเปลี่ยนสู่ความทันสมัย เพื่อสอดคล้องกับบริบทแห่งการเปลี่ยนแปลงในยุคสมัยนั้น

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงริเริ่มขึ้นนั้นได้สอดคล้องกับหลักความทันสมัยทางการเมือง 3 ประการ คือ 1. ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority) 2. การจำแนกแยกแยะ และทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง (Differentiation and Specialization) และ 3. การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคม (Political Participation)

ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังกล่าว ทำให้ลักษณะการใช้อำนาจของรัฐเปลี่ยนไป พระมหากษัตริย์ในฐานะ องค์อธิปัตย์ทรงปรับเปลี่ยนการใช้อำนาจโดยทรงริเริ่มใช้อำนาจนิติบัญญัติตรากฎหมายให้เหมาะสมกับสภาพสังคมในขณะนั้น โดยกฎหมาย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตราขึ้นนั้น เป็นเสมือนเครื่องมือที่นำพารัฐนาวาสยามให้หลุดออกจากกรอบแนวคิดแบบจารีต ทั้งยังเป็นกลไกทางนโยบายและการรับรองสิทธิเสรีภาพของราษฎรให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น ดังนั้นจุดประสงค์ของกฎหมายที่ทรงตราขึ้นนี้จึงเป็นไปเพื่อมุ่งหวังที่จะพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมกับการเมืองแบบทันสมัยมากกว่าจะใช้ควบคุมราษฎรเพียงอย่างเดียว

จากการปรับเปลี่ยนด้านความมีเหตุผลของอำนาจทำให้วัฒนธรรมด้านแนวคิดของอำนาจที่มาจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ลึกลับ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ในเชิงวิทยาศาสตร์ เริ่มปรับเปลี่ยนเป็นวัฒนธรรมของอำนาจที่สามารถพิสูจน์ ได้ มีที่มาที่แน่นอน และที่สำคัญคือราษฎรมีส่วนร่วมในการใช้อำนาจ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้การถวายนฎีกา การร่วมสร้างสาธารณประโยชน์

หรือการให้อำนาจแก่ราษฎรในการกระทำสิ่งต่าง ๆ ได้ตามที่กฎหมายกำหนด เช่น การให้อำนาจเจ้าบ้าน หรือให้อำนาจราษฎรในการช่วยดูแลความสงบเรียบร้อย รวมทั้งความสะอาดของบ้านเมือง การปรับเปลี่ยนด้านอำนาจในลักษณะนี้นับว่าเป็น นกโลกสำคัญในกระบวนการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน

การมีส่วนร่วมทางการเมืองยังรวมถึงการที่ราษฎรสามารถตรวจสอบการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐ การปรับเปลี่ยนกฎหมายจากข้อร้องเรียนหรือฎีกาต่างๆ โดยรัฐเปิดพื้นที่ให้ราษฎรเข้ามามีส่วนร่วมได้อย่างกว้างขวาง สิ่งนี้นับว่าเป็นปรากฏการณ์สำคัญทางการเมืองเพราะเป็นการสร้างนวัตกรรมใหม่ทางการเมืองสยาม นั่นก็คือ การเมืองภาคพลเมือง ที่ราษฎรชาวสยามเริ่ม เกิดการถกเถียงในเรื่องต่างๆ ในสังคม เกิดกระบวนการประชาธิปไตย หรือ นโยบายการรับฟังความคิดเห็นของราษฎรแล้วนำมาประกาศใช้เป็นกฎหมาย

จากลักษณะของความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจาก แนวคิดทางการปกครองแบบทันสมัยนี้ นำมาสู่การปรับเปลี่ยนพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงพระองค์อย่างใกล้ชิดกับราษฎรดังเช่น บิดาปกครองบุตร ทรงดูแลเอาใจใส่ทุกข์สุขของราษฎรไม่ให้เกิดความเดือดร้อน ไม่ทรงใช้อำนาจสิทธิ์ขาด แต่ทรงยอมรับฟังเสียงส่วนใหญ่ในหลายๆ กรณี ทั้งนี้ถือเป็นการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางกฎหมายปกครองที่ถือเป็นการวางรากฐานที่จะนำไปสู่การปฏิรูปการปกครอง และระบบกฎหมายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสภาพทางการเมืองการปกครองได้ปฏิรูปเข้าสู่ความทันสมัยอย่างเต็มรูปแบบ

แม้ว่าที่มาของกฎหมายในรัชสมัยนี้จะยังไม่ได้มาจากราษฎรทั้งหมด แต่การเปลี่ยนแปลงกฎหมายบางมาตราที่สะท้อนและหล่อหลอมมาจากความต้องการของ ราษฎรในฐานะ พลเมืองของประเทศ ซึ่งมีพื้นที่ในการเข้าไปมีส่วนร่วมในทางการเมือง ตลอดจนการตัดสินใจที่สำคัญๆ ที่ไม่จำเป็นต้องเกี่ยวข้องเพียงเฉพาะนโยบายทางการเมือง เท่านั้น ยิ่งการเข้ามามีส่วนร่วมของราษฎรมากขึ้นเท่าใด ประสิทธิภาพในการใช้อำนาจอริปไตยของประเทศ ก็จะมีประสิทธิผลมากยิ่งขึ้นเท่านั้น เพราะการขยายสิทธิเสรีภาพของพลเมือง และการเข้าถึงสิทธิขั้นมูลฐานได้มากขึ้นเท่าใด ย่อมส่งผลต่อคุณภาพของการตัดสินใจในระดับที่สูงขึ้นของรัฐบาล และเป็นการใช้นโยบายที่มีความสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของประเทศมากยิ่งขึ้น

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว การเปลี่ยนแปลงแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ก่อให้เกิดแนวคิด “รัฐประชาชาติ” (Nation-state) ซึ่งก่อนหน้านี้คนไทยยังไม่มีแนวความคิดรู้สึกของการรวมชนเผ่าต่างๆ เป็นชาติไทยหรือรัฐที่มีอาณาเขตดังเช่นปัจจุบัน หากมีแต่เพียงความคิดเกี่ยวกับการรวมอำนาจเหนือเชื้อชาติและเผ่าชนต่างๆ ของอำนาจศูนย์กลาง ลักษณะการปกครองจึงเป็นการกระจายอำนาจที่ชนชั้นนำในท้องถิ่นมีอำนาจมากทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ รัฐบาลส่วนกลางจึงไม่สามารถควบคุมบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองรอบนอกได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้นในยุคแรกหรือสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา การบริหารราชการบ้านเมืองจึงเน้นการป้องกันประเทศ ขุนนางจึงเป็นทั้งทหารและพลเรือนพร้อมๆ กันไป การริเริ่มขยายอำนาจของเมืองหลวงออกไปไปสู่หัวเมืองเพื่อให้มีศูนย์กลางแห่งอำนาจเพียงแห่ง

เดียวคือเมืองหลวงหรือราชสำนัก ตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นส่วนสำคัญในการวางรากฐานการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเพื่อความเป็นเอกภาพในการปกครองจนนำไปสู่การปฏิรูประบบราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในที่สุด

จากการที่ในรัชสมัยนี้สยามต้องเผชิญกับ ภัยลัทธิจักรวรรดินิยม ที่ทวีความรุนแรงขึ้นกว่าเดิม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงภัยดังกล่าว และยอมรับว่าการปกครองตามแบบจารีตอาจก่อให้เกิดความเสียหายต่อบ้านเมืองได้ พระองค์ยังทรงตระหนักถึงความด้อยในวิทยาการของประเทศทั้ง ในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ การทหาร วิทยาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ รวมทั้งแนวคิดที่ยังคงยึดมั่นในความเชื่อที่มลายูอันไม่สามารถพิสูจน์เชิงประจักษ์ ได้ สิ่งนี้อาจก่อให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อประเทศได้ พระองค์ จึงทรงเร่งรัดพัฒนาระบบราชการให้สามารถตอบโต้การคุกคามจากภายนอก มีการสำรวจจัดทำพรมแดนที่แน่นอน ทรง ส่ง ขุนนาง และสนับสนุนสามัญชนให้ศึกษาแบบใหม่และเดินทางไปศึกษายังต่างประเทศ มีการจ้างชาวต่างประเทศเข้ามารับราชการ ปรับปรุงกองทัพให้ ทันสมัย เน้นความมั่นคงป้องกันมิให้เกิดความขัดแย้งกับชาติตะวันตกเป็นหลัก

จากการตระหนักถึงภัยคุกคามและความจำเป็นใน การปรับเปลี่ยนประเทศ เปิดรับอารยธรรมตะวันตกทั้งทางวัตถุและด้านแนวคิดนี้ นำไปสู่การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษใน พ.ศ. 2398 สนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นเสมือนปัจจัยเร่งปฏิริยาของการเปลี่ย นแปลงสังคมดั้งเดิมไปสู่สังคมทันสมัย กล่าวคือ การทำสนธิสัญญาเบาว์ริง นับว่าเป็นการ ปลี่ยนนโยบายของประเทศหันมา “คบฝรั่ง” และโอนอ่อนผ่อนปรนตามข้อเรียกร้องที่อังกฤษเสนอเพื่อมิให้ต้องเสียเอกราชของบ้านเมือง ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าถึงเวลาที่ ไทยจะต้องเปลี่ยนวิเทโศบายเพื่อประโยชน์ 2 ประการคือ เพื่อความปลอดภัยของประเทศ และเพื่อปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยแบบตะวันตก

หลังจากทำสนธิสัญญากับอังกฤษแล้ว ประเทศต่างๆ ในยุโรปรวมทั้งสหรัฐอเมริกาก็ได้ส่งผู้แทนมาเจรจาขอทำสัญญาเช่นเดียวกัน ทำให้มีการตั้ง สถานกง สุลของประเทศต่างๆ ขึ้นในกรุงเทพฯ เช่น สถานกงสุลอเมริกันตั้งขึ้นในพ.ศ. 2399 นายสติเฟิน แมตตูน (Stephen Mattoon) หรือที่คนไทยเรียกกันว่า “หมอมะตูน” เป็นกงสุลคนแรก สถานทูตอังกฤษก็ตั้งขึ้นในปีเดียวกันโดยมี นายซี .บี.ฮิลเลียร์ (C.B. Hillier) เป็นกงสุลคนแรก ต่อมา เปลี่ยนเป็นเซอร์ โรเบิร์ต ซอมเบิร์ก (Sir Robert Schomburgh) และทอมัส จอร์จ นอกซ์ (Thomas George Knox) ตามลำดับ ในรัชสมัยนี้สยามได้ส่งราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรียังประเทศในยุโรปเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ทรงแต่งตั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปลอนดอนเมื่อ พ.ศ.2400 และพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เป็นทูตไปปารีส เมื่อ พ.ศ. 2403¹

¹โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน . (2552). การต่างประเทศสมัย รัตนโกสินทร์. สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 4. (Online).

นโยบายเปิดประเทศโดยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงส่งผลกระทบสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจไทยคือ การผลิตแบบยังชีพ ซึ่งเป็นแบบแผนการผลิตของระบบเศรษฐกิจไทยแต่เดิมได้ถูกทำลายลงโดยถูกดึงเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลก และเขาสู่ระบบการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศ (International Division of Labor) ความหลากหลายของสินค้าที่ผลิตภายในประเทศลดน้อยลง ขณะเดียวกันประเทศสยามก็ปรับตัวกลายเป็นแหล่งรองรับสินค้าอุตสาหกรรมของตะวันตก ทำให้ความสามารถในการผลิตของไทยลดน้อยลง แต่อาศัยการพึ่งพิงจากภายนอกประเทศเป็นหลัก

การปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจดังกล่าวทำให้ สังคมไทย ต้อง ยอมรับหลักความคิดเรื่อง “การค้าเสรี” ซึ่งนอกจากจะกระทบ ต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทย แล้วยังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีการดำรงชีวิตและวิถีการผลิตของชาวนา ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศอย่างกว้างขวาง กล่าวคือ แทนที่จะผลิตสิ่งจำเป็นในการ ดำรงชีวิต เองทุกชนิด (ทั้งผลิตผลทางเกษตรและอุตสาหกรรมในครัวเรือน) กลับหันไปผลิตข้าวเพื่อป้อนตลาดโลก เพื่อนำเงินตรามาใช้ซื้อสิ่งของจำเป็นในการดำเนินชีวิตบางอย่างจากชาติตะวันตกจึงเป็นต้นกำเนิด เศรษฐกิจไทยยุคใหม่ที่ต้องพึ่งพิงกับตลาดโลกมากขึ้น

ในทางสังคมนั้นการเปิดประเทศโดยสนธิสัญญาดังกล่าว ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบการดำเนินชีวิต โดยเริ่มจากชนชั้นนำในลักษณะที่เน้นการปรับใช้วัฒนธรรมตะวันตกให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทย แต่เมื่อมีความคุ้นเคยมากขึ้น การรับและการถ่ายทอดเริ่มมีลักษณะการกลั่นกรองทางวัฒนธรรมน้อยลง การแผ่ขยายในวงกว้างเป็นไปได้อย่างรวดเร็วมากขึ้นแต่ส่วนใหญ่เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบ เพราะคนไทยส่วนใหญ่ยังขาดความเข้าใจในกระบวนการหรือ “แก่น” ของอารยธรรมตะวันตก

อย่างไรก็ตามความทันสมัยทางการเมืองอันเกิดจากการริเริ่มโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ได้ส่งผลให้สถานภาพของคนในสังคมดีขึ้น ราษฎรได้รับสิทธิของความเป็นมนุษย์มากขึ้นกว่าแต่ก่อนซึ่งการเพิ่มขึ้นของสิทธิมนุษยชนนี้ยังได้ส่งผลต่อกระบวนการยุติธรรมด้วยดังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาไว้บางตอนว่า “ข้อวิเศษของรัชกาลที่ 4 นั้นคือ เป็นพระราชธุระไม่ให้ผู้ตีข่มเหงไพร่ นายข่มเหงทาส ศาลแพ่งเกษมมีอำนาจมากขึ้นในครั้งนั้น ทาสฟ้องสั่งค่าตัว มีหมายไป นายเงินไม่มาแก้คดีให้วางเงินต์ อศาล ทาสนั้นหลุดเป็นไทดังนี้เป็นต้น”²

หากจะกล่าวถึงความสำเร็จในการปฏิรูปประเทศสยามให้เข้าสู่ความทันสมัยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วสิ่งหนึ่งที่ไม่ควรละเลยคือ ความสำเร็จดังกล่าวไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลยหากพระองค์ไม่ได้รับการวางรากฐานในการปฏิรูปบ้านเมืองจากพระบรมราช

² พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีไปมาถึงกัน ฉบับที่ 151. หน้า 221 – 224. (อ้างอิงจาก ชัย เรื่องศิลป์ . (2545). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 ด้านสังคม. หน้า 172.)

ชนก และพระองค์ได้ทรงสานต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองต่อจากพระบรมชนกนาถจนเป็นผลสำเร็จ

ความสำคัญของงานวิจัยฉบับนี้จึงต้องการชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นจุดเริ่มต้นของความทันสมัยในสังคมไทย ดังที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงกล่าวถึงความสำคัญนี้ว่า “...อันที่จริงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นเนื่องมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ก่อน หรืออาจกล่าวได้ว่าพระองค์ได้พระราชทานแนวพระบรมราโชบายไว้...”³

³ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร . (2511). การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. หน้า 163.

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา.
- (2504). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 76: จดหมายเหตุของโยส เซาเติน พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าปราสาททอง*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ พลตรี เจียรณ์ พิชัยสนธิ ณ ฌาปนกิจศพ วัดโสมนัสวิหาร 14 มีนาคม 2504. พระนคร.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *พระบาทสมเด็จพระ (2540)*. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน และพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *พระบาทสมเด็จพระ (2547)*. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- (2550). *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม เล่ม 2*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- เฟลตัส, ยอร์ช ฮอลล์. (2504). *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4*. พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย.
- วิลเลียม แอล บรัดเลย์. (2547). *สยามแต่ปางก่อน 35 ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์*. แปลโดย ศรัลักษณ์ สง่าเมือง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

- เอ.บี.กริสโวลด์. (2511). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทราดิศ ดิศกุล. พระนคร: พระจันทร์
- แอ็บบีออต โลว์ มอฟเฟ็ท. (2520). แผ่นดินพระนั่งเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภณ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- แฮร์ริส, เทาเชนด์. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. (2515). บันทึกกรายวันของเทาเชนด์ แฮร์ริส. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

เอกสารชั้นรอง

วิทยานิพนธ์

- จตุรงค์ รอดกำเนิด. (2549). แนวความคิดทางกฎหมายปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ นิติศาสตร์มหาบัณฑิต (น.ม.). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- นฤมล ชีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราโชบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411). วิทยานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- ประภัสสร บุญประเสริฐ. (2516). ขอบเขตพระราชอำนาจกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2506). สามวัง. พระนคร: นิยมวิทยา.
- ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411. วิทยานิพนธ์ อ.ม.(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์. วิทยานิพนธ์ อ.ม.(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

- ภาณุ ชาญประโคน. (2550). การสร้างความทันสมัยในประเทศไทย : เปรียบเทียบระหว่างรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. (รัฐศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยรามคำแหง. ถ่ายเอกสาร.
- ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. (2525). การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2411 – 2475. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- วิชัย เสวะมาตย์. (2509). การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ ร.ม. (รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.
- วิมล บัวสุวรรณ. (2497). ประเทศไทยเริ่มเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยประเทศในสมัยใด. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: บัณฑิต วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- วิไลลักษณ์ แก้วกระจ่าง. (2547). การศึกษาสารัตถะในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. ปริญญา นิพนธ์ กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- วันทนีย์ ส่งศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- สาระ มีผลกิจ. (2542). สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2394-2468. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). นครปฐม: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- สุนันท์ ไชยเมล์. (2524). สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว. ปริญญานิพนธ์ กศ.ม (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- สุพรรณิ กาญจนันฐิติ. (2507). บทบาทมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุวรรณ สัจจวีรวรรณ. (2519). เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดย จักรพรรดิเต๋อติ๊ก. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

อัจฉรา กาญจนมัย. (2523). *การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น* (พ.ศ. 2325 – 2394). วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

หนังสือ

กมล สมวิเชียร. (2516). *ประชาธิปไตยกับสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.

กรมศิลปากร. (2515). *สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร*. หนังสืออนุสรณ์ในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ 28 ธันวาคม 2515. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

----- (2526). *เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. คุณหญิงทัศนาวลัย ศรสงคราม พิมพ์ถวายเนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษาของ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา พ.ศ. 2526. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

ขจร สุขพานิช. (2500). *พระเกียรติประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: มหาดไทย.

----- (2505). *หนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนดาร์*. ศิลปากร. ม.ป.พ.

จุมพล หนิมพานิช. (2548). *พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือ ประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า (2517). *เจ้าชีวิต*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2547). *กฎหมายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พิมพ์ฉลองพระพระมหากษัตริย์คุณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี 18 ตุลาคม พ.ศ. 2547. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

เคลาส เวง; และ เคลาส โรสเซนแบร์ก. (2520). *เยอรมันมองไทย*. พระนคร: เคล็ดไทย.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2548). *อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กัญจิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*.

กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ ชัย เรื่องศิลป์. (2545). *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 4.

กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ.

- ชัยอนันต์ สมุทวณิช; และ ชัดติยา กรรณสูตร. (2532). *เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. 2417 – 2477)*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. (2527). *ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2504). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5*. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- (2504). *พระราชพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6*. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- (2509). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสมานมธุรพจ (อัมพันธ์ สมานมธุรพจน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 ก.พ. 2509. พระนคร : สุทธิสารการพิมพ์.
- (2516). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.
- (2534). *ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทย: งานวิจัย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. (2511). *การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511*. พระนคร : พระจันทร์.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. (2506). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3*. พระนคร: ป.พิศนาคะการพิมพ์.
- (2548). *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). *การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ธนาคารกรุงเทพ. (2547). *หมอบรัดเลย์ “ผู้เปิดความรู้” สู่สามัญชน*. สุจิตร์ศูนย์สังคีตศิลป์สัญจร ครั้งที่ 14 ณ โรงละครแห่งชาติ วันพุธที่ 14 กรกฎาคม 2547.
- ชเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (2549). *ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- นิเทศ ดินณะกุล. (2551). *การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ปากไก่และไบเรือ. ปากไก่และไบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- บวรศักดิ์ อูวรรณโณ. (2537). *กฎหมายมหาชน เล่ม 2 : การแบ่งแยกกฎหมายมหาชนและเอกชน และพัฒนาการกฎหมายมหาชนในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: นิติธรรม.

- ปิยนาค บุณนาค. (2520). *บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุณนาค*.
กรุงเทพฯ: ดวงกมล
- ประเสริฐ ฒ นคร. (2549). *ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของ
ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ฒ นคร*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- (2514). *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา.
- ปวเรศวิทยาลัยการณ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา (2481). *เทศนาพระราชประวัติและ
พงศาวดารกรุงเทพฯ*. พระนคร: พระจันทร์.
- พิพาดา ยังเจริญ; และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2529). *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัย
รัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- มูลนิธิวิทยาศาสตร์ ดร.ปรีชา - ประไพ อมาตยกุล. (2541). *เฉลิมพระเกียรติพระบิดาแห่ง
วิทยาศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช.
- รอง ศยามานนท์. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 : รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*.
(คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาส
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช). กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- ลิขิต ธีรเวคิน. (2544). *วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย*. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 8 แก้ไข
เพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วรรณพร บุญญาสถิตย์. (2549). *จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแส
วัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. (2550). *กว่าที่จะมาถึงวันนี้*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- วิไลเลขา บุรณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย 2*.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- วิลเลียม แอล บรัดเลย์. (2529). *สยามแต่ปางก่อน*. แปลโดย ศรีเทพ แวหวงษ์ และศรีลักษณ์
สง่าเมือง. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิไลเลขา ถาวรธนสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ.
- วัฒน์ระวี. (2552). *แผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง กับความทรงจำแห่งรัชสมัย*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- วันรัต (ทับ), สมเด็จพระ. “เทศนาบวรราชประวัติ”. (2507). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 เล่ม
11*. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). *นครหลวงของไทย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

- ส.ศิริลักษณ์. (2547). *พุทธศาสนาไทยและประชาธิปไตย จากมุมมองของ ส.ศิริลักษณ์*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สมบัติ พลายน้อย. (2516). *ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2536). *การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม แนวทางศึกษา วิเคราะห์ และวางแผน*. ขอนแก่น: คลังนานา.
- สมิธ มัลคอล์ม. (2537). *ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอมสมิธ*. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์.
- สร้อยดี อ่องสกุล. (2544). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- โสภณทัต เทเวศร์. (2513). *เจ้าฟ้าจุฑามณี*. พระนคร: แพร่พิทยา.
- สิทธิพันธ์ พุทธหุณ. (2547). *สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710)*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- (2551). *ทฤษฎีพัฒนาการเมือง*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, กระทรวงศึกษาธิการ. (2547). *การปฏิรูปการศึกษาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- อุดม เขยกีวงศ์. (2550). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: ภูมิปัญญา.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วารสาร

- ชมพูนุท นาศิริรักษ์. (2549). *มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์*. (2549): 1-31.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. (2522, พฤษภาคม – สิงหาคม). *บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทย ระหว่าง พ.ศ. 1893 – 2310. วารสารประวัติศาสตร์*. 4(2522): 1-33.
- พิชัย ลิมปิวรรณ. (2550). *การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*. (29): 399 - 415.

สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547,มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมนวลักษณะของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 29-48.

----- (2548, พฤศจิกายน-2549, มีนาคม). การพัฒนาการศึกษาในราชสำนักก่อนสมัยปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 : การวางรากฐานการศึกษาแบบเป็นทางการและเป็นสากลของไทย . *วารสารศึกษาศาสตร์*. 17(2): 1-17.

หนังสือต่างประเทศ

Anna H. Leonowens. (1952). *Siam Harem Life*. 2nd ed. London: Arthur Barker, Ltd.

Akira Suehiro. (1985). *Capital Accumulation and Industrial Development in Thailand*.

Bangkok: Chulalongkorn University Social Research Institute.

David K. Wyatt. (1969). *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn*. New Haven and London. Yale University Press.

George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. Published by Permission of Fleming H. Revel Company.

John Crawford. (1967). *Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Court of Siam and Cochin – China. Vol II*. Kuala Lumpur: Oxford University Press.

----- (1967). *Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China*.

Kuala Lumpur: Oxford University Press.

แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน. (2552). การต่างประเทศสมัยรัตนโกสินทร์. *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 4*. สืบค้นเมื่อ 10 กันยายน 2552, จาก

<http://kanchanapisek.or.th/kp6/BOOK4/chapter9/t4-9-11.htm#sect2>

จังหวัดพัทลุง. (2552). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์*. สืบค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2552, จาก

<http://61.19.220.3/heritage/nation/oldcity/phattkalung10.htm#top>

ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยี

พระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). *พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๐๐ ปี แห่งการบรมราชสมภพ (๑๘ ตุลาคม ๒๕๕๗)*. สืบค้นเมื่อ 20 กรกฎาคม 2552,

จาก <http://www.kingmongkut.com>

- บุญเสริม นาคสาร. (2547). *การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน : ผลในทางปฏิบัติ เมื่อครบรอบหกปีของการปฏิรูปการเมือง*. สืบค้นเมื่อ 24 กรกฎาคม 2552, จาก <http://www.pub-law.net/Publaw/view.asp?PublawIDs=697>
- พิชญ์ พงษ์สวัสดิ์. (22 มิถุนายน 2550): *การเมืองไทยสมัยใหม่. ชาตินิยมในมิติของ การสร้างความทันสมัยทางการเมือง และการเมืองของความทันสมัย*. สืบค้นเมื่อ 9 พฤษภาคม 2552, จาก <http://www.polsci.chula.ac.th/pitch/modernthaipolitics2007/mt0713.doc>
- พัฒนภา งามสม. (2547). *เรียนรู้สังคมสยามจากประกาศรัชกาลที่ 4 ตอนที่ 3. ประกาศรัชกาลที่ 4: การสถาปนารัฐสมัยใหม่ และการกำหนดช่วงชั้นทางสังคม*. สืบค้นเมื่อ 13 สิงหาคม 2552, จาก <http://www.prachatai.com/journal/2004/12/1753>
- พระธรรมรัตนดิลก (อาคม อุตุตโร). (2552). *สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์*. สืบค้นเมื่อ 15 กรกฎาคม 2552, จาก <http://www.snr.ac.th/wita/kalamung/index15.html>
- ไพโรจน์ อุลิต. (2552). *ระบบการบริหารทรัพยากรมนุษย์*. สืบค้นเมื่อ 22 กรกฎาคม 2552, จาก <http://it.aru.ac.th/courseware2/detail/chapter2/c28.htm>
- ทศพร กลีกรรรม. (2552). *แนวความคิดทางการเมืองของอินเตียยุคคลาสสิก : การศึกษาตำรามนุษยธรรมศาสตร์ บทที่ 7 ว่าด้วย "พระราชา"*. จาก บันทึกความคิด ของเล็ก วิริยะพันธุ์. สืบค้นเมื่อ 1 มิถุนายน 2552, จาก <http://www.thai-deutsch.eu/veroeffentl/02th.doc>
- มาลี พงษ์พงศาวัลี. (2544). *สถานภาพทางกฎหมายของสตรี : พัฒนาการจาก "ควาย" สู่ "คน"* ข้อมูลจากพระบรมราชวินิจฉัยรัชกาลที่ 4. ดุลพาห. สืบค้นเมื่อ 8 สิงหาคม 2552, จาก http://www.library.coj.go.th/Article/data/d48_4_1.pdf.
- , (2551). *ย่อหรือความเป็นคนของผู้หญิง*. เผยแพร่บนเว็บไซต์โดย วิมพัทธ์ ราชประดิษฐ์. *The Tale of Human Rights*. เมื่อ 25 มีนาคม 2552, สืบค้นเมื่อ 8 สิงหาคม 2552, จาก <http://learners.in.th/blog/talehr/257327>.
- มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม กองทัพเรือ. (2552). *พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว*. สืบค้นเมื่อ 21 กรกฎาคม 2552, จาก http://www.wangdermpalace.com/kingpinklao/thai_pinklao.html.
- วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. *ณ ระนอง*. (2552). สืบค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2552, จาก http://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%93_%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B8%99%E0%B8%AD%E0%B8%87
- , (2552). *พระสังฆราชปาลเลอกัวซ์*. สืบค้นเมื่อ 9 กรกฎาคม 2552, จาก <http://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%9E%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B8%AA%>
- , (2552). *ธรรมยุติกนิกาย*. สืบค้นเมื่อ 9 พฤษภาคม 2552, จาก th.wikipedia.org/wiki/ธรรมยุติกนิกาย

- วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. (2552). สยาม. สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2552, จาก
<http://th.wikipedia.org/wiki/%e0%b8%aa%e0%b8%a2%e0%b8%b2%e0%b8%a1>
- สกุล ณ สงขลา. (2552). ประวัติสกุล ณ สงขลา. สืบค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2552, จาก
http://www.nasongkhla.com/history_nasongkhal.php
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2552). หนึ่งศตวรรษการปลูกฝังวิถีคิดสังคมและวัฒนธรรมไทย. สืบค้นเมื่อ
 11 สิงหาคม 2552, จาก <http://www.midnightuniv.org/midnight2544/0009999471.html>
- สิทธิพันธ์ พุทธหุณ. (2550). กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย. สืบค้น เมื่อ 12 มิถุนายน
 2552, จาก <http://ruma9.com/PS710Sittipan22June2007line2.doc>
- สุจิต บุญบงการ. (2537). การพัฒนาทางการเมืองของไทย: ปฏิสัมพันธ์ระหว่างทหารสถาบันทาง
 การเมือง และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย. สืบค้นเมื่อ 23 กรกฎาคม 2552, จาก
http://www.thailandstrategy.com/images/images_up/dem2.doc
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. (2552). ชาตินิยมกับพัฒนาธรรม: “รัฐชาติ ชาติพันธุ์ และความ
 ทันสมัย” (ตอนที่ 1). เรียบเรียงโดย ธนวัฒน์ จันทร์จารุงศ์. สืบค้นเมื่อ 17 มกราคม
 2552, จาก Midnightuniv Community
<http://www.midnightuniv.org/forum/index.php?topic=10951.0>
- เสน่ห์ นนทะโชติ. (2524). การสื่อสารทางการเมืองกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของ ประชาชน
 ในชุมชนชนบทไทย: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านวังค้ำ อ.เสิงสาง จ.นครราชสีมา. กรุงเทพฯ:
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สืบค้นเมื่อ 23 กรกฎาคม 2552, จาก
<http://isc.ru.ac.th/data/PS0000643.doc>,

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นาย ชลภูมิ บรรหาร
วัน เดือน ปีเกิด	18 พฤศจิกายน 2521
สถานที่เกิด	24 ม.1 ต. สระวานพระยา อ. ครบุรี จ. นครราชสีมา
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	อาจารย์
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2540	ประกาศนียบัตรวิชาชีพ (อิเล็กทรอนิกส์) จากวิทยาลัยการอาชีพพิมาย
พ.ศ. 2545	ศษ.บ. ประวัติศาสตร์ (เกียรตินิยม) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง
พ.ศ. 2552	กศ.ม. ประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ